

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

ЧУХЛІБ ТАРАС ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 32 [(477) + (560) + (4)] «1667/1699»

**УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ У ПРОТИСТОЯННІ ДЕРЖАВ
ЄВРОПИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (1667 – 1699 рр.):
МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ, ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА,
ЗМІНА СЮЗЕРЕНІВ**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

Смолій Валерій Андрійович,

доктор історичних наук, професор,

академік НАН України

Київ – 2008

ЗМІСТ

Вступ	5 - 13
Розділ 1. Історіографія та джерела	14 - 45
1.1. Аналіз наукової літератури	14 - 34
1.2. Огляд джерельної бази	34 - 45
Розділ 2. Генеза протистояння країн Центральної, Східної і Південно-Східної Європи з Османською імперією та Козацька Україна	46 - 95
2.1. Вторгнення Османської імперії до Європи й утворення першої Священної Ліги	46 - 63
2.2. Військо Запорозьке – Кримське ханство – Висока Порта: проблеми протистояння та налагодження взаємостосунків	63 - 78
2.3. Османсько-кримська політика козацької держави за правління гетьмана Б. Хмельницького та його наступників	79 - 95
Розділ 3. Український гетьманат в епіцентрі дипломатії і Війн між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією	96 - 151
3.1. Основні напрями дипломатії Варшави, Москви, Стамбула, Бахчисараю та Ясс щодо Чигирин (від Андрусова 1667 р. до Журавно 1676 р.)	96 - 109
3.2. Специфіка зовнішньої політики гетьманського уряду П. Дорошенка	110 - 130
3.3. Спроба султана Мегмеда IV утворити Українське (Руське) князівство	131 - 151
Розділ 4. Проблема турецького протекторату над Правобережною Україною та позиція лівобережного гетьманства (1669 – 1683 рр.)	152 - 196
4.1. Підпорядкування частини українських земель Високій Порті	152 - 163
4.2. Лівобережне гетьманство під зверхністю Москви: війна та мир з Високою Портою	163 - 180
4.3. Правобережна Україна під владою турецького султана та молдавського господаря	180 - 196

Розділ 5 Україна у боротьбі за панування у Центрально-Східній Європі між Габсбургами та османами	197 - 292
5.1. Передумови утворення антитурецької коаліції держав Європи	197 - 218
5.2. Плани короля Яна III Собеського щодо залучення козацтва до війни з Високою Портою	218 - 230
5.3. Набір і фінансування козацьких полків та шляхетського війська з українських земель Речі Посполитої	230 - 244
5.4. Похід Османської імперії вглиб Австрійської імперії та облога Відня	244 - 255
5.5. Битва між європейською та османською арміями 12 вересня 1683 р.	255 - 277
5.6. Відгомін Віденської перемоги над турками в Україні	277 - 292
Розділ 6 Українське козацтво проти Високої Порти та її союзників (1683 – 1684 рр.)	293 - 326
6.1. Козацтво у військовій кампанії польсько-австрійських сил в Угорщині та Словаччині	293 - 304
6.2. Боротьба гетьмана С. Куницького з турками на Поділлі та його похід до Молдавії й Північного Причорномор'я	304 - 315
6.3. Рецесія зимового походу 1683/1684 рр. українського козацтва у Європі та Азії	316 - 326
Розділ 7 Особливості відносин гетьманських урядів України з другою Священною Лігою під час війни з Османською імперією (1684 – 1699 рр.)	327 - 382
7.1. Утворення Священної Ліги та її стосунки з правобережним Українським гетьманством	327 - 339
7.2. Позиція лівобережного уряду І. Самойловича щодо участі у спільних діях з європейською коаліцією	339 - 352
7.3. Турецько-татарські гетьмани на південно-західних землях України та Придністров'ї	353 - 364
7.4. Участь козацького війська на чолі з І. Мазепою у війні Священної Ліги з Османською імперією та Кримським ханством	364 - 374
7.5. Карловицькі мирні угоди 1698 - 1699 рр.	374 - 382

Висновки	383 - 392
Додатки	393 - 398
Список використаних джерел і літератури	399 - 495

ВСТУП

Актуальність теми. Серед найважливіших завдань сучасної вітчизняної історіографії є осмислення минулого зовнішніх зв'язків України та міжнародних впливів на неї оточуючих держав у всій повноті історико-географічної системи координат - Схід, Південь, Захід і Північ. Вважаємо, що й надалі залишається надзвичайно актуальним вивчення історично усталеного комплексу відносин України зі Сходом (Росія включно з Кубанню, Татарстаном, Калмикією, Башкирією, кавказькими республіками та ін.), Заходом (Польща, Угорщина, Австрія, Чехія, Словаччина, Німеччина, Італія, Франція, Англія, Нідерланди та ін.), Північчю (Білорусь, Литва, Латвія, Естонія, Швеція, Фінляндія, Данія та ін.) і Півднем (Молдова, Румунія, Болгарія, Туреччина, Грузія та ін.). Особливо потрібно відзначити важливість південного напрямку для України, який у добу пізнього середньовіччя та раннього нового часу репрезентували Османська імперія та її васали, головним серед яких було Кримське ханство. Протягом багатьох століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, а в стосунках зі Стамбулом та Бахчисараєм були різні періоди співіснування – від наступальних військових походів до політичної залежності та миру.

З приводу цього представники вітчизняної школи геополітиків свого часу зазначали, що саме напрям “Південь – Північ” завжди був основною віссю українського простору, а прагнення українців до опанування берегів Чорного та Азовського морів стало найважливішим їхнім завданням в історії [648, 237-238]. Водночас видатний український історик-османіст А. Кримський у передньому слові до своєї актуальної й на сьогодні книги «Історія Туреччини» (1924) зазначав про всесвітній інтерес до турецької історії з того часу, як Османи «запанували і над Царгородом, і над Середземним морем, і над чималою частиною католицько-європейських володінь, та й сталися безпосередніми сусідами мало не для всіх народів [Європи]...» [626, с. 11]. Уже в наш час відомий дослідник Я. Дашкевич

наголошував на тому, що сусідство такої велетенської держави, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним і воєнним фактором для існування України протягом XV – XVIII століть [526, с. 64-65; 530, с. 20-22].

Починаючи з кінця XIV ст. поступ світового історичного процесу значною мірою залежав від довготривалого протистояння між країнами Центральної, Східної й Південно-Східної Європи та Османською імперією [565, 577, 714, 1018, 1038]. У цей міжнародний конфлікт були втягнуті не тільки Україна, а й народи Туреччини, Італії, Польщі, Литви, Росії, Криму, Австрії, Угорщини, Словаччини, Словенії, Болгарії, Греції, Румунії, Молдавії, Грузії, Вірменії, Албанії, Сербії, Хорватії, Боснії, Македонії, Чорногорії та ін. Як зазначалося сучасними дослідниками міжнародної дипломатії, з цього часу остаточно оформилося «східне питання – проблема взаємостосунків між європейськими державами і великою Османською імперією» [571, с. 210]. Крім того, у другій половині XVII ст. склалася особлива ситуація, коли у зв'язку з черговим наступом турків вглиб європейського континенту у військово-політичний союз проти них об'єдналися Відень, Варшава, Венеція за підтримки Ватикану, а також Москви. Важливе місце у планах ворогуючих країн відводилося утвореній за часів гетьманування Богдана Хмельницького ранньомодерній європейській державі - Українському гетьманату. Її представники протягом 1660-х – 1690-х рр., зважаючи на численні внутрішні та зовнішні чинники, виступали то на одному то на другому боці воюючих між собою таборів.

Чому тогочасне українське суспільство опинилося роз'єднаним перед зовнішньою загрозою та яким були місце і роль козацької України у регіональній дипломатії та війнах досліджуваного періоду? Вважаємо, що відповіді на ці та інші питання зможуть допомогти не лише усвідомити важливість «українського внеску» до культури налагодження взаємовідносин між багатьма країнами Європи та Азії трьохсотлітньої давнини, а й осмислити сьогоденні проблеми становлення нашої держави як складової

частини світової цивілізації, особливо щодо вибору стратегічних партнерів і вступу до тих чи інших міжнародних утворень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася відповідно до розробки планових тем відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, зокрема «Українське суспільство в системі європейської цивілізації (доба середньовіччя і нового часу)» (держ. реєстр № 100 00 0064) та «Українське суспільство доби раннього середньовіччя – початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні взаємини, соціокультурні уявлення та ціннісні системи» (№ 0103И003921). Крім того, досліджувана тематика у свій час отримала підтримку Державного комітету у справах науки і технологій України (проект ДНТП «Українська козацька держава у геополітичному просторі Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (XVII – XVIII ст.)» (грант № 07.01/04782)).

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини у Центрально-Східній, Південно-Східній та Східній Європі, в контексті яких реалізовувалася зовнішня політика гетьманських урядів України.

Предметом вивчення є процес трансформації політико-правового статусу Українського гетьманату в міжнародних відносинах, спричинених довготривалим військовим і дипломатичним протистоянням між європейськими країнами та Високою Портою. Особлива увага звертається на висвітлення зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів у площині відносин козацької України з Османською імперією, Річчю Посполитою, Московською державою та Кримським ханством, а також пов'язаної з цим проблеми зміни гетьманами зверхності іноземних володарів-сюзеренів.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі узагальнення історіографічних здобутків та аналізу доступних джерел дослідити особливості міжнародного становища та зовнішньої політики Українського гетьманату через призму тогочасної специфіки дипломатичного та військово-політичного протистояння між державами

Центральної, Східної й Південно-Східної Європи та Османською імперією, які були персоніфіковані особами своїх правителів і лише в окремих проявах набували модерного політико-правового змісту.

Досягнення цієї мети передбачає постановку і розв'язання таких **завдань**:

- висвітити міжнародні відносини, які склалися у зв'язку з протистоянням між європейськими державами та Османською імперією;
- розкрити зміст політичної і військової боротьби між представниками різних країн Європи та Азії й показати місце та роль у ній України;
- прослідкувати вплив мирних договорів між Варшавою, Стамбулом і Москвою на внутрішньополітичну українську ситуацію;
- визначити зміст та основні напрями політики Османської імперії, Кримського ханства, Речі Посполитої, Австрійської імперії, Московської держави та Молдавського князівства відносно Українського гетьманату;
- проаналізувати особливості українсько-турецьких, українсько-польських та українсько-російських стосунків у зв'язку з європейсько-османським конфліктом;
- простежити специфіку зовнішньополітичної орієнтації лівобережної й правобережної частин Українського гетьманату та визначити його міжнародно-правовий статус;
- з'ясувати причини частотої зміни українськими гетьманами зверхності іноземних володарів та виявити особливості їхнього підпорядкування турецьким султанам, польським королям, московським царям і кримським ханам;
- дослідити проблему роз'єднання/об'єднання Лівобережної («царської») та Правобережної («польської», «турецької» і «татарської») частин України;

- розкрити участь у Віденській битві 1683 р. українського козацтва та шляхти з Східної Галичини, Волині, Поділля і Київщини;
- вивчити проблему заснування європейської антиосманської Священної Ліги у контексті її взаємовідносин з Українським гетьманатом;
- висвітлити специфіку військових походів українського козацтва до Криму, Молдавії, Приазов'я, Нижнього Подніпров'я та Північного Причорномор'я;
- з'ясувати ступінь впливу окремих історичних осіб на зазначені в дисертації процеси, події та явища.

Методологія та методи дослідження. Підтримуючи теорію впливу “рівнозначних” факторів (духовного, антропологічного, політичного, соціального, економічного, географічного, біологічного, геополітичного та ін.) на світовий історичний поступ і звертаючись до висвітлення саме політичної історії, були встановлені чинники, які визначали її особливості в досліджуваній період. При цьому потрібно відзначити, що європейська історична наука, починаючи вже з 70-х рр. ХХ ст., поступово повертається до висвітлення саме політичної складової історичного процесу. Важливі наукові проблеми (досліджувані через розкриття Події та видатної Особистості) знову зайняли своє попереднє місце в історії, а в історичній проблематиці на перший план вийшли питання, пов'язані з вивченням інститутів Влади та механізмів її функціонування, в т. ч. і в міжнародних відносинах [547, с. 56]. Адже, як зазначав у свій час німецький вчений Макс Вебер, нація, народ або ж етнос усвідомлюють себе як щось цілісне й специфічне насамперед при зіткненні (взаємодії) з іншими народами і державами, тобто вони самоідентифікуються лише тоді, коли вступають у систему міжнародних відносин [939, с. 12; 1003, s.12]. При цьому визнаючи термінологічний апарат, уживаний для означення різних проблем і явищ історії світової дипломатії, а також зовнішньої політики України, будемо спиратися на доробок сучасних українських вчених [861].

Щоб з'ясувати головні аспекти досліджуваної теми, у дисертації як основний використаний принцип історизму. Для його реалізації застосовані історико-порівняльний та історично-типологічний методи, а також хронологічно-проблемний та системний підходи.

Географічні межі дослідження визначаються територією поширення європейсько-османського конфлікту в Центрально-Східній, Південно-Східній та Східній Європі. При цьому враховувався ареал дії адміністративно-територіального устрою Українського гетьманату, який у 1660-х – 1690-х рр. поділявся на такі державно-політичні утворення: Правобережне (одна частина перебувала під османським, інша – під польським протекторатом), Лівобережне (під московською зверхністю) гетьманства і т. зв. Ханську Україну [731, с.34-45; 697, с. 195-196], яка перебувала в турецько-татарській залежності.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи охоплюють часовий проміжок 1667 – 1699 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана з укладенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Москвою та Варшавою, що викликало перехід гетьмана П. Дорошенка під протекцію Османської імперії. Вибір верхньої дати обумовлюється підписанням у межах Карловицького мирного конгресу 1698 - 1699 р. системи договорів між Стамбулом, Варшавою, Віднем, Москвою і Венецією, а отже – кардинальною зміною міжнародної й військової ситуації у регіоні, яка водночас значно вплинула на політико-правовий статус різних частин Українського гетьманату.

Наукова новизна одержаних результатів полягає насамперед у тому, що вперше в українській історіографії комплексно розкрито місце та роль Українського гетьманату в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної, Східної та Південно-Східної Європи. Здійснено системний та порівняльний аналіз зовнішньої політики українських урядів лівобережної та правобережної частин козацької держави, а також діяльності гетьманів «Ханської» України. Доведено, що, зважаючи на протистояння між Османською імперією (включно з Кримським ханством) з одного боку та

Австрійською імперією, Венеціанською республікою, Річчю Посполитою (за сприянням Ватикану) і Московською державою – з другого, українські правителі були вимушені лавірувати між Варшавою, Москвою та Стамбулом, переходити з одного боку на інший, а отже, відмовлятися від протекції одного сюзерена (короля, царя або ж султана) на користь іншого. В окремі періоди гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, що дало змогу дисертанту зробити висновок про проведення ними полівасалітетної зовнішньої політики. Завдяки таким діям забезпечувалася міжнародно-правова легітимність та збереження інститутів Українського гетьманату (хоч і розділених). Удосконалено характеристику історичного значення міждержавних договорів й зазначено, що ні Андрусівське перемир'я 1667 р., ні Буцацьке перемир'я 1672 р., ні Журавненський договір 1676 р., ні Бахчисарайський трактат 1681 р., ні Вічний мир 1686 р., ні Карловицькі угоди 1699 р., у яких контрагентами виступали Варшава, Москва і Стамбул, з огляду на позицію гетьманських урядів як Лівобережжя, так і Правобережжя, не встановили остаточної та цілковитої влади кожної з «високих сторін» над усією територією козацької України. Отримало подальший розвиток твердження, що саме завдяки дієвій участі підрозділів українського війська Речі Посполитій та Московській державі вдалося досягнути ряду важливих воєнних перемог над Османською імперією, одними з найбільш визначних серед яких стали Віденська битва 1683 р. та взяття Азовської фортеці 1696 р. Виявлено, що певна кількість козацтва з Правобережжя та українсько-молдавського Придністров'я воювала на боці мусульманського табору. Підсумком дисертаційних напрацювань стало авторське визначення, що дипломатичний і військовий конфлікт між європейською Священною Лігою та «мусульманським табором» сприяв розділу унітарного за часів правління Б. Хмельницького гетьманату й заважав повноцінному проведенню скоординованої зовнішньої політики ранньомодерною Українською державою. У зв'язку з цим відбувався процес поступового перетворення Українського гетьманату із суб'єкта на об'єкт

впливу іноземних сюзеренів у міжнародних відносинах кінця 60-х – 90-х рр. XVII ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає передусім у переосмисленні історичного минулого козацької України та особливостей її міжнародного становища, що було спричинено специфікою її розташування на межі тогочасних «європейсько/християнської» та «азіатсько/мусульманської» цивілізацій й активною участю в міждержавних відносинах та війнах між їхніми головними представниками.

Теоретичні положення й висновки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії міжнародних відносин Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи, зовнішньої політики Українського гетьманату в ранній новий час. Окрім того, вони можуть бути покладені в основу написання праць та спеціальних курсів з історії національного війська взагалі та українського козацтва зокрема. Результати дослідження також можуть бути використаними при підготовці навчальних курсів з історії України та міжнародних відносин у Європі та Азії в зазначений період.

Апробація результатів дослідження. Отримані внаслідок проведеного дослідження результати оприлюднювалися здобувачем на більш ніж двох десятках наукових міжнародних та вітчизняних форумах різного формату протягом 1996 – 2007 рр. Дисертація також пройшла апробацію під час обговорення на засіданнях відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України, консультацій з колегами-науковцями з Українського інституту військової історії та Науково-дослідного інституту козацтва.

Публікації. Результати дослідження опубліковані в 3-х монографіях, 2-х брошурах, 4-х розділах у колективних працях, 26 статтях у фахових виданнях та 12 матеріалах у збірниках наукових статей і щорічниках, матеріалах історичних міжнародних і вітчизняних форумів тощо.

Структура дисертації відповідає меті та визначеним завданням. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Обсяг основного тексту дисертації – 400 стор., список джерел і літератури нараховує 1 180 позицій. Загальний обсяг дослідницької праці – 466 стор.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Аналіз наукової літератури

Уже в одному з перших в історії вітчизняної суспільно-політичної думки раннього модерного часу публіцистичного трактату “Пересторога Україні”, що вийшов з-під пера невідомого автора у 1669 р., відзначалося нелегке міжнародне становище Українського гетьманства та окреслювалася проблема військового й політичного впливу на нього оточуючих монарших дворів Європи та Азії: “...зла и тяжка Москва Україні, а поляки зовсім тяжкі... Але [від] турецької і татарської злості ще тяжче... А іж з тих трьох монархів жодному віднятися, а від своєї згуби відійти Україна не може” [233, с. 129-138]. Такою була оцінка міжнародного положення козацької держави у зв’язку з боротьбою за Україну Московського царства та Речі Посполитої, а також безпосереднім втручанням у ті події Османської імперії та Кримського ханства, що стало відгомонам більшого тогочасного світового конфлікту – довголітнього протистояння між європейськими країнами та Високою Портою.

Відомо, що світова історіографія на сьогодні нараховує не одну тисячу праць, у яких розкривається європейсько-османська військова та дипломатична боротьба протягом кінця XIV – XIX ст. Так, тільки складена австрійським науковцем В. Стурмінгером [1129] бібліографія публікацій та зображень - монографії, статті, гравюри, малюнки, повідомлення, рецензії тощо - про напади османської армії на Відень у 1529 р. та 1683 р. на 1955 рік нараховувала близько 2 тисяч 500 позицій і на 1983 рік (за даними польського дослідника Я. Віммера) [1151, s.8] збільшилася майже удвічі. Натомість й до цього часу українська історична наука не представлена у світовому науковому товаристві хоча б окремою книгою, в якій би комплексно аналізувалося питання місця та ролі України у тих подіях, а також узагальнювався доробок багатьох вітчизняних істориків.

Водночас історіографічна традиція вивчення християнсько-мусульманського протистояння на українських землях в другій половині XVIIст. розпочалася вже з історичних творів, які створені її сучасниками Романом Ракушкою-Романовським («Самовидцем»), Григорієм Граб'янкою, Самійлом Величком, Іваном Янушкевичем та ін [176, 208, 211, 212, 215, 263, 281]. Українські літописці кінця XVII - XVIII ст. наводили у своїх працях багато свідчень, які давали змогу певним чином зрозуміти складні процеси міжнародного становлення Українського гетьманства, в т. ч. і в зв'язку із зовнішньополітичними впливами та військовим втручанням у його внутрішні справи Османської імперії та Кримського ханства. Наголошуючи на внутрішніх причинах руйнації інститутів козацької держави («...через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали») [176. – Т. 2, с. 245], С. Величко вказував і на їхній зовнішній характер, що полягав у “розкроєнні через незичливі змовини сусідніх монархів (що ясно видно з Андрусівських договорів, постановлених 1667 року) нашої бідної вітчизни, єдиної Малої Росії, надвое” [176. – Т. 2, с. 245]. Крім того, він присвятив багато сторінок своєї праці «турецько-татарській проблемі», описуючи, наприклад, події 1677 р.: “Тоді наступило на Україні від турчина замість Божої благодаті і бажаної тиші (із-за примноження людського беззаконня через висяклу в них любов до інших), остаточне і все конечне розорення й запустіння...”[176. – Т. 2, с. 212].

Відомо, що під великим впливом літописних традицій у висвітленні політичної та міжнародної історії України перебували вітчизняні історики першої половини XIX ст. Коротку хронологію подій християнсько-мусульманського протистояння на українських землях виклав Д. Бантиш-Каменський, який поряд з внутрішніми відзначав і зовнішні чинники поділу України, що полягали в “нашестях поляків, турок і татар”, а також в укладенні мирних договорів між Річчю Посполитою, Московським царством та Високою Портою [419, с. 325-27]. Ці положення розвинули у своїх роботах

М. Маркевич та М.Максимович [658, 660]. Проте це були лише перші кроки на шляху до наукового осмислення української минувшини.

Якісно нові зміни у вивченні міжнародного становища Українського гетьманства відбулися у другій половині XIX ст., коли з'явилися нові методології досліджень та більш широка джерельна база. Характеризуючи процес занепаду суспільно-політичного устрою України з точки зору внутрішніх процесів (т.зв. "Руїна"), М. Костомаров писав, що "козацьке військо не досягнувши своєї мети, було невзможі витримати напору трьох країн - Польщі, Туреччини, Росії" і як наслідок - розділили Україну за Бахчисарайським 1681 р. та Вічним миром 1686 р. [610, с. 345]. М. Костомаров вкладав у поняття "Руїна" такий зміст: "Руиною называется в истории малороссийского края время смут, потрясавших этот край во второй половине XVII века – преимущественно с разделения гетманщины на два гетманства по двум сторонам днепровского побережья. Этот период можно считать со второй половины 1663 по июль 1687 года, в управление трех утвержденных московскою властью один за другим гетманов: Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича – до избрания, вместо последнего, в гетманы Мазепы. «Руина» - не выдуманое; оно осталось в народном воспоминании, особенно по отношению к правобережной Украине, которая буквально была обращена на «руину»; лишившись своего народонаселения на некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню" [610, с. 5]. Очевидно, що XIX ст., яке було європейським "Віком Романтизму", спонукало Костомарова (разом з німецькими, французькими, англійськими та іншими істориками) до пошуку гучних історичних метафор для процесу «обращення в пустыню» українських земель за допомогою польських, турецьких, татарських та російських військ. Відносини Українського гетьманства з турецькими султанами, починаючи від сміливої публікації у 1876 р. статті М. Костомарова про Б. Хмельницького як «данника Отоманської Порти» [606, с. 606] й до цього часу, перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників, які інколи дотримуються

протилежних позицій у своїх висновках стосовно оцінки відносин Чигирини зі Стамбулом.

В. Антонович зазначав, що наприкінці 70-х - на початку 80-х рр. XVII ст. інститути Українського гетьманства було знищено в угоду загарбницьким планам ворогуючих сусідніх держав (Варшави, Москви та Стамбулу), але пізніше тенденції колонізаційного процесу привели до того, щоб "дати цьому населенню козацький устрій і згодом, набравшись сил, відмовитись від польської залежності, приєднавшись до східної частини Малоросії". О. Єфименко також звернула увагу на вплив міжнародного фактору у процесах політичного розвитку козацької України в другій половині XVII ст.: "...дипломатія вирішила обернути територію України на вічну могилу... три сусідніх держави (Польща, Росія, Туреччина. – Т.Ч.), ще так недавно і з такою жорстокістю боровшись за оволодіння нею, зупинились перед неочікуваною дійсністю - не стало за що боротися" [554, с. 120].

На початку XX ст. львівський історик С. Томашівський вважав, що політична історія України XVII - XVIII ст. сконцентрована в рамках обумовленого її географічним положенням трикутника "Степ – Польща - Московщина"[853, с. 11-12]. Його підтримував О. Терлецький, який причини занепаду Української держави вбачав у її "некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існування Степу, сусідстві з ордою..., агресивній політиці Польщі й Москви супроти України" [852, с. 288]. Історик, географ та чи не перший український геополітик С. Рудницький наголошував на тому, що в історико-географічному розрізі проблема становлення державності України великою мірою визначалася близькістю експансивних сусідів - Польщі і Московії - та їх взаємною боротьбою за вихід до Чорного моря. "Географічне положення поклато Україну на найдальший південний схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією" [755, с. 13], - зазначав цей вчений, говорячи про межеве

положення України між європейським Заходом та азійським Сходом, що спричинило особливості її політичного розвитку у середні віки та новий час.

З появою у 1910 – 1920-х рр. сходознавчого напрямку в українській історіографії збільшився не тільки інструментарій наукових досліджень, а й відкрилася можливість досліджувати історію країн Європи та Азії в політичному, соціальному, економічному та культурному взаємозв'язку. Один з найвидатніших українських тюркологів, зачинатель вітчизняної наукової школи сходознавства А. Кримський у 1924 р. опублікував синтетичну «Історію Туреччини» [626], яка, на думку сучасних тюркологів, й до цього часу залишається «унікальною оригінальною історією Османської імперії, що синтезує свідчення слов'янські і зокрема українські джерела, а також пов'язує українську історичну проблематику з османською» [475, с. 67]. Крім того, один з фундаторів національної Академії наук А. Кримський з 1918 р. очолив спеціалізовані Тюркологічну комісію та Кабінет арабо-іранської філології при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук, які відкрили можливість для багатьох українських дослідників вивчати різні питання історії, мови та літератури Сходу.

З організацією у 1926 р. в Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС) [892, с. 63-83] дослідження українсько-турецьких та українсько-кримських стосунків XVI – XVII ст. вийшли на більш якісний рівень. Цей спеціалізований центр, який з часом (у 1930 р.) перетворився на Український науково-дослідний інститут Сходу (УНДІС), розпочав друкування періодичних видань «Бюлетень ВУНАС», «Східний світ» (з 1930 р. – «Червоний схід») та окремих збірників. Зокрема, з 1927 р. до 1931 р. побачили світ 17 випусків часопису «Східний світ», в яких у постійному розділі «Історія, Етнографія, Література» подавалися матеріали, що характеризували відносини між козацькою Україною та Високою Портою [590, с. 146-172]. Було проведено I-й (1927) та II-й (1929) Всеукраїнські сходознавчі з'їзди, на яких оголошувалися цікаві й оригінальні матеріали [589, с.31-58]. Протягом 1928 – 1929 рр. у рамках організованої Комісії для

вивчення українсько-турецьких взаємин було здійснено поїздки до архівосховищ, бібліотек і освітніх установ Туреччини в Анкарі, Стамбулі, Ізмірі, Бурсі, Конью, Едірне та Ескішегірі [184, с. 7-13]. На основі здобутих матеріалів один з членів пошукової групи історик і літературознавець А. Ковалівський зробив висновок, що у другій половині XVII ст. Османська імперія «не перестала грати першорядну роль в історії України, намагаючись зтягти Запорожжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе» [184, с. 7-13].

Одним з перших серйозних дослідників українсько-турецьких та українсько-татарських відносин козацької доби став у цей час В.Дубровський [545, с. 54-72; 546, с. 195-202], який, зважаючи на репресії та заборону займатися тюркологією в Радянській Україні, був змушений після Другої Світової війни емігрувати за кордон та видати там декілька брошур. Одним з основних наукових висновків вченого-османіста, що повторювалися в усіх працях дослідника, було положення про те, що укладення Б. Хмельницьким союзу з Османською імперією стало його найважливішим зовнішньополітичним досягненням на шляху до побудови козацької держави [544, с.23-27]. З огляду на досліджувану в дисертації проблематику, також потрібно відзначити концептуальні статті М. Петровського [251, с. 206-215], В.Пархоменко [726, с. 359-360], А. Ковалевського [898, с. 87-101], а також окремі збірники [848] та невидані матеріали протягом 30-х рр. XX ст. [585, с. 26-89]

Крім того, протягом 20 - 40-х рр. XX ст. опубліковано історичні розвідки, які висвітлювали ряд питань, які стосуються тематики взаємовідносин козацької України з Османською імперією та її васалами. Серед них вирізняються праці І. Крип'якевича, П. Дорошенка, В. Липинського, Н.Полонської-Василенко, О. Оглоблина, М. Василенка, В. Пархоменка, В.Січинського [633, с. 109-140; 630, с. 5-12; 540; 650; 700; 442, с. 112-132; 787, с. 34-51]. Своєрідним висновком до цих праць стали слова М.Грушевського зі статті про українсько-османські стосунки за

гетьманування Б. Хмельницького: «Яке величезне значення мали політичні, культурні й економічні взаємовідносини України з Туреччиною і Кримом у сій добі, як сильно вони заважали на розвитку українського життя і культури!» [507 - Кн. 42, с. 4].

Потрібно зазначити, що знищення внаслідок політичних репресій 1930-х рр. української тюркології та османістики, а також відсутність протягом другої половини 30-х рр. – 80-х рр. ХХ ст. власної тюркологічної школи в Україні на довгі роки затримало розвиток цієї галузі історичної науки та негативно вплинуло на процес накопичення знань про події європейсько-османського конфлікту раннього модерного часу. На деякий час центр вивчення проблем протистояння між Високою Портою та європейськими країнами перемістився до Західної України (яка у 1930-х рр. перебувала під владою Польщі), а потім і в інші країни світу.

У 1933 р. на відзначення 250-літнього ювілею Віденської битви, видана науково-популярна праця відомого львівського журналіста, політичного та громадського діяча Східної Галичини І. Німчука. У своїй брошурі він, спираючись на доступні опубліковані джерела (головним чином, це листування польсько-литовського короля з дружиною Марією Казимирою), висвітлив головні моменти участі козацтва і шляхти з руських воєводств Речі Посполитої у битві польсько-австрійських сил з армією Османської імперії під Віднем [691]. Одночасно вийшов невеликий нарис цього автора під назвою «Юрій Франц Кульчицький і його подвиг», написаний на основі окремих німецьких та польських історичних розвідок, які з'явилися протягом кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Західноукраїнським ученим належить також пріоритет у вивченні біографії одного з українських учасників християнсько-мусульманської Віденської битви - львівського православного та уніатського єпископа Йосифа (Йосипа) Шумлянського: у 1896 р. І. Шараневич, у 1898 р. І. Франко і в 1934 р. М. Андрусак видали свої праці, в яких, зокрема, згадували про участь відомого церковного діяча у Віденській битві [921, 887, 953]. І. Франко та М.Возняк проаналізували поезію

Й. Шумлянського, присвячену перемозі християнських країн над мусульманами під Віднем [277, 177].

Західноукраїнський історик М. Андрусак відзначив, що міжнародні договори другої половини XVII ст. між Річчю Посполитою, Московщиною і Портою "не були з політичного боку корисні для української державності" [404, с. 35]. За його словами, Вічний мир 1686 р. нищив заходи гетьманів об'єднати українські землі та реставрувати державу Б. Хмельницького. Український вчений Б.Крупницький, який на той час працював у Празі, розглянув події політичної історії України на широкому міжнародному тлі, вказав на головні аспекти політики урядів Польщі, Туреччини, Криму, Ватикану щодо правобережного козацтва у період з 1683 по 1688 рр. [636, с. 19; 1054]. Протягом 1950 – 1970-х рр., використовуючи архівні матеріали з Ватикану, опублікував ряд своїх праць у Римі та Німеччині греко-католицький священник І. Назарко [237, 685]. У них він висвітлив політику Апостольської столиці щодо козацтва та розкрив механізм фінансування Папою Римським Інокентієм XI полків з України під час європейсько-османського конфлікту початку 1680-х рр. Окрім того, отець Іриней видав ґрунтовний збірник документів про ватиканську політику щодо українських земель під назвою "Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia" (Рим, 1953 – 1954).

З огляду на ідеологічний диктат тоталітарної системи, історики Радянської України не зверталися до висвітлення взаємодії українського козацтва з польською та австрійськими арміями у 80-х рр. XVII ст. Лише у 1973 р. відомому історику права зі Львова В. Кульчицькому вдалося опублікувати невелику замітку про свого знаного однофамільця (можливо, й далекого родича) Ю.-Ф. Кульчицького у варшавському «Українському календарі». У 1981 р. в «Українській радянській енциклопедії» згадано про одного з героїв оборони австрійської столиці від турків. Через сім років, у 1988 р., автор енциклопедичної статті про Ю.-Ф. Кульчицького, львівський краєзнавець Р.Головин видрукував більш розширений матеріал [488].

Водночас без творчого доробку М. Марченка, Ф. Шевченка, В. Голобуцького, В. Дядиченка, К. Стецюк, Г. Сергієнка, О. Апанович, О. Путра, В. Борисенка, В. Панасенко [411, 659, 922, с. 83-104; 487, 550, 839, с. 25-41; 775; 778, с. 29-41; 723, с. 126-130; 432] та інших українських радянських істориків було б неможливо досліджувати проблеми, які висвітлюються у дисертаційній роботі. Так, О. Апанович, аналізуючи українсько-турецькі взаємовідносини під час правління П. Дорошенка, зазначала, що з прийняттям цим гетьманом «турецького васалітету Оттоманська Порта вважала Правобережну Україну своїм володінням і розглядала перебування там шляхетських урядовців та польських військ як вторгнення» [411, с. 239].

Із здобуттям Україною новітньої незалежності у 1991 р. до питань, пов'язаних з міжнародним становищем України, звертаються у своїх працях В. Смолій, О. Гуржій, Ю. Мицик, В. Сергійчук, В. Степанков, та В. Щербак [796, с. 7-12; 233; 779; 828, с. 118-128; 514; 799; 932, с. 98-104]. Вони переосмислюють міжнародне положення та зовнішню політику Війська Запорозького й Українського гетьманства наприкінці XVI ст. - в другій половині XVII ст. [802, с. 163-207]. Аргументовано довівши свою концепцію про розширення хронологічних рамок Української національної революції з 1648 р. до 1676 р., В. Смолій та В. Степанков визначили, що, скориставшись послабленням внутрішнього устрою України, Московія і Польща домовились про розподіл її території між собою [807]. На думку сучасних істориків, з 1676 р. "Правобережна Україна втратила свої провідні позиції у підтриманні державотворчих процесів на всьому ареалі України, це обумовлювалося не стільки безталанністю наступників П. Дорошенка, скільки політичним курсом Польщі й Туреччини" [805, с. 47]. Цей висновок вони розвинули у наступних своїх книгах [809]. Окрім того, у відповідних розділах академічного видання «Нариси з історії дипломатії України» В. Смолій та В. Степанков зазначили, що укладення Бучацького миру 1672 р. між Стамбулом і Варшавою внесло серйозні зміни у конфігурацію

співвідношення сил у Східній та Південно-Східній Європі, зважаючи на, по-перше, посилення ролі Османів й, по-друге – відмови Речі Посполитої від Правобережжя на користь Порти, що «розв'язувало Росії руки для зусиль щодо його приєднання до Лівобережжя, наслідком чого стало загострення її відносин з Османською імперією» [802, с. 165; 803, 371-387]. В. Степанков також зробив висновок, що Б.Хмельницький проводив курс на зміцнення відносин з Портою та декларував бажання прийняти її протекцію задля гарантування султаном збереження військово-політичного союзу з Кримським ханством [835, с. 24; 833, с. 223-234].

У контексті дослідження проблеми участі українського козацького війська у російсько-турецьких війнах 1676 – 1681 рр. та 1686 – 1699 рр. дніпропетровський дослідник В. Заруба висвітлив питання участі гетьманського уряду І. Самойловича в укладенні Бахчисарайського миру 1681р. між Москвою і Стамбулом та охарактеризував військову діяльність Лівобережної Гетьманщини у контексті європейсько-османського протистояння у Нижньому Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї [561, 562].

Проблеми легітимності гетьманської влади в Україні в її взаємостосунках з європейськими династичними володарями та світовими православними патріархами окреслив у своїх працях С. Плохій [736, с. 86-100; 1098; 444, с. 117-121]. Він зазначив, що у триступеневій ієрархії, яка існувала в ранньомодерній Європі серед володарів (“*augustissimus*”, “*serenissimus*”, “*illustrissimus*”), гетьманам Б. Хмельницькому та І. Виговському відводилося місце на нижчому щаблі сходин, а саме - на рівні залежного володаря, який був рівним за статусом господарям Молдавії та Волощини [736, с. 100], що довгі століття перебували у залежності від султанів Османської імперії.

В одній із перших кандидатських дисертацій з проблем українсько-турецьких відносин середини XVII ст., яка була захищена 1996 р. у новітній Українській державі, Я. Федорук зазначав, що «дипломатія України у 1654 р.

якраз і визначала найголовніше своє завдання, щоб запобігти утворенню антиукраїнсько-московської коаліції за участю, крім Яна Казимира, турецького султана, кримського хана і правителів придунайських країн» [876, с. 15]. У монографії, яка вийшла того ж року історик проаналізував міжнародні відносини середини XVII ст. та впливи політики європейських держав та Османської імперії на історію України, дослідив зв'язки Українського гетьманства доби Б.Хмельницького з Польщею, Кримом, Портою, східноєвропейську політику Австрійської імперії та позицію Англії щодо Високої Порти у 50-х рр. XVII ст. тощо [870, с. 114-130; 872; 874, с. 232-242; 876,]. Поділяємо погляди Я. Федорука про те, що поки не буде віднайдено автентичних текстів українсько-турецьких договорів середини XVII ст., цю тему й надалі оповиватиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез [871, с. 196]. Водночас дослідження попередників та вже відкриті джерела дозволяють нам стверджувати, що гетьман Б. Хмельницький протягом свого правління декілька раз проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату та номінально визнав васальну залежність від Стамбула.

У 1996 р. захистив кандидатську дисертацію і В. Станіславський, який присвятив своє дослідження вивченню політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством у кінці XVII ст. - на початку XVIII ст. [821]. Окрім того, цей вчений має ряд монографій, збірників документів і статей, у яких з'ясовані запорозько-польські стосунки у зв'язку з османськими впливами, політику Московської держави щодо Османської імперії та Кримського ханства, напрями зовнішньої політики гетьманських урядів І. Самойловича та І. Мазепи, участь українського козацтва у боротьбі з турками і татарами тощо [816, 817. – Т. 1. – С. 6-82; 269, с. 348-385; 825, с. 581; 822, с. 305-310]. Зокрема, В.Станіславський зазначив, що перемога християнських сил під Віднем у 1683р. «яскраво продемонструвала всій Європі, що коаліційні дії можуть бути високоефективними у боротьбі з Османською імперією», а лівобережний гетьман І. Мазепа допускав можливість під час війни з

Високою Портою завоювати спільно з московськими військами Кримське ханство [268, с. 340, 343].

Л. Гвоздик-Пріцак чи не вперше в українській історіографії висловила припущення, що Б. Хмельницький перебував одночасно під протекторатом османського султана, кримського хана, московського царя і шведського короля. Це, на її думку, узгоджувалося з тодішніми європейськими державно-політичними концепціями, коли один васал міг знаходитися під протекторатом кількох суверенів [480, с. 136]. В іншій монографії історик проаналізувала основні міжнародні договори, які укладало Український гетьманат з Кримом, Туреччиною, Польщею, Москвою та Швецією протягом 1648 – 1657 рр. [482]. У висновку відзначено, що Б. Хмельницький намагався досягнути державної автономії шляхом укладення договорів з усіма можливими партнерами на міжнародній арені.

Досліджуючи проблеми становлення еліти козацької України, В. Горобець з'ясував основні напрямки зовнішньої політики гетьманських урядів України протягом 1648 – 1667 рр. Зокрема, дав пояснення причинам політики компромісів гетьманського уряду Ю. Хмельницького в переддень проведення сеймів 1661 – 1662 рр. у Речі Посполитій. Розвиток стосунків з Кримським ханством, на думку вченого, переслідував мету застерегти нейтралітет останнього в українсько-польській війні, а налагодження контактів з Трансільванією, Молдавією, Валахією та Швецією – розширити антипольську коаліцію держав [496, с. 9-20]. При цьому відносини Війська Запорозького з їхніми зверхниками у правовому відношенні оцінюється так: з польським королем – у рамках відносин “сюзерен - васал”; з російським царем як номінальний васалітет, що базувався на договірній основі; з турецьким султаном і шведським королем у межах стосунків “протектор - підданий”; з кримським ханом як “братерський союз”. Під час написання дисертації були використані й інші монографії та статті В. Горобця [493; 495, с. 181-188; 497, с. 245-271].

Інший сучасний український історик В. Брехуненко досліджуючи феномен московської експансії у Східній Європі протягом XIV – середини XVII ст., зауважував, що Московське царство розглядалося гетьманом Б.Хмельницьким та його оточенням лише як дуже важливий гравець у системі регіональних міжнародних відносин – “як ймовірний союзник та – і це головне – узаконював існування Гетьманщини, її протектор (згодом, до завершення змагань за остаточне розлучення з Польщею)” [434; 435, с. 87-92; 436, с. 66-84; 437, с. 321]. На думку дослідника, гетьман Хмельницький широко використовував “прапор боротьби за православну віру” у дипломатії, яка проводилася козацькою державою на різних напрямках – від Молдови й Трансільванії до Литви й Швеції. Водночас, підтримуючи стосунки з Османською імперією та Кримським ханством, український уряд вказував Москві на межі царського протекторату.

Потрібно звернути увагу й на важливі висновки сучасного українського тюрколога О. Галенка, який у «Нарисах з історії української дипломатії» зазначав, що кримський хан Іслам Гірей III, який перебував у васальній залежності від турецького султана, мав плани «заснувати в Україні підконтрольну йому союзну державу, утвердитися в Молдавії з тим, щоб створити широкий союз, на який можна було б опертися для відвоювання золотоординської спадщини у Москви» [471, с. 253].

Також треба відзначити значний внесок у дослідження різних питань стосунків між Українським гетьманством та Османською імперією таких сучасних дослідників, як М. Крикун, Ю. Мицик, П. Сас, С. Леп’явко, І. Стороженко, О. Сокирко, Н. Савчук (Стеньгач) [625, 6450, 759, 770, 872], які видали наукові монографії, а також окремі статті, що стосуються окремих питань зазначеної проблематики. Про вплив традицій давньоруської державності на утворення Українського гетьманату та проблеми формування державних утворень у Східній Європі писав О. Головка [489, с. 77-94; 490, с. 18-36]. На окрему увагу заслуговують інші дослідження вже згадуваних В. Заруби, М. Крикуна, Ю. Мицика, С. Леп’явка, а також А. Бульвінського та

В. Газіна [209, с. 3-15; 673, с. 237-252; 439; 464, с. 63-73; 563, с. 264-269; 564, с. 65-75; 647, с. 79-89]. Публікації історичного часопису «Східний світ» та наукового щорічника «Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) стали важливим підґрунтям для написання багатьох підрозділів дисертаційної праці.

Ґрунтовні розвідки сходознавців і тюркологів О. Прицака, Я. Дашкевича, О. Галенка та Ф. Туранли [1109, s. 273-275; 525, с. 20-30; 526, с. 35-42; 470, с. 189-194; 471, с. 208-263; 473, с. 216-221; 469, с. 52-61; 855] допомогли зрозуміти специфіку взаємовідносин між монархами й урядовими установами Османської імперії та Кримського ханства, з одного боку, та європейськими державними інститутами – з другого. Крім того, звертаємо увагу на слова Я. Дашкевича (висловлені ним під час проведення 1990 р. в Інституті історії України НАН України круглого столу, присвяченого 500-річчю українського козацтва) стосовно того, що «козацька і гетьманська верхівка, незалежно від орієнтації - польської, російської, шведської, турецько-татарської - чітко враховувала несприятливе геополітичне становище України і прагнула використати суперечності між своїми сусідами...» [530, с. 22]. На думку відомого вченого, турецько-татарський фактор займав не останнє місце у зовнішній політиці Українського гетьманства, адже протягом століть «козацтво постійно, але настирливо посилювало свій тиск на Південь, у бік степів та Чорного моря» [530, с. 22]. У зв'язку з цим, логічним продовженням лінії про турецьких тенденцій Б. Хмельницького стали пошуки турецької протекції П. Тетерею, І. Брюховецьким, П. Дорошенком, Ю.Хмельницьким, а також існування державних утворень на правах васалітету по відношенню до Стамбулу в останній чверті XVII ст. [526, с. 69]

З 1991 р. у структурі Національної академії наук України розпочав працювати Інститут сходознавства ім. А. Кримського, який на сьогодні має значний доробок у галузі вивчення історії Сходу взагалі та Османської імперії та Кримського ханства зокрема. За цей час вже проведено XI

Сходознавчих читань, захищено ряд кандидатських і докторських дисертацій, видано декілька статей, в яких автори торкалися окремих проблем християнсько-мусульманського конфлікту раннього нового часу.

Як вже зазначалося вище, серед творчого доробку австрійських та німецьких істориків вирізняються, укладені Г. Кадбебом та В. Стурмінгером, бібліографічні покажчики праць істориків різних країн про війни з турками у 1529, 1683 та інших роках [1032, 1129]. Окрім того, австрійці О. Клопп, В. Реннер, Г.Дюрігл, В. Літш та Г. Урбанські дослідили питання участі імператорської армії у битві за Відень, а також з'ясували роль одного з головних керівників союзницької армії християнських країн під Віднем князя Карла V Лотарінгського [997, 1040, 1066, 1112, 1139]. Біографію цісаря Леопольда I Габсбурга та його політику у війні з Османами висвітлили австрієць Й.-П. Шпільман та німець А. Шідлінг [365, 924].

Турецьку історіографію досліджуваного питання репрезентують праці різних років, які написані такими вченими як Н. Салім, С. Юстун, М. Кунт, А. Аркаїн, Г. Іналджик, Й. Ортайлі, Ф. Емеджен та Е. Іхсаноглу [566, 958, 1061, 1088, 1116, 1141]. Вони з'ясували причини й мету вторгнення Високої Порти до Австрійської імперії, формування та склад 160-тисячної османської армії, особливості зовнішньої політики султана Мегмеда IV та великого візира Кари Мустафи, наслідки Віденської битви для Османської імперії наприкінці XVII ст. тощо. Г. Іналджик дослідив становлення Османської імперії як світової потуги у XIV – XVII ст. та охарактеризував механізми відношення султанських урядів до васально залежних держав у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі [565]. Зокрема, вказав на те, що турецько-польське суперництво за молдавські та українські землі призвело до повстання козацтва та утворення Української козацької держави. На його думку, “козацьке питання” домінувало у східноєвропейській політиці XVII ст. і саме спроби встановити контроль над Україною в другій половині цього століття привів османсько-кримський блок, Річ Посполиту та Московщину до серйозної конфронтації [566, с. 121]. «Сувернітет над Україною залишався

однією з головних проблем» у ході війни Османської імперії з країнами європейської Священної Ліги 1684 – 1699 рр., - зазначав Г.Іналджик [566, с. 121]. Окрім того, треба відзначити ґрунтовні німецькомовні та анґломовні праці з історії Османської імперії та Кримського ханства І. Цінкайзена, Й. Гаммера, Н. Йорґи, Т. Мілнера, Б. Бекера та Л. Кінроса [651, 960, 1011, 1029, 1080, 1178], які опубліковані у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Окремий напрям складає польська історіоґрафія, яка з давніх часів вивчала різні проблеми історії «Козачизни», міжнародні відносини у східноєвропейському регіоні, в т.ч. і стосунки Польщі та України з Туреччиною. До питань, пов'язаних з минулим Українського гетьманства, звертався на початку ХХ ст. у своїх багатьох роботах Ф. Равіта-Гавронський, який писав, що в останній чверті ХVІІ ст. "за бідну, зруйновану і знищену Україну, яка номінально належала до Речі Посполитої, воювала Москва і Туреччина" [355, s. 128; 356]. Заслуговує на увагу положення Т. Урбанського про те, що Андрусівське перемир'я 1667 р., яке ділило козацьку Україну між Польщею і Москвою, не задовільнило козаків, і "буря започаткована Б. Хмельницьким в цілому не затихала" [1140, s. 22]. Крім того, цей вчений зауважив, що українському козацтву «мабуť було не дуже добре, коли самі зголосилися до короля польського, не тільки щоб допомогти йому перемогти невірних, а й самим вибитися з-під ярма турецького» [1140, s. 22]. У зв'язку з укладенням Андрусівського перемир'я 1667 р. між Москвою і Варшавою та Журавненського миру 1672 р. між Стамбулом та Варшавою П. Ясениця зазначав, що «через 30 років після виступу Б. Хмельницького – поділили Україну поміж собою вже не дві, а три держави. Москва тримала Київ і Запоріжжя, Туреччина – Бар і Кам'янець-Подільський, Річ Посполита – землі, що залишилися... Означав [поділ] для українських людей пекло!» [1025, s. 347-348]. Під час написання дисертації використані також праці Т. Корзона, В. Конопчинського, Я. Волінського [978, 1050, 1046, 1173]. Останній історик писав, що з прийняттям П. Дорошенком османського протекторату та вступом турецької армії на Поділля «справа України ставала

питанням не виключно польським, московським, чи польсько-московським, але міжнародним» [1170, s. 4]. Цю важливу думку підтримало багато польських вчених, серед них і Ю.-А. Геровський, який писав, що «українсько-козацька проблема займала європейську дипломатію включно до початку XVIII ст.» [485, с. 144]. Крім того, цей вчений зауважив, що гетьман П. Дорошенко сподівався при допомозі Туреччини відродити пограну польсько-російськими домовленостями єдність України [1007, s. 240].

Чи не найбільше про організацію армії Речі Посполитої до походу в Австрію, хід Віденської битви та її наслідки, а також участь у цих подіях українського козацтва написав у своїй праці “Відень 1683. Історія кампанії і битви” (Варшава, 1983) відомий історик польського війська Я. Віммер. Головною заслугою цього дослідника стало введення у науковий обіг нових джерел з архівосховищ Польщі та узагальнення напрацьованого доробку попередників. До історії війни між Османами та європейською коаліцією у 1683р. звертався також Л. Подгородецький [1105].

Окремі проблеми участі козацтва у військових діях країн Священної Ліги у зв’язку з османською загрозою досліджували у своїх працях польські історики різних поколінь Ч. Хованець, Т. Урбанський, М. Яворський, В. Маєвський, Я. Войташк, М. Вагнер, К. Малішевський та ін. [978, 1140, 1071, 1169, 1142, 1075]. Водночас у польській історіографії на сьогодні накопичилося чимало праць, у яких розкрито стосунки між Річчю Посполитою та Османською імперією [1048], біографії королів Яна II Казимира, Міхала Корибута Вишневецького та Яна III Собеського [1033, 1096, 1101, 1077, 1123, 1157] та Ю.-Ф. Кульчицького [951], а також збірники наукових статей, у яких представлені інші дослідження сучасних істориків Польщі.

Потрібно відзначити й монографії Я. Пердені та З. Вуйцика, в яких вони висловили власне бачення політичної історії України, зокрема періоду гетьманування П. Дорошенка та його відносин з султаном Мегмедом IV. Хоча з правової точки зору територія Правобережжя, починаючи з 1667 р.,

належала до Польщі, як відзначав Я. Перденія, але фактично Річ Посполита не володіла нею – тут мав владу гетьман Дорошенко [1095, s. 5]. З. Вуйцик писав, що у середині 60-х рр. XVII ст. Україна стала тереном довгого суперництва між Польщею, Росією, Туреччиною і Кримом, а питання міжнародно-політичного статусу Українського гетьманства було одним з головних проблем міжнародної дипломатії протягом останньої чверті XVII - початку XVIII ст. [1162, s.8-9] При цьому, на думку польського вченого, ідея незалежності не зникала в Україні, а «гетьман П. Дорошенко постановив унезалежнити цілий край і від Польщі, і від Росії, а вихід шукати в турецькій протекції» [1014, s. 183]. До того ж З. Вуйцик в одній із своїх найвідоміших праць з'ясував, що в 1670-х рр. через кращі стосунки між Росією та Польщею «головний військовий і політичний напрям Туреччини був скерований не до австрійських, чеських і угорських володінь Габсбургів, а на північ – до України» [1156, 1111, 1157]. Значний вклад у дослідження османських впливів на Польщу та Україну зробили польські тюркологи З. Абрахамовіч та Д. Колодзейчик [399; 950, р. 130-138; 1044; 343]. Потрібно відзначити й велику працю, яку здійснив у справі характеристики українсько-турецьких взаємовідносин у середині XVII ст. чеський османіст Я. Рипка [359, s. 209-231; 360, s. 346-350], який у співавторстві з Д. Дорошенком видав брошуру про особливості відносин гетьмана П. Дорошенка з Високою Портою [994].

Звичайно, окремі аспекти досліджуваної тематики не залишила поза увагою і російська історіографія. Спеціальну працю, присвячену московсько-польсько-турецькій боротьбі за право володіння Україною написав у 80-х рр. XIX ст. М.Павліщев [721]. На його думку, Польща лише у протистоянні з Османською імперією у 1699 р. здобула міжнародно-юридичне право на володіння Правобережжям не "силою зброї", а з допомогою дипломатичних заходів. Міжнародні відносини країн Східної та Південно-Східної Європи досліджували у XIX ст. А. Попов, Є. Замисловський [743, 560]. Певний внесок у визначення міжнародного статусу козацької України у

досліджуваний період внесли російсько-радянські історики, зокрема, Б. Поршнев та І. Галактіонов [465 - 467, 747]. І. Греков відзначив, що укладення Вічного миру 1686 р. між Польщею і Росією остаточно не вирішувало питання про Україну [503]. Основний вузол суперечок між Росією, Польщею і Туреччиною у 60 - 80-х рр. XVII ст. був зав'язаний на Україні, а "українське питання" було головним у тогочасній зовнішній політиці московських царів, - відзначала у своїх працях Т. Копрєєва [597, с. 11, 20]. Російсько-польські переговори, що відбувалися у жовтні-грудні 1667 р. в Москві стали "не стільки союзом проти агресії Туреччини, скільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу", - писав Г. Санін [764, с. 132; 766, с.333-347]. Він також відзначав, що гетьманування П. Дорошенка було етапом боротьби за збереження Української держави [762, с. 18-26]. Ще в кандидатській дисертації Г. Санін дослідив, що Правобережна Україна під владою Дорошенка набула міжнародно-правову суб'єктність [761].

Санкт-петербурзький історик Т. Яковлева порівняно з варшавським дослідником З. Вуйциком та іншими вченими спромоглася додати нові озники складному механізму російсько-польських переговорів другої половини 50-х – 60-х рр. XVII ст. Зокрема, на думку дослідниці, поведінка російських дипломатів на двосторонніх переговорах поблизу Вільно у 1656 р. була "прямим порушенням Переяславського договору 1654 року" [945, с. 523]. Учена також висвітлила позиції гетьманських урядів Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького щодо цих міждержавних переговорів, а також з'ясувала проблему участі українських дипломатів як третьої сторони під час посольських комісій у 1656 та 1660 рр. та їхньої неучасті під час інших переговорів між Польщею та Росією. Підводячи підсумок, російська дослідниця пише, що ці обидві держави у той час "вважали за краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз з ними" [945, с. 561]. З огляду на це, приципово змінилося й зовнішнє

становище України, для якої відтепер вже був неможливий союз з Москвою, чи, навпаки, з Варшавою заради використання однієї держави проти іншої. А отже, як доводять ґрунтовні дослідження Т.Яковлевої, для зовнішньополітичної орієнтації Чигирин залишалася третя сторона – Османська імперія.

Окремі питання, що стосуються різних проблем історії України у контексті російсько-турецьких, російсько-татарських та російсько-польських відносин висвітлювали у своїх монографіях М. Смірнов, І. Галактіонов, В. Возгрін [457; 465; 466, с. 382-389; 467, с. 41-59; 790]. Дисертаційні дослідження, окремі статті й брошури російських радянських та сучасних вчених Г. Бабушкіної, О. Махатки, Б. Флорі, Л. Заборовського, Г. Саніна, В. Артамонова, С. Орешкової, С. Фаїзова та К. Кочегарова [414; 416; 417; 559, с. 190-225; 612, с. 623-665; 663; 766; 867; 868, с. 128-145; 869, с. 197-208; 885, 959, с. 19-46] розкривають важливі аспекти політичної ситуації у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі у зв'язку з християнсько-мусульманським протистоянням тощо. Під час написання дисертації автором опрацьовані збірники наукових праць з історії Османської імперії, які протягом другої половини ХХ ст. вийшли друком у Москві [710; 712; 714. – Ч. 2; 757].

Проблеми міжнародних стосунків у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі висвітлювали угорські, румунські та молдавські історики Л.Бенчеді, Н. Йорга, Н. Мохов, А. Власова та ін. [453, 680, 967]. Їхні праці допомогли автору зрозуміти загальноєвропейську політичну ситуацію у 60-х рр. XVII - на початку XVIII ст. та місце у ній державно-політичних утворень Молдавії, Румунії, Угорщини, а також протурецьку політику угорсько-словацько-русинського “короля куруців” І. Тьокьолі, окремі проблеми козацького походу до Молдавії і Північного Причорномор'я взимку 1683/1684 рр. тощо.

Під час написання дисертації також використані положення монографій іноземних та вітчизняних авторів з ранньомодерної історії:

Європи та країн, що входили до Respublica Christiana [400; 441; 534; 569; 573. – Т. 4; 927; 1087]; Османської імперії (Pax Orient) та її васалів [457; 577; 592, с. 85]; християнсько-мусульманського конфлікту взагалі та австрійсько-французького, ватикансько-османського, польсько-російського, польсько-турецького протистоянь зокрема - американців Т. Баркера, Б. О'Браєна та А.-С. Камінського, англійців Й. Стоя і С. Хава [962, 969, 1033, 1121, 1125]; швейцарського історика О.Форст де Батаглії [1000]; французів Е. Міхауда та Л. Блюша [430, 1079]. Значну історіографію має також проблематика османського панування на Балканах та в Угорщині, окремі дослідження якої також були опрацьовані нами [278, 536, 539, 555, 977, 1018, 1038].

Аналіз історичної літератури, що стосується досліджуваної проблеми, хоча й засвідчує широку тематику доробку української історіографії, проте визначає його фрагментарність та недостатню розробленість питання про визначення місця і ролі Українського гетьманства у європейсько-османському конфлікті раннього нового часу і як наслідок - потребу у комплексному проблемному вивченні цієї важливої проблеми. Натомість зарубіжна історична наука вже дала відповіді на багато питань щодо розкриття військового та політичного конфлікту між європейськими державами й Османською імперією у другій половині XVII ст.

1.2. Огляд джерельної бази

Проблемність класифікації використаних у дисертації рукописних джерел полягає у специфіці нашого дослідження. Висвітлення місця та ролі Українського гетьманства у «християнсько-мусульманському» протистоянні раннього модерного часу змусило звернутися до вивчення документів, які пов'язані з особливостями державно-політичних структур та зовнішньої політики основних учасників тогочасного міжнародного й геополітичного конфлікту на теренах Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи - Османської (включно з Кримським ханством), а також Австрійської імперій, Речі Посполитої, Московської держави та інших держав. Саме тому

джерельна база класифікована згідно з тематичною ознакою, а вже потім, при безпосередньому аналізі виявлених матеріалів, подається їх видова характеристика. Отже, за науковою значимістю для досліджуваної теми сформувався такі основні групи джерел: 1) міжнародно-правові та дипломатичні документи; 2) законодавчі та регламентаційно-правові акти державних та військово-політичних органів різних країн; 3) матеріали, які безпосередньо торкаються історії Українського гетьманства; 4) документи військового характеру; 5) матеріали службово-приватного змісту; 6) приватне листування; 7) наративні джерела.

Дисертанту вдалося виявити значну кількість рукописних матеріалів, що розкривають досліджувану проблематику. Їхня основна частина знаходиться в архівосховищах і відділах рукописів бібліотек України, Польщі та Росії. Широко використані документи та матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві та Львові, у Львівському обласному державному архіві, Інституті рукописів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Архіві Інституту історії України НАН України, Архіві Головному давніх актів у Варшаві, Російському державному архіві давніх актів у Москві, Відділі рукописів Бібліотеки Варшавського університету, Відділі мікрофільмів Національної Бібліотеки у Варшаві, в якому також зберігаються мікрофільми рукописів із бібліотек Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, Національному інституті Оссолінських у Вроцлаві, Польській академії наук у Курніку та ін. У процесі проведення пошукової роботи передусім використовувалися праці вітчизняних спеціалістів (в т. ч. сходознавців і тюркологів) з архівознавства і джерелознавства М.Ковальського [203, 204], Ю. Мицика [225, с. 72-93; 226, с. 44-45; 230, с. 360-397; 235, с. 134-141], Я. Дашкевича [531, с.149-152], Я. Рейхмана [262, с. 11-16], В. Заруби [195, с.270-274], В. Брехуненка [174, с.99-103], В. Станіславського [269, с. 348-385; 817, с. 6-82], В. Остапчука [342, р. 49-104; 715, с. 94-112], а також польських османістів З. Абрахамовіча [322] та Д. Колодзейчика [205, с. 113-118].

На жаль, з огляду на суб'єктивні причини не вдалося опрацювати віденські та стамбульські архівосховища* [715, с. 100-101], проте це компенсувалося опрацюванням значної кількості наративних матеріалів, серед яких збірники опублікованих важливих джерел не лише австрійського [299, 321] і турецького [181, 297, 321, 322, 343, 390, 1138], а й ватиканського [338, 357, 373] та румунського [196, 305] походжень. Водночас використані інші збірники документів [375, 377, 1043], де розміщені тексти міжнародних договорів, укладені суб'єктами геополітичного конфлікту між Європою та Азією.

Основним орієнтиром у пошуковій роботі слугували фонди архівосховищ Польщі, де накопичений значний матеріал, що розкриває не лише проблеми українсько-польських стосунків, але й міжнародного становища Українського гетьманства та його взаємовідносин з Османською імперією та Кримським ханством. Основна частина знайдених документів знаходиться в Архіві Головному Актів Давніх у таких колекціях - "Архіві Публічному Потоцьких", "Архіві Замойських", "Архіві дому Радзивіллів", «Архіві Коронному Варшавському», «Скарбі Військовому» та «Рахунках надворних».

Насамперед потрібно вказати на величезну колекцію (фонд) «Архів Замойських», в якому вирізняються такі зібрання: № 3037 "Стосунки з Турцією. 1542 - 1787." [4], № 3028 "Листи монархів чужих. Молдавія і Мультяни. 1576 - 1687." [1], № 3036 "Козаки, Волохи, Татари. 1598 - 1791" [3] та ін. Вже назви цих зібрань дозволяють зрозуміти характер зосереджених там документів. Серед них вирізняються матеріали, які слід віднести до першої групи поданої вище класифікації. Тут знаходяться тексти міждержавних договорів, документи про підготовку і хід переговорів та обмін дипломатичними представництвами між Османською імперією та

* Один з провідних сучасних українських тюркологів В. Остапчук серед багатьох причин (нищення й розпорошення протягом першої половини ХХ ст., а також поганий стан збереження) важкодоступності османських архівів називає й відсутність добрих описових каталогів.

країнам Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, інструкції послам і таємні листи до них своїх монархів, окремі акти міжнародної дипломатичної переписки тощо. Зокрема, особливо цінним для дослідження є текст однієї з копій турецько-польського Бучацького перемир'я 1672 р., а також щоденник, який вівся польськими послами під час підготовки, укладення і ратифікації Журавненського миру й т. зв. Константинопольського договору з Високою Портою за 1676 - 1678 рр. Досить інформативними є тексти інструкцій і листи короля Яна III Собеського та послів у Туреччину Я.Гнінського і С. Процького за 1677 - 1681 рр., а також респондеція польських дипломатів із Стамбула [1-7]. Крім того, важливими для аналізу є листи османських урядовців, зокрема, великого візиря Ібрагіма-паші до П. Дорошенка.

Наступна група джерел стосуються проблеми міжнародного утвердження Українського гетьманства, яка тісно пов'язана з польсько-українськими та українсько-турецькими взаємовідносинами. Тут вирізняються універсали королів Речі Посполитої до українських гетьманів; інструкції, що видавалися королівською канцелярією посланцям до Війська Запорозького; дипломатичні інструкції та прохання («супліки») від гетьманських урядів України до Варшави й Стамбулу, повідомлення польських резидентів в Османській імперії про козацькі посольства тощо [1-7]. У цьому фонді знаходимо матеріали службово-приватного змісту, а саме, листи до Яна III Собеського від гетьманів П. Дорошенка, Ю. Хмельницького, С. Куницького, А. Могили, полковника С.Палія та ін. [3]. Питання, що стосувалися військових дій українського козацтва, висвітлюються за допомогою таких документів фонду «Архів Замойських», як тексти компутів (реєстрів) козацьких полків, які брали участь у війні з Османською імперією та Кримським ханством [7].

Ряд важливих рукописів із зазначеної проблематики знаходяться у фонді «Архів Публічний Потоцьких», у яких міститься дипломатичне листування польських монархів з урядами Османської імперії, Кримського ханства, Австрійської імперії, Московської держави, Українського

гетьманства тощо [8 - 13]. Крім того, тут міститься службове і політичне листування королів з власними посольствами та окремими урядовцями, інструкції депутатам від воєводських сеймиків на вальний сейм, листи від козацької старшини до Варшави, інші важливі документи та матеріали. Особливу увагу звертаємо на листування правобережних гетьманів з королем Речі Посполитої, в яких висвітлюється «турецьке питання». Науковою новизною відзначається документ під назвою "Пункти від Самойловича гетьмана" за 1686 р. [10], в якому викладені основні принципи зовнішньої політики лівобережного гетьманського уряду України тощо.

Фонд «Архів дому Радзівілів» зберігає кілька тисяч справ, чимало з яких стосуються багатьох аспектів історії України, Польщі, Туреччини, Криму, Молдавії та інших країн, втягнутих у європейсько-османський конфлікт другої половини XVII ст. Особливо велику цінність мають II-ий [14, 15] та III-ій [16, 17, 18] відділи цього зібрання. Зупинимось лише на деяких документах, які висвітлюють окремі проблеми нашого дослідження. У II-му відділі фонду привертають увагу копія тексту Вічного миру 1686 р., універсали короля Речі Посполитої до різних урядовців Українського гетьманства, оригінали листів васальнозалежного від Османської імперії гетьмана-князя Ю. Хмельницького до Яна III Собеського, листи до польсько-литовських королів від П. Дорошенка та А. Могили тощо. Приватно-публічні листи Яна III Собеського до литовського князя Михайла II Радзівілла, що містяться в III-му відділі (книги 15, 16, 17), висвітлюють не лише політичні наміри польської влади щодо козацької України в другій половині XVII ст., а й подають безліч свідчень різного характеру про міжнародні стосунки у Центрально-Східній Європі та за її межами [14 - 19]. Чимало цінних матеріалів, які торкаються дипломатичних проблем досліджуваного регіону концентруються у фонді «Архів Коронний Варшавський». Зокрема, використано документи такої збірки, як «Відділ Козацькі справи» [20] "Відділ Турецький" (картон 77) [21] та «Відділ Татарський» (картони 60 – 65)

[22], де зберігається листування українських гетьманів з урядовцями Османської імперії та Кримського ханства.

Досить інформативним щодо європейсько-османського протистояння видається комплекс джерел, який складають матеріали Відділ рукописів Бібліотеки Музею Національного ім. Чарторийських у Кракові. Зокрема, серед них такі одиниці зберігання, як № 493: "Акти турецькі за Августа II з колекції Шемберка. Т.1. 1698 - 1712" [95], № 616: "Акти і листи дотичні справ польсько-турецьких. 1542 - 1733" [101], № 844/4: "Листи і акти з часів Яна Казимира, Міхала Корибути, Яна III, Августа II дотичні Козаччини" [102], № 2699: "Акти гетьманські військові. Суди військові. Різні ординанси війська коронного. 1692 - 1695" [114]; наявні всі види документів, які відносяться до різних груп класифікованих нами рукописних джерел. Велика кількість копій різноманітних матеріалів з багатьох рукописних справ зберігається у колекції під назвою "Теки Нарушевича" [68 - 83]. В основному «Теки Нарушевича» містять "кореспонденції" і "новини" з різних міст України, Польщі, Туреччини, Криму, Молдавії, серед яких Біла Церква, Кальник, Шаргород, Кам'янець-Подільський, Львів, Жванець, Язлівець, Варшава, Краків, Стамбул, Адріанополь, Бахчисарай, Ясси та ін. Досліджуючи місце та роль Українського гетьманства у протистоянні Християнської та Ісламської цивілізацій, автор використав повідомлення, що відносяться саме до цього періоду - з 175 по 184 включно, а також 146, 155, 156, 160, 191 та 194-у одиницю зберігання [68, 69, 70, 71, 82, 83].

Серед багатьох сотень справ, зібраних у колекції Чарторийських, виокремлюємо копії листів службового та приватного спрямування, а також окремі витяги з них. За науковою значимістю виділяємо: проекти різних міжнародних договорів між Варшавою, Стамбулом і Москвою; листування гетьмана П. Дорошенка з турецькими, польськими та московськими урядовцями; листи протурецького гетьмана Ю. Хмельницького до польських чиновників; універсали султана Мегмеда IV до Ю. Хмельницького [99, арк. 113 - 119, 126 - 131]; звернення гетьмана С. Куницького до Яна III

Собеського за 1683 – 1684 рр., в яких висвітлюється похід українського козацтва проти османських васалів у Молдавії та Північному Причорномор'ї.

Певна кількість матеріалу знаходиться у великому рукописному зібранні Бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві [27 - 39]. Серед її зібрань треба відзначити ті, які стосуються досліджуваних проблем. Особливу увагу звертаємо на тексти польсько-турецьких договорів 1672, 1676 та 1699 рр., листи короля до українських гетьманів, письмові накази (ординанси) великого коронного гетьмана та воєводи Руського воєводства С.Яблоновського з розпорядженнями до козацької старшини виступати проти турецьких і татарських військ тощо.

Велике значення мають також колекції рукописів Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові [40 - 46]. Зокрема, одиниці зберігання № 269: "Акти козацькі з років 1596 - 1723, головним чином, рескрипти гетьманів і урядників запорозьких" [40], № 363: "Листи королів Сигізмунда III... Августа II" [41], №645: "Книга зібрань різних експедицій військових, мови сеймові, також послання цезарів римських (австрійських імператорів)" [42], № 1081: "Реляції дотичні війська Речі Посполитої. 1685 - 1688" [44] та ін. Крім того, при написанні дисертації використано рукописні матеріали Відділів рукописів Бібліотеки Варшавського Університету [52 - 54], Бібліотеки Польської Академії Наук у Курніку [50 - 51] та Бібліотеки Ягелонського університету у Кракові [47 - 49]. Потрібно зауважити, що мікрофільмовані копії всіх фондів вище згаданих архівосховищ і відділів рукописів знаходяться у Відділі мікрофільмів Національної Бібліотеки у Варшаві [55 - 67].

Великий масив матеріалу, що стосується висвітлення зазначеної проблематики міститься у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві (фонди: 68 «Зносини Росії з Молдавією і Волощиною» [120 - 121], 79 «Зносини Росії з Польщею» [122 - 127], 89 "Зносини Росії з Туреччиною" [129 - 132], 124 "Малоросійські справи" [135 - 139], 210 «Розрядний приказ» [140 - 142], 229 "Малоросійський приказ" [143 - 146]).

Існуючі тут документи репрезентують всі основні види історичних джерел. Найбільший інтерес викликає дипломатичне листування московських царів з урядами Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства у зв'язку з визначенням міжнародно-правового статусу Українського гетьманства в другій половині XVII ст. Також викликали інтерес універсали та службові листи лівобережних гетьманів І. Брюховецького, Д. Ігнатовича-Многогрішного І.Самойловича, І.Мазепи, в яких з'ясовується ставлення їхніх урядів до Високої Порти та Криму.

Важливий актовий матеріал, що розкриває деякі аспекти зазначеної проблеми й стосуються досліджуваного періоду, знаходиться у книгах гродських судів Києва, Володимира, Овруча, Луцька, Кременця, земських судів Володимира і Луцька, а також у колекції мікрофільмів. Вони зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві [152 - 155]. Більша частина матеріалу з його фондосховищ, що стосується нашої теми, опублікована у декількох томах наймісткішого видання джерел з історії України, який видавався протягом майже 50 років - «Архиве Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов» [190]. Тому під час пошукової роботи були використані актові записи лише декількох фондів, які частково доповнюють масив документів розроблений у XIX ст. членами Київської археографічної комісії. Із рукописного зібрання Національної бібліотеки ім. В. Вернадського використано документи і матеріали з декількох фондів [147 - 151], у яких містяться універсали гетьманів П. Дорошенка та Ю. Хмельницького, а також їхнє листування з кримськими ханами.

Дисертація підготовлена на досить широкій джерельній базі, яка включає як опубліковані, так і оригінальні архівні матеріали. Найбільша кількість опублікованих документів, що стосуються проблематики, містяться у серійних збірниках, підготовлених українськими, російськими і польськими археографами у другій половині XIX ст. Серед них «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные

Археографическою комиссиею» (Т. II. – XV; Санкт-Петербург, 1861 – 1892); «Акты относящиеся к истории Западной России» (Т. V; Санкт-Петербург, 1853); «Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею» (Т. III. – XII; Санкт-Петербург, 1848 – 1872); «Полное собрание законов Российской империи» (Собр. 1. - Т. 1; Санкт-Петербург, 1830); «Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów» (Т. III – VI; Petersburg, 1859 – 1860); «Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki». (Vol. 1 -2; Kraków, 1880 – 1883) та ін. Хоча вміщені у цих виданнях матеріали відрізняються за типологічними і видовими ознаками, вони, однак, допомагають розкрити картину міжнародного життя східноєвропейського регіону, дають змогу зрозуміти напрямки зовнішньої політики Українського гетьманства та його стосунки з Москвою, Варшавою та Стамбулом протягом 1667 – 1699 рр. Певну частину відомостей про міжнародне життя Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, а також російсько-турецькі стосунки подають «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными» (Т. 1. – 9; Санкт-Петербург, 1851 – 1868) та інші корпуси нарративу.

Велику кількість архівних джерел опрацьовано і видано М. і Д. Бантиш-Каменськими [166 - 168, 261], Ю. Мициком [226, с. 42-47; 228, с. 70-102; 229, с. 20-21], а також польськими дослідниками минулого століття А. Грабовським [313, 314], Й. Німцевичем [339], Е. Отвіновським [1089], А.Хелселем [329] та ін. Були використані зарубіжні збірники документів і матеріалів XIX - XX ст., що допомогли висвітлити деякі аспекти європейсько-османського протистояння в другій половині XVII ст. [372, 374 - 377] Деякі документи політичного і військового спрямування надруковані у додатках до праць вітчизняних та іноземних дослідників М. Андрусяка [403, с. 232-274], Я. Волінського [382, 384, с. 214-241], Я. Віммера [380, с. 215-234], В. Маєвського [1072, с. 47-93], В. Станіславського [822, с. 305-310]. Частина

матеріалів публікувалась на сторінках археографічних, джерелознавчих та історичних періодичних видань в Україні, Польщі, Австрії, Росії та Туреччині.

Також використано велику кількість опублікованих джерел літописного, епістолярного та мемуарного характеру. Крім творів Романа Ракушки-Романовського, Самійла Величка, Григорія Граб'янки та Івана Янушкевича [215, 216, 281], опрацьовувалися також історична поема українського священика Йосифа Шумлянського [177, 277] та щоденникові записи лівобережного козака Михайла Мовчана [407], безпосередніх учасників одного з найбільших військових зіткнень, що відбулася між Європою та Османами в другій половині XVII ст. - Віденської битви. Залучалися й свідчення інших очевидців тогочасних подій. З польського боку це переписка Яна III Собеського з своєю дружиною Марією Казимирою (Марисенькою) [318, 332], яка здійснювала нагляд за «козацьким набором», а також щоденники королевича Якуба Собеського і руського шляхтича Миколая Дяковського [364]. Зі сторони турків – хроніки Сілігдара Мегмед-аги та Мегмед-Гірея, спогади Гасана Езірі, «книгу подорожі» Евлія Челебі [279, 320]. Цінні відомості містяться в мемуарах тогочасних політичних і військових діячів Речі Посполитої Станіслава Яблоновського, Самуеля Процького, Станіслава Друшкевича, Яна Паска, Казимира Сарнецького, Веспасіана Коховського, а також французів Філіпа Дюпонта, Француа-Поля Далерака, італійця Марко д'Авіано, шотландця Патріка Гордона, молдаванина Йони Некульчі [185; 241, с. 341-364; 306; 317; 335; 347; 348; 1091] та ін. Заслуговує на увагу опублікована в Польщі бібліографія "летючих листків" з багатьох країн Європи, що містить цінну інформацію про міжнародно-політичну та військову ситуацію тогочасного періоду [391].

Огляд та аналіз історичної літератури, що стосується досліджуваної тематики засвідчує її тематичну фрагментарність, недостатню розробленість та потребу у комплексному проблемному вивченні подій, пов'язаних з

міжнародним становищем України у зв'язку з протистоянням європейських країн та Османської імперії в другій половині XVII ст. Тільки окремі аспекти цього питання знайшли висвітлення у працях попередників. Попри певні здобутки, на жаль, й до цього часу не маємо узагальнюючої наукової праці, яка визначає місце та роль Українського гетьманства у війнах за панування у Центрально-Східній, Південно-Східній та Східній Європі. Специфіка дисертаційного дослідження передбачала використання поряд із доробком української історіографії напрацювань історичної науки тих країн, які були втягнуті до християнсько-мусульманського конфлікту раннього модерного часу – Туреччини, Австрії, Польщі, Росії, Угорщини, Молдавії та ін.

Незважаючи на відсутність єдиного корпусу документів та матеріалів, недостатню репрезентативність необхідних матеріалів у вітчизняних архівосховищах, вважаємо, що в дисертаційній роботі все ж таки вдалося досягнути розкриття поставленої мети і завдань дослідження.

Передусім це стало можливим завдяки опрацюванню широкого кола джерел з архівосховищ Польщі, яка в останній третині XVII ст. разом з Україною опинилася в епіцентрі християнсько-мусульманського протистояння. Основними серед них стали міжнародно-правові та дипломатичні документи – тексти міждержавних угод, офіційне листування монархів Османської та Австрійської імперій, Речі Посполитої, Московського царства, Кримського ханства, а також Апостольської столиці (Ватикану), інструкції і звіти посольств, донесення резидентів та агентів тощо. Важливими стали також опубліковані законодавчо-регламентаційні акти різних держав, які стосуються як зовнішньої політики Стамбула, Варшави і Москви, так і міжнародно-правового статусу Українського гетьманства. Допоміжними джерелами виступали різноманітні політичні та військові трактати і проекти, дипломатична і приватна кореспонденція, публіцистичні твори, історичні поеми та пісні тощо. Розповідні свідчення про діяльність турецьких султанів, австрійських імператорів, польських королів, кримських ханів, українських гетьманів та інших представників урядових кіл

європейських і азіатських країн, які вміщені у щоденниках, мемуарах і літописах, доповнюють вищезгадані матеріали. Автор дисертації критично поставився до використання масиву опублікованих наративних джерел, порівнюючи закладену в них інформацію й узгоджуючи її з документальними джерелами та напрацюваннями вітчизняних і зарубіжних істориків.

Наявний масив архівних документів і матеріалів поряд з опублікованими і рукописними джерелами дає достатні можливості для всебічного дослідження проблеми визначення місця та ролі України у «християнсько-мусульманському» військовому і дипломатичному конфлікті другої половини XVII ст.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА ПРОТИСТОЯННЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ, СХІДНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ТА КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

2.1. Вторгнення Османської імперії до Європи та утворення першої Священної Ліги

“Світло йде зі Сходу” (“Ex Oriente Lux”) - у цьому вислові концентрувався той величезний вплив османської наддержави на політичний, економічний та культурний розвиток багатьох країн Європи, який розпочався вже з кінця XIV ст. Після перемоги турецьких султанів над європейськими військами під час їхніх “хрестових” походів 1396 р. поблизу Нікополя та 1444 р. неподалік Варни в Болгарії, а також відвоювання ними 1453 р. у Візантії найбільшої святині східного християнства Константинополя, невелике малоазійське князівство нащадків Османа¹[565; 626] стало поступово перетворюватися на одну з могутніх імперій світу. Її владною елітою рухала ідея “Газавату”, тобто “Священної війни” з невірними (спочатку іновірцями з сусідніх Візантії та Греції, а потім усіма, хто не були мусульманами) та поширення царства ісламу (“дарюль-ісламу”)**[577] в тих країнах, які географічно межували або були близькими до Османської

¹ Після вторгнення у 1230-х рр. монголів до Середньої Азії частина турецького (тюркського) племені на чолі з Ертугрула подалися до Малої Азії й вступили на службу до одноплемінних сельджуцьких султанів. У 1258 р. народився син Ертугрул, якому дали ім'я Осман, якому в 1289 р. надано титул князя (еміра, хана). Перед тим Сельджуцький султанат став залежним від монголів, що, в свою чергу, сприяло розвитку самостійності князівства на чолі з Османом. Влада родоначальника відомої династії спочатку поширювалося лише на невелику територію Епикретської Фрігії. Під час правління Османа у 1299 – 1326 рр. та його наступників Орхана (1326 – 1359), Мюрада I (1359 – 1389) та Баязида I Блискавичного (1389 – 1402) за допомогою війн та міжнародних угод було підкорено усі сусідні тюркські династії, а також більшу частину Візантії, Греції та інших країн. Внаслідок цього протягом XIV ст. виникла могутня Османська імперія, яка охоплювала величезну територію від Євфрату до Дунаю й претендувала на «світове» панування. «Султанові, синові Султана Газі, Газі, синові Газі, володареві обрїїв, героєві світу» - проголошував давній напис на честь Орхана, який зберігся до нашого часу в мечеті міста Бурса.

** Тут і надалі османські терміни, означення і поняття узгоджуються за книгами сучасних турецьких вчених Г. Іналджика (переклад О. Галенка) та Е. Ісханоглу (пер. В. Феонові).

імперії. Спочатку в уявленні турків християнські держави були тільки “світом війни”, в якому “невірні” могли лише своєю покірністю, тобто через прийняття ісламу й сплату данини “купити” мир з мусульманами. Захоплення турками колишніх територій Візантійської імперії на Балканах спричинило виникнення тут особливої буферної зони між Османською імперією та центральноєвропейськими країнами, яка складалася із залежних від султана державних утворень.

Ще Баязид I Блискавичний добився від каїрського каліфа титулу «Султан Риму» («Sultan-i-Rum»), який мав означати його верховенство над Візантією. «Великий володар усієї Румелії (тобто Римської землі. – Т.Ч.) та Сходу» титулував себе Мегмед II Завойовник. Незважаючи на християнськість Візантійської імперії, один з найвідоміших турецьких султанів свідомо перебрав на себе повноваження його правителів, які були прямими нащадками римських імператорів. Задля цього османський володар навіть пройшов традиційний обряд церковної висвяти за участю православного константинопольського патріарха Геннадія. Згідно з висновками турецьких істориків, Мегмед II Завойовник вважав себе за єдиного легітимного спадкоємця Священної Римської імперії, який воював від імені усіх мусульман світу [565, с.66]. Султан неодноразово говорив про те, що у своїй особі він об’єднав ісламську, турецьку і римську традиції вселенської влади. Як засвідчував видатний український тюрколог Агатангел Кримський, тільки смерть у 1481 р. Мегмеда II Завойовника не дозволила йому завоювати столицю західного християнства Рим [626, с. 119]. До речі, навіть окремі грецькі літописці (Крітобул) та поети (Георгій Аміруца) ще за життя йменували цього войовничого турецького султана гучним титулом «Василевс», вбачаючи в ньому законного спадкоємця спадщини римських імператорів. У листах та зверненнях до західних країн османська канцелярія вживала щодо своїх правителів титул «Caesar», тобто Цезар, Цар.

У першій половині XVI ст. ідею про оволодіння західною короною «усіх християн», якою на той час володів Карл V Густав, підхопив Сулейман

І Пишний. Він відмовився визнавати за імператором могутньої європейської «Священної Римської імперії німецької нації» його титул, а також почав йменувати себе імператором (падишахом) ісламу. Крім того, цей турецький монарх оголосив себе «Шахом Багдаду в Іраку, Цезарем римським, Султаном Єгипту» («Szeh-i Baghdad-y Irak, Kajser-i Rum, Syltan Masyra») [952, s. 34]. Про володіння короною усіх християн Європи мріяли й інші Османи. «Світ весь посісти твій забаг завзятий...» [173; 974, с.199], - писав з цього приводу наприкінці XVII ст. у вірші «Забава Бусурмана» український поет, православний шляхтич з Волині Данило Братковський.

Після опанування азійськими і європейськими територіями Візантійської імперії турецькі султани спрямували свої погляди на Балкани. Починаючи від 1389 р. турки поступово завойовували християнсько-православну Сербію, яка з середини XV ст. була остаточно інкорпорована до Османської імперії. Наприкінці XIV ст. Османами були завойовані два Болгарські царства і деспотат Добруджа [536, с.18 - 19]. Через півстоліття турецькими васалами стали правителі балканської Боснії. У підкорених державах султани іноді надавали автономію місцевим володарям, які мали сплачувати щорічний гарадж* та поставляти допоміжні військові підрозділи для походів османської армії [556, с.116]. З 1526 р. почала надсилати регулярні виплати до Стамбула Дубровницька республіка. Водночас вона, як і ряд державних утворень Греції, користувалася більшою самостійністю у внутрішній та зовнішній політиці. Турецька влада була зацікавлена в ширшій автономії грецьких територій – області Судіотів в Епірі, округу Мані на Пелопонесі, островах Тосос та Істра – що було спричинене провідною роллю греків у тогочасній міжнародній торгівлі цього регіону [569, с.197]. Певними

* Гарадж (харадж, гарач) – 1) «щось, отримане з урожаю в конкретному місці виробництва чи від результатів праці рабів або дітей, які виступали у якості робітників»; 2) податок, що надходив із земель (аразі-і гараджіє) завойованих Османською імперією й залишених у користування місцевого населення. Гарадж, який надходив від окремих осіб називався джиз'єю. У свою чергу податок із завойованих земель поділявся на гарадж-і мукассем, який визначався родючістю землі та гарадж-і мувазаф, що залежав від величини земельної площі.

автономними правами володіли правителі Албанії, населення якої під впливом турків прийняло іслам. Тільки наприкінці XVI ст. Османській імперії вдалося підкорити собі Чорногорію, яка, однак, ще кілька десятиліть опиралася сплаті данини. Поступово, протягом майже трьохсот років, балканські держави були перетворені на провінції Високої Порти, які безпосередньо підлягали султанському наміснику. Вони називалися еялетами*, а турецький урядовець, який управляв ними – бейлербеєм** [1044, с.113]. Невдовзі такої ж долі зазнали й інші європейські завоювання Османів.

Потрібно зазначити, що процес поширення османської зверхності над балканськими християнськими правителями не був простим і відбувався не лише у військовому протистоянні з місцевими володарями, а й у гострому політичному та військовому суперництві Османів з Австрійською імперією та Угорським королівством. Адже й болгарський цар Іван Страцимир з 1369 р., боснійський король Стефан Дабіше з 1394 р. і сербські деспоти Лазарі та династія Бранковичів наприкінці XIV - початку XV ст., незважаючи на підлеглість султанові, інколи визнавали себе ще й васалами королів Угорщини [930, с.45]. Згодом між Османською імперією та Угорським королівством розгорнулася боротьба за підпорядкування Трансільванського (Семиградського), Волоського та Молдавського князівств. З часом у суперечку за ці придунайські князівства між турками, угорцями та австрійцями вступають і польські королі.

* Еялет (з тур. “влада”, “верховенство”) – назва найбільших османських провінцій, які до XVI ст. називалися бейлербейліками. Від XIV ст. існували Румелійський, Анатолійський та Румський бейлербейліки, у 1512 р. до них приєднався Караман. У добу Селіма I були утворені еялети Діярбакир, Халеб (Алеппо), Дамаск а за правління Сулеймана I до них приєдналося ще 14 еялетів – Дулькадир, Джезаір-і Бахр-і Сефід (о-ви Егейського моря), Джезаір-і Гарб (Алжир), Ерзурум, Мосул, Багдад, Йемен, Буда, Басра, Ван, Темешвар, Лахса, Сірійський Тріполі, Хабеш. Селім II утворив такі еялети як Кафа, Кіпр, Туніс та Лівійський Тріполі. За Мурада III було вже 25 еялетів. З XIX ст. отримали назву «вілаєт». Перед турецько-російською війною 1877 – 1878 рр. Османська імперія поділялася на 29 вілаєтів, 18 з яких знаходилися в Азії, 10 – в Європі, 1 – в Африці. Сьогодні – адміністративні одиниці Турецької республіки.

** Бейлербей (з тур. «старший над старшими») – вищий управитель еялету (бейлербейліку), найвищий ранг провінційного уряду Османської імперії. В турецьких джерелах згадується ще як «емір емірів» (міріміран та емірюлюмер).

У 1456 р. господар Молдавського князівства Арон став васалом польського короля Казимира, проте одночасно він сплачував данину турецькому султану. Через двадцять років молдавани припинили посилати гроші до Стамбула, а новий господар Стефан III оголосив себе підданим угорського короля Матяша та визнав сюзеренітет Польщі. Такі дії молдавського правителя були спричинені нічим іншим як загрозою окупації князівства турецькими військами [505, с.76]. Та коли у 1484 р. султан Баязид II Святий захопив стратегічно важливу територію між Дністром і Прутом понад Чорним морем разом з фортецями Килія* [279; 565; 642; 1122] і Білгород (Акерман)** [279; 586; 615; 926], доля Молдавського князівства фактично була вирішена на користь довголітнього підпорядкування Стамбула [756, с.24; 645, с.57]. Невдовзі Османська імперія уклала договір з Угорським королівством про визнання султанської зверхності над усіма дунайськими князівствами. Частина молдавських бояр схиляється на бік Порту і визнає зверхність турків. Відповіддю господаря Молдавії стало укладення в 1499 р. антитурецького союзу з Короною Польською та Великим князівством Литовським, а також Угорським королівством, яке відмовилося від своїх попередніх зобов'язань перед Портою [491, с.104].

* Килія (генуез. «Лікостомо», молд. «Chilieii», «Chilia Veche») – місто, порт, торговельний центр, фортеця. Знаходиться за 40 км. від Чорного моря. Перші згадки про це генуезьке поселення датуються XI ст. З кінця XIV ст. і до захоплення Османами в 1484 р. належало до Молдавського князівства. За переказами після завоювання фортеці султаном Баязидом II той залишив на стінах Килії промовистий напис: «Ми перемогли». Згідно з свідченнями турецького літописця Е. Челебі у 60-х рр. XVII ст. фортеця в Килії складалася з 170 різних укріплень, серед яких вирізнялися 7 башт. Була важливим центром чорноморської транзитної торгівлі між Османською імперією та європейськими країнами. Разом з Білгородом та Ізмаїлом місто Килія була невід'ємною частиною турецької економіки.

** Білгород (татар. «Ак-Керман», Акерман «Біла Фортеця»; Богаз-Конман; молд. Четата Албе) – місто, порт, торговельний і військовий центр, фортеця. Знаходиться у гирлі Дністра на березі Чорного моря за 100 км. від Одеси. Було засноване слов'янами у VII – IX ст.. на місці грецької колонії Тіра (існувала з VI ст. до н.е.). У XII – XV ст. належало генуезцям й називалося Монкастро (Маврокастро). На початку XV ст. увійшло до складу Молдавського князівства. У 1484 р. захоплене Османами. Центр окремого санджаку в складі Очаківського (Сілістрійського) еялету. Як зазначав Е. Челебі «окружність цієї фортеці складає три тисячі шістьдесят кроків.. по внутрішньому ряду стін.., має три ряди стін зовнішніх». Разом з Килією Білгород став справжніми «воротами» для південно-північної торгівлі Османської імперії, пропускаючи через себе сотні найменувань товарів, так само як і більш відома Кафа.

З початку XVI ст. султани вже починають затверджувати господарів Молдавського князівства, які вибиралися місцевими боярами. Господарі були зобов'язані посилати до Стамбула своїх синів чи рідних як заручників. У другій половині того ж століття право затвердження чергового молдавського правителя перетворюється в систему їхнього прямого призначення султаном без ради з місцевою елітою [712, с.193]. Щоб зайняти господарський престол, претендентові необхідно було сплатити велику грошову суму до скарбниці султана. Крім щорічного гараджу, Молдавія (так само, як і Волощина) мала відправляти до Туреччини ще й додаткову грошову данину. Однією з найбільших повинностей молдавських і волоських господарів були офіційні й неофіційні подарунки, які підносилися султану й багатьом турецьким урядовцям. Разом з тим, султанами допускалася певна самостійність князівства в його зовнішній політиці [712, с.194]. З 1538 р. до складу Османської імперії включається також молдавське місто Тягиня, де було збудовано потужну турецьку фортецю під назвою Бендери*[279; 415].

У 1520-х рр. турецький султан Сулейман I Пишний (його дружиною була напівлегендарна Роксолана)** [469, 651] готував похід проти Великого

* Була зведена Османами після 1484 р. за проектом інженера Сінан-аги ібн Абдульменана на околицях старовинного молдавського міста Тягині (одна з молд. назв у XV ст.: «Тегенскечю»; пізніше – «Tighina») на березі Дністра. Назва «Бендери» була запозичена турками з персидської мови і перекладалася як «Порт». Турецький літописець Е. Челебі у 60-х рр. XVII ст. засвідчував, що «ця фортеця є прекрасним міцним, збудованим із каміння будівлею чотирьохкутної форми». Саме у написі на цитаделі Бендерської фортеці султан Сулейман I Пишний виразно висловив свої плани щодо «світового» панування: «Я, раб Божий та султан цього світу. Милістю Божою я – поводити громади Могаммеда. Божя потуга та чудеса Могаммеда – мої супутники. Я – Сулейман, в ім'я якого промовляється гутба (проповідь після молитви. – Т.Ч.) у Мецці й Медіні. Я – шах у Багдаді, цар у Візантії й султан у Єгипті, який посилає свої флоти у моря Європи, Магрибу та Індії. Я – султан, який узав корону й трон Угорщини й віддав їх відданому рабу. Воєвода Петру підняв свою голову, щоб повстати, але копита мого коня втоптали його у землю, і я завоював країну Молдавію». Місто Тягиня з турецькою фортецею було неодноразово атаковане підрозділами українського козацтва. Зокрема, лише наприкінці XVI ст. українці штурмували його в 1573, 1575, 1587, 1589 та 1593 рр., а в 1583 р. вони захопили та зруйнували саму Бендерську твердиню.

** Хуррем-султан, султанша Хуррем, (з тур. - “радісна султанша”) так звали дружину султана Османської імперії Сулеймана I Пишого «Кануні» (1520 – 1566). Роксолана – саме таке ім'я їй дали у Західній Європі. Очевидно, що ім'я “Роксолана”, а так у середньовічну добу на латинській мові називали всіх українських жінок, належало Насті

князівства Литовського метою якого мало бути завоювання українських земель, а також Києва** [399]. Але з огляду на непевну ситуацію в Криму, султан вирішив спрямувати свої основні сили на підкорення Угорського королівства та Австрійської імперії. 29 серпня 1526 р. поблизу міста Мохач на правому березі Дунаю король Угорщини Лайош II на чолі 25-тисячної армії зазнав поразки від у чотири рази більших османських військ. У результаті цієї історичної перемоги туркам відкрилася дорога до угорської столиці Буди, яка була завойована вже через два тижні. Але невдовзі австрійський ерцгерцог Фердинанд I Габсбург відвоював це місто [733, с.62].

Через три роки, у 1529 р., Висока Порта знову організувала похід багатотисячної армії вглиб території Центральної Європи. Османська армія спочатку завоювала угорські фортеці Буду, Пресбург (Братіславу), Вінер-Нойштадт, а наприкінці вересня підійшла до головного міста імперії Габсбургів Відня. Австрійську столицю обороняв 18-тисячний гарнізон на чолі з графом Ніколасом Зальмом. Спочатку турки спалили передмістя й наприкінці вересня підірвали Каринтійські ворота, однак 14 жовтня 1529 р., з огляду на підхід до міста основних австрійських сил, вони змушені були відступити, попередньо спустошивши територію поблизу гірського пасма (висотою від 400 м. до 452 м.) Віденського Лісу [893, с.184]. Так закінчилася перша спроба Високої Порти оволодіти “центром” Європи.

Влітку 1532 р. турки знову вирішили захопити Відень, проте їхній наступ був призупинений поблизу фортеці Гюнс, а присутність сильного

Лісовській. Майбутня султанша народилася близько 1505 р. в містечку Рогатині (суч. Івано-Франківська обл.) в сім'ї православного місцевого священика. Вона потрапила до татарського полону десь у 1518 – 1519 рр. і невдовзі була продана до султанського гарему. З 1520 р. - наложниця, а потім друга дружина (можливо, з початку 1530-х рр.) Сулеймана I Пишного. Від їхнього шлюбу народилося одна донька і п'ять синів. Роксолана активно втручалася у політику свого чоловіка, зокрема вплинула на зміщення з посади великого візира Ібрагіма у 1536 р. та організувала вбивство султанського сина від першої дружини Мустафи в 1553 р. Була ініціатором й меценатом спорудження у Стамбулі та його околицях кількох визначних архітектурних будівель. На сьогодні збереглися декілька листів Роксолани до свого чоловіка. Вона померла у 1558 р. (за іншими даними - 1561 р.) й була похована на цвинтарі перед головною мечеттю “Сулейманія” в столиці Османської імперії.

** Ідея завоювання Києва Османами відновлюється вже у 60-х – 70-х рр. XVII ст..

війська імператора Карла V Габсбурга поблизу австрійської столиці змусили турецьких воєначальників відступити на територію Угорщини.

Протягом наступних років Стамбул намагався захопити в австрійців ряд важливих фортець, що завершилося черговою, П'ятнадцятилітньою, війною між Османською та Габсбургською імперіями у 1592 – 1606 рр. Під час цієї війни турки спочатку зуміли завоювати такі міста-фортеці як Раба, Гран, Веспрем, Штульвайсенбург, але невдовзі вони були відбиті імператорськими військами. На стороні Османської імперії виступили трансільванці, які потерпали від централізаторської політики австрійців. У листопаді 1606 р. у селищі Жітва Торок поблизу ріки Жітва було підписано мирний договір між Стамбулом та Віднем. Тоді вперше за багато років Висока Порта визнала австрійського імператора як суверенного володаря. Стамбул нарешті звільнив його від сплати щорічного податку, який замінили на одноразовий грошовий подарунок [893, с.199].

Крім Угорщини, балканських країн, Волоського і Молдавського князівств, існувала низка держав, які так чи інакше перебували у залежності від Османської імперії. Відомий турецький історик Г. Іналджик відзначав, що протягом XVI ст. були ще такі “християнські васальні (від султана. – Т.Ч.) князівства... Трансільванія, Дубровник, Грузія, Черкасія та у XVII ст. козацький гетьман. Нарешті, існували піддані мусульманські князівства - Кримський ханат...” [565, с.118; 1044, с.19]. Як влучно зазначив один з провідних сучасних українських османістів В. Остапчук, власне Османська імперія разом зі своїм союзником і васалом Кримським ханством, опанувавши Причорномор'я, створила обставини, які три з половиною століття значною мірою вирішували розвиток подій в Україні. Постійні татарські напади, що спричинили виникнення і могутній розвиток козацтва, на думку вченого, відбувалися в умовах сильного і довготривалого контролю Високої Порти над Чорним морем [715, с.94].

Участь окремих європейських держав у П'ятнадцятилітній війні 1592 – 1606 рр. з Османською імперією призвела до ідеї створення на чолі з

римським папою Климентом VIII (1592 – 1605 pp.) першої антитурецької коаліції. Вона отримала назву Священна Ліга й була започаткована у 1593 р. за ініціативою Апостольської столиці (Ватикану). До цього міжнародного об'єднання увійшла Іспанія, декілька держав Італії та Австрійської імперії, а в 1594 р. Трансільванія. Діяльність Ліги обмежувалася оплатою і спорядженням військових загонів найманців, які воювали проти турків під керівництвом австрійських воєначальників. Складовою частиною загальноєвропейських планів першої християнської Священної Ліги стала й військова діяльність українського козацтва.

Ще у 1584 р. представник Апостольської столиці у Речі Посполитій Альберто Бологнетті запропонував її королю Стефану Баторію використовувати для боротьби з Османською імперією військові сили українського козацтва. При цьому, на думку папського нунція, до початку офіційно оголошеної війни туркам козаки мали використовуватися польсько-литовським урядом нелегально. Король відповів ватиканському дипломату, що султан не повірить у те, що українці самостійно зможуть організувати такі великі походи й висловив сумніви щодо спроможності ефективних дій запорожців під час регулярної війни [645, с.150; 973, с.86]. Зацікавленість Ватикану козацтвом виявилася і в діяльності іншого представника римського папи Кароля Гамберіні, який налагодив стосунки з одним із козацьких ватажків, ймовірно, Яном Оришовським. Згідно з джерелами, останній навіть мав свій план війни з турками, який він виклав італійцю. Цей план полягав у наступному: козаки спочатку мали розгромити Кримське ханство, а потім за двадцять днів здійснити похід до Стамбула з метою його завоювання.

Передбачалося, що на підмогу до козаків мають залучитися усі підневільні балканські народи, а також донські козаки, черкеси й певна кількість татар. Я.Оришовський запевняв К. Гамберіні, що столиця Османської імперії майже не охороняється, адже турецькі війська були задіяні у війні з Персією, а в разі штурму Стамбула до козаків мають приєднатися тисячі невільників-християн. Для забезпечення такої військової

операції козацький ватажок просив надати йому 25 – 30 тисяч дукатів [645, с. 151 - 152]. На основі плану Я. Оришовського за допомогою польського дипломата К. Держка було написано спеціальний меморіал латинською мовою, який К. Гамберіні мав передати до Ватикану та Венеції [600, с. 614 - 615]. У цьому документі вказувалося, що для організації козацького походу на турків потрібні лише гроші й свята хоругва із зображенням розп'яття Христа від Апостольської столиці. Передбачалося, що після переходу українців через Дунай, до них відразу ж приєднаються болгари, серби та албанці. К. Гамберіні й справді зустрівся з урядовцями Венеції й передав їм меморіал. Однак, з огляду на те, що ця італійська республіка вже підписала мирний договір з Високою Портою, козацький проект виявився недоречним. Не зреагував на пропозицію нападу українського козацтва на Стамбул й Папа Римський Сікст V. Але за декілька років Ватикан вже сам звернув увагу на Україну.

Відчуваючи свою силу та затребуваність для Священної Ліги низові козаки на початку 1594 р. висилали посольство до імператора Священної Римської імперії австрійської/німецької нації Рудольфа Габсбурга: "...цісарській же величності козаки низовські били чолом, які в пониззі перебувають, і хочуть йти на Угорську землю служити проти Турського (султана. - Т.Ч.)" [244. - Т. 1. - С.1282]. Коли до імператорської резиденції у Празі прибуло козацьке посольство в особі висуванця реєстрового козацтва шляхтича Станіслава Хлопицького, то австрійському імператору було заявлено, що дніпровські козаки є вільним народом й хочуть служити цісарю у боротьбі проти мусульман [644, с.102]. 7 лютого 1594 р. Хлопицького як "старшого над дніпровськими козаками" було приведено до присяги імператору й відправлено з імператорською хоругвою для козаків на Січ. А невдовзі на Запорозжя виїхав відомий австрійський дипломат Ерїх Лясота з метою проведення переговорів щодо привілейного листа та грошей від імператора [186, с.147 – 148; 812, с.278 - 296]. Це посольство відбувалося в межах міжнародних планів Священної Ліги. Як відзначають історики,

Австрія пішла на цей неординарний крок, оскільки для неї було життєво важливим знайти нового союзника й поширити театр воєнних дій проти турків на Північне Причорномор'я та Молдавію [646, с.335]. Тим самим сили Османської імперії розпорошувалися й відтягувалися з Балкан та Центральної Європи. За домовленістю з Е. Лясотою, загін запорозьких козаків, який очолював отаман Богдан Микошинський, на 50 чайках (близько 1 тис. 300 чол.) у травні-червні 1594 р. здійснюють похід через гирло Дунаю на турецькі володіння у Чорному морі. Цікаво, що посол австрійського імператора під час своєї дипломатичної місії залишив досить ґрунтовний опис українських міст і селищ, козацького устрою, місцевих звичаїв і традицій, природи тощо. Крім того, у своєму щоденнику Е. Лясота помістив листування між австрійським імператором Рудольфом Габсбургом та отаманом Б. Микошинським*[368].

У листопаді 1594 р. до України відправився представник Апостольської столиці Олександр Комулович, який, очевидно, перед тим ознайомився з планом Я. Оришовського - К. Гамберіні - К. Дзержка. Він за дорученням Климентія VIII мав створити антитурецьку спілку придунайських князівств - Трансільванії, Валахії й Молдавії з «рівноправною участю в ній козацтва» [449, с.42]. О. Комулович також привіз до України два листи від Папи Римського, в яких викладалася політична програма Священної Ліги та запрошувалося долучитися до неї українське козацтво. У зверненні папи

* Б. Микошинський написав такого листа до імператора Австрії: «Я, Богдан Микошинський, гетьман Запорожців, разом з усім рицарством Вільного Запорозького війська цим повідомляємо, що ми своїх послів, Сашка Федоровича і Ничипора, командирів нашого війська над сотнею чоловік, з нашого відома і схвалення в рицарському Колі, відрядили до Вашої Імпер[аторської] Величності, Нашого Наймилостивішого Пана. Цим посланням ми даємо повну владу і силу укласти договір у наших справах з В[ашою] І[мператорською] В[еличністю], Нашим Наймилостивішим Паном і просимо найпокірніше, щоб їм в усьому так, як нам, усьому війську, йняв віру, і урочисто обіцяємо цим листом, нашим рицарським словом, що ми Вашим глибоким рішенням, яке згадані послі з В[ашої] І[мператорської] В[еличністю] приймуть, і на що пристануть, цілком будемо задоволені і хочемо дотримуватись його без будь-яких заперечень. На доказ цього і для більшої гарантії ми дали своїм послам цей лист з повноваженням, складений під печаткою нашого війська і нашим писарем Левом Вороновичем власноручно підписаний. Дано в Базавлуці, біля Чортомлицького рукава Дніпра, 3 липня, року 1594» (Переклад Л. Пащина)

римського до гетьмана Війська Запорозького від 8 листопада 1593 р. зазначалося: “Климент VIII посилає привітання вибраному сину і благородному мужу Генеральному Гетьману Козаків. Не за нашими заслугами, а по волі Божій, перебуваючи у цій високій столиці блаженного Апостола Петра, ми постійно звертаємо в тривозі наші погляди у всі частини Християнського суспільства з тим, щоб у відповідності з нашим обов’язком виконати нашу пастирську волю, а в цей найтяжчий час ми пристрасно прагнемо разом з суспільством розвіяти велику бурю, що підняли єретики разом з невірними... З усім старанням прагнемо підняти нашим Батьківським закликком на... захист віри і суспільства наших синів - католицьких правителів, а також нації і народи, які прославилися у війні. Ми знаємо яке славне Твоє Козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним Християнському суспільству в боротьбі з спільними ворогами нашої віри. Тим паче, що ми поінформовані про Твою сміливість і знання військової справи: адже Ти не поступаєшся хоробрішим людям у сміливості та вмінні командувати військами...” [738, с.60]. Окремим листом Папа Римський звертався до усіх запорозьких козаків: “...ніщо не надає воїнам більшої хоробрості, ніщо не сприяє так військовій славі, ніщо так не важливо для майбутньої слави, як спільний захист Християнського суспільства, турбота про нашу святу релігію і жертвування життя і крові, якщо буде необхідно, за велич християнського імені, особливо у цей час, коли найжахливіший турецький тиран настільки запалився ненавистю проти Християн... Ви ж, відважні воїни, покриєте себе, як надійні військові слуги Господні, безсмертним пальмовим вінком, який ніколи не зав’яне...” [738, с. 61].

У зв’язку з тим, що запорозькі козаки на прохання австрійського імператора перебували у військовому поході (близько 2-х тисяч козаків під керівництвом отамана Григорія Лободи атакували турецьку фортецю

Білгород та захопили Ізмаїл*) [279, 509, 594], представник Ватикану зустрівся з воєводою Речі Посполитої Костянтином Острозьким, а також з “дніпровськими” козаками Семерія (Северина) Наливайка, які дислокувалися на Східному Поділлі. У листі до Риму від 14 жовтня 1594 р. О. Комулович повідомляв, що в результаті переговорів українці спочатку погодилися організувати спільний з молдавським господарем похід на татарські володіння у Північному Причорномор’ї. Але після отримання від представника Ватикану символічної грошової винагороди С. Наливайко відразу ж вирушив на чолі більш ніж 2-х тисяч козаків у напрямку Тягині та Килії. 23 жовтня ватиканський дипломат повідомляв до Відня, що на початку осені на війну проти турків відправилося 12-тисячне військо з східних воєводств Речі Посполитої, в т.ч. 6 тисяч “дніпровських” козаків [738, с. 65]. Об’єднане козацьке військо на чолі з С. Наливайком, Я.Оришовським та Г. Лободою напало на залежну від Османській імперії Молдавію й оволоділо її столицею Яссами. У результаті цієї перемоги українців, молдавський господар Аарон відмовився від турецької протекції й перейшов на бік християнської коаліції. Наступного, 1595 р., виконуючи зобов’язання перед Священною Лігою козацькі підрозділи штурмують одні з наймогутніших турецьких фортець у Північному Причорномор’ї - Ізмаїл, Килію та Браїлів. Влітку того ж року на запрошення австрійського імператора та угорського короля С. Наливайко на чолі 2-тисячного загону вже воює проти Османів на землях Угорщини. Це стало однією з перших військових операцій українського козацтва на теренах Центрально-Східної Європи.

* Ізмаїл (Ізмаїл, Сміл) – місто, порт, фортеця, торговельний і військовий центр. Засноване слов’янами як м. Сміл у IX ст. на місці більш давніх поселень V – IV ст.. до н.е. Знаходиться на лівому березі гирла Дунаю за 80 км. від Чорного моря. У XIV – XV ст. належало до Молдавського князівства. Завойоване Османами у 1484 р. Важливий центр работоргівлі Османів. Турецький мандрівник Е. Челебі писав, що у цьому місті «на невільницькому ринку багато білих рабів і невільників-хлопчиків». Центр транзитної торгівлі різноманітними товарами між Османською імперією та Європою. Протягом XVI – XVIII ст. Ізмаїл неодноразово штурмувався підрозділами українського козацтва та декілька разів був ними захоплений. Сьогодні районний центр Одеської області Української держави.

У центрі османсько-європейського конфлікту опинилася разом з Угорщиною і Трансільванія (інші назви князівства – Семиграддя, Ердей). Майже півстоліття, починаючи з останньої чверті XV ст., ця країна у статусі воєводства перебувала в складі Угорського королівства. У 1526 р. трансільванський воєвода Я. Заполья програв боротьбу за угорську корону і, закликавши на допомогу турецькі війська, проголосив себе князем Трансільванії. Таким чином вже відтоді ці землі були поділені між Османами і Габсбургами, а виборні трансільванські князі стали васалами султана зі щорічною виплатою йому данини (вперше вона була виплачена у 1543 р.) і постачанням у разі необхідності військових підрозділів. Як дослідив чеський історик Й. Блашкович, місцеві князі виплачували Порті щорічну данину у розмірі 10 тисяч золотих дукатів* [169, с.150].

Проте й Австрія не залишала Трансільванію в спокої – на деякий час вона змогла відновити свою зверхність над її князями. У січні 1595 р. трансільванський князь Сигізмунд Баторій уклав угоду з імператором Рудольфом (той одночасно був і королем Угорщини), в якій зобов'язався брати участь у війні проти Туреччини та визнав підлеглисть австро-угорському монархові. Цісар Рудольф Габсбург погодився на те, щоб Баторій володів князівством у колишніх кордонах, але в разі смерті Сигізмунда та відсутності спадкоємця по чоловічій лінії Трансільванія мала перейти під безпосередню владу угорського короля [929, с.33].

У результаті повстання проти австрійської влади на чолі зі шляхтичем Іштваном Бочкаї, останнього у 1605 р. трансільванські стани проголосили своїм князем й королем Угорщини (хоча від другого титулу він відмовився). Саме за допомогою турецьких військ І. Бочкаї отримав ряд важливих перемог

* Дукат – золота монета, яку з 1284 р. почала карбувати Венеція. Поширювалася у багатьох країнах Європи. Прирівнювався до флорина та називався «золотим» - «*ducato d'oro*». Важив 3,5 гр. З XV ст. виступав як мірило і срібних монет, а тому з XVI ст. став називатися ще й цехіном. Поступово назва «дукат» витіснила назву золотих монет «флорин». Вартість дуката була приблизно вдвічі більша за таляр. В Україні XVI – XVII ст. були поширені в основному голландські дукати, а також угорського і чеського карбування. Польські дукати називалися «злотими».

над габсбургською армією. Визнаючи сюзеренітет турецького султана, новопроголошений князь одержав від нього монарші інсигнії - меч і корону. У липні 1606 р. він підписав договір з австрійським імператором Рудольфом I Габсбургом про визнання своїх суверенних прав стосовно Трансільванії, до якої ввійшла і частина територія сучасної Закарпатської України [169, с.151].

Події Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 рр. в Європі змінили міжнародний статус Трансільванського князівства. У положеннях Вестфальського миру 1648 р. Трансільванія вперше за багато десятиліть була названа поряд з іншими “удільними” державами. Протягом 50 – 80-х рр. XVII ст. це князівство неодноразово виходило з-під протекторату Османської імперії, змінюючи його на сюзеренітет Габсбургської династії. Перебуваючи між двома імперіями, Трансільванія довгий час визначала свою зовнішню політику як альтернативну: або, опираючись на Відень, вийти з-під влади Османів, або ж визнати владу австрійців, щоб позбавитися впливу Порту [714. – Ч. 1. - С. 188]. Інколи в Трансільванії правили одночасно два князі: один підтримувався Австрією, другий - Туреччиною.

Влітку 1658 р. османська армія до якої входили війська кримського хана та підрозділи з Угорського (Будайського) і Силістрійського (Очаківського) еялетів, очолювана великим візирем* Мегмедом-пашою Кьопрюлю, увійшла до Трансільванії. Д’єрдь II Ракоці, який перед тим виступав проти Османів, був позбавлений трону, а новий трансільванський князь зобов’язався платити до Стамбула щорічний податок у 40 тисяч золотих**. Однак невдовзі турецькі війська вийшли з Трансільванії, попередньо укріпивши свої фортеці в Яново, Шебеші та Лугоші. Зважаючи на антитурецькі виступи місцевого населення в цьому придунайському

* Великий візир (тур. «*садразам*») – особистий та уповноважений представник султана у державних та релігійних справах, головний над усіма візирами та емірами. По суті, друга особа у державній системі Османської імперії, яка володіла султанською печаткою. Коли великі візирі очолювали військовий похід їхні повноваження зростали, адже у цей час вони особисто ухвалювали остаточні рішення, видавали «*фермани*» та грамоти на сувоях з султанською печаткою.

** Золотими називали дукати.

князівстві протягом наступних років, сюди неодноразово надсилалися військові підрозділи з Боснійського еялету Османської імперії [714. – Ч. 2. – С. 11].

Із 1475 р. у васальній залежності від турецьких султанів перебувало Кримське ханство на чолі з Гіреями* [789]. Це зумовлювалося не лише мусульманським віросповіданням татар, але й спільністю зовнішньополітичних курсів Бахчисараю і Стамбула щодо Речі Посполитої, Московської держави та інших країн. Неодноразово Кримське ханство виступало як посередник у міжнародних зв'язках турецьких султанів. Окрім того, військова потуга татар була на більш високому рівні, ніж у інших турецьких васалів. Одночасно в зовнішній політиці Криму XVI – XVII ст. зберігаються дві тенденції: по-перше – виконання підданських умов щодо Туреччини, по-друге – намагання протиставити себе Османській імперії та стати на шлях самостійної політики.

Водночас Кримське ханство бере участь у війнах турецької армії з Австрійською імперією, зокрема, у поході до Відня в 1529 р. та інших військових кампаніях в Угорщині, на Балканах та, очевидно, найбільше на землях Великого князівства Литовського й Речі Посполитої, до складу яких у різні часи входили українські землі. Так, у 1524 та 1527 рр. майже 40-тисячна кримська орда вдиралася до Поділля та Галичини, а в 1532 р. близько 20 тисяч татар разом з півтора тисячами турків атакували Черкаси, а

*У результаті розпаду Золотої Орди в першій половині XV ст. на основі монголо-татарського улусу, який розташовувався на Кримському півострові утворюється окреме ханство. Його очолював Хаджі-Гірей, який став засновником відомого роду Гіреїв. У 1475 р. хан Менглі-Гірей був захоплений турками під час їхнього нападу на Кафу. Він змушений був піддатися Мегмеду II Завойовнику за умови постійного перебування в Стамбулі своїх найближчих родичів, а також передачі Османській імперії прибережних територій від Балаклави до Керчі з центром у Кафі. Натомість Порта зобов'язалася призначати ханів у Крим лише з династії Гіреїв (хани перебував на становищі “*тікме*” – призначеного султаном), надати ханству внутрішньополітичну автономію і право зноситися з іноземними володарями. У своїх васальних зобов'язаннях перед Османами кримські хани протягом XVI – XVII ст. зберігали більшу незалежність у внутрішній та зовнішній політиці, ніж молдавські, волоські і трансільванські князі. Татарські підрозділи були однією з головних складових війська Османської імперії під час його походів до Європи.

в середині XVI ст. кримська орда знищила Брацлав на Східному Поділлі [896, с.39]. Друга половина XVI ст. – перша половина XVII ст. рясніла повідомленнями про напади орд Кримське ханства на міста і села Київщини, Поділля, Волині й навіть більш віддаленої Чернігово-Сіверщини. Кримським ханам (в окремі періоди – очаківським бейлербеям) підлягала також Буджацька (її інші назви - Білгородська, Мала Ногайська) орда, що розташовувалася у Північному Причорномор'ї.

Незважаючи на підписаний у 1650 р. мирний договір між Османською імперією та Австрійським цісарством, на угорсько-турецькому кордоні тривали неоголошені військові дії. У цей час, згідно з висновками російської дослідниці Т. Гусарової, “тиха” експансія Османів вглиб території християнських країн продовжувалася [519, с.149]. Одним з найголовніших наслідків цього стало те, що Угорщина, яку називали в Європі “бастіоном християнства”, не могла витримати натиск турків. У результаті не лише Відень, але й майже всі головні міста Австрії опинилися під загрозою османської окупації. У травні 1658 р., знявши великі сили з театру бойових дій проти Венеції, великий візир Мегмед-паша Кьопрюлю на чолі 100-тисячної армії увійшов до Трансільванії. Поразка від місцевого князя Д’єрдя II Ракоці не зупинила турків, які невдовзі захопили стратегічно важливу місто-фортецю Янова* та посадили на трансільванський престол Яноша Барчая. У вирішальній битві 22 травня 1660 р. з Османами під Коложваром Ракоці він був смертельно поранений, а його війська зазнали поразки. Влітку того ж року турки завоювали фортецю Варад і заснували навколо неї нову султанську провінцію – Варадський еялет. Після цього для султана Мегмеда IV** відкрилася можливість оволодіння землями Верхньої Угорщини, а отже,

* Янова (тур. назва; угор. Йеньо «*Jeno*»; рум. Інеу «*Ineu*», зараз – Борошінеу «*Borosineu*») – місто в Трансільванії, яке було здобуте у 1658 р. Османами під час війни з Дьєрдем II Ракоці. Разом з околицями утворило черговий турецький еялет в Європі. У Яново була досить потужна фортеця.

** Мегмед (Магомед, Махмед) IV Мисливець “Авджи” (1642 – 1692) – султан Османської імперії з 1648 до 1687 рр. Проводив постійні війни з Австрійською імперією, Річчю Посполитою, Московською державою, Венеціанською республікою та Апостольською

й Нижньої Австрії. Згідно з твердженням тогочасного османського хроніста Мегмеда Финдиклили [714. – Ч. 2. – С. 18], на завойованих австрійсько-угорських територіях потрібно було створити безліч османських земельних наділів - зіаметів** [540; 565; 1011] і тімарів***.

У зв'язку з цим, великий візир Османської імперії Мегмед-паша Кьопрюлю заявив, що Висока Порта не злякається навіть тоді, коли на неї одночасно нападуть всі військові сили християнських країн. Отже, Стамбул розпочав підготовку до вирішального наступу вглиб Центрально-Східної Європи.

2.2. Військо Запорозьке – Кримське ханство – Висока Порта: проблеми протистояння та налагодження взаємостосунків

У добу пізнього середньовіччя українські землі опинилися на перехресті польсько-литовсько-татарського протистояння, де власне характер прикордонного життя спричинився до існування своєрідної соціальної “нічийної зони”. Тут між шляхтою і селянством заявили про свої права на окремий “рицарський” стан козаки – найбільш витривалі в боях з степовими ордами представники місцевого люду [438, 644, 770, 933, 942]. Протягом довгого часу територія України входила до складу Великого князівства Литовського, яке водночас пов'язувалося персональною унією (союзом) з Коронаю Польською. Проте уряди цих двох східноєвропейських держав не

столицею (Ватиканом) за поширення турецької присутності в Європі. Від його імені управління Високою Портою здійснював інститут великих візирів з албанського роду Кьопрюлю – Мегмед-паша (1648–1661), Агмед-паша Фазил (1661–1676), Кара-Мустафа (1676–1683). Мегмед IV підписував свої листи так: *«Мегмед-шах бін Ібрагім хан музафер да-іма»*. Цікаво, що мати султана Турхан Султан була за походженням україркою й відіграла досить значну роль у політичному житті імперії.

** Зімет (зіамет) – військовий лен із щорічним прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче (дрібна турецька монета). Ці земельні наділи надавалися бейлербеями за узгодженням з султаном своїм чиновникам, які перебували на високих посадах.

*** Тімар (тімар) – ленне пожалування за військову службу з щорічним прибутком до 20 тис. акче. Ці земельні наділи надавалися бейлербеями тим, хто добре виявив себе на полі бою. Володаря тімаром називали тімаріотами (тімарними *сіпагами*). Тімаріот мав утримувати одного воїна (*джебелю*) на 3 тис. акче своїх прибутків. Тімар дав назву для тогочасної системи економіки Османської імперії, яка означалася як «тімарна» (тімарна).

могли у повній мірі забезпечити належну військову оборону своїх південно-східних воєводств від постійних нападів татарських орд, які значно посилювалися з встановленням у 1475 р. протекторату Османської імперії над Кримським ханством. Відомий сходознавець Я. Дашкевич стверджує, що джерела XV – першої половини XVII ст. десятки разів свідчать про виведення татарами з українських міст і сіл полонених (ясиру) у кількості більше 50 тисяч чоловік [528, с.43]. Це, зокрема, траплялося у 1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612 та 1646 рр. На думку дослідників, загальні втрати населення українських земель з кінця XV ст. й до середини XVII ст. становили близько 2 мільйонів 500 тисяч осіб [535, с.83 - 102]. “Невільниками-українцями Туреччина аж кишіла” [626, с.182], - так влучно написав про ті важкі часи видатний український османіст А. Кримський.

Вторгненням васалів Османської імперії до українських земель протистояли лише гарнізони невеликих прикордонних замків, у яких місцеве населення могло сховатися від чергового набігу. Зважаючи на відсутність коштів, королі Польщі (які водночас були й великими князями Литви) не могли сповна профінансувати регулярні війська для оборони краю, а посполите рушення збиралося занадто повільно, для того щоб оперативно відбивати напади. Зупинити ворога не могли також і прикордонні сторожі, які виставлялися на шляхах його просування та річкових переправах. Отож, відповідальність за оборону України покладалася на місцевих урядовців – київського воєводу, канівського, черкаського, барського і вінницького старост [946, с.266 – 273; 948, с.81 – 96; 920; 1120]. Але й вони не могли б справитися з цим відповідальним завданням, якби не козацтво – один з головних оборонців українців, поляків і литовців від турецько-татарських набігів. У боротьбі з мусульманською загрозою козаки вибрали чи не єдиний дієвий засіб оборони - здійснення превентивних військових походів на територію ворога з метою розгрому турецьких фортець і татарських населених пунктів. Разом з тим, ці походи носили також і здобичницький

характер, тобто мали за мету здобуття т.зв. “козацького хліба” – грошей, матеріальних цінностей, зброї, одягу, людей, коней, худоби тощо [472, с.203 – 208; 647, с.143 -144].

Один із перших таких походів відбувся у 1492 р., коли канівські й черкаські козаки напали на татар поблизу контрольованого Кримським ханством поселення Тягинка у гирлі Дніпра [933, с.36]. У грудні 1499 р. кримський хан Менглі-Гірей I скаржився московському царю Івану III, що “литовські” козаки часто нападають на околиці Очакова і “багато лиха чинять” [896, с.229 - 230]. На початку XVI ст. розрізнені ватаги з українських земель здійснили не один напад на турецьких і татарських купців, які рухалися Дніпром або ж переправлялися через нього.

Організуючим елементом в об’єднанні козацьких загонів стала діяльність прикордонних (“українних”) адміністраторів Великого князівства Литовського. Чи не першим таким урядовцем став черкаський староста Семен Полозович. Саме він на чолі підрозділів українського козацтва в 1508 р. здобув перемогу над ордами кримського хана. У зв’язку з цим, тогочасні літописці назвали його “Полозом-Русаком славним козаком” [895, с.8 - 12]. У другій половині 1511 р., вже перебуваючи на посаді овруцького намісника, С. Полозович знову розбив один з татарських загонів, який здійснював черговий набіг на українські землі. Невдовзі інші прикордонні старости разом з козацькими ватагами здійснили військовий похід на турецьку фортецю Очаків[222, 279]*. У 1516 р. козаки вже обороняли від кочівників Волинь. За даними сучасника тих подій Мацея Стрийковського, тоді одному

* Очаків (Дашів, Кара-Кермен (Чорна фортеця), Ачі-Кале («поселення біля виходу в море»)) – місто-фортеця, торговий і військовий порт, центр работоргівлі. Збудоване за часів великого литовського князя Вітовта на початку XV ст. Перебудоване після завоювання кримським ханом Менглі-Гіреєм I (1466 – 1514). У 1538 р. перейшло під владу Османської імперії й стало центром Очаківського еялету, хоча з огляду на різні причини очаківські бейлербеї зазвичай мали свої резиденції в Силістрії, що над Дунаєм. Як засвідчував Е. Челебі Очаківська твердиня «складалася з трьох окремих, але зв’язаних між собою фортець». Протягом XVI – XVIII ст. Очаків був неодноразово атакований підрозділами українського козацтва.

з козацьких загонів вдалося перехопити і повністю знищити татарський загін [326, с.388].

Проте найбільш вправним у військовій службі виявився черкаський і канівський староста Остафій (Євстахій) Дашкович* [774, 894]. За висновками багатьох істориків, він відіграв велику роль в організації й певній структуризації українського козацтва [532, с.197 – 201; 774, с.118 – 126; 894, 53 - 67]. У 1523 р. О. Дашкович здійснив напад на Іслам-Кермен** [862]. Міцно укріплена турецько-татарська фортеця була взята штурмом і спалена, що засвідчило вміння козацтва не тільки оборонятися та перемагати татар у степових поєдинках, а й застосовувати поширену в Південно-Східній Європі практику здобуття міст і містечок, укріплених валами, ровами, засіками та кам'яними мурами. Як засвідчував документ, війська на чолі з черкаським і канівським старостою “город Ослам (Іслам-Кермен) зламали і поруйнували й гармати побрали” та взяли у полон багато татар [894, с.54]. Це стало серйозною втратою для кримських васалів Османської імперії, адже ця стратегічна фортеця контролювала велику територію південного Подніпров'я.

* Народився близько 1475 р. Походив з старовинного шляхетського («панів-зем'ян») роду, який проживав на Пд. Київщині. Його дід Дашко (Данило) у 1430-х рр. був урядовцем литовського князя Свидригайла. Батько Іван у 1470-х рр. обіймав посаду вітебського ключника. У 1501 р. О.Дашкович виступає як кричевський намісник. З 1503 до 1507 рр. перебував на службі (за іншими даними – в полоні) у великого московського князя Івана III. У 1508 р. повертається до Великого князівства Литовського й призначається канівським намісником. З 1514 р. – черкаський і канівський староста, з 1532 р. також «державця» волосних міст Чечерська і Пропойська. Очолював військові підрозділи під час походів Литви та Криму до Московщини у 1514, 1515, 1521, 1534 та 1535 рр. Неодноразово брав участь у литовсько-татарських переговорах. Помер наприкінці 1535 р..

** Іслам – Кермен (з тур. «Іслам-Керман» - Замок Ісламу, укр. Ослам-город, Іслам-городок) – турецько-татарська фортеця, яка була збудована на початку XVI ст. (1504 р.). Розташовувалася поблизу гирла р. Кінської в районі Таванської переправи через Дніпро на острові ближче до його лівого берега (за 12 км. від сучасної Каховської греблі). Іслам – Кермен не лише забезпечував охорону однієї з найважливіших для татар Таванської переправи, але й контролював основне річище Дніпра й таким чином перешкоджав річково-морським походам українського козацтва в пониззя Дніпра, Дніпро-Бузький лиман та на Чорне море. Протягом другої половини XVI – XVII ст. фортеця декілька разів була захоплена та зруйнована козаками. У другій половині XX ст. місце розташування Іслам – Кермену затоплене водами штучного Каховського водосховища.

У 1527 р. О. Дашкович повідомляв польського короля і великого литовського князя Сигізмунда I Старого про підготовку татарських військ до походу на Литву і Польщу, пов'язуючи це з тимчасовим припиненням внутрішньополітичної боротьби в Кримському ханстві. О. Дашкович сам не цурався розвідувальних операцій, безпосередньо перебуваючи у стані ворога. «Він знав їхню (татар. – Т.Ч.) мову і, часто буваючи на розвідах, лишався невпізнаним у їх таборі; його вважали за татарина і завдяки тому довідавшись про їх справи, він розбивав їх на голову, а посланців татарських, посланих до нього виставляв на страшенну ганьбу...» [506. – Т. VII. - С. 92] – описували сучасники військову сміливість та винахідливість О. Дашковича. Наступного року підрозділи урядовців «українних» земель знову захопили відбудований турками Очаків.

Навесні 1532 р. багатотисячна кримська орда разом з відбірними підрозділами турецьких яничарів* і артилерією, що складалася з 50 гармат, оточила тогочасну столицю козацької України – Черкаси. Упродовж 30 днів намагався захопити черкаську фортецю хан Саадет-Гірей. Численні штурми були відбиті оборонцями міста. Орда була змушена відійти. У 1533 р. черкаський намісник О. Дашкович на сеймі польської шляхти вихвалявся здобутими ворожими трофеями, а також ядрами від гармат, якими обстрілювали Черкаси. Того ж року український староста у письмовому вигляді подав польсько-литовському королю свій проект оборони Великого князівства Литовського від Османської імперії та Кримського ханства (вперше такий «оборонний проект» було подано Дашковичем до королівського уряду ще 1524 р.), а також створення регулярної прикордонної служби. Згідно з його положеннями, поблизу татарських річкових переправ

* Яничари – постійний піхотний корпус та найбільш боєздатний підрозділ війська Османської імперії. Стали прообразом для заснування регулярних армій в Європі. Заснований Мурадом I після завоювання Адріанополя (Едірне) близько 1362 р. Яничари набиралися з військовополонених, жили у родинах турецьких землеробів Анатолії й після того як засвоювали торксько-ісламські звичаї і традиції розпочинали службу. До яничарського корпусу встановлювалися два методи набору: 1) до нього направлявся кожний п'ятий полонений захоплений під час війни; 2) набиралися хлопчики з християнських підданих султанату (т. зв. девшірме).

мали постійно вартувати козацькі підрозділи на човнах-“чайках”. Інші козаки мали патрулювати традиційні сухопутні татарські шляхи. Нижче дніпровських порогів на островах пропонувалося збудувати декілька міцних фортець. Хоча сейм і схвалив військовий проект О. Дашковича, який передбачав 2-тисячний козацький реєстр, але, зважаючи на відсутність коштів, не поспішав впроваджувати його в життя [894, с.66 - 67].

Саме тому в другій половині 1548 – 1549 рр. вже інший черкаський і канівський староста, руський (український) князь Дмитро Вишневецький, організувавши розрізнені козацькі загони, знову здійснив військовий похід на турецькі фортеці у Північному Причорномор’ї - Очаків, Білгород та Іслам-Кермен. Це викликало велике занепокоєння самого султана Сулеймана I Пишного. У 1553 р. Вишневецький прибув до Стамбула, де намагався дипломатичним шляхом домовитися з турецьким падишахом про припинення нападів татарських орд на українські землі. З цього приводу М. Грушевський писав, що у князя “була ідея союзу на два фронти: опиратися на Литовсько-Польську державу і підтримувати добрі відносини з Туреччиною, держачи в руках Крим”. Як відзначав сучасний дослідник життєдіяльності Вишневецького Л. Винар, ця гіпотеза видатного історика, хоча й не знайшла прямого документального підтвердження, але є найбільш логічною на фоні антитатарської діяльності прикордонного старости протягом 50-х рр. XVI ст. [448, с.27]. Не отримали підтримки й версія Д. Яворницького про прийняття Вишневецьким турецького підданства [940. – С. 2. – С. 16 - 21], адже після повернення зі Стамбула він зустрівся з польсько-литовським королем й отримав від нього охоронний універсал. Трохи згодом український князь домовився про спільні дії проти Кримського ханства вже з володарем іншої сусідньої держави – московським царем.

Однією з найбільших історичних заслуг Д. Вишневецького стала побудова на початку 1550-х рр. добре укріпленого замку на дніпровському острові Хортиця. По суті ця фортеця стала основою для заснування невдовзі за дніпровськими порогами першої Запорозької Січі. У 1557 р. князь на чолі

запорожців майже місяць оборонявся у Хортицькому замку від багатотисячних орд кримського хана Девлет-Гірея. А вже наступного року у відповідь на напад хана численне козацьке військо оволоділо Перекопом, а протягом 1559 - 1560 рр. здійснило походи на турецьку фортецю Азак (Азов). Французький історик Ш.Лемерсьє-Келькеже порівнювала військові приготування турків під час оборони Азова від козаків з приготуванням Османської імперії до війн проти Венеції та Священної імперії [643, с. 32 - 49]. Д. Вишневецький також пропонував план війни з Кримським ханством, що передбачав спільні дії проти татар українців, донських козаків, московитів і черкесів. У 1563 р. український князь на чолі 4-тисячного козацького загону знову без дозволу короля здійснив похід до сусіднього Молдавського князівства, що перебувало під османським протекторатом. Ця акція закінчилася поразкою, а самого козацького провідника було захоплено в полон і відправлено до Османської імперії, де невдовзі страчено.

Завдяки самоорганізації та діяльності прикордонних державних урядовців, українське козацтво протягом 50 - 70-х рр. XVI ст. утворило власну військово-політичну організацію, що отримала самоназву - "Військо Запорозьке". Ще напередодні укладення Люблінської унії 1569 р. козацька старшина здійснила спроби конституювати своє утворення як "рицарську (збройну) людність", що перебувала на військовій службі у польсько-литовського короля [942, с.245]. Це спричинило появу універсалу Сигізмунда II Августа до козацтва від 20 листопада 1568 р., в якому зазначалося: "... При замках наших знайдеться вам служба наша, за яку жалування кожний з вас від нас отримає" [165. – Ч. 3. – Т. I. – С. 4-5]. Але такі заходи Корони Польської не рятували ситуацію – протягом 1569 – 1571 рр. козаки здійснили ряд нападів на Крим. Це дало привід татарському хану Девлет-Гірею скаржитися, що українці "з року в рік взимку і влітку" турбують його володіння [645, с.36]. У цей же час, султан Османської імперії Селім II неодноразово скаржився до Польщі, що «козаки з України» по кілька разів на

рік нападають на каравани турецьких купців, а також штурмують Очаків та інші причорноморські фортеці [165, с.44, 46, 47, 48].

У 1574 р. більше тисячі козаків на чолі з Іваном Сверчовським взяли участь у війні молдавського господаря Івоні проти турецького панування. Зокрема, під час бойових дій козаки оволоділи Тягинєю та напали на фортецю Білгород. Протягом 1575 – 1576 рр. запорожці знову декілька раз ходили походами на Білгород, Очаків, Іслам-Кермен, а також штурмували Перекоп. Восени 1577 р., майже одночасно з підписанням мирного договору між Річчю Посполитою і Османською імперією, близько тисячі запорожців на чолі з кошовим отаманом Яковом Шахом та Іваном Підковою вирушили до Молдавії. Поблизу Ясс у результаті короткочасного бою вони отримали перемогу над військом господаря Петра Кульгавого, найбільш боєздатну частину якого складали 500 турецьких яничарів. Загалом в останній третині XVI ст. більше 15 з 27 претендентів на молдавський престол шукали підтримки українського козацтва [645, с.75].

16 вересня 1578 р. між новим королем Речі Посполитої Стефаном Баторієм і представниками запорозького козацтва був підписаний договір, за яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь монарха й отримувати за це платню та “...не робити ніяких бід і розрух, а навпаки якщо побачать, то гамувати. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських...”[842, с.54]. Цей загін підпорядковувався коронному гетьманові Михайлу Вишневецькому.

Такі домовленості тільки на деякий час стримали активність козацької стихії. 1582 р. українці знову здійснили напад на Очаків і Білгород, а наступного року знищили поселення навколо Ягорлика і Тягині. Татари свідчили, що протягом 1584 р. козаки п’ять разів нападали на їхні володіння. У 1587 р. вже вкотре зазнають руйнувань Очаківська і Білгородська турецькі фортеці. Тоді ж у черговий раз козацькі загони спустошують околиці Тягині. Наступного року запорожці здійснюють похід до Криму і знову турбують турків у Бендерській фортеці в Придністров’ї. Джерела засвідчують, що у

червні – на початку липня 1589 р. 800 чоловік на чолі з отаманом Кулагою напали на татарський Гезлев (суч. Євпаторія). Того ж року інші козацькі загони атакують Білгород і навіть одне з наймогутніших османських укріплень – Азовську фортецю.

Розгніваний постійними нападами українців на свої володіння, турецький султан вимагав від польського короля, щоб той покарав козаків, які “мусульман, наших підданих, винищили вогнем і мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон, ...все майно обернули на здобич” [196. Т. 1. – С. 191 - 192]. Тільки за умови винищення “розбійників-козаків” в Україні Османська імперія погоджувалася на укладення мирного договору з Річчю Посполитою.

У грудні 1593 р. 3-тисячний козацький загін на чолі з Г. Лободою атакували Юргіїв (Оргеев, «Orhei»), турецьку фортецю на північному сході Молдавського князівства. Весною 1594 р. С. Наливайко за дорученням українського князя К.Острозького набрав для військової служби близько 2500 осіб. Вони мали захищати від татарських набігів Східне Поділля. Перетворення такої великої й різношерстої маси людей у боєздатний загін засвідчила неабиякий організаторський талант С. Наливайка. Цей загін, що спочатку відзначився в обороні південно-східних кордонів Речі Посполитої, сучасники стали називати не інакше як “полк Наливайка”. Однією з перших самостійних військових операцій цього підрозділу став розвідувальний рейд у червні 1594 р. до залежного від Османської імперії Молдавського князівства. У ході рейду було атаковано турецьку фортецю Паркани, завдано поразки відбірному турецькому загону та захоплено декілька тисяч татарських коней. Через місяць, у липні, загін Наливайка протидіяв татарському вторгненню до Західного Поділля. Скориставшись погонею за татарами, наливайківці спустошили шляхетські маєтки у Теробовлі, Гусятині, Городку, Сатанові, Глушому та інших містечках Подільського й Брацлавського воєводств. Набравши багато зброї, коней і провіанту, а також збільшивши свій підрозділ до чотирьох тисяч вояків, С.Наливайко знову

вирушив до Молдавії. Тут він здобув одну з наймогутніших турецьких фортець на Придністров'ї – м. Тягиню [742. – Вип. 1. – С. 50]. Під час походу козацьке військо спалило м. Ясси, де захопило багато зброї (особливо цінними були гармати) й провіанту, а також вплинуло на зміщення турецького ставленика з посади молдавського господаря. Сучасний історик С. Леп'явко відзначав, що збільшення кількості несанкціонованих козацьких походів на турків, татар і в Молдавію у цей час свідчать про слабкість зв'язків козацтва з королівською владою, вони ставили Річ Посполиту в дражливе становище стосовно Османської імперії [647, с.89].

Історики підраховали, що протягом другої половини XVI ст. до Молдавського князівства було здійснено понад два десятки великих походів українського козацтва [448, с. 39]. Головною метою більшості з них була військова підтримка того чи іншого претендента у боротьбі за престол господаря або бажання проведення на нього власної кандидатури. Власне, під час цих військово-політичних кампаній козацька старшина добре ознайомила не тільки з внутрішньополітичним устроєм, а й з проблемою міжнародно-правового утвердження цього придунайського князівства. Набутий досвід українці згодом почали використовувати у власній практиці стосунків з володарями іноземних держав, у т.ч. з турецькими султанами і кримськими ханами.

Саме на переломі XVI і XVII ст. українське козацтво рішуче заявляє про себе як про захисника християнської віри. Як дослідив С. Плохій, ставлення до козаків як оборонців християн від мусульманської загрози розпочалося ще від 1577 р. [737, с.137]. Саме тоді, перебуваючи на страті Івана Підкови у Львові, католик з Італії Філіпо Тальдучі записав передсмертну промову козацького ватажка, у якій були й такі слова: «...Я завжди хоробро бився проти ворогів християнської віри... Я завжди прагнув бути щитом проти невірних...» [239, с.74]. Й справді, керівники Війська Запорозького почали неодноразово наголошувати на своєму служінні

всезагальному християнству та повсякчасній боротьбі проти його ворогів [770, с.195].

Невдовзі «український фронт» ідеологічного та військового протистояння між Християнською та Ісламською цивілізаціями проявляється у більш практичних формах, а саме проголошенні козаками захисту православного населення українських (руських) воєводств Речі Посполитої. У 1610 р. козацька старшина внесла протест до книги гродського суду Києва про ущемлення прав православних. Через десять років гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний сприяв поновленню діяльності Київської митрополії. У 1621 р. 350 священників з усієї України на чолі з митрополитом Йовом Борецьким були присутні під час проведення козацької ради, а в 1628 р. козацька делегація взяла участь у православному церковному соборі [770, с.177].

Перші три десятиріччя XVII ст. відзначаються бурхливим ростом не лише військової, але й політичної ваги козацької організації. Її керівники не визнають численних “заборонних” постанов сеймів Речі Посполитої (1604, 1605, 1607, 1609, 1611, 1613, 1616 рр. і т.д.) щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу. Починає проявляти себе й певна декларативність підданства королівській владі, адже незважаючи на універсали Сигізмунда III Вази, які забороняли “свавільничати” козацтву в українських воєводствах Польсько-Литовської держави і на міжнародній арені, продовжувалися “самочинні” походи на Туреччину, Крим, Молдавію, поширювалася козацька юрисдикція на “волесть”, тобто Центральну Україну [742. - Вип. 1. - С. 55 - 58]. У 1604 р. кримський хан Кази-Гірей з приводу відновлення мирних стосунків з Річчю Посполитою писав до короля: “...спокій є тоді, коли нема на Дніпрі козаків” [193. – Т. VIII. - С.107]. Та наступний рік не приносить ханові спокою – козаки розбивають його загони на Дністрі. Виправдовуючись, Сигізмунд III Ваза пише до Стамбула, що українські козаки не підкоряються його владі.

На початку 1610-х рр. козаки нападають на турецькі володіння поблизу болгарського міста Варна, у 1614 р. - здійснюють морський похід через Чорне море до Анатолії* і штурмують фортецю Синоп, у 1616 р. – нападають на Кафу (Феодосію), Трапезунд, Самсун, а також околиці Варни та Констанци, у 1621 р. – знову здійснюють похід до Синопу, в 1624 р. – атакують османські поселення на Босфорі та околиці Стамбула, в 1625 р. – нападають на Трапезунд та фортецю Кара Харман неподалік Констанци. Згідно з повідомленнями тогочасних мусульманських джерел, в останньому морському поході до берегів турецького еялету Румелія** взяли участь близько 350 козацьких човнів-чайок [716, с.376]. Сучасні українські османісти О. Галенко і В. Остапчук зазначають, що в першій половині XVII ст. козацькі морські походи значно змінили політику, економіку та щоденне життя в басейні Чорного моря [716, с. 341].

Прийшовши до влади у 1618 р., турецький султан Осман II відразу ж розпочав готуватися до війни з Річчю Посполитою, яка стояла на шляху геополітичних зазіхань Порти щодо європейського континенту. У вересні 1620 р. багатотисячне турецько-татарське військо вщент розбило польську армію на чолі з коронними гетьманом Станіславом Жолкевським на Цецорських полях, що в Молдавському князівстві. Після цього Осман II розпочав підготовку до походу вглиб Польщі. Обеззброєний польський король Сигізмунд III Ваза гарячково шукав вихід із скрутного становища – він неодноразово звертався за військовою допомогою до європейських монархів, однак ті ігнорували його прохання. Саме тому король (вже вкотре!) змушений був покликати на допомогу українських козаків.

У червні 1621 р. козацька рада, що відбулася в урочищі Суха Діброва на Київщині, вирішила об'єднатися з польською армією для спільної

* Анатолія (тур. «Anadolu», з грецьк. «Anatoli» - Схід) – у XV – XVIII ст. так називали західну частину Малої Азії на території якої розташовувався еялет з такою ж назвою з столицею в Анкарі.

** Румелія (араб. – тур. «Rum-eli», «край Римлян, Візантійців») – турецька назва європейських завоювань Османської імперії по Дунай, окрім Боснії та Герцеговини. Столицею Румелії з 1385 р. була Софія.

боротьби проти “бусурман”. Вістка з козацької ради про збір полків розійшлася по всій Україні. Місцем збору визначено місто Могилів, що на Дністрі. Звідти козаки повинні були вирушити до Хотина, де мала відбутися основна битва з турками. Останні всіляко протидіяли з’єднанню козацьких сил з польськими підрозділами, розуміючи, що Військо Запорозьке за своїми тактичними даними зможе на рівних битися з відбірними султанськими відділами [297. – Т. 1. - С. 152 - 153].

До місця вирішальної битви з майже 180-тисячним турецьким військом зібралася більш ніж 40-тисячна козацька армія*[823, 791], яку очолив гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний [931, с.58 – 59; 968, с.62 - 75]. Битва під Хотинською фортецею розпочалася 2 вересня 1621 р. наступом головних сил турецької армії по всьому фронту і концентрованим ударом на позиції козацьких полків. Згідно з дослідженнями історика П. Саса, цього дня, щоб уникнути втрат від щільного гарматного і рушничного вогню противника, П. Сагайдачний зосередив сили на правому і лівому флангах, при цьому оголивши позицію у центрі [768, с.121 - 122]. Збільшення чисельності військ на флангах посилювало запланований удар на основних напрямках контратаки. Турки, опинившись у вогняному “кільці” між двома угрупованнями козацької армії і не витримуючи інтенсивного рушничного вогню запорозьких піхотинців, почали спішно відступати.

Битва під Хотином, яка стала заключним етапом польсько-турецької війни 1621 р., продовжувалася до кінця вересня і набула затяжного позиційного характеру. 28 вересня султан Осман II наважився дати

* Згідно з реєстром, що був складений у серпні 1621 р., до Війська Запорозького входило тринадцять полків: гетьманський полк Петра Конашевича-Сагайдачного – 3 тисячі козаків; полк Івана Гардзеї – 2 тисячі чол.; полк Івана Зишкаря – 2 тисячі 300 чол.; полк Богдана Конші – 1 тисяча 600 чол.; полк Тимоша Федоровича – 4 тисячі чол.; полк Мусія Писаренка – 2 тисячі 500 чол.; полк Федора Білобородька – 3 тисячі 200 чол.; полк Данила Давганя – 3 тисячі чол.; полк Адама Підгорського – 3 тисячі 700 чол.; полк Сидора Семаковича – 3 тисячі 500 чол.; полк Василя Лучковича – 4 тисячі 100 чол.; полк Яцька Гордієнка – 2 тисячі 700 чол.; полк Семена Чечуги – 3 тисячі 200 осіб. Загалом - 38 тисяч 800 козаків. На початку вересня надійшли ще додаткові козацькі сотні, які не були внесені до реєстру, але брали участь у військових діях. Всього у подіях Хотинської війни Речі Посполитої з Османською імперією брали участь 41 тисяча 520 українців.

вирішальний бій об'єднаним польсько-українсько-литовським силам. Основний удар був спрямований на польські підрозділи, а також на козацький табір. Однак туркам не вдалося прорвати оборону. Натомість козаки перейшли в контратаку, внаслідок чого турецькі війська почали відступати по всьому фронту. Одна з тогочасних хронік так засвідчила величезну роль українських козаків у Хотинській війні: “Ці козаки кожного благословенного дня зустрічалися з невірними і давали їм битву, перемагали їх і не давали, щоб поляки були знищені; якщо не було б козаків, Бог один знає, поляки залишилися переможені протягом 3 - 4 днів...” [968, с.75]. А сам П. Конашевич-Сагайдачний був відзначений королевичем Владиславом іменним золотим мечем з діамантами та написом: “Конашевичу – переможцю Османа під Хотином” [908, с.54 - 55]. Саме завдяки успішним діям Війська Запорозького турецький султан змушений був підписати мирний договір з Річчю Посполитою і відмовитися від планів захопити Україну та Польщу. Історичне значення Хотинської битви полягало в тому, що на деякий час, включно до 1672р., у цьому регіоні Османській імперії було припинено шлях до просування вглиб континенту.

Незважаючи на дієву допомогу полякам у боротьбі проти турків, конфлікт між козацтвом і шляхтою східних воєводств Речі Посполитої продовжувався. У результаті осіннього протистояння 1625 р. шляхетських і козацьких військ поблизу Куруківського озера Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком присягнуло, що буде вірно служити королю на основі певних умов. Вони полягали в наступному: забороні морських походів на Туреччину та інші країни; встановленні реєстру у 6 тисяч козаків та призначенні для них платні; обрання старшого, якого повинен був затверджувати польський коронний гетьман; визнання козацького суду. Отже, як бачимо, лише останній пункт враховував довготривалі прагнення козацької спільноти, а решта відносилися до заборонних [165. – Ч. 3. – Т. I. - С. 284].

Але більшість положень Куруківської угоди не виконувалися, а козаки продовжували морські походи на чорноморські володіння Османської імперії (у 1628 р. запорожці разом з донцями воюють у районі Босфора) та перманентні “свавільства” в Україні, які вилилися у чергове повстанням 1630 р. під проводом гетьмана Тараса Федоровича (Трясила). Не маючи можливості придушити повстанський рух, польське командування пропонує мирний шлях розв’язання проблеми. Тогорічна угода між Військом Запорозьким та королівськими представниками у Переяславі, завершила виступ українського козацтва за свої “права і привілеї” черговим компромісним варіантом.

Новообраний король Речі Посполитої Владислав IV, дякуючи козакам за підтримку, своїми універсалами відновлює певні “вольності” православної Церкви на українських землях. Проте затвердження окремим актом польського монарха “прав і привілеїв” Війська Запорозького в той час ще не відбулося. Певною компенсацією для невизнаного “рицарського люду” стало запрошення від імені короля козаків до участі у польсько-московській (т.зв. Смоленській) війні 1632 - 1634 рр. У ній взяло участь близько 20 тисяч козацького війська. У цей час коронні війська нараховували лише 9 тисяч чоловік. Припинення бойових дій вже вкотре вимагало врегулювання правового статусу Війська Запорозького, керівництво якого бажало отримати привілейний універсал від Владислава IV й тим самим легітимізувати себе у соціально-політичній системі Речі Посполитої.

Протягом 1634 р. запорозький гетьман Іван Сулима здійснив два напади на важливий військовий форпост Османської імперії – Азовську фортецю. У тому ж році між Річчю Посполитою та Османською імперією було укладено мирний договір, у пункті 3-му якого українським козакам заборонялося нападати на турецькі і татарські володіння [4, арк. 201]. Але 1635 р. козаки знову штурмували азовське укріплення османської фортеці, а також здійснюють дошкульний морський напад на Кафу. І лише у 1637 р.

запорожцям за допомогою донських козаків вдалося оволодіти Азовом й утримувати його протягом наступних п'яти років.

Сейм Речі Посполитої не пробачив козацтву зруйнування гетьманом І. Сулимою Кодацької фортеці та його інші «свавільства». На весняному сеймі 1638 р. ухвалено постанову під назвою “Ординація Війська Запорозького”, яка скасовувала й так обмежені Куруківською й Переяславською угодами “права і вольності” українського козацтва: забороняли походи на володіння Османської імперії, козацьке судочинство, вільне обрання гетьмана і старшин, обмежувалося поселення в містах, встановлювався 6-тисячний реєстр на чолі з призначеними із Варшави полковниками, на Січі мав перебувати польський військовий гарнізон [378, s.440]. Незважаючи на заборону, влітку 1638 р. близько 1 тисячі 700 українських козаків на 30 чайках воювали з турками на Чорному морі в районі коси Тузла [716, с.383]. У 1639 р. запорожці знову “турбували” Високу Порту в Очакові та Кінбурні, а також на чорноморському узбережжі Румелії [342, s. 49 - 104]. У 1646 р. про ці «свавільства» українського козацтва знову згадувалося у 1-й та 2-й статтях польсько-турецького договору [100, арк. 358].

Весною 1646 р. представники козацької старшини, перебуваючи у Варшаві, отримали з рук короля Владислава IV два привілейних листи. Перший з них дозволяв виступити українцям у морський похід проти Османської імперії, другий – збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тисяч [987, с.305]. Єдине застереження стосувалося того, що ці два документи повинні бути секретними до часу оголошення Річчю Посполитою війни Високій Порті [987, с.306]. Поряд з іншими причинами надання королем Війську Запорозькому вищеназваних привілеїв серед іншого спричинило до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників та більшої частини різних верств українського суспільства й було вміло використано козацькою верхівкою як доказ “законності” збройного виступу проти польської влади на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648 р.

2.3. Османсько-кримська політика козацької держави за правління гетьмана Б. Хмельницького

Початок українсько-турецьких відносин у ранній новий час світової історії, очевидно, слід віднести до 1621 р. Саме тоді султан Осман II напередодні Хотинської війни запропонував старшині Війська Запорозького перейти на його бік. У випадку підтримки українців Османська імперія зобов'язувалася підтримати утворення козацької держави зі столицею в Києві чи Кам'янці-Подільському [506. - Т. VII. - С. 471; 1102, s.71]. Окремі джерела засвідчували, що однією з причин позбавлення влади тогочасного запорозького гетьмана Яцька Бородавки (Нероди) стала підозра в його таємних стосунках з представниками турецького уряду [1064, s.150]. Згідно з висновками дослідників цього питання, в 1624 р. Військо Запорозьке уклало союзницький договір з Кримським ханством [438, с.160 – 161; 770, с.163 – 164; 869, с.197 - 208]. Саме цей козацько-кримський договір наклав значний відбиток на підписання мирних угод гетьмана Богдана Хмельницького з ханством, а також Османською імперією вже через чверть століття.

Відносини вже одержавленого Війська Запорозького з турецькими султанами, починаючи від сміливої публікації у 1876 р. статті Миколи Костомарова про Б. Хмельницького як «данника Отоманської Порти» й до цього часу перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників, які інколи дотримуються протилежних позицій у своїх висновках відносно оцінки стосунків Чигирини зі Стамбулом. Поділяємо думку Я. Федорука про те, що поки не буде віднайдено автентичних текстів українсько-турецьких договорів середини XVII ст., цю тему й надалі оповиватиме пелена припущень, які можна буде трактувати лише на рівні гіпотез [871, с.196; 875, с.1 - 2]. Водночас дослідження попередників та вже відкриті джерела дозволяють стверджувати, що гетьман Б. Хмельницький протягом свого правління декілька раз проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату [1009, s.454 – 461; 358, s.453 – 472; 359, s.209 - 231].

Є відомості, що вже восени 1647 р. до Бахчисарая і Стамбула було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою і татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої [226, с.44 - 45]. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 р. українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду Б. Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією [749, с.180; 800, с.103].

На початку 1648 р. українське козацтво розпочало війну за утвердження “прав і привілеїв” Війська Запорозького в межах Речі Посполитої. Однак непоступливість польської влади призвела до того, що керівництво повсталих на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким задумувалося над прийняттям протекторату якогось із монархічних дворів – Криму, Трансільванії, Москви, Швеції або ж Туреччини. Як заявляв у серпні 1649 р. з цього приводу сам Б.Хмельницький “...я буду триматися того пана (монарха. - Т.Ч.), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці” [245. - Ч. 1. – Т. III. – С. 464]. Політика, спрямована на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату когось із іноземних монархів відбувалася майже одночасно у всіх вищезазначених геополітичних напрямках і була обумовлена специфікою status quo Війська Запорозького (а воно, незважаючи на повстання проти влади Речі Посполитої, включно до початку 1654 р. перебувало у номінальній залежності від польсько-литовських королів). Такі зовнішньополітичні заходи поступово трансформувалися в політику, яка передбачала полівасалітетну підлеглість новоутвореного під час революційних подій державного організму [910, с.34].

Безумовно, творцем такої політики був ніхто інший, як гетьман Б.Хмельницький. Спираючись на довголітні традиції міжнародної діяльності українського козацтва, він зумів, відмовляючись від королівської зверхності, забезпечити входження козацької держави до міжнародної спільноти на

умовах визнання себе васалом турецького султана, а потім і московського царя. Тим самим у міжнародних відносинах було узаконене право гетьмана Війська Запорозького на володіння Україною, яка досі сприймалася світовими володарями тільки як провінція Речі Посполитої. У посланні гетьмана до воєводи Руського воєводства Адама Киселя від 3 червня 1648 р. вперше письмово викладена думка про можливість звернення Війська Запорозького “за порадою до іншого пана (тобто, іноземного володаря. – Т.Ч.)” [187, с.44, 46]. Хоча, як можна зрозуміти з уточнення “...бо знаємо, що не з волі Й[ого] К[оролівської] М[илості] над нами таке королівське беззаконня чинилося” [187, с. 44], Хмельницький поки що не збирався цього робити, а лише дипломатично натякав польському воєводі про можливу зміну “пана” - протектора в разі невиконання королем вимог козацтва.

Після смерті короля Речі Посполитої Владислава IV гетьман Б.Хмельницький відразу ж відправив дипломатичне посольство до Стамбула. Згідно з дослідженнями відомого сходознавця О. Прицака, вже влітку 1648 р. між Османською імперією та українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу [599, с.177 - 192]. Інший історик В. Степанков віднайшов в архівосховищах Львова та Вроцлава документи, які свідчили про те, що це посольство мало просити у султана “прийняти його (Б.Хмельницького. – Т.Ч.) під свою оборону і надати допомогу проти поляків” [835, с.24]. На основі даних листа польського шляхтича Л. М'яковського, російський дослідник Б. Флоря зробив висновок щодо ведення переговорів козацьким посольством полковника Филона Джалалія (восени 1648 р. той вдруге відправився до Туреччини) в напрямку отримання османської протекції [880, с.92]. Як засвідчують джерела, в обмін на заступництво султана Б.Хмельницький повинен був виплачувати данину на зразок Молдавського й Волоського князівств, надавати в разі потреби посильну військову допомогу Порті, давати “рабів” на турецькі галери, а також передати у пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський [880, с.92].

Укладення договору з турецьким султаном (за іншою версією - лише ведення переговорів щодо прийняття османської протекції) у 1648 р. поклало початок формуванню полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду Б. Хмельницького. Протягом наступного року гетьман продовжував міжнародну політику щодо частих змін (або ж їхньої декларації) протекції - про це свідчать його листи до московського царя, продовження переговорів з послами Османської імперії, листування з трансільванським князем та урядовцями Кримського ханства. Однак жодна з цих “високих” сторін (окрім хіба що Криму) не могла забезпечити своєї військової присутності в Україні й тим самим допомогти реальному утвердженню влади Б. Хмельницького, яка перебувала перед постійною загрозою ліквідації з польського боку. Тому не відмовляючись від сюзеренітету польського короля, Військо Запорозьке спробувало знову добитися прихильності іншого династичного зверхника - монарха в особі султана Мегмеда IV. Згідно з дослідженнями М. Костомарова, визнання османського протекторату над козацькою Україною відбулося протягом 1649 – 1650 рр. [606, с.606]. Додатковим підтвердженням цього факту є те, що на початку квітня 1649 р. турецький султан наказав кримському хану та сілістрійському (очаківському) бейлербею підтримати Б. Хмельницького [835, с.27 - 28].

О. Прицак та Л. Прицак-Гвоздик засвідчують, що підписання другого “османсько-козацького” договору відбулося трохи пізніше – у другій половині 1650 – 1651 рр. [482, с.127 - 141]. На нашу думку, очевидно, тоді між Чигирином і Стамбулом було укладено лише торгову угоду, яка називалася “Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі” (т.зв. Чорноморська конвенція). У її першому пункті зазначалося, що “Цісар Й[ого] М[илість] Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому (Середземному. – Т.Ч.) морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими

мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупиняться у портах, в'їжджати в них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкоди і труднощів” [187, с. 619 – 622; 267, с.444 – 447; 274, с.67 - 70].

Українське керівництво, з огляду на ненадання Московською державою військової підтримки, влітку 1650 р. активізувало свої відносини з Османською імперією. Спочатку гетьман звернувся до яничарського воєначальника в Стамбулі Бекташ-аги та очаківського бейлербея Мурад-паші з проханням допомогти у відновленні стосунків з султаном Мегмедом IV. У відповідь турецьким володарем було направлено до Чигиринського посольство на чолі з Осман-агою (Осман-чаушем), яке перебувало у гетьманській столиці з 30 липня до 5 серпня 1650 р. [336, s.554 – 555; 880, с. 93]. Наслідком перебування турецького урядовця в Україні став лист Б. Хмельницького до турецького султана. У ньому обґрунтовувалися попередні умови, згідно з якими Український гетьманат погоджувалося на турецький протекторат. Чигирин зобов'язувався: “Проти кожного неприятеля (султана. - Т.Ч.) стояти”; “у держави Вашої цесарської (султанської. – Т.Ч.) милості не вдиратися”; “у згоді перебувати з татарами... на віки в приятельстві ходити”; з відома султана і кримського хана свої “військові справи чинити” [174, VIII, с.354]. Чеський сходознавець Я.Рипка віднайшов лист Мегмеда IV до Б. Хмельницького від 10 серпнем 1650 р., в якому зазначалося: «...повідомили ви нас, що ви вірно і щиро прагнете бути підданцем нашого могутнього двору і належати до числа слуг, обнятих нашою ласкою..., то і це ваше прохання вислухано, і ми вас у підданство прийняли...» [360, s.346 - 347]. Правда, це султанське послання з невідомих причин так і не було відправлено до гетьмана.

Відповідь і пропозиції турецької сторони мав вислухати керівник українського посольства полковник Антін Жданович, який разом з Осман-

агою прибув на початку вересня до столиці Османської імперії*[510]. Очевидно, протягом 7 - 20 вересня 1650 р. послами Хмельницького в результаті переговорів з великим візирем були вироблені основні пункти майбутнього підданства Українського гетьманства султанській владі. Символом згоди Мегмеда IV взяти козацьку державу під свій захист було вручення А. Ждановичу перед від'їздом до України “булави дорогоцінної” для передачі її Б. Хмельницькому [193. – Т. XII. – С. 139; 880, с.94]. Разом з ним до Чигирин повернувся й Осман-ага, що повинен був викласти гетьману пропозиції султана. Турецький посол був на прийомі у гетьмана на початку грудня 1650 р. [180. – Т. II. – С. 185].

Як дослідив М. Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися у березні наступного року “формальним признанням України васальною державою Оттоманської імперії” [506. – Т. IX. – С. 54]. Такий висновок відомий вчений зробив на основі дослідження тексту султанської грамоти на ім'я гетьмана, де відзначалося про згоду турецького монарха протегувати Україні [322, с.331]. Прийняття гетьманом Війська Запорозького васальної залежності від Порти у 1651 р. підтвердив і видатний польський османіст З.Абрахамовіч [950, с.137 - 138].

Тоді ж Б. Хмельницький намагався добитися зовнішньополітичного визнання через оформлення династичного шлюбу свого старшого сина Тимоша з донькою молдавського господаря Василе Лупула, який, до речі, перебував під владою турецького султана [800, с.317 – 319; 481, с.166 - 167].

* Посольство Українського гетьманства на чолі з полковником Київського полку Антоном Ждановичем виїхало з Чигирин до Стамбулу наприкінці липня 1650 р. У складі делегації з кількох десятків осіб у документах згадуються сотник П. Коланченко та якийсь грек з Білої Церкви, що, очевидно, був перекладачем. Головним завданням цієї дипломатичної місії було добитися у султана військової допомоги проти Речі Посполитої, окрім того українська сторона домогалася зміни на молдавському троні Василе Лупула. 6 листопада у супроводі чавуша Осман-аги посольство А. Ждановича повернулося в Україну з великими дарами Мегмеда IV гетьману Б. Хмельницькому та запевненнями султана надати у разі необхідності військову поміч. Однак вже в грудні 1650 р. полковник А. Жданович вдруге виїхав до Османської імперії з інструкцією від гетьмана просити султана вплинути на Кримське ханство з метою надання Б. Хмельницькому необхідної кількості військ. У результаті цієї місії в березні 1651 р. великий візир Мелек-Агмед-паша наказував хану допомогти українцям

Але в цьому випадку, за тогочасною політико-культурною традицією, лише сини Тимоша й Розанди Хмельницьких-Лупулів вважалися б “принцями крові” й могли б здійснювати свої владні повноваження щодо тієї чи іншої території. Крім того, формуванню князівської династії Хмельницьких могли завадити й суб’єктивні фактори (як-то вбивство когось із подружжя або потенційних нащадків), що й підтвердилося невдовзі, коли у 1653 р. було смертельно поранено гетьманича.

Про конкретні умови протекції свідчив австрійський дипломат І. Шмід, який у той час перебував у Стамбулі й повідомляв 10 березня 1651 р. до Відня про те, що козаки були звільнені від данини султану й мали одне зобов’язання - нести військову службу на користь нового сюзерена [193. – Т. XII. – С. 164]. Мегмед IV також надіслав Б. Хмельницькому вишитий золотом кафтан, що в османській традиції міждержавних відносин означало визнання українського гетьмана за султанського підданого.

Однак як тільки дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі. Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам’янця-Подільського. Коли ж у червні кримський хан, всупереч своїм попереднім зобов’язанням, не підтримав українську армію в битві з поляками під Берестечком, гетьман звернувся з проханням до Мегмеда IV, щоб “кримським людям учинити ... допомогу” українцям [345. – Т. II. - S. 199]. В обмін на наказ султана до хана про підтримку Хмельницького, Порта змусила останнього погодитися на зміну попередніх домовленостей. Тепер Український гетьманат (так само, як Молдавія та Волощина) було змушене платити данину султану. Крім того, гетьман мав надати в розпорядження Османської імперії певну кількість війська для її війни з Венецією [180. – Т. III. – С. 143].

Розуміючи, що Кримське ханство, незважаючи на вказівки Стамбула, знову може зрадити, а грошей у військовому скарбі було не так багато і кожен бойовий полк перебував на особливому рахунку, з огляду на війну з

Польщею, Б. Хмельницький вирішив укласти черговий договір про підданство Війська Запорозького Речі Посполитій. Ще раніше, в листопаді 1650 р., Б.Хмельницький заявляв, начебто “виправдовуючись” перед Яном II Казимиром за стосунки з “сторонніми панами” - турецьким султаном, московським царем, трансільванським князем і кримським ханом: “...рятуючи наші голови і запобігаючи нашому лиху, мусимо шукати собі [інших] приятелів” [274, с.63]. А після військових невдач української армії в 1651 р. гетьман Б. Хмельницький та генеральна старшина у вересні того ж року склали присягу на вірність “королеві і Речі Посполитій” [506. – Т. IX. - Ч. I. – С. 365 - 367], яка скріплювала укладену між ними Білоцерківську угоду. До її підписання спонукала військова поразка українців під Берестечком. Реакція Порти на укладення у вересні 1651 р. Білоцерківського перемир'я між гетьманом і королем була досить негативною, адже тепер плани реального поновлення турецького протекторату над Україною знову відкладалися на невизначений термін. Проте одразу ж після акту присяги королеві український гетьман вислав своє посольство до Москви з проханням військової допомоги і повідомленням у листом до царя, в якому, зокрема, говорилося: “... Прийняли перемир'я з гетьманами коронними і Річчю Посполитою.., і сподіваємось на ласку Господа Бога і на ласку Його Царської Величності” [800, с. 296].

Після примирення Хмельницького з королем під Білою Церквою йому знову потрібно було “виправдовуватися”, тепер вже перед іншим династичним володарем - султаном Османської імперії. Основною причиною українсько-польського перемир'я, яку виклав гетьман у листі до Мегмеда IV від 4 листопада 1651 р., було запізнення татарських орд при поєднанні з козацькою армією перед початком Берестецької битви. Але, незважаючи на це, Український гетьманат залишалося у “братерському” союзі з Кримським ханством. Окрім того, Б. Хмельницький наголосив на своєму бажанні й надалі визнавати зверхність турецької влади: “...Як також хочемо бути вірнопідданими і В[ашої] Ц[есарської] (тобто, султанської. – Т.Ч.) М[илості]”

[20, №6; 187, с.226]. Навіть більше, гетьман знову звернувся до султана з проханням дати наказ хану йти на підтримку козакам, адже "...ляхи, гарантовані укладеним миром, перейшли на відпочинок за Дніпро; побивши їх, легко примусимо решту піддатися під владу В[ашої] Ц[есарської] М[илості] (султана. - Т.Ч.)" [187, с.226]. Ці прохання були повторені й у черговому листі Б. Хмельницького до Мегмеда IV від 27 листопада того ж року [187, с.233 - 234].

Наступного, 1652 р., коли Ян II Казимир змусив українського гетьмана вибирати між польською і турецькою протекцією, у березні він запропонував йому негайно виступити у військовий похід проти Османської імперії. Але Б.Хмельницький дипломатично відмовив королю. А через деякий час у листі до коронного канцлера А. Лещинського від 24 червня 1652 р. відверто заявив, що якщо король не накаже припинити наступ на землі Українського гетьманства, то він "змушений буде шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати" [68, арк. 211 – 216; 187, с. 266 - 267]. Невдовзі ці погрози втілилися у відновленні гетьманом більш тісних дипломатичних стосунків з Османською імперією, а потім і з Московським царством.

На початку березня 1653 р. до Стамбула виїхало представницьке посольство козацької України. Як засвідчував турецький хроніст XVII ст. Наїма, Б. Хмельницький просив султана Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних стосунків надіслати йому прапор і тулумбас (барабан) [297. – Т. I. – S. 204 - 205]. Б. Флоря, слідом за М. Грушевським, відзначав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке повинне було розглядатися як частина Османської імперії (на зразок Молдавії та Волощини), а військовий напад на нього мав розцінюватися як напад на саму імперію [506. – Т. IX. – С. 2, 784, 1545; 880, с.96 - 99]. Йдучи назустріч проханням гетьмана, султан надіслав до України "велике" посольство на чолі з Мегмед-агою, яке перебувало у Чигирині з середини травня до кінця червня 1653 р.

Турецький урядовець привіз султанську грамоту, в якій говорилося про те, “щоб був гетьман у підданих султана” [180. – Т. 3. – С. 289, 302]. Крім того, він вручив Хмельницькому “корону (очевидно, шапку. – Т.Ч.), і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан”. Османський посол запевнив українське керівництво, що султан Мегмед IV надасть йому військову допомогу у вигляді 10 тисяч вояків силістрійського бейлербея й буде постійно захищати козацьку державу від іноземних вторгнень. Це були зобов’язання монарха Османської імперії як протектора України і разом з тим володаря-сюзерена відносно гетьмана-васала Б. Хмельницького [872, с.73].

Обов’язки Війська Запорозького як залежної держави перед султанською владою за пропозицією турецького посольства були наступними: 1) передача під султанське управління Кам’янця-Подільського; 2) щорічна сплата данини у розмірі 10 тисяч золотих і 10 тисяч волів та овець; 3) надання у разі необхідності Порті своїх військових підрозділів [872, с.73]. Також Б.Хмельницький разом з усією старшиною мав скласти присягу вірності султану від імені всього населення України. Гетьману залишалось зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме - скликати Генеральну раду, яка б легітимізувала попередній українсько-турецький договір.

Така рада відбулася наприкінці червня - на початку липня 1653 р. і на ній, після довгих суперечок, було відхилено не лише умови турецької сторони щодо підданства, а й положення українсько-турецького договору, який був укладений перед тим гетьманом та султаном. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу козацької держави відіграв сам Хмельницький. Згідно з повідомленнями російських агентів зі Стамбула український правитель, відправляючи назад турецьких послів, говорив їм: “...города (Кам’янця-Подільського. - Т.Ч.) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатой... тільки якщо люди військові, якщо знадобляться султану, бути мені готовим на його службу” [880, с.101].

Причина відмови полягала не лише у надмірних вимогах Туреччини, але й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, всього-на-всього певним відволікаючим маневром української дипломатії. Він мав відволікти увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напрямку зовнішньої політики Війська Запорозького, яке, починаючи з 1649 р., намагалося отримати протекцію “православного володаря” - царя Московської держави. З іншого боку, декларація бажання прийняти зверхність Османської імперії використовувалася Б. Хмельницьким як своєрідний засіб тиску на Олексія Михайловича з метою змусити його прийняти рішення “вступитися” за “одновірців” перед Польською короною.

Елементом тиску на московський уряд, як вже зазначалося, була політика переконання царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, які тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. У квітні 1653 р. про це заявили у Москві гетьманські послы Самійло Мужилівський і Кіндрат Бурляй [880, с.101]. Саме відтоді з гетьманської канцелярії почали “витікати” тексти турецьких грамот, які відразу ж попадали у руки московських дипломатів [880, с.102]. Промовистими були і висловлення самого Б. Хмельницького у розмові з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: “Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог покірним бути і слугою невірному царю (султану. - Т.Ч.)” [180. – Т. 3. – С. 320]. Чи не тому однією з головних аргументацій учасників російського Земського собору була теза про те, що необхідно якомога швидше прийняти українців “під високу руку” царя, а то вони піддадуться “бусурманам”.

Безпосереднім поштовхом до скликання гетьманом козацької ради у Переяславі, крім рішення собору в Москві, стало укладення мирного договору у грудні 1653 р. між Кримським ханством та Річчю Посполитою [832, с. 13; 872, с.15]. Кам’янецька угода між Бахчисараєм і Варшавою не передбачала збереження державно-політичної автономії Війська Запорозького та задоволення потреб православних на території України.

Крім того, польсько-татарський мир дозволяв окупацію козацької держави коронними військами та повернення селян, міщан і більшості козаків до соціального статусу, який існував до 1648 р. в межах Польської корони [832, с. 6 - 13].

Після січневої 1654 р. козацької ради у Переяславі “служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських” згоджувалася українська сторона, але на умовах зобов’язань московського монарха “в тому всьому пожалування і милость свою царську указати” [162. – Т. X. – С. 445 - 452]. Під “тим усім” малися на увазі 23 пункти прохання уряду козацької держави від 17 лютого 1654 р. до російського царя щодо їхнього васального підданства [187, с.323 - 325]. Ці побажання Б. Хмельницького і “всього Війська Запорозького” мали донести цареві послы С. Богданович - Зарудний і П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві. Затримка із відповіддю московської сторони на українські побажання - цар мав погодити привезені пункти та висунути свої вимоги, згідно з якими він збирався протегувати козацькій Україні - змусила Хмельницького 21 березня звернутися з додатковим листом до своїх послів. У ньому наказувалося під час ведення переговорів нагадати росіянам, що незадовго до ради у Переяславі турецький султан “...на всі статті наші і права і віри і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими” [180, с.559 - 560].

Визнаючи номінальну зверхність московського царя Б. Хмельницький продовжує дипломатичні стосунки Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством. У лютому 1654 р. (менше ніж через два місяці після Переяслава!) Хмельницький звертається до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії та продовжує обмінюватися посольствами з його кримським васалом [157, арк. 82 - 83]. Весною в Стамбулі перебували представники гетьмана, які отримали від султана згоду на продовження стосунків із Кримом [558, с.47]. Саме тому 16 квітня Б.Хмельницький писав до кримського хана Іслам-Гірея, що Військо

Запорозьке “на вічні часи” не порушить взаємної присяги про “братерський союз” і “приятельство” [245. – Т. III. С. 193 - 196]. Показовою є оцінка Б. Хмельницьким у цьому листі своїх дій щодо прийняття московської протекції: “Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана. – Т.Ч.). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б ми не мали цього (домовленостей з Московською державою. – Т.Ч.) робити? Бо краще мати більше друзів...” [245. – Т. III. – С. 193 - 196]. У відповідь на це послання та посольство полковника С. Савича кримський хан у травні надіслав гетьману свою грамоту [162. – Т. X. – С. 588 - 597].

У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шагін-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти відправилися українські дипломати, які наприкінці травня – у липні перебували у столиці Османської імперії [558, с.137]. Головною темою переговорів знову були питання про “зраду” Кримського ханства та необхідність розірвання кримсько-польського союзу, заборону татарам нападати на Україну, а також прийняття Українським гетьманством номінальної васальної залежності від султана тощо [506. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098 – 1099; 359, с.213 - 214]. У відповідь на лист Мегмеда IV, в якому падишах за результатами посольства відписував Хмельницькому, що «пропонуєш з цілим народом козацьким моєму порогові блаженості підданість і щирість, і з чистоти внутрішньої і зовнішньої виявляєш вірність і відданість. На котре підданство милостиво дається моя цезарська згода...» [20, №60; 231, с. 115 – 116; 359, с.213 - 214].

Гетьман наприкінці листопада 1655 р. відповідав, що “ми дуже раді були великій милості султана і знову будемо вірно служити нашому могутньому господареві (Мегмеду IV. – Т.Ч.)” [187, с.461 - 463]. Крім того, козацькі послі добилися того, що до Бахчисараю був висланий турецький урядовець, який від імені султана наказав татарам припинити воювати з козаками й жити з Україною “у мирі та дружбі, як колись” [714. – Ч. 2. – С. 37]. Тим самим гетьман намагався забезпечити підтримку турецького

монарха своїм далекосяжним планам у Придунайському регіоні та відновити дружні стосунки з Кримським ханством. Сілістрійський бейлербей Сіяшпаша, який відповідав за відносини Порти з Україною, ще на початку 1655 р. відзначав, що васальна підлеглисть Чигирини Стамбулу мала відбуватися на таких самих умовах, як і Молдавського та Волоського князівств [162. – Т. XIV. – С. 562 - 564].

Турецькі послы неодноразово перебували в Чигирині й у 1656 та 1657 рр. Так, наприкінці січня 1656 р. повідомляв воєводу московського гарнізону в Києві про те, що до Туреччини після переговорів з гетьманом відбули османські послы [506. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1164]. Як дослідив І. Крип'якевич, у березні 1657 р. до Порти на чолі посольства був висланий полковник Лаврін Капушта, який 22 травня мав прийом у Мегмеда IV [634, с.157]. Під час цієї аудієнції український дипломат, очевидно, звертався до султана з проханням вплинути на кримського хана, щоб той не відмовлявся від мирних відносин з Українським гетьманством.

Після приходу до влади І. Виговського дипломатія гетьманського уряду хоч і розвивалася головним чином у польському, московському та шведському напрямках, однак передбачала також турецько-кримський вектор зовнішньої політики. Ще на початку 1658 р. гетьман Виговський уклав військовий союз із кримським ханом Мегмед-Гіреєм IV, згідно з яким кримський уряд зобов'язувався підтримувати Україну як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в козацькій державі [831, с.177]. Кримський хан натомість вимагав від гетьмана офіційної заяви про вороже ставлення до Росії. А тому в листі до Яна II Казимира від 4 серпня 1658 р. І. Виговський писав : “...готовий на коня сідати проти ворогів ВКМосці (вашої королівської милості. – Т.Ч.), особливо Москви, проти якої виступлю за першим же наказом королівським.., аби ВКМосьть листи свої приватні як до старшини, так і до поспільства розіслав, відпустивши все в непам'ять, ласку свою королівську і протекцію кожному з них обіцяв, і так військо швидко на сторону ВКМості перейде...” [371, с.107].

Невдовзі гетьман запевнив короля, що зробив все необхідне для того, щоб Україна перейшла до “дідичного” монарха [669, с. 193]. Татарський монарх був задоволений і без вагань надавав значні військові підрозділи для придушення антигетьманської опозиції, що викликало невдоволення певної частини старшини. Крім того, саме сорокатисячне кримське військо допомогло І. Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Наприкінці XVI ст. українське козацтво стало однією з важливих складових у військових планах християнської Священної Ліги проти Османської імперії. З огляду на європейську програму дій, Запорозька Січ у 1594 р. налагодила політичні стосунки з Австрійською імперією, а її керівники прийняли клейноди від цісаря Рудольфа та встановили контакти з Апостольською столицею в Римі (Ватиканом). Як наслідок, козацтво здійснює ряд дієвих походів на османські володіння у Північному Причорномор’ї, а також воює з турками на теренах Угорщини. Саме з цього часу розпочався процес суб’єктивізації козацької України у європейсько-османському конфлікті зокрема та міжнародних відносинах Центрально-Східної, Південно-Східної та Східної Європи взагалі.

Важливим етапом у протиборстві та дипломатії між Віднем і Стамбулом став мир, укладений 11 листопада 1606 р. між австрійським цісарем і турецьким султаном та залежним від Порти трансільванським князем Житваторокський мир. Згідно з його положеннями, Трансільванія визнавалася васалом Османської імперії. Її залежність полягала у сплаті туркам щорічної данини та наданні у разі потреби війська, а також в обов’язковому затвердженні султанами нових князів, що вибиралися на державних зборах князівства. Водночас угорські князі звільнялися від постачання до Стамбула продовольчого податку. Обидві високі сторони зберегли свої військові завоювання – у турків залишалися трансільванські міста Каніжа і Ерлау, а австрійці задовольнилися Вайцом і Ноградьським комітатом. На захопленій території Угорщини Османами було утворено

чергова турецька провінція (еялет) з центром в Буді, що на Дунаї. Ця адміністративна одиниця стала найбільш заглибленим у Центрально-Східну Європу володінням Високої Порти.

Протягом першої половини XVII ст. Військо Запорозьке відіграло надзвичайно важливу роль в антиосманській боротьбі й по суті стало форпостом християнських країн Європи у Північному Причорномор'ї та на Чорному морі, однак з утворенням протягом 1648 – 1649 рр. на основі Війська Запорозького ранньонаціональної Української держави – Українського гетьманства – ситуація в цьому європейському регіоні змінилася. Особливості турецької політики Б. Хмельницького полягали в тому, щоб в особі Османської імперії забезпечити собі надійного союзника (через набуття номінального васалітету), й таким чином позбавити турецького султана можливості за спиною Українського гетьманства вступити у коаліцію з Річчю Посполитою. Окрім того, мир зі Стамбулом передбачав також розірвання кримсько-польського союзу та мирні стосунки з Кримським ханством, військова допомога якого суттєво допомагала у війні з Річчю Посполитою.

Очевидно, що втілити такі свої плани у життя Б. Хмельницькому цілком не вдалося, адже татари періодично відмовлялися від підтримки Війська Запорозького й переходили на бік польсько-литовського короля, що змушувало гетьмана знову шукати підтримки у Москві. Та й Османська імперія, яка була втягнута у війну з Венецією на Середземному морі так і не змогла надати необхідного військового захисту козацькій Україні ні в 1651, ні в 1653, а ні в 1655 рр., коли оголошувалося про підлеглість гетьмана султану. Зовнішньополітичні заходи Б. Хмельницького щодо Стамбула, Бахчисарая, Варшави та Москви поступово трансформувалися в політику, яка передбачала полівасалітетне підпорядкування новоутвореного під час революційних подій державного організму [902, 904, 910]. Ідею набуття козацькою державою протекторату Високої Порти слідом за Богданом Хмельницьким намагалися втілити у життя його наступники – Іван

Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Брюховецький, Степан Опара та Петро Дорошенко. І лише останньому вдалося реально добитися військової підтримки Османів у боротьбі за “права та вольності” станів українського суспільства з Річчю Посполитою та Московським царством.

Період з кінця 1640-х рр. і до середини 1660-х рр., незважаючи на окремі конфліктні роки, серед іншого, вирізнявся більшою співпрацею (головним чином, це виявлялося у прагненні гетьманських урядів здобути військову підтримку турків і татар у боротьбі з Варшавою та Москвою) між козацькою державою та Османською імперією й залежним від нього Кримським ханством. В обмін на співпрацю українці відмовилися від військових походів на Чорне море, до Молдавії та Причорномор'я. Разом з тим, якщо у першій половині XVII ст. козацька загроза становила для Османів одну з першочергових зовнішньополітичних проблем, то у другій половині століття спроби встановити контроль над Українським гетьманством привели головні східноєвропейські держави - Туреччину, Польщу й Росію - до серйозної політичної конфронтації, що вилилася у ряд війн між цими країнами.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ В ЕПЦЕНТРІ ДИПЛОМАТІЇ І ВІЙН МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ, МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ

3.1. Основні напрями дипломатії Варшави, Москви, Стамбула, Бахчисарая та Ясс щодо Чигирини (від Андрусова 1667 р. до Журавно 1676 р.)

Зважаючи на заяви османської дипломатії та військові дії Кримського ханства, 30 січня 1667 р. у селищі Андрусово неподалік Смоленська представницькі дипломатичні посольства Речі Посполитої та Московського царства підписали мирну угоду, яка була спрямована проти поширення в цьому регіоні Європи турецько-татарського впливу. «А коли б обом нашим великим господарям зайшло з такої причини... до війни з ханом і татарами, через що мала б побуритися до війни проти них, двох великих наших господарів, або проти одного з них, повстаючи за орду, й Оттоманська Порта, то наші великі господарі даватимуть об'єднаною потугою, спільною силою і військами зобабіч відсіч бусурманам при кожній потребі» [259. – Т. I. – С. 176; 176. – Т. 2. – С. 65], - наголошувалося в одній із його перемирних статей. Разом з тим, це перемир'я засвідчило розподіл права зверхності над українськими гетьманами та припиняло польсько-російську війну 1654 – 1667 рр. Лівобережна Україна стала залежною від Московської держави, а Правобережжя – від Речі Посполитої.

Ще на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею, польські послы повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною [902, с.103]. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви в справі "повернення" Речі Посполитій України, тогочасні переговори швидко зайшли в глухий кут. 14 травня 1661 р. було

оголошено про їх припинення. Причини такої непоступливості крилися в намаганні як польського, так і московського монарха одержати повний контроль над козацькою Україною шляхом впливу на її гетьманів. Московське царство в першій половині 60-х рр. XVII ст. мало досить значну підтримку на Лівобережжі в особі І. Брюховецького, тоді як Польща була задоволена обранням на посаду правобережного гетьмана в 1663 р. П. Тетері. Після того, як переговори зірвалися, позиції обох держав за три наступні роки, у зв'язку з багатьма обставинами, не тільки не покращилися (кожний з урядів вважав, що незабаром настане сприятливий момент для відвоювання всієї території України), а й значно погіршилися.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663 - 1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. в с. Красному, що поблизу Смоленська, знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася - вона мала належати царю. Ще наприкінці 1662 р., споряджаючи своє посольство на переговори з представниками польського короля, цар Олексій Михайлович висловлює думку, щоб "черкаси" були поділені "по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні (Лівобережжі. – *Т.Ч.*), королівська Величність по тій стороні Дніпра (Правобережжі. – *Т.Ч.*) і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися" [125, арк. 24 - 25]. Отже, московським послам вперше надавалися повноваження у випадку непоступливості польської сторони обмежити свої вимоги лише територією Лівобережжя. 15 липня 1664 р. царські посланці віддали письмові вимоги королівським комісарам, де вперше на офіційному рівні задекларували свою відмову від Правобережної України [1164, s.102]. Але представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання "вічного миру". Вони відстоювали "нульовий" принцип, за яким потрібно було повернутися до пунктів Поляновського договору 1634 р. між обома державами. Звичайно, Москва не бажала навіть слухати про це, і, після майже двадцяти спільних засідань, 22 листопада переговори завершилися безрезультатно.

На початку березня 1665 р. цар Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова і Є. Українцеву з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. На знак примирення з Річчю Посполитою московським урядом було звільнено більше півсотні польських полонених [1164, s.174]. 15 червня 1665 р. Богданов одержав листа від Яна II Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на "уступки" в справі України [19, №5226]. У цьому випадку польський король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які ще 31 травня 1665 р. погодились на те, щоб московська держава володіла Лівобережжям, за винятком деяких міст, а також Києва [1164, s. 199].

Багато що змінилося після вересневих подій минулого року, коли росіянам рішуче відмовили в їхньому бажанні володіти Лівобережною Україною. За цей час значно погіршилось внутрішнє політичне становище в Польщі. Рокош магната Є. Любомирського, який розпочався на початку весни 1665 р., втягнув у громадянський конфлікт майже всі верстви польського населення [1082, s.34 - 36]. Крім того, під час боротьби з Яном II Казимиром Любомирський звернувся за допомогою до Австрії, Кримського ханства, Українського гетьманства, а також до головного зовнішньополітичного противника Речі Посполитої - Московської держави. У цей же час на Правобережній Україні спалахнуло ряд повстань проти гетьмана П. Тетері та польських військ [463, с.86 - 102]. Отож, восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г.Комаром. В інструкції королівському комісару вказувалось не те, що він може йти на поступки, аж до визнання за Росією всієї Лівобережної України [110, арк. 45 - 46]. Тим самим король заохочував свого противника до відновлення спільних зустрічей на найвищому рівні. Водночас серед певної частини російських дипломатів існувала думка (виразником якої був О. Ордин-Нащокін) в обмін на "вічний мир" з Річчю Посполитою віддати королеві всю територію України й залишити за царем лише Смоленськ і Сіверську землю [465, с.93].

10 травня 1666 р. у с.Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багатолітній війні між обома державами. Через декілька місяців, 18 липня, польські дипломати нарешті одержали лист-інструкцію від короля, в якому говорилося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати, щоб "по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось" [109, арк. 109 - 111]. Польські дипломати також пропонували, "щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може" [108, арк. 73]. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, за винятком Києва з околицями. Враховуючи це, в кінці листопада московська делегація запропонувала таке компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні та поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги по закріпленню за нею Лівобережжя й підписати 10-, 12- або 16-ти річний мирний договір [1164, s. 242]. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний [85, арк. 99 - 102]. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського - від назви селища, де був укладений [440, 758, 766, 805, 828, 902, 1159, 1164]. Андрусівське перемир'я стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманством між Річчю Посполитою і Московською державою та припиняло війну 1654 – 1667 рр. між королем і царем. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського й московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя - до Речі Посполитої. Влада царя стала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ повинен був відійти до Польщі в 1669 р., а Запоріжжя потрапляло в спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні в один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення

російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства. Андрусівські домовленості, спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність геополітичної рівноваги в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Політичні структури Українського гетьманства (як право-, так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: "...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинути через незгоду, чого не дай Боже" [257, с.363].

У зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського договору не виконувалися, а тому в жовтні-грудні 1667 р. переговори між Польщею й Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. У тексті Московського договору говорилося "про уняття свавільних людей там в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні" [764, с.132; 287. – Vol. 2. – Pars. I. - S. 586]. Під час розмов з польськими дипломатами О. Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка [882, с.81]. Проте ні Андрусівський, ні Московський договори 1667 р. між Варшавою та Москвою так і не були впроваджені в практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою та Османською імперією розпочалася війна (10 січня 1671 р. Міхал Корибут Вишневецький

одержав офіційне повідомлення про початок війни від Мегмеда IV), але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Проте через два роки (1669), на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вже вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під "високу руку" царя. Потрібно зазначити, що питання про правобережні землі України піднімалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського перемир'я неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.) [259. – Т. I. - С. 731], але фактично не виконувались. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. в Каджині, відзначалося, що московський цар “жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава проживаючими, помсту чинити не буде за те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої. – *Т. Ч.*) вдавалися...” [287. – Vol. 2. – Pars. I. - S. 561]. А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуючи негативну реакцію Українського гетьманства на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: “Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затверджені” [287. – Vol. 2. – Pars. I. - S. 495].

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники гетьманства [766, с.539]. На що поляки відповіли, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих з королем правобережних козаків «прийняти під свою царської величності високу руку» [766, с.539]. Після чого Матвеев висловив таку думку: «Не

питаючи їх, якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо» [766, с.539].

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманства під її протекцію. Водночас великий коронний гетьман Я.Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище козацької України: «...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узав її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни» [287. – Vol. 2. – Pars. I. - S. 618 - 619]. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я 1667 р., а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та надати польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків й донських козаків [259. – Т. I. – С. 513].

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції в центрально-східноєвропейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу на Україні. Після укладення миру 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Вашварі з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманства. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство

султана [343, р. 476 – 489; 375, s.225 - 256]. Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але він їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії [343, р.146]. За висловом відомого польського історика З. Вуйціка, починаючи з 1672 р., "ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі" [1159, s.194].

Турецький чауш Агмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому "понад 30 років вже не є справжнім паном України" [1044, s.52]. Разом з тим, кожний народ може схоронитися "під опікою султана Османської імперії", – наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: "Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом..." [3, арк.451 - 452].

Розпочавши боротьбу проти Речі Посполитої за умовами союзу з П.Дорошенком, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка в цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. "капітуляційного" мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що "наш Цезар (султан. – Т.Ч.) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді й згадувати (полякам. – Т.Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставничих з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали" [287. – Vol. 2. - Pars. II. – S. 1109]. Крім того, представники султана під час розмов з

поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманства [881, с.110].

За Бучацькою угодою 1672 р., до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилась від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалась під безпосереднє управління українського гетьмана: "Україна має належати козакам у старих кордонах" [4, арк. 222; 21, №77/467], – зазначалося в 4-му пункті договору. Отож, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річкам Горинь і Лабунь. За Бучацьким миром 1672 р., всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. У квітні 1673 р. вальний сейм Речі Посполитої відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

Відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України, відкривала перед лівобережною частиною гетьманства й Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, "склавши руки", дивилась на розгром Польщі турками (хоча, на основі Андрусівського і Московського договорів 1667 р., мала допомогти їй військами), вирішила, що за Бучацьким договором 1672 р. Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівської угоди. Таким чином, козацька Україна була розподілена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. "прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи в нього всієї України" [100, арк. 494], - повідомляв російський

резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того, щоб повернути Правобережжя, потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, "позволивши йому на час Україну" [244. – Т. 4. – С. 889]. У травні 1674 р. московський резидент В.Тяпкін описав ситуацію, яка виникла в Польщі під час виборів нового короля [287. – Vol. 2. - Pars. II. – S. 1237]. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що, поки вони затягували вибори, московський цар заволодів всією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав у поляків: "Адже Україна (Правобережна. - *Т.Ч.*) залишилась у ваших руках?!" [721. – Т. 3. – С. 145]. На це йому відповіли, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. "Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государ християнський і ваш союзник" [721. – Т. 3. – С. 145], - підсумував австрієць. Одночасно й польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під свою протекцію.

Досить реальною силою, яка впливала на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, виступало Кримський ханство. Виходячи з власних зовнішньополітичних інтересів, ця васальнозалежна від Османської імперії держава неодноразово допомагала різним країнам - супротивникам у боротьбі за Україну. І майже завжди ця допомога надавалася більш слабкій стороні. Адже татарські монархи виношували плани не тільки обмежити владу козацьких гетьманів у правобережних регіонах України, а й підкорити всі українські землі [1100, s.220]. Чи не вперше претензії ханів на гетьманство були висловлені під час переговорів представника Криму Сефергази-аги з московськими послами 2 травня 1655 р., коли татарський урядовець заявив, що "зараз гетьман Богдан Хмельницький... хоче бути за ними в підданстві й до віку" [714, с.34]. Протягом другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. XVII ст. уряд

Кримського ханства намагався різними засобами впливати на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Україні.

У 1667 р. Кримське ханство уклало Підгаєцький договір з Річчю Посполитою, який передбачав мирне співіснування між Бахчисараєм, Варшавою та Чигирином. Через три роки, у 1670 р., татарський монарх почав домовлятися з Москвою про мирне сусідство між Кримом, Росією та Польщею. Згідно положень майбутнього кримсько-російсько-польського договору, татари зобов'язувалися “війною не ходити, і міст і земель, також і підданих з обох сторін Дніпра не воювати і воїнських людей не посилати” [259. - Т. I. - №469]. Крім того, передбачалося скликати тристоронній дипломатичний з'їзд за участю “виборних людей з України”. Але ці домовленості залишилися лише на папері.

На третьому польсько-російському з'їзді в Андрусові (1674) коронні послы почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, “з-за уступки від Польщі Задніпров'я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від польської держави” [743, с.109]. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв'язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя й лівобережного гетьмана, з часом перетворився у справжню війну за право володіти землями правобережного Подніпров'я.

Журавненське перемир'я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленувало козацьку державу між більш сильнішими сусідніми державами. Його укладенню передували такі події. 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві вирішили надіслати комісарів для ведення переговорів з Ібрагімом-пашою, який очолював турецьке військо, що перебувало на українських землях [4, арк. 239; 381, с.382]. У наданій їм інструкції зазначалося, що “турки почали володіти частиною земель українських через зраду Дорошенка, який не мав жодного

права переказувати Україну туркам, бо не є суверенним володарем, а тільки підданим короля польського” [1162, s.68 - 69]. Для польських дипломатів озвучити надані вказівки було нелегким завданням, адже військова ситуація складалась не на користь Яна III Собеського, оскільки комісари повинні були вимагати повернення всієї території Правобережної України, за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Звичайно, такі пропозиції польської сторони були відхилені турецькою делегацією. У перерві між засіданнями польсько-турецької комісії як посередника намагався виступити молдавський господар Г. Дука. Він прагнув переконати представників Речі Посполитої в правомірності завоювання турецьким султаном території Правобережжя [1162, s.70]. Але польські дипломати не погодились на поступки, внаслідок чого потрапили під тиск погроз турецьких послів. Румелійський паша Алі й анатолійський паша Гусейн, які представляли інтереси Османської імперії, все вибагливіше вимагали право на володіння всіма правобережними землями, за винятком Білої Церкви і Павлочі [382. – Т. XVI. – Cz. 1. – S. 275 - 276]. Після майже чотирьохрічної війни та великих битв під Хотиним (1673), Тербовлею і Львовом (1675) і Журавном (1676) ворогуючі сторони були вкрай знесилені, однак не бажали приймати якогось компромісного рішення. У мирі між державами, з огляду на різні причини, була зацікавлена Франція. Саме завдяки її впливу Г. Дука й трансільванський князь намагалися примирити султана з королем [1162, s.62].

Отже, на початку червня 1676 р. Дука прийняв у себе відомого польського дипломата, подольського чашника Я. Карвовського. Зважаючи на те, що війська Ібрагім-паші досить швидко просувалися до кордонів Речі Посполитої, волоський господар мав заявити великому візиреві Османської імперії про необхідність віддання наказу татарським ордам «не дражнити» польські війська. Крім того, господар повинен був вимагати обміну спеціальними заручниками з обох сторін, які б гарантували безпеку проведення переговорів [93, арк.531 - 532]. Очевидно, Г. Дука добре

справлявся з виконанням посередницької місії, адже невдовзі до нього надійшов лист з подякою від короля Яна III Собеського [93, арк.531 - 532].

Проте турецька сторона не бажала прислуховуватися до мирних пропозицій Польщі. У липні війська Ібрагім-паші об'єдналися з численними турецькими підрозділами під Цецорою (всього близько 40 тис. чол.), а в серпні того ж року вони вже перебували на західноукраїнських землях поблизу Журавно, де їх стримувала 20-тисячна польська армія. Під час військового протистояння 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату в Жовкві було вирішено надіслати комісарів для ведення безпосередніх переговорів з Ібрагім-пашею. Для польських дипломатів це було нелегке завдання, оскільки військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського. Тим паче, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України за винятком Кам'янця-Подільського з навколишніми землями. Не дивно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турками, а переговори швидко зайшли в глухий кут.

Г. Дука в цей час перебував в обозі турецької армії. Зважаючи на його попередній досвід у польсько-турецьких переговорах, великий візир Ібрагім-паша запропонував йому знову виступити посередником, але тепер вже з турецького боку. Після закінчення першої сесії спільної комісії Дука виступив з промовою перед польськими дипломатами, намагаючись переконати їх у правомірності завоювання турецьким султаном правобережних земель України. Очевидно, Дука знайшов переконливі аргументи, адже поляки змирилися з присутністю турків у Кам'янці, а також погодилися на перехід під владу Османської імперії Західного Поділля з кордонами по річці Збруч і Мукша та Медоборі [1162, s.70].

Разом з тим, комісари відмовлялися обговорювати озвучені талаським господарем претензії Мегмеда IV на всю територію Правобережжя до повідомлення про них своєму королю. Усвідомлення значної переваги військових сил Туреччини змусило Яна III Собеського 17 жовтня 1676 р. підписати т.зв. Журавненський договір. Територіальний спір між Річчю

Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату, який був укладений 1672 р. в західноукраїнському Бучачі.

Текст польсько-турецького перемир'я складався з 8-ми статей [374, s. 202 - 204]. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володінь турецького султана (польська влада поширювалася тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської й паволоцької фортець). Про приналежність Правобережжя українському гетьману, як фіксувалося в попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами [60, арк. 172].

Османська імперія отримала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділля. Саме розподіл території України в 1676 р. спричинив соціально-політичний і економічний занепад земель “з правого берега Дніпра” в останній чверті XVII ст. Разом з тим, це перемир'я визнавало втрату за правобережною частиною гетьманату міжнародної правової суб'єктності як державного утворення. Слід зазначити, що положення міжнародних Андрусівського перемир'я 1667 р., Бучацького миру 1672 р. та Журавненського миру 1676 р. розділили територію унітарного за часів Б.Хмельницького Українського гетьманства на три частини поміж Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією (включно з Кримським ханством). “...І що та Україна на троє ся розірвала, що дуже зле є...”, [232, с.311], – проголошувалося з цього приводу вже в одному з перших вітчизняних полемічних трактатів, написаний невідомим українським автором ще у 1671 р.

3.2. Специфіка зовнішньої політики гетьманського уряду

П. Дорошенка

Восени 1667 р. Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнав зверхність польсько-литовського короля та склав йому присягу в містечку Підгайці на Тернопільщині. У результаті протистояння польських військ з одного боку й татарських та українських - з другого, між королем та правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладене тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його "потенційним" підданам. Ця угода мала назву "Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків" [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 290 - 292]. З обох боків також була принесена присяга. Із вуст гетьмана Дорошенка та старшини вона звучала так: "... так і ми в тім же вірнім підданстві до його Королівської Милості і Речі Посполитої Польської почуваячись в онім статечно на віки триматися будемо... всілякої сторонньої протекції з сторонніми [монархами] без відомості Його Королівської Милості і Речі Посполитої усіякої кореспонденції мати не будемо, ані Посольств але... наші прохання милостиво виконай, а ми то, що зараз висловлено у пунктах під Підгайцями описаних, і то, що зараз обіцяємо, дотримуватися обіцяємо і присягою цього - чистою стверджуємо" [86, арк.671]. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: "Ми комісари від Ясновельможного Й[ого] М[илості] Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й[ого] М[ило]сті і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо..." [86, арк.672].

Якщо порівняти положення Підгаєцької та Гадяцької угод, то передусім привертає увагу те, що Корона Польська погодилася, «щоб козаки і їхні хутори були вільні» та зобов'язувалася не вводити своїх військ «в жодні міста чи села, що споконвік козакам належать, де Військо Запорозьке проживає» [86, арк.665 - 678]. Тобто, таким чином польська влада визнавала

за Українським гетьманством право на владу над тією територією, яка вже фактично перебувала під владою П. Дорошенка. Щодо конкретизації багатьох проблем українсько-польських стосунків, то їхнє вирішення переносилося на розгляд чергового сейму Речі Посполитої.

До Підгаєцького перемир'я з Коронаю Польською й присяги королеві, що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів Дорошенка щодо опанування західноукраїнським регіоном, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, керівники якого перед тим, 16 жовтня, уклали союзницьку угоду з Польщею й таким чином примусили українського правителя підписати з нею вимушене перемир'я. Вже 23 листопада в листі до литовського князя Богуслава Радзівіла гетьман висловив незадоволення позицією Варшави й недотриманням нею попередніх зобов'язань: «...Утиснуто залогам, вислане в Україну військо поводитья, мов у ворожому краю: мучить людей, переймає на дорозі з листами, безневинно стинає, виганяє козаків з міст, чатує на них; займає худобу, одбирає від козаків майно; всіх безчисельних кривд і не пригадати. І на то немає жодної уваги; панове послали наші, яких ми висилаємо з скаргами на кривди, відправляються ні з чим, і потім жовнір лютує і поводитья не як у державі Короля Й[ого] М[ило]сті, а як у ворожому краю, тож не диво, що козацтво взялося само до оборони свого життя; звідти прийшло до немалого в отчизні запалу, котрий починає помалу згасати, коли ми тепер повернулися з Підгайців з мировим трактатом» [540, с.145].

У грудні 1667 р. гетьману обіцяли надати від верховної коронної влади “правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові” [287. - Vol. 2. - Pars. I. – S. 301 - 302]². У відповідь Дорошенко погоджувався прислати своїх послів на Варшавський сейм після того як «збере перед

² Значимо, що П. Дорошенко від початку свого гетьманування вимагав від польської влади повернення йому булави та інших клейнодів (а також частини архіву та скарбу Війська Запорозького), які були вивезені до Варшави на початку 1665 р. П. Тетерею [434, с.175 – 204]. Однак Корона Польська всіляко затримувала їхнє повернення. Відомо, що у 1671 р. молдавський боярин М. Спафарій, який певний час перебував у Туреччині, повідомляв цареві, що Дорошенко вимагав у султана Мегмеда IV аби той забрав у П. Тетері (у 1670 р. він втік з Польщі до Османів) булаву та інші військові клейноди і привілеї, котрі той завіз із собою до Адріанополя.

Різдвом раду», а та в свою чергу, випрацює засади стосунків між Українським гетьманством та Коронаю Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії.

Зрозумівши, що шанс перемогти Польщу та опанувати Східною Галичиною втрачено, П. Дорошенко протягом першої половини 1668 р. відвойовує в царя Олексія Михайловича та гетьмана І. Брюховецького Лівобережну Україну. “За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, але й таку впливову верству, як духовенство” [540, с.200], – зробили з цього приводу висновок вчені. В усіх православних церквах молилися за “благочестивого і Богом даного гетьмана Петра” [162. – Т. VIII. – С. 66]. Адже в цей час він видав ряд універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів та підтвердив право на їхні маєтності. Посилення влади Дорошенка дуже злякало верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман з регіментаря-васала не перетворився в “удільного” володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. “Поляки, забувши боязнь Бога й одклавши на бік Пакти (Гадяцькі, Чуднівські і Підгаєцькі. – Т. Ч.), починають наступати з військовою потугою на Україну” [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 301], – описував складне міжнародне положення своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П.Дорошенко й надалі продовжував іменувати себе “гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького”. Хоча за свідченнями польських урядовців: “...козацькі обмани нам відомі, ось і

тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався” [813. – Т. XIII. – С. 365]. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він все ж таки прийняв турецькі санджаки, Дорошенко свідчив, що він це зробив лише заради збереження України “в цілості” та для захисту її від наїздів татар, “які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять [540, с.272].

Потрібно зауважити, що вже у січні 1668 р., через три місяці після того як він присягнув королеві у Підгайцях, П. Дорошенко заявив про свою вірність султану Османської імперії Мегмеду IV. На нашу думку, мотивацією такого вчинку гетьмана були: по-перше, “закулісні” переговори між королем і царем та укладення Андрусівського перемир’я; по-друге, порушення польською стороною взятих на себе зобов’язань у Підгайцях, а також, на переконання гетьмана, положень Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П. Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал Міхала Корибути й був вручений гетьману лише через рік (ймовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р. [540, с.184 - 185], переконливо промовляв про правильно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику – «лякати» короля султаном, а султана королем. Одночасно того ж 1668 р. правобережне Український гетьманат розпочало переговори про підданство московському царю. До речі, під час цих переговорів на пропозицію росіян розірвати союз з Кримським ханством, Дорошенко відповів, що не може цього зробити з огляду на існування відповідного пункту в Гадяцькій угоді.

Мотивація гетьмана відносно зриву сюзеренних відносин з Річчю Посполитою та порушення Варшавою положень Гадяцької угоди найбільш повно була викладена у листі П. Дорошенка до Я. Собеського від 28 квітня 1668р. У відповідь на аналогічні звинувачення польської сторони у постійних порушеннях українцями Гадяцьких і Чуднівських домовленостей Дорошенко писав, що «...Як вони (поляки. – *Т.Ч.*) Гадяцької Комісії Трактаті, [що] в Гадячі постановили, написали, і там зараз Гетьманом тогочасного Війська Запорозького (І. Виговським. – *Т.Ч.*), і собою заприсягнену Комісію у Варшаві на сеймі скасувавши, і звідти змінену аж до Чигирина посиляли... Релігії святої Греко-Руської і народу всього нашого Руського, ошукання отримавши, Помазанця Божого і старші стани величного сенату Корони Польської і В[еликого] К[нязівства] Лит[овського], не на Гадяцькій правдивій Комісії (тобто 16 вересня 1658 р. – *Т.Ч.*), але на Варшавському концепті (тобто затвержені на сеймі 1659 р. – *Т.Ч.*) з неприятелем Церкви Божої уклавши його [Трактат], в *juramenta* втягнули, Пану Богу, Й[ого] К[оролівській] М[илос]ці, і [станам] Р[е]ч[і]п[оспо]л[и]тої правлять» [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 362]. Тобто Дорошенко натякав полякам про невиконання обопільної Гадяцької угоди від 16 вересня 1658 р., яка була порушена тими під час Варшавського сейму 1659 р., коли під час затвердження були зміненні її найбільш важливі положення.

Одночасно з “паралельним” визнанням польської й турецької протекцій, що повинно було нейтралізувати коронні війська від вторгнення до козацької України й розірвати перемир’я між Польщею та Росією задля об’єднання право- і лівобережного гетьманських урядів, П. Дорошенко не забував і про московський напрямок у своїй зовнішній політиці. Військові дії проти російських підрозділів на Лівобережжі не завадили йому розпочати традиційну козацьку дипломатію з російським государем, а саме запевнення царя щодо можливого переходу під його “високу руку”. Тим самим передбачалося послабити військовий тиск з боку Москви та якоюсь мірою

забезпечити Дорошенку можливість стати повноправним гетьманом “обох сторін Дніпра”.

Початок відпрацювання проекту майбутнього переходу під протекцію царя “Всієї Русі” припадає на кінець 1668 р. У листопаді П.Дорошенко після переговорів з російським воєводою Києва П. Шереметьєвим відіслав до Києва писаря Н. Кононовича, який мав оголосити воєводі “статті”, на яких гетьман погоджувався піддатися Олексію Михайловичу. Причиною різкої зміни політичного курсу стали військові невдачі Дорошенка у боротьбі з П.Суховієнком та переорієнтування хана Аділ-Гірея на підтримку останнього. Саме тому у дванадцяти запропонованих “статтях” один з перших пунктів засвідчував бажання П. Дорошенка залучити московські війська для боротьби з татарами. Також козацький зверхник висловлював сподівання, що на польський трон після смерті Яна II Казимира буде претендувати царевич Олексій та прохав прислати до нього царського представника для укладення “великого” українсько-російського договору. Невдовзі до Чигириня прибула довірена особа царя – відомий дипломат В. Тяпкін. Йому й були оголошені “таємні” пункти (старшина не хотіла, щоб вони стали відомі широкому загалу з огляду на тогочасні антимосковські настрої в Україні), згідно з якими: цар мав вивести свої гарнізони з українських міст; зберігалася непорушність козацьких “прав і вольностей”; гетьманом “обох сторін Дніпра” повинен бути П. Дорошенко; з українських станів не стягувати податків; лівобережний регіментар І.Брюховецький має віддати свою булаву Дорошенкові. За підрахунками вчених, протягом 1667 – першої половини 1668 рр. гетьман прийняв у Чигирині 8 російських посольств [761, с. 145 - 167].

На початку 1669 р. Дорошенко надіслав листа польсько-литовському королеві, в якому запевнював останнього, що не піддавався султанові. Міхал Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана [294. – Pars. 2. – S. 185 - 186]. Додатковим доказом прихильності українців, стало посилення “Інструкції на сейм коронаційний до

Найяснішого Короля Його Мл. І всіх станів Речі Посполитої від мене, Петра Дорошенка, гетьмана, і од усього Війська Запорозького” на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня-липня 1669 р. Нагадаємо, що це відбулося після березневої заяви гетьмана про підданство султанові! У чергових вимогах знову, в основному, повторювалися пункти, які направлені на сейм ще 1666 р. [162. – Т. ІХ. – С. 96, 99]. Вступна частина цього документу (він має два варіанти текстів “акцепт короткий усіх пунктів супліки на елекцію Найяснішого Короля Міхала” [24, арк. 2; 625, с.299 - 301] та власне згадану “Інструкцію”), який у свій час був детально опрацьований М. Крикуном, містила звернення гетьманського уряду до польської влади, в якому наголошувалося, що українці добре свідомі того, що поляки розкололи цілісність їхньої держави і «за мінімальну суму московських динарів продали нас» Москві, а це в свою чергу підштовхнуло козацьку еліту до зближення з Османською імперією [625, с.292].

Власне сама послідовність викладення скарг і вимог до влади Речі Посполитої в «Інструкції» 1669 р. відповідала структурі Гадяцької угоди 1658р. – спочатку йшлося про потреби православної церкви та проблему скасування унії, потім питання освіти, «прав і вольностей» Війська Запорозького, виокремлення території, на яку поширювалася влада українського гетьмана, і т.д. Вже в 1-му пункті зазначалося, що «згідно з Гадяцькими пактами» уніати в Україні мали бути «послушними» римському костьолові, а православні мали підлягати Константинопольському патріархові. У 2-му пункті йшлося про створення «особливого трибуналу» для Київського, Руського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського, Подольського, Белзького, Підляшського воєводств, що також було започатковано ще Гадяцькою угодою 1658 р. У 5-му пункті містилася вимога про «фундацію Академії в Києві», що прямо повторювала відповідні статті текстів угоди 1658 та 1659 рр. Цікаво, що в 6-му пункті говорилося про те, щоб з «Гадяцьких пактів вимазаний був пункт той, лютри (лютерани. – *Т.Ч.*) і кальвіни (кальвіністи. – *Т.Ч.*) й магістри іншої віри в академіях і школах

руських не вчили, бо вони хочуть з усіма жити в згоді» [24, арк. 2; 625, с.299]. Таке прохання козацької старшини, крім конфесійної толерантності, засвідчувало, на нашу думку, ще один досить промовистий факт – в Українському гетьманстві, незважаючи на погіршення стосунків з Польщею та укладення з нею Чуднівської 1660 р. і Підгаєцької 1667 р. (а також існування Андрусівського перемир'я 1667 р. між Варшавою та Москвою), все ж таки хотіли вважати положення Гадяцької угоди діючими! Про це свідчив і 10-й пункт, де українці просили «про апробацію усіх своїх прав згідно з Гадяцькою комісією і про апробацію амністії, яка не досить діє...» [24, арк. 2; 625, с.300].

Прохання 1669 р. про потреби Війська Запорозького та всього українського (руського) народу були зачитані не на коронаційному сеймі в жовтні того ж року, а вже перед коронованим на ньому Міхалом Корибутом [98, арк.677 - 684]. Цікаво, що король прийняв українських представників у себе, незважаючи на оголошення раніше на останньому з сеймових засідань листа від сілістрійського (очаківського) бейлербея про перехід гетьмана П.Дорошенка під османську протекцію [294. – Pars. 2. – S. 176 - 177]. Останній відразу ж після повернення своїх послів до Чигирини знову направив до польсько-литовського короля листа, в якому запевнив того, що й не думав піддаватися султанові. На нашу думку, це свідчило про бажання гетьмана при збереженні османського номінального протекторату все ж таки не відмовлятися від фактичної королівської зверхності [902, с.123 - 124].

На початку 1670 р. П. Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до великого коронного гетьмана Я. Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового “задніпровського” походу [314. – Т. II. – S. 130]. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й. Храповицького, саме у цей час український гетьман просив короля Міхала Корибута “Україну Москві не віддавати і пакта Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко. – Т.Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі

протекції де-інде шукати ” [294. – Pars. II. – S. 197]. 15 березня 1670 р. український гетьман написав листа до коронного під канцлера Речі Посполитої А. Ольшевського з подякою за згоду короля розпочати чергову українську-польську комісію щодо врегулювання політико-правових стосунків між Українським гетьманством і Коронаю Польською. У цьому ж листі П. Дорошенко нагадав польському урядовцю, що все частіше в офіційних документах Польсько-Литовської держави говориться лише про «Корону Польську» і «Велике князівство Литовське», а «Русь викидають за пліт» й запитував: хіба це справедливо титулувати короля «великим князем руським», а про саме Руське князівство зовсім не згадується? [540, с.291 - 292].

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П. Дорошенка до білоцерківського коменданта, в якому гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також просив польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я [1026, s.71]. Крім того, Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників козацьких старшин С. Білоцерківського і П. Смардовського [540, с.288]. У травні Дорошенко делегував на спільну комісію (місцем її проведення був визначений Острог) козацьких представників на чолі з М. Вуяхевичем [162. – Т. IX. – С. 196].

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо засвідчив спробу П. Дорошенка чітко окреслити свої повноваження як правителя козацької держави. Оцінюючи Острозький проект Дорошенка з історично-правової точки зору, польський історик А. Пшибось зазначав, що це був аж ніяк “не унійний зв’язок між Україною та Польщею, а ні тим більше широка автономія першої у складі останньої” [1111, s.155]. Острозькі пропозиції української сторони, на думку науковця, були “примиренням двох самостійних потуг”. Хоча М. Яворський писав, що

гетьман Дорошенко в 1670 р. запропонував Варшаві програму «широкої автономії» України на основі компромісу та релігійних, соціальних і національних сподівань станів українського суспільства [1026, s.72].

Готуючись до мирної комісії в Острозі, П. Дорошенко на основі положень Гадяча 1658 р. підготував спеціальну інструкції козацьким комісарам від 10 травня 1670 р., яка складалася з 24 пунктів [162. – Т. ІХ. – С. 196 -206]. У цьому документі, як і дванадцять років перед тим, Український гетьманат вимагало від Корони Польської забезпечити їхні права щодо: вільного віросповідання православ'я на землях «поки язик народу Руського засягає», державних урядів, освіти, мови, визначення території для Війська Запорозького в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, привілеїв для козацького війська тощо.

Досить ґрунтовну інструкцію, яка складалася з 31 пункту, мали й представники Корони Польської. Очевидно, що під час підготовки цього документу в королівській канцелярії теж орієнтувалися на текст Гадяцької угоди 1659 р. Так, у польській дипломатичній інструкції на Острозьку комісію було таке положення: якби українські послы під час обговорення церковних проблем вимагали звернення до відповідної статті Гадяцької угоди, то потрібно погодитися з цим, але робити це дуже обережно з огляду на велике незадоволення католицького духовництва Речі Посполитої відповідними положеннями Гадяча [540, с.293]. Посилання на Гадяцьку угоду було і в тому пункті, який стосувався впровадження академії і шкіл в Україні: поляки мусили погодитися з українськими вимогами, але за умови заборони навчання і викладання у цих освітніх закладах представників протестантських течій. Нагадаємо, що в 1659 р. таке положення було ратифіковано на сеймі, проте в «Інструкції» 1669 р. гетьманський уряд вже звертався з проханням про дозвіл «аріянам, кальвінам і лютерам» бути присутніми в українських академії та школах. Але найбільшу цікавість викликає наступний пункт інструкції дипломатам Польсько-Литовської держави від 1670 р., де відзначалося, що козаки постійно у своїх зверненнях

до короля та сейму посилаються на положення Гадяцької угоди, а тому польським комісарам на Острозьку комісію наказувалося, щоб вони пояснили українцям таке: угоду 1658 р. було укладено між Варшавою і Чигирином в умовах польсько-шведської війни, з огляду на що козакам було дозволено «багато чого», аби лише вони залишилися вірні Речі Посполитій. Однак потім, як свідчили укладачі інструкції з королівської канцелярії, козаки самі порушили Гадяцьку угоду, піддавшись знову Москві у 1659 р., а під час укладення українсько-польського договору під Чудновом у 1660 р. «зреклися гадяцьких трактатів» та й взагалі Гадяцька угода втратила своє значення у результаті повернення Лівобережної України до московського протекторату [540, с.295].

Вважаємо, що саме різні підходи до Гадяцького трактату (українці вважали її чинною, а поляки – навпаки) й затягування Варшавою укладення вигідної для П. Дорошенка угоди в Острозі, змусили гетьмана нарешті узаконити стосунки з Османською імперією – на старшинській раді у грудні 1670 р. було ухвалено рішення про остаточний перехід правобережного Українського гетьманства під сюзеренітет султана. За допомогою цього Дорошенко намагався забезпечити собі обсяг більших владних повноважень (які не погоджувався надати йому король Речі Посполитої) над козацькою Україною. Крім того, Дорошенко розумів, що Корона Польська всіяко підтримуючи гетьманування на Правобережжі свого ставленика М. Ханенка та не дозволить добитися улегітимнення «прав і вольностей» Українського гетьманства хоча б на умовах Гадяцької угоди.

31 серпня 1670 р. до Острога, де перебували польські комісари, які перед тим не змогли домовитися з представниками Дорошенка, прибуло посольство від М. Ханенка (як кошового отамана Запорозької Січі) на чолі з полковником С. Богаченком у складі старшин Я. Ярошенка, Р. Малюка, І. Полтавця, І.Завіши, С. Білого та В. Олексієнка. Очевидно, цей приїзд було заплановано заздалегідь, адже поява послів не стала несподіванкою для поляків [540, 306]. Крім того, вони відразу ж почали погоджуватися з усіма

запропонованими пунктами (стали “ширіше трактувати”), що свідчило про попереднє ознайомлення з ними. Запорожці також заявили, що будуть укладати договір від усієї козацької України. Вже за два дні, 2 вересня, Острозьку угоду було ухвалено (а переговори з послами Дорошенка тривали з перервами близько чотирьох місяців!) [1050. – Т. 2. – С. 614]. Окремі положення цього договору були такими: унія на українських землях мала залишатися в силі; шляхта поверталася до своїх маєтків в Україні без всіляких обмежень; гетьманський уряд відмовлявся від усіх чужоземних протекцій та не мав права зноситися з іншими державами; новообраний гетьман Війська Запорозького повинен був обов’язково затверджуватися королівським привілеєм; йому та генеральній старшині мали вручатися з рук короля клейноди, після чого вони складатимуть присягу монархові; у військових походах Речі Посполитої український гетьман підпорядковувався великому коронному гетьманові тощо [3, арк.210 - 215].

Починаючи від М. Костомарова, українські історики досить негативно оцінюють рішення комісії в Острозі [610. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 168 - 169]. Острозька угода (Ханенка) набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Політичні, економічні та конфесійні права українського народу, порівняно з попередніми договорами в Гадячі, Чуднові та Підгайцях значно обмежувалися, але в боротьбі з гетьманом Дорошенком Ханенко отримував деяку перевагу. Сам Міхал Корибут так розумів домовленості 1670 р.: “...Щоб в тій вольності і цілості залишалися, як було перед Війною (1648 р. – *Т.Ч.*)” [3, арк.. 210]. Отже, більше ніж два десятиліття воєнних дій між українцями та поляками так нічому й не навчили Річ Посполиту – вона знову хотіла повернутися до передреволюційних відносин зі своїм «корпоративним васалом» – Військом Запорозьким. Але це було неможливо з багатьох причин, серед яких головною була проблема одержавлення Війська Запорозького, яке, незважаючи на розкол, продовжувало утворювати поліцентричне Український гетьманат. Символічно, що договір з представниками

маріонеткового гетьмана Ханенка в Острозі з польського боку підписали комісари на чолі з одним із творців Гадяча 1658 р. зі сторони Варшави чернігівським воєводою С. Беньовським.

Незважаючи на свої стосунки з Мегмедом IV та конфлікт з польською владою, П. Дорошенко у жовтні 1670 р. все ж таки вислав своїх представників Я. Петрановського та М. Харлана на черговий варшавський сейм. Їм була надана інструкція, яка повторювала попередню інструкцію Дорошенка на Острозьку комісію з додатком окремих пунктів. З вального сейму 1670 р., де 22 грудня спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком [378. – Т. V. – S. 30], до Чигирини привезли лист від Міхала Корибута з поясненням причин відмови польської влади задовольнити вимоги Дорошенка (які, нагадаємо, базувалися на положеннях Гадяцької угоди) на Острозьку комісію, а також сейми 1669 р. і 1670 р. Майже на всі прохання української сторони король відповідав відмовою. Серед іншого він відзначав, що, скасування унії в Україні не залежало від світської влади (!?), а виокремлення гетьманству особливої території є неможливим, адже тоді б, на думку Міхала Корибута, знову постало «Руське князівство», від якого козаки відмовилися згідно з Чуднівською угодою. Останні слова короля були такою собі «езуїтською» відмовкою, адже старшина Ю. Хмельницького у 1660 р. відмовлялася лише від назви «Руське князівство», але ніяк не від можливості мати для Війська Запорозького особливу автономну територію, “права та привілеї” козацького та інших станів України.

Після приїзду послів з Варшави та прочитання листа П. Дорошенко відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й. Шумлянському, що “коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!” [287. — Vol. 2. — Pars. I. — S. 630]. Гетьман просив повідомити Міхалу Корибуту, що він з 1667 р. вірно

дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було нічим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів. У зв'язку з цим, Й.Шумлянський змушений був звітувати королю: "...ці люди (козаки-українці. – *Т.Ч.*) не хлопи, але народ самостійний" [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 630]. Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір, у листі до коронного гетьмана Я. Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко в досить різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. "Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості", [164. – Т. VII. – С. 149 - 150], - писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала "одному війську одного гетьмана". У зв'язку з черговою акцією польських військ на Поліссі (під час якої, зокрема, полковник Я. Піво вщент вирізував населення села Ольшанка), український гетьман заявляв, що йому приходить шукати зверхності кращого монарха, який би не дозволив плюндрувати, палити та грабувати Україну. Одночасно посла Дорошенка продовжували спроби змусити урядові кола Речі Посполитої до "переукладення" з ними Острозької угоди, але на запропонованих ними умовах. До Варшави з Чигирини виїхав український посол Петрановський, який мав з собою дипломатичну «Інструкцію» від гетьмана, яка в основному повторювала Острозький проект П. Дорошенка.

У лютому 1671 р. після завершення проведення Генеральної ради в Корсуні до короля Речі Посполитої звертається ряд козацьких полковників: "...Адже тоді (перед 1648 р. - *Т.Ч.*) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитись. Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте Ваша Королівська Милість виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб" [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 623 - 624].

28 березня 1671 р. гетьман направив до правителя Бранденбурзького курфюрства Фрідріха I Вільгельма лист, в якому, зокрема, говорилося й про мотивації українського правителя, які спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: “Бажаючи одначе, як цеї Батьківщини сини, знову залишитись під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й[ого] М[ило]сті Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити.” [631, с.127 – 129; 706, с.151 - 174]. Разом з тим, український гетьман й далі листувався з королем Міхалом Корибутом та великим коронним гетьманом Я. Собеським. У кінці березня 1671 р. Дорошенко знову вислав до Варшави пропозиції примирення й тим самим пропонував Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни [314. – Т. II. – S. 308 – 309; 1111, S. 159]. Українські вимоги склалися з 7 пунктів і базувалися на положеннях Гадяча 1658 р., Чуднова 1660 р. та незатверджених положеннях Острозького проекту 1670 р. [314. – Т. II – S. 308] Отримавши чергову відмову, гетьман у липні за сприяння татарсько-турецьких сил розпочав облогу Білої Церкви. Згідно з висновками М. Яворського, військові плани Українського гетьманства у 1671 р. полягали в наступному: на першому етапі опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) й убезпечити себе від наступу литовських військ з Півночі; на другому етапі об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розгрому коронного війська й нав'язування Речі Посполитій договору, в якому вона зреклася б України на користь Османської імперії й визнала гетьмана П.Дорошенка за султанського ленника [1026, s.81].

У зв'язку з цим влітку 1671 р. Корона Польська розпочала військові дії проти Українського гетьманства. У цей час серед панівних кіл Речі Посполитої стосовно вирішення “козацької проблеми” сформувалися дві

партії: по-перше, це «партія війни», яка трактувала «великий політичний рух» в Україні як звичайний бунт в рамках заборонної Ординації 1638 р. й прагнула обернути козацтво, що тяжіло до самостійності в «хлопи»; по – друге – «партія примирення», яка схилилася до політичного порозуміння й намагалася «сполучити почуття окремішності козацького суспільства з польською державністю» [1026, s.74]. Перемогу отримали прихильники ідеї знищення козацької держави та цілковитого підкорення «свавільних» українських козаків.

Польська армія на чолі з Я. Собеським, підсилена полками “колаборантів” М. Ханенка й І. Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П. Дорошенко не полишав задумів укладення “грунтового трактату” з Річчю Посполитою на умовах Гадяча 1658 р., про що, наприклад, свідчив його лист до короля Міхала Корибута від 24 серпня 1671 р. Разом з тим, посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: “непевність ласки Й[ого] К[оролівської] М[ило]сті... викликає у мене і в Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій...” [297. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 673 - 674]. А в листі до польського урядовця Петрановського гетьман зазначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то “Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало” [297. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 614]. У вересні 1671 р. до ставки великого коронного гетьмана Речі Посполитої прибуло чергове українське посольство на чолі з литовським шляхтичем В. Хилькевичем. Той передав Собеському листа від Дорошенка, в якому останній висловлював бажання примиритися та укласти угоду з поляками. Під час розмови з коронним гетьманом Хилькевич заявив, що перед тим як укласти мирний договір, польське військо має відступити з України [540, с. 365]. Зрозуміло, що поляки не погодилися на таку умову.

Незважаючи на своє підпорядкування Османам, П. Дорошенко на початку 1672 р. вислав своїх представників на зимовий вальний сейм у Варшаві. Як зазначав А. Пшибось, у цьому випадку гетьман сподівався на порозуміння з Річчю Посполитою й хотів добитися від неї допомоги під час майбутнього походу для відвоювання Лівобережної України [1111, s.166]. Однак на перешкоді українсько-польського порозуміння знову стало питання про «надмірні» вимоги гетьманського уряду. Так, у документі під назвою «Вотум Й[ого] м[ило]сці Пана Собеського Маршалка і Гетьмана В[еликого] Кор[онного] на Сейм 1672 року» зазначалося, що «завжди на Комісіях (тут, очевидно йшлося і про Гадяцьку, Чуднівську та Острозьку комісії. – Т.Ч.) з Козаками» серед найбільш принципових був пункт про «ограничення України, тобто поки Булава Гетьманів Запорозьких зтягати мала» [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 857]. А тому навіть перед турецькою загрозою завоювання Польщі шляхта не хотіла йти на уступки Чигирину й віддавати під «Булаву Гетьманів» частину своєї колишньої території. Разом з тим, українським послам на сейм 1672 р. було заявлено, що лише за умови відходу П. Дорошенка від турецької протекції з ним будуть розпочинати вести мирні переговори. Але це були дипломатичні відмовки, оскільки король Міхал Корибут вже давно зробив ставку на маріонеткове гетьманування Ханенка й не хотів укладати будь-яких домовленостей з «свавільним» Дорошенком. Змінилася й міжнародна ситуація, що вплинула на відносини між Короною Польською та Українським гетьманством – до Поділля увійшла багатотисячна османська армія на чолі з султаном Мегмедом IV, яка оволоділа Кам'янцем-Подільським та навколишніми містами й містечками.

Потрібно зазначити, що, незважаючи на Бучацький договір 1672 р., правобережний гетьман Дорошенко продовжував переговорний процес з представниками Речі Посполитої і вимагав від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це йшлося, наприклад, під час двох зустрічей з представником Речі Посполитої вже згадуваним священиком

Й.Шумлянським (квітень і червень 1673 р.), сотником С. Тупталом (жовтень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П. Дорошенка до багатьох польських урядовців [162. – Т. IX. – С. 286; 287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 854 - 858]. Гетьман у цей час на знак примирення навіть звільнив з полону декількох польських полонених [314. – Т. II. – S. 258 - 260].

Політична верхівка Корони Польської (яка гуртувалася навколо великого коронного гетьмана Я. Собеського), зважаючи на рішення розпочати війну з Османською імперією, намагалася перетягнути правобережного гетьмана на свій бік. Для цього пропонувалося «дозволити йому (Дорошенку. – Т. Ч.) на час України» [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 1237; 540, с.452], але спираючися не на Гадяцькі положення, а брати за основу пункти «Інструкції»³, що надавалися польським комісарам на Острозьку комісію й були затверджені варшавським сеймом наприкінці березня 1670 р. [382. – Т. X. – Cz. 2. – S. 256].

У квітні 1673 р. варшавський сейм погодився розпочати переговори щодо повернення П. Дорошенка під королівську протекцію. Посли сейму відзначали, що коли б цього не можна було зробити мирним шляхом, то для досягнення необхідного результату потрібно використати військову силу [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 1087 - 1093]. 11 листопада 1673 р. польсько-литовські війська на чолі з Я. Собеським перемогли османську армію (якій допомагали й полки П. Дорошенка) під Хотином й таким чином доказали свою військову спроможність щодо оволодіння усією Правобережною Україною.

Зважаючи на те, що основні сили армії Османської імперії, залишивши свої гарнізони у подільських фортецях, покинули українські землі, наприкінці 1674 р. коронне військо на чолі зі щойно проголошеним королем, колишнім великим коронним гетьманом та маршалком Я. Собеським

³ Повна назва цього документу була такою: «*Deputacuja na uspokojenie wojska Zaporoskiego i calej Ukrainy w prozbach ich przez suplike podanych przez wielm. i ur. deputatow z senatu i izby poselskiej odprawiona na seimie Warszawskim die 30 mensis Martii a.D. 1670*»

здійснило черговий наступ на Український гетьманат. Воно відвоювало в Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України. Як влучно висловився історик З. Вуйцік, політикою короля Яна III Собеського у цей час мала бути війна «найвищого ґатунку – з росіянами, турками, татарами, але передусім з гетьманом Дорошенком» [1157, s.244]. Події українсько-польської війни 1674 р., а також гострі питання політичних взаємовідносин між Варшавою і Чигирином добре висвітлив у своїй книзі інший польський вчений Я. Волинський [1170].

Виснажений у боротьбі з Коронаю Польською, Московською державою та Лівобережною Гетьманщиною П. Дорошенко в листі від 12 грудня 1674 р. просив у нового польсько-литовського короля “аби її (Україну. - *Т.Ч.*) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім забезпеченням” [93, арк.113; 382. – *Т. Х. – Cz. 1. – S. 245*]. Разом з тим, в універсалі від 13 грудня до «Панів сотників, отаманів, городовим з усім товариством, так теж військом і усім посполитим людям...» Паволоцького і Білоцерківського полків український гетьман висловлювався більш гостріше й говорив, що король Речі Посполитої «ніколи на Україну з військами кор[онними] війною не мав приходити, але звиклими трактатами і добрим способом мав про те дбати, аби з нами погодився зараз, коли військо усе турецьке і хана вже з землі нашої виправили...» [93, арк.119]. У цьому документі також йшлося про те, що Корона Польська довгий час застосовує проти українців “ласки хитрі омани”, однак, як попереджав Дорошенко населення Білоцерківського і Паволоцького полків: “за оманами наступає тиранство” [93, арк.119; 228, с.88].

Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка щодо налагодження дипломатичних контактів й вислав до

Чигирини своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими вислав до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди [93, арк. 111 – 112; 1170, s.14 - 15]. На межі 1674/1675 р. у Чигирині знову перебувало посольство Речі Посполитої на чолі з Й. Шумлянським, а також С. Морштином. Воно мало завдання від Яна III Собеського: по-перше, пояснити П. Дорошенку причину приходу в Україну королівських військ, яка полягала у рятуванні «християн від бусурманів»; по-друге, запевнити «бунтівливих» українців в тому, що вони отримають «батьківське ласкаве прощення» від короля; по-третє, пояснити козацькій старшині, що всі їхні попередні вимоги будуть розглянуті черговим сеймом й по-четверте, що лише в разі висланні Дорошенком татарського війська з України, король зможе визначити коло комісарів для майбутніх переговорів з Чигирином [540, с.531; 1170, s.21 - 22]. У лютому 1675 р. посольство повернулося до Варшави з пропозиціями від Українського гетьманства, які були викладені у документі під назвою «Пункти головні, за якими військо Запорозьке іменем всього народу Руського вольності просить, до повинного Пана підданства приступити хоче» [540, с.534 - 541; 1170, s.23 - 27]. Зважаючи на те, що цей документ був опрацьований П. Дорошенком та його старшиною у Чигирині, будемо називати його Чигиринськими пунктами 1675 р.

Всього таких пунктів нараховувалося чотирнадцять й спиралися вони, в основному, на положення Зборівської 1649 р., Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод між Українським гетьманством й Коронаю Польською. Зокрема, вже у 1-му пункті, де йшлося про церковні проблеми, зазначалося, що “старовинні греко-руські церкви і монастирі” мають “згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою людям народу православного греко-руського бути віддані”. У п. 3-му зазначалося, що Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах

трьох воєводств “Київського, Чернігівського й Брацлавського згідно з комісією Зборівською і Гадяцькою і Чуднівською...” [3, арк.235 - 242]. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий “обсаджений козацькою залогою” Київ. Звичайно, що в цьому випадку королівський уряд, зважаючи на положення Андрусівського перемир'я (ці території знаходилися під сферою впливу московського царя), не могли “комплексно” погодитися на такі пропозиції українців.

Більшість із прохань Дорошенка 1675 р. були відкинуті Яном III Собеським, хоча він обіцяв “нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля, тоді він зуміє кожного в його потребах задовольнити” [540; 704; 966, s.20]. “Нічого не було сказано в листах Вашої Королівської Милості, яким способом мала бути вчинена згода між мною і королем” [86, арк. 615], - писав П. Дорошенко до Яна III Собеського, жалкуючи, що так і не було укладено українсько-польської угоди.

Зважаючи на наступ на Правобережжя з одного боку польського війська, а з другого - підрозділів Московського царства та Лівобережної Гетьманства, у жовтні 1675 р. Дорошенко склав присягу на вірність цареві. Хоча на початку наступного року правобережний гетьман знову надіслав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі й Росії. Проте під натиском переважаючих військ Москви і Батурина у вересні 1676 року П. Дорошенко відмовився від булави на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича та московської протекції. Потрібно зазначити, що небажання польської сторони (так само як і турецької) вирішити “удільницькі” прагнення П. Дорошенка неминуче штовхали цього гетьмана під «високу руку» московського царя.

3.3. Міжнародні впливи та політика султана Мегмеда IV щодо утворення Українського (Руського) князівства

Ідея започаткування на основі козацької корпорації Руського (Українського) князівства виникла ще в теоретичних розробках українських та польських інтелектуалів наприкінці XVI ст. [767, с.66 - 69]. Від 1648 р., під час становлення та функціонування ранньомодерних національних державних інститутів, розпочалися періодичні спроби її практичного втілення. Прагнення володарів Українського гетьманату Б. Хмельницького, І. Виговського, П.Дорошенка, Д. Многогрішного, І. Самойловича зробити свою владу спадковою як династичне гетьманування-князювання вже частково висвітлювалося вітчизняною історіографією [446, с.79 – 85; 213, с.251; 792, с.9 – 25; 837, с.14 - 33]. Реального втілення ця ідея, на нашу думку, набула тільки після приходу до влади П. Дорошенка та прийняття козацькою радою 1669 р. ухвали про прийняття турецького протекторату, коли турецький султан Мегмед IV надав правобережному Українському гетьманству збройну допомогу та розглядав гетьмана як законного «володаря-обранця християнської нації» [272, с.334 - 340].

Протягом першої половини 1670-х рр. П. Дорошенком відпрацьовувався проект трансформації Війська Запорозького в Українське князівство. Так, після відходу турецької армії з Правобережжя та підготовки військового походу Речі Посполитої на Чигирин, гетьманський уряд висунув концепцію скликання тристоронньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Український гетьманат мало виступати в цьому переговорному процесі посередником між двома монархами [31, арк.19-20; 540, с. 533 – 534; 1170, s.17].

З огляду на різні причини, головними серед яких була політика не так Стамбула, як Варшави і Москви, Дорошенкові не вдалося втілити в життя свої задуми щодо утворення князівства за допомогою міжнародної дипломатії, хоча в лютому 1675 р. до Варшави були вислані т.зв. Чигиринські

пункти, які, в основному, спиралися на положення Гадяцької угоди 1658 р. [540, с.534 - 541; 1170, s.23 - 27]. Згідно з ними український гетьман мав перебувати на таких самих правах, як і Великий литовський князь у межах польсько-литовсько-української федерації. Але вже вкотре ці домагання були відхилені королівським урядом. Одночасно гетьман послав до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г.Гамалією. Ті мали просити в султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка.

28 березня 1675 р. османський монарх видав спеціальний універсал (“*ferman*”) до “володаря-обранця (тобто князя. – *Т.Ч.*) Християнської нації і трьох частин козацтва”, в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан “приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко. – *Т.Ч.*) справедливо служитиме згідно наказу, виданого монархом. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом” [272, с.334 - 340]. Мегмедом IV підтверджувалися попередні васальні зобов’язання Українського гетьманства щодо надання своєму сюзеренові в разі необхідності необхідної кількості війська. Натомість у цьому документі нічого не говорилося про грошову данину українців на користь Стамбула.

Невдовзі війська Османської імперії та Кримського ханства прийшли на Правобережжя, але їхні дії спричинили лише до руйнації й так уже знекровленого довголітніми війнами краю та сприяли падінню авторитету гетьманської влади Дорошенка серед мешканців Брацлавщини та Південної Київщини. Це розумів і сам гетьман, який висловлював своє невдоволення турецьким і татарським воєначальникам. “Неслухняність” українського правителя вже довго непокоїла Високий Диван і ханський уряд, які бажали зміни сильного гетьмана на більш податливого козацького провідника. По суті, влітку 1675 р. завершилися відносини Чигирини з Стамбулом, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін. 10 жовтня гетьман Дорошенко

склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просить Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Водночас протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилав листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі [902, с.176]. Отже, як бачимо, наприкінці свого правління український гетьман визнавав одночасну протекцію вже трьох монархів – польського короля, турецького султана і московського царя.

Потрібно зазначити, що протягом 1675 – 1676 рр. остаточного краху зазнала політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо «паралельної» підлеглих України кільком монархам. Причиною цьому були не тільки намагання обох сторін - польського короля і турецького султана - інкорпорувати державні інститути Українського гетьманства на Правобережжі, а й діяльність самого гетьмана, який, попри великі зусилля, так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, “чернь” та “поспільство” навколо ідеї непідлеглих та об’єднання України. “Обидві протекції (короля і султана. - *Т.Ч.*) нічого іншого й не мали принести, крім того, що зараз маємо” [902, с.176], - підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, зазначив вже сам Дорошенко наприкінці свого урядування.

Як засвідчували окремі джерела, турецька протекція була необхідна П.Дорошенку, щоб “мати для себе удільне князівство” [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 901]. Серед старшинських кіл повноваження українського гетьмана неодноразово порівнювали з монаршими. Сучасник і політичний супротивник Дорошенка, правобережний гетьман М. Ханенко в 1669 р. говорив про те, що його ворог “виправляє собі вічне гетьманство у сусідніх монархів” і хоче володарювати на зразок господарів Волоського і Молдавського князівств. Сам Дорошенко та його старшина постійно заявляли про своє бажання правити в Україні так само, як молдавські і волоські князі або ж кримські хани. Оцінюючи українські вимоги під час підготовки Острозької комісії 1670 р., польський підканцлер Ольшевський

вказав, що гетьман Дорошенко разом зі своїми прихильниками хоче “народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною” [902, с.419].

У зв'язку з наступом на Чигирин у серпні 1676 р. московських та лівобережно-українських військ 9 вересня П. Дорошенко склав присягу на вірність представнику московського царя, стольнику Г. Косачову. Через десять днів Дорошенко разом з двохсоттисячним козацьким підрозділом прибув до табору І. Самойловича й боярина Г. Ромодановського, де віддав лівобережному гетьману дві булави та інші клейноди, надіслані колись до нього султаном [162. – Т. XII. – С. 751 - 752]. Коли звістка про зраду Дорошенка султану дійшла до Стамбула, то викликала в турецьких колах велике обурення. Один із турецьких літописців писав, що "цей пройдисвіт, що леліав у своєму серці безстидність і зраду, віддався у підданство москалям і віддав в їх руки Чигирин, столицю козацької землі" [297. – Т. II. – S. 123]. Але султан не думав зрікатися своїх претензій на Правобережну Україну, міжнародно-політичний статус якої мав визначатися Журавненським договором 1676 р. між Туреччиною й Польщею. Ще влітку 1676 р. Мегмед IV звільнив з в'язниці Ю. Хмельницького й проголосив його гетьманом і розпочав підготовку до походу на Україну, щоб утвердити там владу гетьмана.

Потрібно зауважити, що після відмови від гетьманської булави в 1663р. Ю. Хмельницький був висвячений у ченці під іменем Гедеона й через деякий час одержав сан архімандрита. Але в лоні православної церкви він перебував недовго. Спочатку з кінця 1664 р. і до початку 1667 р. разом з митрополитом Й.Тукальським та полковником Г. Гуляницьким перебував у польському полоні, у пруській фортеці-в'язниці Мальборк. У січні 1668 р. архімандрит Гедеон разом з митрополитом Й. Тукальським брав участь у Генеральній раді Українського гетьманства, на якій мало вирішуватися питання про прийняття османського протекторату. У своєму виступі перед козаками Ю. Хмельницький підтримав політику П. Дорошенка і, зокрема, сказав, “що він батьківські всі скарби відкопає і татарам плату дасть, тільки б під рукою

великого государя (царя Московської держави. – *Т.Ч.*) і королівської величності (короля Речі Посполитої. – *Т.Ч.*) не бути” [162. – Т. VII. – С. 31]. Саме на цій раді Хмельниченко-Гедеон висловив бажання зняти “чернецьке плаття” й повернутися у велику політику. У березні російський воєвода П. Шереметьєв повідомляв до Москви з Києва, що “найбільше Юраско Хмельницький Дорошенка намовляє... в підданстві у турського царя і в послушанні кримського хана” [162. – Т. VII. – С. 34]. Із цього часу можна говорити про відновлення активної “світської” діяльності колишнього гетьмана.

Через декілька місяців Ю. Хмельницький пориває з Дорошенком і переходить на бік його противника пропольського гетьмана М. Ханенка. Тепер він вже “налаштував Ханенка проти Дорошенка, який прийняв бусурманську протекцію начебто через прихильність до короля польського...” [287. – Vol. 1. – Pars. I. – S. 492]. У середині жовтня 1668 р. Ю. Хмельницький був захоплений у полон підрозділом турецького чауша, що допомагав Дорошенку в битві з військами Ханенка під Стеблевим. Деякий час він перебував у Кальницькій в’язниці під охороною татар, після чого його, очевидно, відвезли спочатку до Криму, а потім до Туреччини.

П. Дорошенко намагався викупити Хмельниченка в татар, але ті не погодилися це зробити з огляду на султанські плани щодо кандидатури правителя України. І справді, навесні-влітку 1670 р. до походу на українські землі готувалися війська Буджацької орди під керівництвом силістрійського (очаківського) паші, щоб “змістити Дорошенка і поставити Хмельниченка; бо Юрась просив Цезаря Турецького про Гетьманство, обіцяючи йому якнайшвидше припровадити всіх козаків, як ребеліантів, так і вірних з цілою Україною” [27, арк. 498]. Одночасно турки продовжували тримати в почесному полоні не тільки Ю. Хмельниченка, але, як стверджував великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський, ще “кільканадцять від козаків витребували претендентів” [287. – Vol. 1. – Pars. II. – S. 493 - 494]. Припускаємо, що поряд з кандидатурою сина Б. Хмельницького основними

претендентами на гетьманську посаду були також інші родичі Богдана - Павло та Іван Яненки-Хмельницькі. Можливо, і Павло Тетеря, який також мав родинні зв'язки з Хмельницькими. Недарма в цей час він виїхав з Варшави до Ясс, а потім до Стамбула (як писав у 1671 р. Я. Собеський, "утік під протекцію цезаря турецького" [954, s.556 – 561; 329, s.198], де розглядався як можливий кандидат на булаву.

Вже на початку 1676 р., відразу ж після отримання звістки про бажання П.Дорошенка прийняти царську протекцію, султан Мегмед IV надав Ю.Хмельницькому титул "князя малоруської України і вождя Війська Запорозького" (в інших документах він також виступав як "князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького", "князь Сарматії, Малої Росії і України, вождь Війська Запорозького", "князь Малоруської України і вождь Війська Запорозького", "князь України", "князь Руський", "князь Малоросійський", "князь Малої Русі", "князь") [72, арк. 97, 103 – 104; 163, с.152, 156, 157]. Як засвідчувала турецька хроніка Рашид-Ефенді, Хмельницький "був запрошений до великого візира, убраний оксамитовим ковпаком і шубою, підшитою соболями" [297. – Т. II. – S. 124]. Крім того, йому були вручені булава, бунчук, корогви, бубон, печатка й письмовий привілей від султана на право володіння правобережною частиною України. Слід відзначити, що печатка Ю.Хмельницького значно відрізнялась від клейнодів попередніх гетьманів. На ній зображувалася постать кінного вершника з булавою у піднесеній руці; над кінською головою, оздобленою пір'ям, знаходилось яблуко з мечем, а біля вершника стояв козак із мушкетом і напис навколо - "Печать князівства Малоруського". Згідно повідомлень польського резидента в Стамбулі С.Процького, там був напис "Юрій Хмельницький Князь удільний Руський" [72, арк.97 -98]. Згодом печатка невідомим чином перейшла до І. Самойловича, а той її "при собі затримав, не відсилаючи до В. Г. (великого государя - Т.Ч.), на якій погоня і князівство Малоруське зображено" [166. – Ч. 1. – С. 304].

13 лютого 1676 р. Ю. Хмельницький, перебуваючи в Адріанополі, видав універсал, в якому закликав усі стани українського суспільства підкорятися його владі [51, арк. 8; 72, арк. 103 - 104]. Цей документ на Правобережну Україну мав відвезти колишній соратник Б. Хмельницького, наказний гетьман Є. Астаматій (у різних джерелах згадується як Євстафій Гиковський, Остаматенко, Стоматенко, Стомагієнко та ін.) [630, с. 6 - 11]. Прибувши на Правобережжя, Астаматій розпочинає організаційну підготовку до приїзду князя у свої володіння. Він також видає універсали від свого імені, де "по Горинь і Димер Україну описав обидва Константинова у ті лінії вложив, по Острог закроїв і велику частину Волині притягнув." [398, s.10]. Навесні Хмельницький призначив свого писаря Григорія полковником у Могилівський полк, старшим над Корсунським полком став Коваленко. У цей час польські урядовці намагалися не допустити наказного гетьмана Астаматія в Немирів, який він хотів зробити резиденцією для Ю. Хмельницького й столицею Українського гетьманства-князівства.

Одним із перших дипломатичних кроків "Великого" посольства Речі Посполитої на польсько-турецьких переговорах 1677 – 1678 рр. у Стамбулі було вручення Я. Гнінським ноти протесту на призначення сина Б.Хмельницького "*Dux Cosacorum*" [398, s.297]. У квітні 1677 р. в новинах з російської столиці повідомляли: "Хмельницький піддався султану, який дав йому титул *Dux* в Україні" [91, арк. 413]. А наступного місяця коронний підканцлер Вармінський у секретній інструкції до польського посла в Москві наказував, щоб він у разі звернення Хмельницького до царя вимагав, щоб той "не вживав титулу *princeps Sarmatiae*" [398, s.206]. 10 серпня до Стамбула прибув великий посол короля Я. Гнінський, який одержав завдання вимагати в султана повернення під владу Корони всієї території Правобережної України [398, s.238]. Польських урядовців дуже схвилювала політика турецького уряду, що була спрямована на відтворення васальної української державності й проходила під гаслом створення "князівства Сарматії і Малої Русі" на території Київщини і Брацлавщини" [355, s.131] під

управлінням экс-гетьмана Ю.Хмельницького, який з 1669 р. знаходився у турецькому полоні.

Після тривалих переговорів між Я. Гнінським, Мустафою-ефенді та Мегмедом IV турецька сторона погодилася підписати т. зв. Константинопольський трактат (7 квітня 1678 р.). Власне, це була ратифікація Журавненського перемир'я. Але шостий пункт, який стосувався "українського питання", був змінений. Тепер "Україна взята в давніх своїх границях стосовно до виразів цієї угоди, має бути уступлена козакам, підданам моєї Найвищої Порти. Тільки Біла Церква і Паволоч повинні залишитись під Польщею" [4, арк.321; 1046, s.20 - 23]. Отже, знову за територією "від Дніпра до Случі" визнавалися права васальної держави. Обидві "високі сторони" брали на себе зобов'язання наділяти комісарів правами для визначення кордонів між володіннями монархів. Це розмежування відбулося трохи згодом, у 1680 р. [209, с.5].

Від часу укладення Буцацького миру 1672 р. з Польщею Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю власністю, а козацького гетьмана - своїм підданим. Втручання Московської держави й перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Порту призначити іншого "намісника" в Україні. Але Ю.Хмельницького ще потрібно було "посадовити" в Чигирині, який знаходився під владою І. Самойловича та московських воєвод. Гетьманська столиця відігравала важливу стратегічну роль у військових та політичних планах ворогуючих сторін. Саме тому влітку 1677 р. турецька армія здійснила намір захопити Чигирин [723, с. 126 - 130]. 29 червня Ю. Хмельницький з невеликим загоном прибічників у складі багатотисячної турецької армії великого візиря Ібрагім-паші вступив на українську землю. Турецьке керівництво, бажаючи скористатися відомим прізвищем, розсилає від імені Хмельницького універсали, де зазначалося, що населення повинно підкорятися султану і його наміснику, а також "жити спокійно, не побоюючись татарських набігів" [140, арк. 613 – 619; 561, с.34]. На початку серпня турецьке військо підійшло й стало табором під стінами Чигирини.

Після багатоденної облоги та штурму міста турки відступили. Чи брали козаки Хмельницького участь в облозі – невідомо, знаємо лише, що український князь у цей час звертався до польської влади з вимогами вивести гарнізони з міст Правобережної України, які надавалися йому султаном.

Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, що затверджувалась царем Федором, був цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу царя" [790. – Т. 2. – С. 143]. У зв'язку з цим, як говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати в підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документу, який був типовим для московської політики "післяперяславського" періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Але ще в 1667 р. государі "Всієї Русі" власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини: "...Козаків з другого боку (Правобережжя - *Т.Ч.*) Його Царська Величність звільняє від присяги виконаної собі на підданство" [176. – Ч. 2. – С. 56]. Султан Мегмед IV навіть не допустив російських дипломатів до аудієнції - Порта виконувала план другого "переможного" походу на Чигирин, який відбувся в влітку 1678 р.

Під час другого Чигиринського походу (червень - серпень, 1678 р.) Османської імперії й розгорнулась основна діяльність правителя Українського князівства. У червні Ю. Хмельницький в листі до короля Яна III Собеського з табору турецької армії з-під Бендер писав: "Мій найясніший і найсильніший Король Польський! Вітаю з багаторічним пануванням на королівстві польським... Притому з волі і наказу Н. і Н. (найвищого і найяснішого. – *Т.Ч.*) Цезаря Турецького присилаємо через нашого пана полковника Брацлавського Губаря наші прохання до Вашого маєстату, бо з волі Бога Всемогутнього і Трійці Святої були постановлені пакти під

Журавном між поляками і турками, тому і посилаю, щоб виконували... Щоб з Кальника і Немирова і інших міст війська вивели. Полк Кальницький нам належить... крім Павлочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмінський підписав" [15, №1657]. До Варшави з посольством був відправлений козацький полковник Губар-Бершадський, який перед тим отримав призначення в Брацлавський полк. Представником Хмельницького в Туреччині тимчасово став Є. Астаматій. Султан підтримував ці заходи українського князя й гетьмана, але був дуже незадоволений, одержавши відомості про те, що замість двох тисяч обіцяних для турецького війська козаків Хмельницький мав тільки "старого Астаматія, Івана Хмельницького, Коваленка, Яненка, Апостола" з декількома сотнями людей [398, s.364].

1 липня 1678 р. полковник Коваленко був відправлений здобувати Немирів і Кальник. 24 липня загін Ю.Хмельницького перейшов через Дністер, а вже 7 вересня сотні Є. Астаматія й І. Яненка-Хмельницького "вогняними кулями місто (Чигирин. - *Т.Ч.*) і замок запалили" [398, s.370]. Перед головним штурмом Чигирин турецьке командування на чолі з візирем Кара Мустафою заявило, що не хоче воювати з козаками лівобережного гетьмана І.Самойловича, а має намір лише вигнати зі столиці гетьманської України московські війська. Спаливши після багатоденного штурму Чигирин, великий візир Османської імперії відправив Ю.Хмельницького завойовувати інші райони Правобережжя.

Занепокоївшись турецьким наступом на Чигирин, Варшава і Москва 17 серпня 1678 р. уклала черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. щодо спільного виступу проти Османів [167. – Ч. 3. – С. 150; 396. – Т. 2. – С. 58]. А 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому нарешті мали вирішити проблему "вічного миру" між двома державами. Польща в черговий раз вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в

руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і "бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають" [468, с.128]. Таким чином, як підсумовували російські послы, Польща не мала ніякого права вимагати повернення Києва та українських земель [74, №19]. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І.Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у т. зв. "великих згонах" місцевого населення на Лівобережжя.

У цей час активізував свою діяльність на землях Східного Поділля інший наказний гетьман від імені українського князя Є. Астаматій, який раніше виконував дипломатичні завдання свого зверхника в Стамбулі. Відвоювавши у поляків Немирів, Бар і Меджибіж, він, згідно з окремими даними, відмовився визнавати протекцію турецького султана. У зв'язку з цим у жовтні 1678 р. його було власноручно страчено Ю. Хмельницьким у Немирові ("...Астаматія рукою власною на 40 кавалків розсік") [398, s.187]. У цей же час стратили полковника Вареницю, який перед тим очолював Кальницький полк. На його місце був призначений Г. Негребецький. Найменше постраждав І. Яненко-Хмельницький, якого після повернення з Лівобережжя лише було "оковано" на деякий час. Згідно з дослідженнями І. Крип'якевича, Хмельниченку радив карати і страчувати своїх найближчих соратників ніхто інший, як сам великий візир Османської імперії Кара Мустафа [630, с.11].

Перебуваючи в Немирові, Хмельницький постійно нагадував польському уряду про його зобов'язання перед Туреччиною звільнити південно-східні землі Київщини та всієї Брацлавщини. Його вимогливі листи до Варшави викликали обурення королівської влади, яка затягувала повернення правобережних земель під управління князя-гетьмана. Головним аргументом такої затримки, з точки зору короля, було неправильне титулування Ю. Хмельницького ("...до Короля Ймсці (його милості. – Т.Ч.) Польського незвичайні листи пише..., щоб таких неучтивих листів не писав,

тобто щоб королеві не писався приятелем, гетьманом, братом...) [398, s.403]. Зважаючи на протест Яна III Собеського, турецький султан невдовзі заборонив своєму підданому "писати неучтиві листи до польського короля, а також претендувати на зайняття Білої Церкви й Наволочі до того часу, поки не відбудеться турецько-польська комісія по розподілу території [4, арк.327 - 328]. Можливо, що наприкінці 1678 р. Хмельницький був відкликаний до Стамбула. Польський резидент повідомляв з турецької столиці, що даний період українському гетьману "дуже погано тут, навіть житла не має" [73, арк. 611].

Отримавши на початку 1679 р. значну військову допомогу від татар, Ю.Хмельницький вирішив заселити спустошені правобережні землі людьми, які втекли або були "зігнані" І. Самойловичем на Лівобережну Україну. Ще на початку січня наказний гетьман І. Яненко, перейшовши на лівий берег Дніпра, перегнав частину населення з-під чернігівських Козельця і Носівки до Корсуня. 26 січня війська Ю. Хмельницького разом з загонами білгородської орди захопили лівобережні містечка Жовнин, Городище, Горошино, після чого Хмельницький наказав перегнати їхніх жителів у Чигирин та Жаботин. Відділи І. Яненка оволоділи Пісками, Яблуневим, Золотоношею, а на початку лютого були розбиті під Лубнами.

Одночасно Московська держава шукає шляхів до примирення з Туреччиною. У січні 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В. Даудов та Ф. Старков [2, арк.104 – 107; 790. – Т. 2. – С. 162 - 163], проте їхня місія виявилася невдалою. "...Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче" [16, 15, №99], - так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський. Трохи згодом вже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення "вічного миру" між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки.

22 листопада 1678 р. відомий молдавський культурний і церковний діяч М. Спафарій, перебуваючи в Москві, звертається з листом до своїх племінників Івана й Степана в Молдавію, в якому піднімає питання щодо

можливої участі князівства як посередника в російсько-турецьких переговорах. Ті відразу повідомляють про таку цікаву пропозицію Г. Дуці. Розуміючи, що Спафарій висловлює бажання офіційних кіл Москви, господар одразу ж висилає до Стамбула свого представника - логофета Мирона Костіна з дорученням дізнатися про наміри султана щодо укладення миру з царем [367, р.402]. За результатами поїздки Костін доповів Г. Дуці про бажання Порти, знесиленої Чигиринськими походами в Україну, розпочати переговорний процес з Росією. Цю інформацію Дука передав до Москви, і вже навесні 1679 р. до Молдавії прибуває російський посол В. Даудов. В особистій розмові з послом Г. Дука розповів йому про відсутність серед правлячої верхівки Туреччини одностайної думки стосовно відносин з Московською державою. З одного боку, як зазначав Дука, султан виступає за продовження війни, з другого – існує думка великого візира, муфтія та окремих полків про необхідність припинення військових дій і укладення миру [552, с.148]. Крім того, господар повідомив послові про те, що султан Мегмед IV незадовго до приїзду В. Даудова збирався відправити до Москви посланця з вимогою до царя відступити йому всю територію Українського гетьманства (“якою володів Богдан Хмельницький”), але згодом відмінив цю місію. Натомість він наказав Г. Дуці направити до Москви своїх дипломатів, які мали обговорити з царем питання «передачі» України Османській імперії [552, с.148].

У липні 1679 р. посол Самойловича до Молдавії Л. Уманський звітував до Малоросійського приказу про свої розмови з Дукою. Молдавський господар настійливо радив царю і лівобережному гетьману йти “війною... у Волоську землю на турків, нічого не боятися, оскільки не буде кому давати їм відсіч” [552, с.151]. Крім того, Дука передав через Уманського два особистих листи до І. Самойловича, датованих 19 червнем 1679 р. У них він висловлював надію на встановлення миру між Османською імперією та Московською державою, а також просив гетьмана надіслати до Молдавії ікони для православного монастиря в Четецує [552, с.151]. 22 червня Дука

надіслав лист до Самойловича з проханням відрядити козацькі війська для зайняття Немирова, який не обороняється турками [552, с.151]. З українським послом Л. Уманським до Батурина приїхав також спеціальний представник молдавського господаря Г. Корецький. Він повідомив гетьмана Самойловичу про спроби турків побудувати декілька фортець на Дніпрі, а також про надання султану Молдавією півтора тисяч чоловік та семисот возів.

У другій половині серпня 1679 р. Г. Дука, виконуючи султанський наказ знову відряджає до Москви І. Білевича. Дорогою до Росії той на деякий час зупиняється в гетьманській столиці, де мав розмову з Самойловичем і передає йому лист від молдавського гетьмана А. Бухуша з проханням до українського правителя посприяти в справі укладення миру між Москвою та Стамбулом [552, с.152]. Лівобережний гетьман, прислухавшись до порад молдавських сусідів, вручає Білевичу лист до царя, в якому рекомендує останньому якнайшвидше змиритися з султаном [129, арк.355]. Щоб пересвідчитися в щирості намірів господаря Дуки, І. Самойлович ще навесні 1679 р. надіслав до Молдавії свого розвідника А. Лук'янова, який був за походженням молдаванином і служив козаком компанійського полку в лівобережній частині гетьманату. Той у червні того ж року повідомив до Посольського приказу, що Г. Дука одержав завдання від султана відрядити до Росії своїх послів з вимогою, "щоб царська величність уступив (Україну. – *Т.Ч*) по Дніпру, а він, воевода, може те в султана вчинити, що по його проханню султан до миру згоден» [129, арк.355]. Погоджуємося з висловленими І. Єремією міркуваннями про те, що повідомлення А. Лук'янова мало певний вплив як на характер зустрічі другого молдавського посольства, так і на ставлення московського уряду до посередницьких функцій Г. Дуки [552, с.153].

В інструкції, наданій І. Білевичу для переговорів у Москві, господар Дука висловив своє бачення проблеми міжнародно-правового становища Українського гетьманату. "Україна, яка стала причиною усіх тих бід (війн між Польщею, Туреччиною і Росією. – *Т.Ч*), від правління того, якому випало

тоді володіти нею (П.Дорошенку. – *Т.Ч.*), і привів добровільно і піддався в підданство під велике царство турське, і прийняв бунчук і інші клейноди, і для того Україну нині Турське царство ніякими мірами покинути на може, тому що і поляки, які володіли дідично Україною, коли прийшли в договори з султаном між іншими договорами, коли дійшло до України, була вона в підданстві під солтаном, залишили і поляки так, щоб під ним же була” [196. – Т. 3. – С. 60], - відзначав Дука, згадуючи про те, що, згідно Бучацького договору 1672 р. і Журавненського перемир'я 1676 р. між Польщею й Туреччиною, Правобережна Україна відійшла в управління П. Дорошенка та під протекцію Порти. Далі висловлювалось бажання, щоб московський цар уклав договір з султаном і “про Україну ніяку біду не вчинив” [196. – Т. – 3. – С. 60]. Посол Білевич віз з собою також лист Г. Дуки до Федора Олексійовича, в якому було викладено умови, за яких султан погоджувався укласти мирну угоду з Москвою [196. – Т. 3. – С. 349].

Російська сторона не залишила без відповіді це звернення молдаван. Цар звернувся до гетьмана І. Самойловича з проханням допомогти в укладенні російсько-турецького чи російсько-польського договору. У зв'язку з цим, 28 жовтня 1679 р. в Батурин із спеціальною місією прибув дяк Є. Українцев. Варто зазначити, що вже з середини 70-х років український гетьман активно виступав за підписання миру з турецьким султаном [813. – Т. XIII. – С. 850 – 852; 906, с.15]. У розмовах правителя Українського гетьманства та російського урядовця піднімалося питання щодо відправлення українсько-російського військового контингенту до Молдавії. І. Самойлович заперечував можливість такого походу. Він звертав увагу Українцева на велику відстань, яку треба було б подолати військам, а також “тому що Волоська земля а ще християни, но обаче під ігом і послушенством турським, і хоча на малий час приходом християнських сил і зрадіють, а побачать неприятеля, на християнські війська наступаючі і тоді нехотя будуть неприятелю допомагати... і тоді тим ратним людям вчинять тісноту...” [552, с.154]. Одночасно з консультаціями в Україні, московський цар відрядив до

Криму послів І. Сухотіна та В. Михайлова, які мали запропонувати султану (через кримського хана) встановити кордон між обома володарями по р. Дністер, або, в крайньому разі – по р. Буг.

29 листопада 1679 р. І. Білевич виклав у Посольському наказі умови свого господаря. Основною з них була вимога Османської імперії віддати їй Україну в територіальних межах по р. Дніпро (отже – всю Правобережну Україну) [196. – Т. 3. – С. 60]. Після цього Білевич повернувся до Молдавії, але не сам, а з російським послом до Стамбула Н. Кудрявцевим. Той віз до Мегмеда IV листи, в яких говорилося, що цар згодний на переговори, але лише за посередництвом кримського хана [552, с.155]. Таким чином Г. Дука усувався від участі російсько-турецькому переговорному процесі. Однак молдавський господар і надалі був не проти виконувати окремі дипломатичні доручення як московського царя, так і турецького султана. Зокрема, молдавські урядовці привозили листи російського посла Н. Кудрявцева зі Стамбула до Москви та доставляли до цих столиць різні відомості міжнародного характеру [196. – Т. 3. – С. 67].

Невдовзі Дука прислав до Москви посольство під керівництвом того ж таки І. Білевича. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір [196. – Т. 3. – С. 44-47; 813. – Т. XIII. – С. 849]. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України - Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Звичайно, в Москві з великим задоволенням прийняли дані пропозиції. Разом з тим, йдучи на дипломатичну хитрість, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, зрозуміло, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої

відмови вказувалось й на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха [790. – Т. 2. – С. 264].

Побоюючись наступу турецько-татарських військ та полків Хмельницького на Київ, «регіментар Його Царської Величності» І. Самойлович наказав будувати фортецю біля Межигірського монастиря. Проте похід українського князя й правобережного гетьмана на Київ не відбувся. Протягом 1679 р. з Немирова на Лівобережжя ним висилались лише окремі загони для переселення людей і "підпалення лівобережних українських містечок" [146, арк.49]. Під час однієї такої операції до польського короля втік І. Яненко, очевидно, відчуваючи неминучу поразку турецьких планів і згадуючи образу від Ю. Хмельницького, коли той без важливих на те підстав закував його у кайдани [1162, s.205]. У липні гетьман вже вкотре відсилає до монарха Речі Посполитої посольство з вимогами дотримуватися Журавненського договору [74, арк..627].

На початку 1680 р. Г. Дука приймає в себе з високими дипломатичними почестями українського посла О. Турбаловича. Повернувшись до України, той вручив гетьману І. Самойловичу листи від господаря та інших молдавських урядовців із запевненнями в продовженні дружніх стосунків між обома країнами [136, арк. 23, 28, 29-30]. Крім того, Дука запропонував царю та гетьману делегувати своїх послів не в Бахчисарай, а безпосередньо до Стамбула. Але Самойлович відкинув таку пропозицію, переконавши царя знову направити послів до Криму [133, арк.587]. Згодом молдавський господар приймає в себе гетьманського посла І. Сербина. У липні 1680 р. Дука відрядив до України П. Михайлова, який у Батурині вів переговори з І. Самойловичем та московським стольником М. Головіним [133, арк.587].

26 серпня 1680 р. до Кримського ханства (хан Мюрад-Гірей одержав султанський дозвіл на ведення переговорів і укладення попереднього договору) вирушила російська делегація на чолі з московським стольником В. Тяпкіним [813. – Т. XIII. – С. 851; 561, с.84]. Заїхавши на Лівобережну Україну, щоб вислухати пропозиції гетьмана І. Самойловича, і включивши до

свого складу ще одного члена посольства (писар С. Ракович мав представляти інтереси гетьманату), 25 жовтня послы прибули до татарської столиці Бахчисарая [813. – Т. XIII. – С. 854 - 855]. Більше двох місяців тривали напружені переговори. 3 січня 1681 р. був укладений мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: "...а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру" [270, с.143 - 144]. Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що "у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими" [270, с.271 - 274]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень, 1682) [417, с.159]. Він вже не згадував про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не добилася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Водночас Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви над Українським гетьманством. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії до початку війни з австрійським імператором Леопольдом I та подальшого просування углиб Центрально-Східної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мехмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господарю Г. Дуці. 14 жовтня 1681 р. польський король повідомляв своїх послів у Москві: "...донеси і те Й. Ц. В., що господар волоський вже є в Україні і поселився в Немирові за рішенням Султана Турецького..., а не так як в пактах є..., що Україна козакам належать має" [56, арк.297]. Саме тому, продовжував король, "коли йде до того, що Задніпров'я на тій стороні України при початкових вольностях не було, належить, щоб

Й. Ц. М. (його царська милість. – Т.Ч.) до такого не допускав і з нами найперше спілкувався" [56, арк.297].

На початку червня 1681 р. не дуже вдалого князя Хмельницького відкликали до Туреччини. Можливо, що дорогою до Стамбула він помер чи був страчений, хоча існує декілька версій його смерті [673, с.251 - 252]. Свідчення Самійла Величка про повернення Хмельницького на Правобережну Україну у 1685 р. не підтверджуються документальними джерелами [176. – Т. 2. – С. 302]. Після відходу Ю. Хмельницького з політичної арени ідея утворення Українського (Руського) князівства під протекторатом Османів, на нашу думку, продовжувала жити, що й було засвідчено передачею Правобережжя під владу господаря Молдавського князівства. Хоча з іншого боку, ознаки князівства, по суті, вони були уособлені лише в титулуванні його правителя.

Після того як 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Вашварі турецький султан Мегмед IV уклав мирний договір з Австрійською імперією під зверхністю Османської імперії залишилося Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини. Водночас турецько-австрійський Вашварський мир 1664 р. мав великий вплив на розвиток події навколо міжнародного статусу козацької України. Адже тепер у Стамбула з'явилася можливість втрутитися у довготривалу боротьбу, яка велася між Москвою та Варшавою за право зверхності над Українським гетьманством. Окрім того, завершувалася довголітня війна Високої Порти з Венеціанською республікою, а отже, турки могли звернути свою увагу на Чигирин, Київ та Кам'янець-Подільський.

Очевидно, що Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало Український гетьманат на сфері впливу польського короля (Правобережжя) та московського царя (Лівобережжя). З іншого боку - положення російсько-польського перемир'я *de facto* довгий час залишалися невиконаними з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських політичних структур [902, 903]. Саме

намагання Варшави та Москви підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в іншого протектора в особі турецького султана, який, на їхню думку, зміг би забезпечити цілісність козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи. Однак Османська імперія, яка спочатку виступала гарантом української державності (що було закріплено у Бучацькому мирі 1672 р. та Константинопольському договорі 1678 р. з Варшавою) також була змушена підписати угоду про розподіл сфер впливу над Україною з Московським царством за Бахчисарайським миром 1681 р.

Разом з тим, протягом останньої чверті XVII ст. Висока Порта робила все можливе для того, щоб не віддати землі правобережної частини Українського гетьманства під владу польського чи московського монархів. Кримські хани, за дорученням турецьких султанів, виступали посередниками (а деколи – й партнерами) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х рр. XVII ст. Крим проводив дипломатію на нейтралізацію польських і російських впливів на Український гетьманство і підпорядкування гетьманського уряду своїй протекції. Постійні вторгнення кримських військ на українські землі, що закінчувалися багатотисячними "ясирами", знекровлювали їхній економічний потенціал та постійно дестабілізували політичну ситуацію в країні.

Прагнення української еліти, яскравим виразником якої у досліджуваній період був Петро Дорошенко, до порозуміння з польсько-литовською владою на умовах політичної, адміністративно-територіальної та національно-культурної автономії наштовхувалися на нерозуміння з боку королівських урядів Міхала Корибута та Яна III Собеського, а також сеймової шляхти. Корона Польська з огляду на різні причини намагалася інкорпорувати козацьку державу й повернутися не до умов Гадяцької угоди 1658 р., а до тих стосунків, які існували з українським козацтвом напередодні 1648 р. Саме це й було однією з причин, яка підштовхувала уряд П. Дорошенка до турецької, а потім і московської протекції [903].

У цей час міжнародні інтереси Туреччини полягали в тому, щоб ослабити позиції урядів Польщі та Росії й не давати їм змоги виступити "єдиним фронтом" проти османських планів завоювання європейського регіону. Задля цього Мегмеду IV необхідно було стабілізувати політичну ситуацію на Правобережній Україні, якій відводилася роль своєрідного плацдарму для поширення турецького впливу в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Саме тому Порта, "помилившись" з підтримкою П. Дорошенка, звернулася до призабутої ідеї створення Українського (Руського) князівства на чолі з сином Б. Хмельницького Юрієм. Згідно з доступними джерелами, воно було у повній васальній залежності від султана [903, 911]. Це збіглося з прагненням частини козацької старшини, яка не бажала приймати протекцію ні польського, ні російського монархів та хотіла зберегти власні державні інтереси. Тому їй залишався лише один шлях – визнати владу Османської імперії та Кримського ханства. Але вже вкотре турецький напрямок зовнішньополітичної орієнтації не спрацював. Так само виявилася нежиттєздатною й модель князівського управління Україною. Разом з тим дії султана Мегмеда IV щодо опанування українськими землями вказували на тверді наміри Високої Порти щодо подальшого утвердження її впливу в даному регіоні Центрально-Східної Європи.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМА ТУРЕЦЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ НАД ПРАВОБЕРЕЖНОЮ УКРАЇНОЮ ТА ПОЗИЦІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ГЕТЬМАНСТВА (1669 – 1683 РР.)

4.1. Підпорядкування правобережного Українського гетьманства Високій Порті

Одним із головних ідеологічних принципів зовнішньої політики мусульманських володарів від часу заснування імперії Османів було положення: “те, що меч ісламу здобув від гяурів*, вже ніколи не може бути добровільно віддане” [1162, s.12]. Саме тому Висока Порта протягом останньої чверті XVII ст. робила все можливе для того, щоб не віддати землі цієї частини Українського гетьманства під владу польсько-литовського чи московського монархів.

Спираючись на багатовікову практику підкорення завойованих територій та досвід, набутий у відносинах з козацькою Україною, починаючи від Богдана Хмельницького, турецький уряд використовував щодо Правобережжя два різних підходи у політичних засадах, які утверджували владу султана на цій території. У першому випадку Порта намагалася відродити призабуту від часу Гадяча ідею утворення васального Українського (Руського) князівства, яке б спиралося на владні інститути козацької держави, що продовжували існувати на території Київщини і Брацлавщини. Другий різновид османської політики стосовно завойованих правобережних земель спирався на введення прямого султанського управління у вигляді традиційної адміністративної одиниці імперії – еялету - який називався Каманеджі («Каманечі»)** й був запроваджений на Західному Поділлі. Це сталося в результаті завоювання турками у серпні 1672 р. міста-

* «Гяурами» турки називали усіх «невірних», тобто тих, хто не визнавав іслам.

** В історичній літературі зустрічаються й інші його назви – «Кам'янецький» або ж «Український».

фортеці Кам'янця-Подільського, що і було закріплено Бучацьким мирним договором між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Чому Османи у цій частині Європи прагнули оволодіти саме Кам'янцем-Подільським, а не якимось іншим містом, наприклад Львовом або ж Луцьком? На нашу думку, це було викликано кількома причинами. По-перше, старовинний Кам'янець принаймі з XIII ст. зайняв важливе місце у міжнародній торгівлі й був великим європейським торгівельним містом на шляху від генуезьких і венеціанських міст у Північному Причорномор'ї до Центральної та Західної Європи [782, с. 99 - 100]. Після підкорення причорноморських італійських колоній Кримським ханством та Високою Портою протягом XV ст. туркам було дуже важливо опанувати цим подільським містом, яке займало середнє положення на торгівельних шляхах, що вели: з Кафи (Феодосії) по Чорному морю через Білгород (Ак-Керман) по Дністру до Кам'янця-Подільського, а потім Львова та Кракова й далі до багатьох європейських міст (і в зворотному напрямку); а також із Константинополя (Стамбула) до Європи через Чорне море і його торгові та військові порти Білгород й Очаків, молдавських міст та Кам'янця-Подільського.

Чорноморсько-європейський транзит різних товарів був досить великим і приносив значні прибутки його учасникам, а тому турецькі султани вирішують взяти його під свій контроль. По-друге, міцно укріплений Кам'янець-Подільський замок разом з Хотинською фортецею займав важливе геостратегічне місце у військових планах Османської імперії, адже дозволяв не лише захищати вже завойовані турками Молдавію та Волощину з півночі й Трансільванію – з північного сходу, але й давав можливість зайняти у майбутньому Правобережну Україну та Східну Галичину. По-третє, контроль на одним з головних міст Поділля дозволяло більш успішно протидіяти походам українського козацтва до причорноморських володінь Високої Порти, а також впливати на кримських татар, які через подільські

землі України по Кучманському шляху здійснювали набіги до Польщі, Словаччини та Угорщини.

Потрібно зазначити, що ще за декілька років перед вторгненням у 1672 р. до України Мегмеда IV він вже мав тут своїх прихильників. Серед них спочатку вирізнявся короткочасний гетьман правобережного Війська Запорозького Степан Опара [542, с. 30 – 41; 903, с.53 - 54]. Заручившись підтримкою кримського хана, на початку червня 1665 р. він вислав до Стамбула козацьке посольство. Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності султана, а також заручитися його військовою підтримкою і дозволом хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Польські вчені припускають, що посольство добивалося також допомоги в незалеженні від Речі Посполитої [1070, s.113]. Де в чому Мегмед IV пішов назустріч вимогам козаків - у кінці липня він вислав на Правобережжя елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не заперечувала проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Каммаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч чол.) [163. – Т. V. – С. 306 - 307]. “Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України (в союзі з татарами і під протекцією Порти)” [542, с.41], – підсумовував короткочасну діяльність цього гетьмана історик Д. Дорошенко.

Як вже зазначалось у попередніх розділах, з приходом до влади П.Дорошенка (наприкінці серпня 1665 р. він за допомогою кримських татар відібрав у свого попередника С. Опари гетьманські клейноди) він почав постійно контактувати з володарями Кримського ханства щодо здійснення спільних військових операцій з метою захоплення Лівобережжя. На початку червня 1666 р. П. Дорошенко направив до хана Аділ-Гірея свого посла І.Мельника, який запросив татарські війська допомогти гетьманові в задніпровському поході. У відповідь хан відіслав в Україну “нуредин-солтана і двох царевичів” [540, с.93].

Тоді ж розпочалися стосунки між П. Дорошенком і турецьким султаном Мегмедом IV. Причини звернення Дорошенка до мусульманського володаря про допомогу, що автоматично передбачало визнання його зверхності, на нашу думку, були такими: по-перше, небажання польсько-литовського короля Яна II Казимира надати П. Дорошенкові війська для завоювання Лівобережжя; по-друге, необхідність заручитися підтримкою султана у стосунках з кримським ханом, який був його васалом; по-третє, початок процесу примирення Польщі й Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо польсько-московського розподілу сфер впливу над Україною П. Дорошенко одержав ще влітку 1666 р. Наприкінці липня він звернувся з скаргою до короля на те, що його не повідомляють про хід переговорів між Варшавою і Москвою. Однак Ян II Казимир не лише проігнорував прохання гетьмана, а й наказав коронному війську 13 серпня вирушити до України. Саме це й підштовхнуло Дорошенка восени 1666 р. зустрітися з татарськими мурзами коло річки Цибульник та добиватися незалежнення від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханства, що передбачало перспективу набуття протекторату Османської імперії [162. – Т. VI. – С. 177].

Довідавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П. Дорошенко реагує блискавично – на початку лютого 1667 р. він відіслав своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М. Зеленський та Д. Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем та йти війною на Польщу разом з українцями і росіянами [540, с.112]. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. Крім того, за допомогою Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московським царством і створити антипольський блок держав у складі України, Московії, Туреччини та Криму.

Досить промовистими з огляду на особисту оцінку П. Дорошенком домовленостей в Андрусові були його слова в одному з листів до кримського хана: "...Ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів" [287. – Vol. 1. – Pars. I. – S. 126]. Але зважаючи на те, що хан без свого сюзерена, Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилає своїх дипломатів до Високої Порти. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорозького на чолі з М. Раткевичем-Портянкою було на прийомах у султана в Адріанополі. Згідно з твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо [994, s.13; 1122, s.472]. Польський посол Є. Радзівевський, який в той час перебував в Адріанополі, зазначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, "що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі" [540, с.115]. Автор анонімної реляції про посольство Радзівевського засвідчував, що козаки запевняли султана, що "перевернуть поляків догори ногами" [344, s.80]. Українські послы закликали турецького й татарського монархів виступити проти "ляхів" та заявили про готовність Українського гетьманства прийняти протекцію Мегмеда IV [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 365; 994, s.13]. Саме після цього османський уряд, за висновками львівського історика М. Крикуна почав ставитися до українців як до своїх підопічних [625, с.251]. Вважаємо, що в цей час П.Дорошенко також хотів домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу залежному кримському хану виступити разом з Військом Запорозьким проти Речі Посполитої.

Український гетьман все ж таки добився свого від Османської імперії. У жовтні 1667 р. разом з татарською ордою козацьке військо виступило у напрямку Галичини. Однак цей похід закінчився невдачею і підписанням мирного перемир'я між П. Дорошенком та польним гетьманом Речі Посполитої Я. Собеським у містечку Підгайці на Тернопільщині. Зважаючи

на вторгнення козаків Запорозької Січі на чолі з отаманом Іваном Сіркою до Криму, татари, незважаючи на накази султана, у черговий раз відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, примусили його присягнути польсько-литовському королю. В угоді, яка має назву “Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої зі сторони козаків” [100, арк.485-487], український гетьман зобов’язувався не приймати ніяких іноземних (йшлося про Османську імперію) протекцій, не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих міст, де ще не було запроваджено інститутів козацької держави [593, с.34 - 35]. Проте згодом положення Підгаєцького перемир’я 1667 р. так і не були запроваджені в політичну практику.

На початку 1668 р. на старшинській раді в Чигирині було ухвалено рішення про те, щоб **“з обох сторін Дніпра жителям бути в з’єднанні й жити би осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя. - Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати (виділ. – Авт.)”** [162. – Т. VII. – С. 30 - 31]. Щодо міжнародних проблем гетьманства, то султан мав забезпечити українцям, щоб **“з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького”** [166. – Ч. 1. – С. 112]. Крім того, українська сторона висувала ряд умов свого підданства османському володарю, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні 1668 р. [625, с.253]. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, гетьман з усім **“Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом”** [276, с.379 - 383]. Тобто, гетьманський уряд **“лякав”** султана тим, що у випадку неприйняття запропонованих умов, козацька Україна буде шукати собі іншого протектора.

У червні-липні 1668 р. на Правобережній Україні урочисто зустрічали турецького чауша Юсуп-пашу, якому козацькі урядовці повторили рішення

січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану, а у вересні до Чигирини прибув Гачабаш-паша, який запевнив П. Дорошенка про прийняття України під турецький протекторат. 11 (21) березня 1669 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про “підданство салтану” на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств [102, арк.83]. Після цього султан видав два універсали (берати), які затверджували П. Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну – як Правобережну, так і Лівобережну [162. – Т. XII. – С. 755 – 759; 1044, s.51]. Гетьманський уряд прирівнювався до повноважень молдавського та волоського князів, хоча на відміну від господарів, з Дорошенка не вимагалось платити данини, а лише надавати Османам у разі потреби необхідну кількість війська. Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від свого нового патрона Мегмеда IV з рук його посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень [540, с.259].

Найголовнішою причиною зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, а також позбавить її від нападів з боку Кримського ханства. У грудні 1670 р. старшинська рада остаточно ухвалила визнати протекцію Мегмеда IV. Окрім того, Дорошенко вислав до Бахчисараю брацлавського полковника Павла Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Високої Порти було відправлено паволоцького полковника Яроша.

У першій половині серпня 1672 р. майже 100-тисячна армія Османської імперії (до неї входили підрозділи численних азіатських і європейських турецьких васалів) на чолі з самим султаном перейшла спочатку Прут, а потім Дністер і підійшла до Кам'янця-Подільського [828, с.116 - 119]. Саме військовий похід до України став першим у житті могутнього султана Мегмеда IV [714. – Ч. 2. – С. 20]. Безпосередньо захопленням міста керував

великий візир Агмед-паша Кьопрюлю. Йому допомагав другий візир Мустафа, який керував правим флангом, а також третій візир Кара Мустафа, який очолював лівий фланг османської армії. Через десять років цей турецький урядовець стане великим візирем й очолюватиме мусульманське військо під час облоги Відня у 1683 р. 16 серпня під Кам'янець прибули близько 3-х тисяч (за іншими відомостями від 7 до 12 тисяч) [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 1047] українських козаків на чолі з П. Дорошенком. Маючи 18 гармат вони розташувалися під Замковою дібровою. Після багатьох штурмів і бомбардувань, 25 вересня капітулював Новий замок, а через три дні у результаті підриву порохових запасів у Старому замку, відбувся акт символічної передачі туркам ключів від міста. 2 вересня султан Османської імперії Мегмед IV в'їхав на коні до Кам'янця-Подільського через Руську браму. Заняття цього українського міста стало, за визначенням Д. Колодзейчика, «елементом турецької політики, що мала за мету охорону торгових шляхів імперії на Чорному морі за допомогою здобуття прихильності Козаччини та скерування її проти Речі Посполитої, а пізніше Росії» [1044, s.217].

16 серпня 1672 р. П. Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, на якій, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що мали розпочатися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки мирного договору між Стамбулом і Варшавою: “Перед кожної сесією бували у каймакама”* [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 1112]. Під час чергової зустрічі з султаном у жовтні того ж року П.Дорошенко висловлював прохання про виконання турками взятих перед цим зобов'язань сприяти йому в об'єднанні козацької України. На це, після аудієнції у падишаха, великий візир Агмед-паша Кьопрюлю відповів, що невдовзі під владою гетьмана “буде і Київ і ціла Лівобережна Україна” [162. – Т. XI. – С. 168; 994, s.39]. У листопаді

* Каймакам – османський урядовець вищого рангу, заступник великого візира. За відсутності у Стамбулі великого візира керував зібраннями турецького уряду *Діван-і Хумаюн*, а тому називався *рікаб-і хумаюн каймаками*.

український гетьман отримав грамоту-“нісан” від Мегмеда IV на підтвердження своїх прав щодо володіння Правобережною Україною в статусі османського підданого [994, s.39 – 40; 881, с.110]. Монарх Османської імперії також особисто вручив П.Дорошенку свої інсигнії*[297, s.53 – 54]. Турецький урочистий одяг вручили й тридцятьом козацьким старшинам [384. – Т. VII. – Cz. 2. – S. 326]. Наприкінці січня 1673 р. султан видав українському правителю привілей-«берат» на право довічного володіння Могилева разом з околицями [162. – Т. XII. – С. 760 – 761; 1044, s.68].

Проте сподівання правобережного гетьмана на турецьку протекцію не здійснювалися з різних причин, серед яких найголовнішою було невиконання османськими воєначальниками досягнутих умов з українським правителем, а також відчутна поразка османської армії на чолі з Гусейн-пашою у битві 1673 р. з польськими військами Яна Собеського під Хотиним.

Вдруге величезна османська армія прийшла в Україну в 1674 р. Головною метою другого походу знову було надання допомоги П. Дорошенку, а також витіснення з Правобережжя українсько-російських військ лівобережного гетьмана Івана Самойловича та московського князя Григорія Ромадановського. Крім того, Мегмед IV, який очолював турецькі війська, хотів “поставити на місце” Річ Посполиту. Адже після перемоги коронного гетьмана Яна Собеського під Хотиним були денонсовані положення Бучацького миру, що заважало Високій Порті закріпитися у східних воєводствах Польсько-Литовської держави. Влітку 1674 р. на Правобережну Україну вступило 54 - тисячне військо Османської імперії. Протягом серпня-вересня турки з великими труднощами оволоділи Ладжином та Уманню [672, с.96 - 97].

8 вересня 1674 р. під Ладжином султан Мегмед IV знову зустрівся з П.Дорошенком і під час розмови запитав його: “...Чи будеш битися з

* Як засвідчували джерела, П. Дорошенко приїхав до турецького обозу з присланими йому перед тим султаном бунчуком і прапором. Українського гетьмана впустили до намету Мегмеда IV одного без супроводу козацької старшини. Після розмови султан вручив П.Дорошенку булаву, подарував дорогий кафтан і коня.

Москвою? І він [Дорошенко] сказав: я за твоє султанське ім'я помирати буду, а з ними, наче з невірними неприятелями битися буду” [625, с.388]. Падишах залишився задоволений такою відповіддю свого васала й знову вручив йому кафтан, срібну булаву, а також надзвичайно дорогого коня.

З огляду на прибуття такої великої армії, підрозділи Лівобережного Гетьманства та Московського царства змушені були на деякий час відступити. Проте з другої половини 1675 р. вони знову вступають у боротьбу з Дорошенком і це завершується в 1676 р. взяттям Чигирини підрозділами І.Самойловича та Г. Ромодановського. Ця обставина змусила правобережного гетьмана визнати зверхність московського царя та перейти на Лівобережжя.

Як уже зазначалося, еялет Каманеджі був утворений Високою Портою після завоювання турками Західного Поділля протягом серпня – на початку вересня 1672р. Ця чергова османська провінція дістала міжнародне визнання згідно з укладеною Османами Буцацькою угодою з Варшавою в жовтні того ж року. Український еялет охоплював територію великої частини Подільського воєводства Речі Посполитої, на яку одночасно протягом 1650-х – початку 1670-х поширювалася влада Подільського, Могилівського і, частково, Брацлавського полків козацької України. Очолював новостворену турецьку провінцію бейлербей, який безпосередньо призначався султаном. Першим османським намісником на українському Поділлі став Галіл-паша, який урядував тут протягом 1672 - 1675рр. та 1677 - 1680 рр. До речі, ще до середини ХХ ст. у Кам'янці-Подільському зберігався будинок, де проживали головні османські урядовці. У 1675 – 1677 рр. місцеву турецьку адміністрацію очолював Ібрагім-паша, в 1680 - 1682 рр. - Агмед-паша, 1682 - 1684 рр. - Абдурахман-паша, 1684 р. - Махмуд, 1685 - 1686 рр. - Мустафа, 1686 - 1688 рр. - Гусейн-паша, 1688 - 1689 рр. – Агмед і в 1689 - 1699 рр. - Кахраман Мустафа [1044, s.127 - 131].

Еялет поділявся на чотири округи санджаки*, яким водночас підпорядковувалися менші адміністративні одиниці - нахії** [1044, s. 133 - 208]. Спочатку було утворено Кам'янецький, Барський і Язловецький, а після 1678 р. - Меджибіжський санджаки. У кожному з них нараховувалося від трьох до восьми нахій. До Кам'янецького санджаку, крім самого Кам'янця-Подільського, входили населені пункти, що були центрами нахій – Сатанів, Хропотів, Скала, Кривче, Китай-город, Жванець, Могилів. Меджибіжський санджак утворювали Меджибіж, Плоскирів, Чорний Острів, Новоконстянтинів. Бар, Зінків, Деражня, Попівці входили до Барського, а Язловець, Чортків і Касперівці – до Язловецького санджаку. Загальна кількість турецьких вояків, що входили до гарнізону Кам'янця-Подільського та інших фортець Поділля складала близько 6 тисяч чоловік. Постачання необхідних продуктів і фуражу для турецьких гарнізонів забезпечувалося, головним чином, за рахунок господарів Молдавського князівства. Крім того, частина продуктів і військових припасів надходила від Кримського ханства та Буджацької орди, які періодично здійснювали набіги на українські й польські землі, а також сусідні райони християнського порубіжжя.

Згідно з традиційною османською процедурою, як дослідив Д.Колодзейчик, першим етапом організації завойованої території став перепис місцевого населення, тобто детальний реєстр податників і податків [1044. – S. 133]. На подільських землях України він був проведений турецькими чиновниками в середині 70-х рр. XVII ст. й охопив 839 поселення. Вирішення економічних питань стало другим етапом “подільської” політики турків [205, с.113 - 118]. Українські землі розподілялися між султанськими володіннями, маєтностями санджакбеїв*** і представниками військово-службової верхівки. Всього султанських васалів, які отримали землю в Кам'янецькому еялеті, нараховувалося близько 500

* Санджак – основна військово-адміністративна одиниця османських еялетів.

** Нахія – військово-адміністративна одиниця санджаку.

*** Санджакбей – турецький урядовець, який керував *санджаком*. До його обов'язків входили цивільні, військові та судові функції що управління регіоном.

осіб. Джерела засвідчують, що серед них були вихідці з Румелії (Болгарії), Очаківського еялету, Боснії, Західної і Центральної Анатолії (турецького узбережжя Чорного моря) [1044, s.176, 179]. Траплялися випадки отримання земельних наділів - тімарів й місцевими заможними українцями. Трохи згодом дефтердарами* підраховувалися очікувані прибутки, які разом з привілейними листами на земельні наділи вносились до спеціальних щоденників.

На початку 1680-х рр. процес утвердження османських владних інститутів на Поділлі в основному завершився. Про відносно мирне існування турецької адміністрації на українських землях можна говорити лише в початковий період існування еялету Каманеджі. До речі, згідно з повідомленнями османських хронік, під час вступу мусульманських військ до українських містечок і селищ інколи їх зустрічали з “хлібом і м’ясом” [881, с.141]. У наступні роки влада бейлербеїв Кам’янецького еялету, головним чином, обмежувалася невеликим районом навколо Кам’янця-Подільського, який блокували польські війська та підрозділи українського козацтва. Разом з тим, як відзначав турецький історик М. Кунт, головна роль заснування цієї імперської провінції полягала: по-перше, в забезпеченні кращого контролю Османів над Кримським ханством, по-друге, ізоляції придунайських князівств від впливу Польщі та, по-третє, протидії походам козацтва до турецьких володінь на берегах Чорного моря [1061, s. 111 - 116].

4.2. Лівобережне гетьманство під зверхністю Москви: війна та мир з Османською імперією

З огляду на геополітичні перегрупування у Центрально-Східній та Східній Європі та внутрішні проблеми, унітарне за доби Б. Хмельницького гетьманство, вже від 1663 р. розпочинає своє існування як поліцентрична держава. Її правобережна частина залишалася у сфері впливу Речі Посполитої, а лівобережна - визнавала зверхність Московського царства. Як

* Дефтердар – урядовець Османської імперії, який відповідав за фінанси.

не дивно, але вже з середини XV ст. правителі маловідомого на той час Московського князівства так само, як і Габсбурги та Османи, стали претендувати на спадок Римської імперії. Великий московський князь Іван III одружується з племінницею останнього візантійського імператора Софії Палеолог. Тогочасні придворні інтелектуали формують легенду про походження правителів Московії від римських цезарів, яка невдовзі трансформується у концепції «Москва – другий Константинополь» та «Москва – третій Рим» [437, с.60 – 61; 783, с.324 - 325]. У 1562 р. на константинопольському соборі вселенських православних ієрархів за московськими князями затверджується титул «цар», тобто «цісар» («цезар»). З огляду на висловлене у 1654 р. бажання чільників Війська Запорозького перебувати під «високою рукою царської милості» в середині XVII ст. розробляється модернізована концепція «Третього Риму», яка сміливо поєднується з теорією православного «Грецького царства». Невдовзі до титулатури Романових додається формула «отчин християн Сходу, Заходу і Півночі» [868, с.128 - 144], що якнайкраще відображало прагнення московських царів, так само, як і австрійських цісарів й турецьких султанів, до визнання своєї «вселенскості» та переносу імперських традицій («*translatio imperii*») з Риму й Константинополя виключно до Москви.

Поки північні монархи добивалися хоча б формального забезпечення своїх «глобалістичних» амбіцій у підконтрольній їм лівобережній частині Українського гетьманства, виникли великі політичні проблеми. Розчарування у зверхності царя Олексія Михайловича, який не виконував взятих на себе перед тим зобов'язань, спонукало гетьмана Івана Брюховецького у 1668 р. до налагодження стосунків з П. Дорошенком та пошуку кращого сюзерена в особі турецького султана. Накопичення невдоволення представників усіх станів українського суспільства владою І.Брюховецького протягом 1663 – 1667 рр. на початку 1668 р. набуло загрозливих форм і вилилося у невдоволення царською протекцією та конфлікти з московськими воєводами. Про це, спираючись на донесення своїх урядовців в Україні, писав 6 лютого

Олексій Ммихайлович до лівобережного гетьмана та звинувачував його у невтриманні порядку: “...О сборе хлебных и денежных доходов на роздачу нашим служилым людям казаки не дают сбирати... и ты (Брюховецкий. – Т. Ч.)... от своевольства казаков не сдерживаешь...” [162. – Т. VII. – С. 32]. Окрім того, російський монарх, очевидно отримавши певну інформацію щодо незадоволення Брюховецького умовами Андрусівського перемир'я (а воно, на нашу думку, виникло у лівобережного гетьмана під тиском політичних обставин: наступу Дорошенка на Лівобережжя та антиросійськими настроями українських жителів) й говорячи про Дорошенка, попереджав лівобережного регіментаря, використовуючи для цього православну риторіку: “А как мы великий государь нынешнюю казацкую шатость слышим, что возненавидев согласной христианской мир, взволновались на Восточную церковь...” [162. – Т. VII. – С. 32 -33]. Щоб не було ніяких чуток і невдоволень московський цар послав до гетьмана через І. Желябужського текст Андрусівського договору. Його було укладено 30 січня 1667 р., а до свого українського підданого Олексій Михайлович послав ці положення аж через рік – 6 лютого 1668 р. Саме це, на нашу думку, й стало основною причиною поступового відходження І. Брюховецького від російської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не віддасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бусурмани», а не поляки, до яких, згідно з андрусівськими домовленостями у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також писав про надання Україні військ та дозволу Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Проте цей царський лист було відправлено до Брюховецького з великим запізненням – лівобережний гетьман на початку лютого вже відмовився від російської протекції.

10 лютого 1668 р. І. Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як “гетьман з вірним Військом Запорозьким”, але вже без згадування про належність “царській величності”. Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: “Коли

посли Московські з Польськими комісарами, між собою домовившись, мир учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну вітчизну нашу милую розоряти, спустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...” [162. – Т. VII. – С. 39]. З огляду на вищевикладене, лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: “...від якої на нас задуманої погібелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли зі своєю братією давню любов, від якої ми за неприятельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. – *Т.Ч.*), і в братолюбний союз знову прийти (об’єднатися з Правобережною Україною. – *Т.Ч.*), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити... [162. – Т. VII. – С. 39]”. Так кардинально, порівнюючи хоча б з 1667 р., змінилися погляди Брюховецького. Але, як видається, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом задля збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка. У цьому випадку І. Брюховецький переймав радикальні положення політичної програми правобережного гетьмана, які той намагався впроваджувати ще з 1666 р.

У другому листі, який датований 15 березнем 1668 р., до жителів Новгород-Сіверської сотні І. Брюховецький збагатив арсенал власної аргументації щодо відмови від “високої руки” московського царя. Він писав, що “за особливим Божим захистом, ми дізналися і побачили, що Москалі з нами хитро поводяться, а з Ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське, нас Військо Запорозьке і весь народ християнський Український вигубляти і Україну вітчизну нашу до основи розорювати постановили...” [162. – Т. VII. – С. 39]. Гетьман повідомляв новгород-сіверців про об’єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до

об'єднання всіх українців: “у багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдинокровну братію, як неприятелів, виганяти...” [162. – Т. VII. – С. 41].

Листи подібного змісту також були направлені на Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суrowsької сотень. “...На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоем, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати...” [162. – Т. VII. – С. 41], – говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

Отже, проаналізувавши тексти вищеназваних листів гетьмана І.Брюховецького, можемо зазначити, що основним мотивом, який штовхав його до розриву з Московією, було укладення російським царем не вигідного для України договору з Річчю Посполитою. До цієї аргументації додавалася ще й інша, а саме – “свавільна” поведінка в українських містах російських воєвод.

Ще в лютому 1668 р. Брюховецький направив листи до всіх царських воєвод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони України, залишивши гармати і рушниці. “...Поневаж великі людям кривди і незабутні образи вчинили” [162. – Т. VII. – С. 43], – писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А. Толстого і наказував звільнити Чернігів. У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, “холопа Івашки”, цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно відправляти до Москви інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об'єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх

вирішив зберегти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він посилає до кошового отамана І. Білковського та всього товариства спеціальну грамоту, в якій всіляко хвалить низовиків за вірну службу та відмовляє їх від союзу з Брюховецьким. «И нам великому государю ведомо учинилося, что гетман Брюховецкой богоотступную свою нехристианскую мысль всчав, без всякіе причины, невинное над московскими служилыми людьми, которые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлітие учинил и смертоносной свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в Малоросійских городех християнство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу християнскую церковь хотя в запустение предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов себе на оборону взяти...» [162. – Т. VII. – С. 49], – у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я 1667 р., домовився з польським королем про спільну протекцію над Запорожжям. Січовикам посилалося велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. з багатьох українських вигнано російські військові гарнізони. При цьому неодноразово відбувалися бойові дії. Так, під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником І. Самойловичем «...в малом городке... осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно» [162. – Т. VII. – С. 42]. Гадяцькі козаки на чолі з самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча і лише 30 росіянам вдалося втекти. Під час цих подій були арештовані Сосницький і Батуринський воєводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для кращої протидії Московській державі гетьман І. Брюховецький звертається до Війська Донського. У листі від 26 квітня 1668 р. він розлого викладає усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності

російського царя: "...Таковий обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили... Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному християнству, Ляхами, побратався, уставили сице: чтоб православных християн, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити... Яко и сего времени те Московские царики на нас бедных невинных, которые ему были добровольно без насилія поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожная лукавая мучительная злоба усуетовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю..." [162. – Т. VII. – С. 60 - 61]. У цій частині листа говорилося про згадувані раніше причини антиросійського виступу, які полягали у поганому поводженні московських воєвод та розподільчому характері Андрусівського договору 1667 р. Читаючи далі звернення Брюховецького до донських козаків, зустрічаємо й аргументацію проти Москви трохи іншого, релігійного характеру: «...А нашу братію православных християн никакими мерами, хотя единой матери наше Божіе церкви дети, свободити никогда не хотят, так яко и поганцов Жидов и иных иноверцов, но еще в большую кабалу и беду ведут... Ныне же не токмо штоб не присовокупитись, но и сами (росіяни. – *Т.Ч.*) приняли унею и ересь латинскую, егда и ксендзом в церквах служити произволили, и самая Москва уже не руским, но латинским письмом писати начала. Города також, которые казаки храбростію своею, не щадя здравія своего, саблею взяв, Москве под державу поддали были, те все Москва Ляхом в руки отдала, в которых городех, где ляхи учинили великіе смятенія церкви Божіей и православію святому, а православным людем утесненіе и гоненіе содеваетца; понеже православным церквам насиліе, егда повелевают церкви обращати на унеяцкіе костелы..." [162. – Т. VII. – С. 61]. Брюховецький застерігав

донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримався своїх зобов'язань перед Україною, а отже, не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Отож, велика прихильність лівобережного гетьмана до російської влади, яку він демонстрував протягом 1661 – 1662 рр. на посаді кошового отамана та в 1663 – 1667 рр. як володар української булави різко змінилася такою ж великою ненавистю до “московських цариків”. Цікаво, що так само негативно реагував і довголітній противник Брюховецького й палкий провідник усього російського єпископ Мефодій на Андрусівське перемир'я та політику Москви щодо Українського гетьманства. Зокрема, він попереджав свого, тепер вже колишнього суперника, що Росія і Польща “...про нас торгуються” й радив гетьману остерігатися московських військ та укріплювати стосунки із запорожцями [162. – Т. VII. – С. 63].

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. послі І. Брюховецького прибули до Високої Порти й заявили, що вони хочуть “бути під султановою рукою у вічному підданстві” і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками П. Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території гетьманства турецьких військ для захисту від російських воєвод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину [881, с.85]. Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан бере І.Брюховецького під свій захист і посилає йому на допомогу війська кримського хана [1010, р.369,462]. Крім того, на Лівобережжя було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з Брюховецьким договір про підданство [610. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 114]. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а можливо, й закономірно) обірвалася – на загальноукраїнській козацькій раді, яка відбулася на початку червня 1668 р. його було вбито, а

гетьманом “обох сторін” Дніпра обрано П.Дорошенка. Останній залишає наказним гетьманом лівобережного Війська Запорозького Дем’яна Ігнатовича-Многогрішного, який, оточений московськими військами, підписує 6 березня 1669 р. з царем Олексієм Михайловичем т. зв. Глухівські статті.

За оцінкою дослідників, повертав Україну й Росію до правових умов, визначених Переяславськими статтями 1659 р. [949, с.103], а отже, був набагато “прогресивнішим” щодо збереження “прав і вольностей” українських станів, відносно українсько-російських угод 1663 та 1665 рр. Сімнадцята стаття договору в Глухові дозволяла українським дипломатам брати участь у російсько-польських переговорах: “А коли які розмови будуть, що стосуються справ Малоросійських міст і в той час вони, посланці, покликані будуть...” [166. – Ч. 1. – С. 224]. У двадцять сьомій статті зазначалося про те, щоб козаки з “обох сторін” Дніпра не ворогували між собою, а спільно боронили українські землі від татарських нападів [166. – Ч. 1. – С. 224]. Це було б можливим, говорилося далі, за умови визнання гетьманом Дорошенком царської протекції.

Потрібно зазначити, що вже від 1670 р. Д. Многогрішного і П.Дорошенка підозрювали в змові, про що повідомляв до Варшави гетьман “його королівської милості” М. Ханенко 18 жовтня: “...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були” [162. – Т. ІХ. – С. 314]. Протягом 1671 р. лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П. Дорошенкові у відбитті наступу польської армії [162. – Т. ІХ. – С. 457 - 458]. У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Многогрішним збунтувалося проти царської протекції й “Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків і кільканадцять Орди...” [287. - Vol. 1. – Pars. II. – S. 1027]. Далі польський урядовець зазначав, що “з тієї то причини Многогрішний до столиці (російської. – Т.Ч.) взятий, що заодно з ним

(Дорошенком. – *Т.Ч.*) розуміти хотів” [287. - Vol. 1. – Pars. II. – S. 1027]. Зважаючи на централізаторську політику Москви, Д. Ігнатович-Многогрішний, як і його попередники, задумувався над зміною протекції й також звернув свої погляди у бік Стамбула. Поруч із звинуваченням його промосковськи налаштованою старшиною у зв’язках з П. Дорошенком це стало однією із головних причин зміщення Д. Ігнатовича-Многогрішного з гетьманської посади.

На козацькій раді поблизу Конотопа у червні 1672 р. гетьманом Лівобережної України обрали генерального суддю Івана Самойловича. Рада підтвердила положення Глухівських статей 1669 р. й ухвалила новий, т.зв. Конотопський договір, який визначав характер відносин між Українським гетьманством та Московським царством. Як засвідчував історик Андрій Яковлів, московський цар на початку 70-х рр. XVII ст. “прийняв Військо Запорозьке (Лівобережну Україну. – *Т.Ч.*) як окрему суцільну державу з точно означеною територією й населенням під свою протекцію на певних умовах” [802, с.118]. Згідно з четвертою статтею цього договору, правитель однієї з частин козацької України та його оточення брали на себе зобов'язання “...без указу Великого Государя Й[ого] Ц[арської] В[еличності] і без ради старшини до сторонніх монархів ні про що не писати і з усними своїми присилками зноситись не намагався” [166. – Ч. 1. – С. 224].

Хоча певні обмеження у веденні зовнішньої політики й не давали змоги І. Самойловичу активно брати участь у міжнародних відносинах східноєвропейського регіону, це компенсувалося за рахунок присутності української дипломатії під час підготовки та проведення переговорів Москви з Варшавою, Стамбулом чи Бахчисараєм. Зважаючи на глибоку обізнаність козацької верхівки зі станом справ у країнах Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, цар постійно звертався до уряду Лівобережної України за порадами й консультаціями щодо різних питань у стосунках Московії з іншими державами [1033, р.132]. Зі свого боку І. Самойлович намагався спрямовувати міждержавну діяльність свого протектора в

необхідному для себе напрямку. У лютому 1673 р. лівобережний гетьман запропонував Олексію Михайловичу організувати військовий похід на Кримське ханство та розпочати заходи щодо підкорення Правобережної України, яка перебувала під турецькою зверхністю. Цар не наважився розпочати війну з Кримом, однак погодився розгорнути військові дії проти підвладного Високій Порті гетьмана Петра Дорошенка. Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки та московські війська на чолі з воєводою Григорієм Ромодановським переправилися через Дніпро та почали відвойовувати у П. Дорошенка та “польського” гетьмана Михайла Ханенка “тогобічні” міста й селища.

17 березня 1674 р. у Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) разом з представниками всіх лівобережних полків висловили бажання “вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким” та просити московського царя прийняти їх у підданство “на таких же статтях”, як і Лівобережну Україну [166. – Ч. 1. – С. 251]. На раді було укладено т.зв. Переяславські статті, які, в основному, повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів. Одночасно вже у першій статті «Переяслава – 3» уточнювалося, що “окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути” [949, с.114]. Г.Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережних українців, що вони будуть “в підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть” [593, с.63]. Але фактично І. Самойлович так і не встиг цілковито оволодіти Правобережжям, а українське населення - “задовільнитися” царською протекцією, оскільки за допомогою багатотисячного війська Османської імперії ця частина України знову опинилася під владою П. Дорошенка. Майже одночасно з турками на правобережні землі вступила й армія Речі

Посполитої, яка активно протистояла не лише заходам султана та царя, але й діям «протурецького» і «промосковського» українських гетьманів.

У 1675 р. московський цар запропонував польсько-литовському королеві об'єднати свої війська для боротьби проти П. Дорошенка, але І.Самойлович відрадив Олексія Михайловича це робити, остерігаючись більш тісного союзу між Польщею й Росією. Влітку лівобережний регіментар писав до канцлера Великого князівства Литовського, що він разом з московським військом знову вирушає до Дніпра для оволодіння “турецьким” Правобережжям. Повернення собі втраченої частини гетьманства стало одним з головних завдань зовнішньої політики уряду Лівобережної Гетьманщини. ”Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить” [10, арк.389], - неодноразово заявляв І. Самойлович іноземним володарям протягом свого правління, усвідомлюючи своє правонаступництво на володіння правобережними землями, які стали ареною військової боротьби між Варшавою, Москвою та Стамбулом. У листі від 18 вересня 1676 р. до компанійського полковника Іллі Новицького І. Самойлович писав: “...Богу від усіх нехай буде благодаріння, понєваж отчизну нашу розторгнену Україну привів під єдиного монарха і регімент (управління гетьмана. - *Т.Ч.*) у з'єднання” [163. – Т. V. – С. 140]. Ці слова були визначальними для всього періоду правління цього державного діяча.

Одержавши звістку про можливий черговий прихід війська Османської імперії на Правобережжя, І. Самойлович розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в результаті чого були укріплені найбільші південні міста, а також дві тогочасні столиці козацької України - Київ та Чигирин. Внаслідок цих дій української влади в Чигирині був сформований досить великий гарнізон, який складався з 7 тисяч козаків і 5 тисяч московських солдат. Це допомогло у серпні 1677 р. витримати багатотижневу облогу армії Османської імперії на чолі з Ібрагім-пашою. До турецького війська у цей час входили підрозділи боснійського і силістрійського бейлербеїв, яничари, татари, волохи та молдавани, загалом -

майже 70 тисяч чоловік. Командуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман І. Самойлович разом з 50-тисячною московською армією Г.Ромодановського 28 - 29 серпня розгромив частину турецької армії біля Бужина. Це спричинило відхід Османів з-під Чигирина, облога якого трималася з останніх сил.

У листопаді 1677 р. московський стольник Карандєєв запропонував І.Самойловичу “порадитись з старшиною про військові й інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті” [744, с.294]. Генеральному писарю Василю Кочубею, який віз до Москви вироблені на старшинській раді пропозиції українців, лівобережний гетьман доручив донести новому московському царю Федору Олексійовичу свою особисту думку. Вона полягала в тому, що росіяни взагалі не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирина. Лівобережний гетьман писав до московського дяка І. Іванова в листі від 19 грудня про те, що українським народом на переговорах з поляками “як скотиною якою мали б торгувати”, але “народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському” [744, с.295 - 296]. Регіментар навіть хотів приїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, усіляко відмовляли його від цього. Федір Олексійович у своїй грамоті до гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, до Батурина постійно присилатимуться “списки з їхніх розмов з поляками”. Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до іншого московського стольника Василя Тяпкіна: “Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ” [744,

с.295 - 296]. Одночасно з дипломатичними заходами (зокрема, активізується листування між Лівобережною Україною та Молдавією й Волощиною) [145, арк. 559 - 560] гетьман дав наказ своїм полковникам розпочати підготовку до війни з турками.

Після невдалого першого походу на Чигирин султан Мегмед IV знову запланував грандіозну військову операцію з метою завоювання столиці козацької України. У 1678 р. він хотів спочатку сам очолити 100-тисячну армію Османської імперії, однак потім доручив це великому візирю Кара Мустафі. Вже на початку липня у табір османського війська прийшли підрозділи Агмед-Паші з Анатолії, Агмед-паші з Сивару, Галі-паші з Караману, Ізмаїл-паші з Афін, Сеїд-оглу-Агмед-паші з Течії, Емір-паші з Муразу, Янтар Хусейн-паші з Еміру, Кара Мегмед-паші з Алеппо, Кабіз-паші з Бурси, Халіл-паші з Румелії, Гусейн-паші з Силістрії, Агмед-паші з Нікополя, Далі-паші з Хізрейну, Атавіз-паші з Салонік та ін [562, с.192]. Саме очолювані цими турецькими воєначальниками війська здійснили другу облогу столиці козацької України Чигирин у влітку 1678 р.⁴ [185,398]

Через п'ять років, 1683 р., майже всі турецькі воєначальники, що брали участь в облозі Чигирин у 1678 р. під командуванням того ж Кари Мустафи, намагатимуться здобути австрійську столицю Відень. Після здобуття міста виснаженій армії Османської імперії потрібно було перемогти ще численне російсько-українське військо, яке нараховувало близько 120 тисяч вояків. Зрозумівши, що перемогти такі великі сили буде важко, Кара

⁴ Друга облога Чигирин, однієї з найбільших українських фортець, тривала з 8 липня до 12 серпня 1678 р. *“Сімнадцять хоругв серденгестів (назва спеціальних підрозділів турецької армії. – Т.Ч.), у котрих було понад однієї тисячі піхотинців, зодягнених доволі легко, без лат і панцирів, лише в суконних червоних каптанах, узявши в руки гаки для захоплення оборонців, а також яничарки, нахиливши до землі знамена, через шквальний вогонь козацьких мушкетів, пішли на штурм”*, – так описував початок першого штурму Чигирин польський резидент С. Процький, який перебував у таборі Кари Мустафи. Козацьку столицю обороняли 11 тисяч 713 чоловік, серед яких були козаки Чигиринського, Гадяцького, Сумського, Охтирського, сердюцького (очолював Данило Рубан) полків, а також московські стрільці та драгуни. У результаті численних штурмів майже 100-тисячної османської армії, бомбардування міста (за підрахунками одного з чигиринських комендантів Патріка Гордона турки вистріляли 11 тисяч 882 ядра та скинули на фортецю 4 тисячі 379 бомб), підкопів під мури туркам вдалося завоювати Чигирин.

Мустафа вирішив уникнути битви з ними й відвести свою армію до Туреччини. Але й Московська держава та Лівобережне гетьманство, об'єктивно оцінивши власні можливості, відійшли з Правобережної України.

Розуміючи, що турецький васал Юрій Хмельницький, якого Кара Мустафа залишив на Правобережжі, з часом зможе взяти під свій контроль увесь регіон, І. Самойлович наказав знищити містечка та фортеці на правобережному Подніпров'ї, а їхнє населення розселити на Лівобережжі й Слобожанщині. Восени 1678 р. розпочався перший етап “великого згону”. 4 вересня гетьман наказав канівському полковнику Д. Пушкаренку, щоб “хто б з вами йти не захотів, то і того для спільної одностайності, силоміць з собою звідти (з-під Канева. - *Т.Ч.*) впровадьте... сюди до Переяславця” [163. – Т. V. – С. 151]. Щоб не залишати туркам і Ю. Хмельницькому бази для матеріального забезпечення й поповнення людськими ресурсами своїх військ, на Правобережну Україну в жовтні був висланий спеціальний загін на чолі з полковником Лисенком для переселення всіх її жителів і спалення міст та селищ.

Із початком наступного 1679 р. відбувся новий етап цієї операції. Син гетьмана Семен Самойлович разом з окремими сотнями Київського, Переяславського, Прилуцького, Ніжинського та двох компанійських полків і загоном російського воєводи Леонтія Неплюєва наприкінці лютого 1679 р. зайняли Ржищів, а згодом Канів і Корсунь. Жителі цих міст разом з населенням Черкас, Жаботина, Мошен, Драбова “на сю сторону (Лівобережну Україну. -*Т.Ч.*) зігнані і від неприятеля відлучені, а села і містечка в тій стороні всі без останку спалені” [144, арк.667; 561, с.78].

Щоб не допустити до укладення російсько-польського «вічного миру», а також з огляду на те, що основні турецькі сили відійшли з Правобережжя, І. Самойлович починав настійливо радити Федору Олексійовичу укласти мирний договір з Османською імперією та залежним від неї Кримським ханством. У розмові з московським послом Ємельяном Українцевим гетьман, зокрема, говорив, “щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір

становити... З королем з'єднуватися не можна..." [721. – Т. 3. – С. 72]. Вказувалося на те, що союз Москви з Варшавою передбачатиме військову допомогу Польщі, а похід московитів на запрошення поляків у напрямку Дністра (очевидно, йшлося про спільну польсько-московську облогу окупованого турками Кам'янця-Подільського) викличе великі й непередбачувані труднощі [881, с.137]. Крім того, на думку лівобережного уряду, підкорені Османською імперією "християнські народи" (очевидно, малися на увазі Молдавія та Волощина) не зможуть надати допомоги московському війську, адже вони "хоча і на малий час прибуттю християнських сил і порадуються, а побачать неприятеля на християн війська і тоді через силу будуть неприятелю допомагати" [881, с.147].

Водночас І. Самойлович пропонував царю такі умови майбутньої угоди з султаном: щоб "до Дніпровського берегу влади турської не пускати". Тобто, султан планував виділити на користь Москви і Батурина великої частини Правобережної України. Треба зазначити, що в цей час серед частини козацької старшини були й прихильники протилежної зовнішньополітичної лінії, які схилилися до союзу з Польщею. Це, зокрема, підтверджує лист Яна III Собеського до литовського князя Міхаїла Радзивілла від 20 березня 1680 р., в якому, зокрема, писалося: "...позавчора мали відомість від полковника Війська Запорозького з Задніпров'я..., що якщо Москва з турками трактат підпише, то від неї підуть і до Речі Посполитої вернуться до підданства" [16, №105].

Гетьман І. Самойлович все ж таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності укладення союзу з Османською імперією – у грудні 1679 р. до Стамбулу була направлена грамота, в якій висловлювалося бажання царя укласти мир. Для підписання мирного договору з Портою і Кримським ханством у листопаді 1680 р. до Бахчисарая в складі російського посольства вирушив представник лівобережного уряду України Семен Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана

щодо конкретного змісту майбутнього договору. Цілком справедливими є висновки істориків про те, що укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом гетьманської адміністрації [269, с.349], адже, І. Самойлович, по суті, був його ініціатором. Однак, отримавши “список” Бахчисарайського договору в серпні 1682 р., лівобережний гетьман висловив незадоволення положеннями турецько-російського миру. Він відверто писав до Москви: “...Із списку з затвердженої султанової грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а послі Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити” [166. – Ч. 1. – С. 279]. Невдовзі посол В.Тяпкін звітувався перед царем Федором Олексійовичем: “Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Й[ого] Ц[арським] В[еличності]... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би В[еликий] Г[осудар] його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою” [270, с.261 - 262].

Водночас гетьманський уряд продовжував надавати необхідні консультації Москві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т.ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які після укладення Бахчисарайського миру тривали у Стамбулі для уточнення окремих його положень. Звичайно, найбільше І.Самойловича турбувало питання статусу українських земель. Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, “виправили” ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося що не “збережено” Запорожжя; по-друге, – “...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В[ашої] М[илості] державі залишається, міст знову не будувати... [Це] до тих

договорів не належало”; по-третє, – гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а “посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати”; по-четверте, – Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан “хитрістю бусурманською постановив”, аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П.Возніцин “міцно настояв” на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти [166. – Ч. 1. – С. 279 - 280].

“...Хоча би ми разом з поляками над неприятелем і перемогу отримали, то поляки стануть цю перемогу й славу приписувати собі” [813. – Т. XII. – С. 225], – відзначав лівобережний гетьман. Його відмова надати свої підрозділи Яну III Собеському для походу до Відня влітку 1683 р. дуже засмутила войовничого короля Речі Посполитої, але не змусила змінити свої плани щодо допомоги австрійському імператору в «священній» боротьбі проти Османської імперії. Водночас певна кількість козаків з Лівобережжя послухалася розпоряджень свого керманича й нелегально перейшла на Правобережжя, щоб влитися до козацького війська, яке формувалося там з огляду на закличні універсали короля.

4.3. Правобережна Україна під владою турецького султана та молдавського господаря

Завдяки військовій підтримці Османської імперії з 1678 р. до 1683 р. господарський трон Молдавського князівства втретє обіймав Георге Дуке. Саме цей період діяльності молдавського господаря стає найбільш продуктивним у його біографії [915], і не лише з огляду на його активне посередництво в турецько-польських і турецько-російських переговорах. Річ у тому, що одночасно з виконанням обов’язків господаря Молдавії він стає володарем Правобережної України і протягом майже трьох років у ранзі

найвищого урядовця цієї частини Українського гетьманства здійснює ряд заходів, які значно вплинули на подальшу долю цієї частини України.

Потрібно зазначити, що з ситуацією в Україні та навколо неї Г. Дука був ознайомлений ще приблизно з 1671 р. Під час свого правління у Молдавії протягом 1668 – 1672 р. він підтримував тісні стосунки з гетьманом П.Дорошенком [540, с.396]. Під час оборони нападу польських військ Я.Собеського на Правобережну Україну у вересні 1671 р. окремі підрозділи господаря допомагали українському гетьману та подільському полковнику Є.Гоголю захищати Могилів. Не втримавши місто, частина козацьких військ на чолі з Гоголем та К. Мігалецьким разом з підрозділами Дуки відійшли на територію Молдавського князівства, де певний час утримувалися за рахунок господаря [287. - Vol. 2. – Pars. I. – S. 697, 702]. Але наприкінці турецько-польської війни 1667 - 1672 рр., яка велася за право володіння Правобережною Україною, Дука не надіслав султану необхідної кількості військових підрозділів. Саме тому він знову був позбавлений посади, але невдовзі за сприянням сілістрійського (очаківського) паші, Дука стає знову господарем, але сусіднього, Волоського, князівства.

Влітку 1675 р. Дука, перебуваючи на посаді господаря Волоського князівства, допомагав туркам збудувати міст через Дністер поблизу Хотина [318. – Т. 2. – S. 126 - 127]. У жовтні 1676 р. у м. Журавно на Львівщині під час засідання спільної польсько-турецької комісії, яка мала випрацювати проект майбутнього договору, господар Дука виступив посередником у мирних переговорах між Османською імперією й Річчю Посполитою. У результаті цих подій молдавський господар здобув собі лаври непересічного дипломата, адже саме за його сприяння була припинена чотирьохлітня польсько-турецька війна. І хоча більшість статей Журавненського договору в наступні роки не виконувалася польською стороною – варшавський сейм відмовився ратифікувати його положення, а султан у 1678 р. під час його затвердження змінив окремі статті договору – міжнародно-юридичне право

на володіння більшою частиною Правобережжя майже чверть віку, до 1699 року, належало Османській імперії.

Маємо відомості про те, що в 1677 та 1678 рр. Дука на чолі військ свого князівства брав участь у походах турецької армії на тогочасну столицю козацької України – Чигирин. Це засвідчує молдавський літопис Й. Некульчі [241, с.348], а також згадки послів Польщі в Туреччині Я. Гнінського* [348, с.13] та С.Процького. Зокрема, Гнінський відзначав у своєму щоденниковому записі від 27 червня 1677 р.: “Господар Мултянський (інша назва Волоського князівства. – *Т.Ч.*) до сераскера (Ібрагім-паші. – *Т.Ч.*) прийшов, а військо пішло до Тягині, щоб рухатися далі у напрямку Чигирин” [348, с.11 - 12]. Більш докладний опис участі військових підрозділів під керівництвом Г. Дуки залишив інший польський дипломат Процький, який супроводжував турецькі війська під час їхнього походу в Україну влітку 1678 р. У своєму “Щоденнику виправи під Чигирин” він згадував, що 30 червня 1678 р. Дука “... того ж дня після обіду презентувався візиреві (Кара-Мустафі. – *Т.Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі з стрільбою, пістолетами, обмундировані... дві тисячі людей з мушкетами... На хоругвах всіх хрести, а на двох: на одній – Св. Юрій, на другій – св. Михаїл. Біля кожної хоругви польська музика (котли, сурми, трубачі), а за самим Господарем турецька музика” [348, с.365]. Також є невеликий опис оточення самого Дуки : “...сам сидів на коні дуже красивім; шість ординарців коло нього в пурпурових жупанах із золотими пасами” [348, с.365]. На жаль, С. Процький не залишив свідчень про конкретні бойові дії господарських військ на території України, а лише зазначив, що в липні дві тисячі мултян мали добувати кожен день воду для турків, і що 15 жовтня Дука покинув турецьку армію [348, с.365].

У 1678 р., отримавши з рук султана Мегмеда IV посаду господаря Молдавського князівства і зважаючи на особливе геостратегічне положення

* Я. Гнінський перебуваючи у молдавському м. Ясси в червні 1677 р. згадував: “Гарні два монастирі над містом нещодавно господарем... Дукою збудовані”.

Молдавії, він намагається проводити гнучку зовнішньополітичну діяльність, що полягала у посередництві між могутніми державами Східної та Південно-Східної Європи – Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Цього разу Г. Дука пропонував свої дипломатичні послуги для замирення Високої Порти і Московської держави, які з 1677 р. перебували в стані війни. Слід відзначити і певний внесок молдавського господаря в справу укладення на початку 1681 р. між Москвою і Стамбулом Бахчисарайського миру. Згідно з його положеннями, кордон між обома державами мав проходити по р. Дніпро. Другий пункт договору (московський варіант)* проголошував наступне: “...від річки Бог і до пом’янутого рубіжу ріки Дніпра Султановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити і старих козацьких розорених міст і містечок не відбудовувати; і з боку Царської Величності перебіжчиків не приймати і того чинити нікому не веліти і поселення людям своїм ніякого народу на згаданих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими. А які люди нині в тих козацьких містах і містечках і селах живуть, і тих поселень вислати геть і дати їм волю, де захочуть, там і йдуть...” [665, с.143 - 144]. Отже, землі Правобережної України («від Бога до Дніпра») мали залишатися пустими. Але в турецькому варіанті Бахчисарайського договору зазначалося: “...І по сю сторону Дніпра (Правобережжя. – *Т.Ч.*) бути величнішого... государя нашого Салтанової Величності під владою..., а від Києва до Запорожжя, по обидві сторони Дніпра міст і містечок не робити” [665, с.278 - 278]. Зважаючи на те, що у квітні 1682 р. в Стамбулі за присутності російського посла П. Возніцина остаточно був затверджений саме цей варіант - землі Правобережної України (окрім Києва, Трипілля і Стайок) мали відійти під владу Османської імперії. З турецького боку саме Г. Дуці довелося впроваджувати положення цього договору на практиці, адже у

* Він оголошувався росіянам В. Тяпкіну, Н. Зотову та українцю С. Раковичу ще у січні 1681 р.

червні 1681 р. від імені турецького султана він стає володарем Правобережної України.

Факт призначення правителем однієї з частин козацької України молдавського господаря є доволі цікавим не лише з огляду на тогочасні турецько-російські, українсько-турецькі та українсько-молдавські політичні відносини. Ця подія, що стала єдиною у своєму роді (адже як до, так і після 1681 р. королі, султани, царі та хани затверджували або призначали на гетьманській посаді лише українців), переконливо засвідчила можливість ранньонаціональної моделі управління у формі гетьманства та існування державної автономії цієї частини України.

Г. Дука був доволі амбітним політиком свого часу. Перебуваючи в різний час господарем Молдавського та Волоського князівств, він планував також стати королем Угорщини та гетьманом усієї України (а не лише її правобережної частини), а Український гетьманат передати в спадок своєму зятю – сину волоського господаря С. Кантакузію. Своїх двох синів він волів бачити не інакше, як господарями Молдавського та Волоського князівств. На нашу думку, ідея стати володарем Українського гетьманства виникла в Дуки під час першого Чигиринського походу турецької армії і сформувалася під впливом наступних факторів: участі Дуки як посередника в турецько-польських переговорах 1676 р., де одним з головних було питання про те, хто буде володіти козацькою Україною “від Дніпра до Случі”; відмови від гетьманської булави П. Дорошенка та проголошення “князем-гетьманом” слабкого Ю.Хмельницького, в маріонетковості якого Дука переконався під час походів на Чигирин у 1677 та 1678 рр.; присутності в турецькому таборі близько десятка претендентів на гетьманський уряд і потенційної готовності султана вибрати здібнішого з них; ознайомлення з внутрішньополітичною ситуацією в Україні протягом 70-х рр. XVII ст. та налагодження особистих контактів з П.Дорошенком, І. Самойловичем й, очевидно, Ю. Хмельницьким.

Як свідчив молдавський літописець Й. Некульчі, Дука сам домагався в Мегмеда IV можливості управляти правобережною частиною Українського

гетьманату [241, с.346; 1093, р.101]. Хоча в інших джерелах нам не вдалося знайти підтвердження цього факту. Лише С. Величко писав на початку XVIIст.: «...повідали тоді, що господар Дука купив собі згадану порожню козацьку Україну в турського царя за немалу суму» [176. – Т. 2. – С. 289]. З огляду на те, що перед цим Г. Дука доволі легко міг “купити” в Стамбулі право на володіння придунайськими князівствами* [540, с. 395], можемо припустити аналогічний розвиток подій і стосовно України.

У червні 1681 р. Г. Дука отримав від Мегмеда IV привілей на право володіння Правобережною Україною. Очевидець тих подій, молдавський боярин О. Балабан, повідомляв у листі від 26 червня до Варшави: “Вчора затверджено господаря Його Милість на державу, придано йому Україну, щоб під його владою була... Сам господар виїжджає в тих днях до Порти, щоб лицем своїм впасти під ноги цесарські при новій держави одібрані згідно звичаїв Порти” [49, арк.18; 305. – Т. V. – S. 135 - 136]. Таким чином, султан, спираючись на багатовікові традиції адміністрування імперії в країнах, що їм належали, назначив Г. Дуку своїм намісником у правобережній частині Українського гетьманства (“Україні від Дніпра до Случі”), який, згідно умов Бахчисарайського миру, мав відійти до володінь Османів. У цьому випадку можна також говорити про утворення своєрідної українсько-молдавської персональної унії (союзу), адже в особі Дуки об’єднувалася влада над Молдавським князівством та гетьманством з “правого берега” Дніпра.

23 липня 1681 р. Г. Дука прибув до Стамбула. Через чотири дні, 28 липня, він зустрічався з великим візирем Кара-Мустафою, а також із султаном Мегмедом IV. Останній вручив господарю “кафтан на підтвердження господарства волоського і при ньому України великі уряди відібравши...” [49, арк.12; 305. – Т. V. – S. 137]. Згідно з свідченнями хроніки М. Костіна, Дука отримав у Стамбулі не лише кафтан, а й булаву [552, с.158].

* Так, наприклад, у 1672 р., після втрати Молдавського князівства, Г.Дука заплатив сілістрійському баші (представнику султана у цьому регіоні) 500 торбинок левів, а також дозволив вибрати півтисячі душ ясиру і в результаті цього став господарем Волоського князівства.

З інших джерел знаємо, що, крім цих атрибутів влади, Дука одержав ще бунчук і шапку [552, с.159].

Про те, на яких умовах молдавському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчував все той же О. Балабан, зазначаючи, що Дука мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боєздатне військо й володіти Україною “без жодного трибуту” [49, арк.19 - 20; 305. – Т. V. – S. 137]. Це підтверджував і сам Дука, заявляючи в розмові з московським послом М. Тарасовим, що не вводив ніяких податків на території Правобережжя [130, арк.69]. Виправдовуючись перед представником царя, Г. Дука говорив про те, як він хотів, що згідно з наказом султана “тую уступку (Правобережжя. – *Т.Ч.*)... відати і оберігати йому Дуці” [130, арк.7]. Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г.Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Дуку призначили управляти “козацьким краєм” задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях [552, с.160].

Одержавши Правобережну Україну з рук турецького султана, Г. Дука звертається до традиційних форм управління краєм. Очевидно, вже у вересні 1681 р. він своїм універсалом призначив наказним гетьманом на Правобережжі молдавського боярина, грека за походженням, який добре знав «козацьку мову», Івана Дрешнича (з вітчизняних джерел він більше відомий як Ян або Іван Драгинич, поряд з цим зустрічаються й інші прочитання його прізвища – Грединевич, Гредіновський) [680, с.342; 241, с.346]. Сучасник Балабан зазначав, що Дука мав намір призначити й вислати свого намісника (“гетьмана, якого буде розуміти...”) до Немирова ще в червні 1681 р. [49, арк..18]. Очевидно, вже у вересні того ж року поблизу Немирова відбулася козацька рада (про неї згадує у своїй хроніці Й. Некульчі) [241, с.346], на якій було обрано запропонованих Дукою та Дрешничем полковників. Полковником Корсунського полку став І. Губар-Бершадський (Губаренко),

Черкаського – Вергун, Чигиринського – Уманець, (за іншими даними – Гримбашевський), Білоцерківського – С. Куницький. М. Костомаров у своїй праці наводить фрагмент листа І. Драгинич до лівобережного полковника Л. Полуботка: “...маємо врученням від ясновельможного пана воєводи і господаря земель молдавських і земель українських. А то з найвищого дозволу самого цезаря Порти Отоманської, роздав полки на цьому боці Дніпра, крім київського, українським достойним людям, які полковники від нас поставлені, щоб вільно призивали своїх полків людей на ті попелища, звідки вийшли і де родилися, ... рівним чином і Губаренко полк Корсунський врученням має від господаря...” [610. – Кн. 6. – Т. 15. – С. 329]. 30 вересня 1681 р. польський король Ян III Собеський в одному зі своїх листів писав про немирівського старосту С. Куницького: “не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів (Журавненського миру 1676 р. – *Т. Ч.*) назначений полковником – чи пустити його, чи затримати, чи покарати” [5, арк. 288 – 289; 17, №142]. Крім призначення наказного гетьмана та полковників, Дука почав налагоджувати судову систему на Правобережжі : “суди згідно звичаїв їх встановив, за собою останню залишивши апеляцію” [305. – Т. V. – S. 140 - 141]. Це стало ще одним доказом того, що молдавський господар не хотів запроваджувати нові державні інституції в Україні (за молдавським чи турецьким зразком), а лише намагався відновити притаманний тут суспільно-політичний устрій у вигляді гетьманського уряду.

Гетьман Лівобережної України І. Самойлович у кінці серпня 1681 р. повідомив до Москви про те, що господар здобув Правобережжя за наказом султана. Пізніше він постійно відписував московському царю про часті приїзди Дуки до правобережної частини гетьманства [133, арк. 1-2]. Цар Федір Олексійович, одержавши від Самойловича звістку про призначення Дуки, відразу ж відрядив до останнього свого посла П. Возніцина, щоб той безпосередньо розпитав у господаря про те, що сталося. Пізніше цар

направив до Г. Дуки лист, в якому вказував на порушення тим умов Бахчисарайського договору [133, арк. 27 - 28].

Але найбільш бурхливу реакцію переходу факт правобережних земель України під владу молдавського господаря викликав у короля Речі Посполитої Яна III Собеського. У своїй інструкції польському послу до Росії від 14 жовтня 1681 року король наголошував: “донесли і те Й.Ц.В. (його царській величності. – *Т.Ч.*) же Господар Волоський є в Україні і поселився в Немирові... не так як в пактах є, так за короля Михайла, як теж і в свіжих Журавницьких в Стамбулі стверджених (1678 р. – *Т.Ч.*) що Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов'янські народи завоювати а потім і цілу Європу..., коли провінція козакам пактами обіцяна відпадає в інкорпорацію поганської Держави...”[56, арк.297]. За свідченням папського нунція в Польщі, Османська імперія з допомогою молдавського господаря Дуки хотіла заселити Правобережну Україну “найкращим і найхоробрішим європейським народом, загартованим на труди і холод, якого гарту не мають навіть племена азійські” [1019, с.68]. Очевидно, тут йшла мова про реколонізацію українцями правобережних земель, які потерпали внаслідок міждержавних війн середини XVII ст.

Другим кроком Г. Дуки в ролі “воєводи і господаря земель Молдавських і України” (саме так він підписував у той час свої листи) [10, арк.130] після призначення наказного гетьмана та полковників стали заходи, спрямовані на якнайшвидше заселення Правобережної України. Перебуваючи в Немирові, Дука видає універсали до полковників, козаків та жителів правобережних полків. “...Скоро по відібранню володіння українськими землями відразу старанно почав прикладати сили, щоб спустошена Україна знову квітнула через поселення людей... яким то людям даю свободу на 15 років...”, - говорилося в його зверненні до канівського полковника І. Губаренка від 20 листопада 1681 р. [610. – Т. 6. – Т. 15. – С. 329]. Закличні універсали Г. Дуки, в яких він оголошував “слободи” (землі, на яких могли селитися та працювати селяни й протягом певного

часу не сплачувати за це податків чи відробляти якісь повинності) від 5 до 20 років, як зазначав С. Величко, «ходили в народі» протягом 1682 - 1683 рр. [176. – Т. 2. – С. 289]. Відомий також універсал Дуки про запровадження вільного поселення на Правобережній Україні від 16 червня 1682 р. [121, арк.2; 196. – Т. 3. – С. 351]. Універсали хоч і були адресовані правобережним українцям, але розповсюджувалися головним чином на Лівобережній Україні. Це викликало бурхливу реакцію її уряду. Однак на гнівні листи І. Самойловича з вимогою не переманювати його підданих Дука відповідав, що він лише допомагає людям повернутися на попереднє місце проживання (більшість населення Правобережжя в результаті т.зв. «великих згонів», організованих гетьманом Самойловичем у 1679 - 1680 рр. було переселено на лівий берег Дніпра). Султанський ставленик виправдовував свої дії тим, що, згідно з положеннями Бахчисарайського миру, українці, які раніше проживали на Правобережжі й силою були виведені на Лівобережжя, стали підданими Османської імперії [540, с.396].

Крім того, Г. Дука був не проти спеціальних операцій щодо зворотного “перегону” лівобереженців, які, очевидно, проводилися за ініціативою правобережних полковників і копіювали попередні дії І. Самойловича. На початку 1683 р. чигиринський полковник Уманець організував рейд невеликого загону козаків на Слобожанщину. Вони мали спалити Охтирку, Харків і Лохвицю, а їхнє населення “перегнати” на Правобережжя. Однак цей загін був оточений і захоплений у полон. На допиті чигиринські козаки засвідчили, що Уманець збирався відправити на Лівобережжя з такою місією ще 80 чоловік [417, с.59].

Розлючений діями Дуки гетьман І. Самойлович (він, до речі, ще з 1674 р. титулувався не інакше, як «гетьман обох сторін Дніпра») лаштує чергове посольство до Москви і в інструкції своїм посланцям від 20 липня 1681 р. вказує, щоб вони передали царю наступне: “...що салтан турецький дозволяє, між річками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські й володарів своїх у тій стороні мати хоче” [166. – Ч. 2. – С. 279]. Аналізуючи

зміни до тексту Бахчисарайського договору, внесені султаном Мегмедом IV під час ратифікації в Стамбулі, Самойлович наголошує, що якщо той не буде відпускати людей на Правобережну Україну, то Порта визнає це за порушення турецько-російських домовленостей. “А якщо б ми людей туди (на Правобережжя. – *Т.Ч.*) пустили (що учинити недостойно), то ця сторона (Лівобережжя. – *Т.Ч.*) збідніє дуже жителями..., знаю що більшість для плодovитої тої землі, з цієї сторони нашої Дніпра йти захочуть” [166. – Ч. 2. – С. 279], -відзначав лівобережний гетьман, хвилюючись, що Г. Дука переманить до себе багато його підданих. Саме тому Самойлович запропонував царю терміново змінити дану статтю Бахчисарайського договору.

Порушуючи бахчисарайські домовленості, Дука почав відроджувати старовинні українські міста Подніпров'я – Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь та ін. Крім того, він дав наказ збудувати резиденцію для наказного гетьмана І.Драгинича в Немирові, а також розпочав споруджувати власний палац у с.Циканівка (Циганівка), що над Дністром навпроти молдовських Сорок [176, с.289; 241, с.346]. Саме звідси Дука планував керувати правобережним Українським гетьманатом та Молдавським князівством. Тут, в українському прикордонному селищі, він хотів оселитися разом з своєю сім'єю [163. – Т. V. – С. 167 - 168]. Також літописці подають інформацію про те, що Г. Дука “звелів збудувати для своєї князівської резиденції в Брацлавському полку за Богом біля містечка Печери знаменитий дім” [176, с.289]. Є відомості про оборонні замки, збудовані українсько-молдовським правителем у Могилеві та Ямполі [1140, с.33].

На жаль, обмаль інформації про політику Г. Дуки в соціально-економічній сфері. Проте можемо стверджувати, що за його наказом І.Драгинич збирав у правобережних полках на свою користь певні різновиди податків - у 1682 р. той видав універсал канівському полковнику І. Губарю-Бершадському з наданням права збирати грошові збори з торговельних операцій на території свого полку [121, арк.2; 196. – Т. 3. – С. 351]. Можливо,

такі ж універсали були направлені й іншим полковникам Правобережної України.

У 1682 р. Г. Дука мав зустріч із львівським православним єпископом Й.Шумлянським у Немирові [10, арк. 344]. На ній вирішувалися питання підтримки правобережним Українським гетьманством православної віри та особисто Шумлянського в його безперервній боротьбі з конкурентами за єпископську посаду. Також обговорювалася проблема виборів та затвердження королем митрополита для Української православної церкви.

На початку наступного року Дука розпочав активну дипломатичну діяльність. Він листується з польським королем Яном III Собеським та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. У посланні королю від 12 лютого 1683 р. з Ясс він піднімає питання щодо продовження роботи польсько-турецької комісії з визначення належності прикордонних українських та молдовських територій тому чи іншому монархові, зокрема, зазначаючи, що тільки “при відкритій і вільній границі будуть продовжуватися на Пограниччі і в другій тутешній землі (Україні. – *Т.Ч.*) певні справи і замішання” [10, арк. 129 - 130]. Місяцем раніше, 11 січня, “господар Молдавії та України” звертався до Самойловича: ”Досить ясный доказ сусідської приязні моєї до Вашої Милості милостивого Пана є в тому, що я, супроти ворожих речей і задатків.., з огляду на свіжо постановлений і тепер потверджений мир між монархами, іду з неодмінним і спокійним сусідством до Вашої Милості, милостивого Пана... Тепер доходять до нас сюди постійні плачливі скарги від людей, що вийшли на свої місця на цей бік Дніпра (Правобережжя. – *Т.Ч.*), що там (на Лівобережжі. – *Т.Ч.*) їхні жінки й діти лишаються в жахливому ув'язненні. Це все діється супроти пактів, постановлених між монархами – найяснішою Портою та їхніми пресвітлими царськими величностями.” [176, с.290]. На початку березня 1683 р. Дука знову звернувся до гетьмана і висловив йому разом з прихильністю свою стурбованість ситуацією, що склалася. Крім цього, він повідомляє, що посол від Самойловича, який перебував у нього, з почестями відправлений з Молдавії [552, с.162].

Влітку-восени 1683 р. Дука, виконуючи другу умову султана щодо його правління в Україні (надання військового контингенту для ведення війн з Туреччиною), бере участь у відомих Віденських подіях – облозі 200-тисячною Османською армією на чолі з великим візирем Кара-Мустафою австрійської столиці, битві турків з об'єднаними польсько-австрійськими військами під Віднем (12 вересня 1683 р.) та локальних сутичках між противниками на території Угорщини й Словаччини. Польський дослідник Я. Віммер засвідчував, що військові підрозділи, очолювані Г. Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень у другій половині червня 1683 р. [1151, s.173]. Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 5-6-ти тисячне військо. Серед них було й декілька козацьких полків, які формувалися з українців Правобережжя [919, с. 78 - 94].

“Хроніка Сілагдара” подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах поблизу австрійської столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня зазначається: “... мали бути збудовані мости на річці Раба..., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воєвода волоський господар Сербан і воєвода молдавський Дука” [320, s.103]. Сілагдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавсько-українських сил у складі армії Кари-Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня 1683 р. – вони знаходилися в тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю [320, s.161].

Цікаво, що після того, як союзницькі війська Яна III Собеського 29 жовтня здобули замок в Остригомі, Г. Дука відмовився платити великому візиреві Османської імперії “належного від нього з титулу податку”. За це він був ув'язнений турками до сплати належних грошей. “...У понеділок дня дев'ятого (листопада. – *Т.Ч.*) випущено його (Дуку. – *Т.Ч.*) на волю і дозволено йому рушити у зворотну дорогу до свого краю”, – знаходимо запис у щоденнику Сарі Мегмед-паші [320, s.196].

Довга відсутність Г. Дуки в Молдавії та Правобережній Україні спричинила до оформлення там сильної опозиції серед молдавського боярства та козацької старшини. Довголітній конкурент Дуки за молдавський трон Шимон Петричейку*, який з 1674 року перебував у Польщі, прибув до князівства й організував у Лопушанах боярський з'їзд, на якому більшість склала присягу на вірність новопроголошеному господарю Молдавського князівства [1140, s.36]. Прибічники Дуки на чолі з Праговичем втекли до Волоського князівства, а Ш. Петричейку видав спеціальний універсал, в якому амністував тих представників молдавської еліти, що раніше служили туркам і їхньому наміснику, а тепер перейшли на його бік. Одночасно він оголосив про конфіскацію маєтків у тих бояр, які продовжували визнавати зверхність Порти. У середині грудня 1683 р. Петричейку оволодів Яссами – тогочасною столицею придунайського князівства. Успішній компанії Петричейку сприяла військова підтримка польського короля та призначеного від його імені в Правобережній Україні гетьмана С. Куницького [901, с.314 - 322].

Ще в серпні 1683 р. на Правобережжі була проведена старшинська козацька рада, яка висунула на гетьманську посаду кандидатуру немирівського старости і білоцерківського полковника С. Куницького. Ян III Собеський затвердив це рішення козацьких старшин. Куницький разом зі своїми прихильниками, так само, як і Петричейку в Молдавії, відразу ж почав розправлятися з представниками Г. Дуки. Вже у вересні він витіснив з Немирова І. Драгинича, який “утік за Дністр до Сороки в міста волоські” [76, арк.699]. Скориставшись відсутністю Дуки, С. Куницький у жовтні-грудні 1683р. організував похід до Молдавії на чолі 5-6-тисячного козацького війська [901, с.314 - 322]. Тут правобережні козаки об'єднуються з підрозділами Ш. Петричейку і спільними зусиллями витісняють нечисленні

* Шимон Петричейку (рум. – *Petricicic*) походив із родини дрібних молдавських бояр. Займав посаду великого ключара Молдавського князівства. У 1672 р. був призначений Мехмедом IV його господарем після детронізації Г. Дуки. Після Хотинської битви 1673 р. переходить на бік Яна III Собеського і з того часу бореться за відвоювання молдавських земель в Османській імперії та господарську владу під протекторатом Речі Посполитої.

турецько-татарські сили з молдавських земель та завойовують значну територію Північного Причорномор'я.

Незважаючи на успіхи пропольської партії в особах господаря Петричейка та гетьмана Куницького, Дука повернувся до Молдавії, плануючи з допомогою білгородських та буджацьких орд, які йшли з-під Відня, прогнати своїх опонентів. Наприкінці грудня 1683 р. він прибув до одного зі своїх маєтків у Домнештах і, ознайомившись з ситуацією, на початку 1684 р. скаржився до Стамбула, що козаки «відібрали у нього Поділля і Україну» [911, с.171 - 181]. Через деякий час «воєвода і господар» Молдавського князівства та правобережного Українського гетьманства був захоплений у полон польською хоругвою і відправлений до королівського замку в Яворів, що поблизу Львова. Так завершився період правління на Правобережній Україні чергового ставленника Османської імперії.

У війнах з Річчю Посполитою та Московською державою і лівобережним Українським гетьманством турецький султан Мегмед IV здобув право поширення протекції Османської імперії на землі Правобережної України. Тим більше, що, зважаючи на інкорпораційну політику щодо козацької держави Варшави і Москви, гетьманський уряд П. Дорошенка запросив османську армію для допомоги та у результаті довготривалих переговорів і обміну посольствами протягом 1669 – 1670 рр. визнав залежність від Високої Порти. Крім того, за допомогою довговічного союзника турків Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московським царством і створити антипольський блок держав у складі України, Московії, Туреччини та Криму. Проте, з огляду на позицію царського і султанського урядів, П. Дорошенку не вдалося досягнути примирення двох «високих» сторін. Під натиском військових сил Москви та Батурина цей український гетьман вимушено здає булаву на користь лівобережного регіментаря І. Самойловича та його сюзерена – Олексія Михайловича.

Мегмед IV був зацікавлений у створенні на території Західного Поділля провінції Османської імперії - еялету Каманеджі, який став найбільш заглибленим у європейський континент на північ від Стамбулу володінням Високої Порти. Водночас відносно легка перемога над військами Речі Посполитої на Поділлі не дала туркам можливості об'єктивно оцінити військові сили своїх християнських супротивників у майбутньому. Це й підштовхнуло султана Мегмеда IV та його великого візира Кару Мустафу нарешті розпочати втілювати в життя плановану заздалегідь всіма Османами ідею про завоювання «золотого яблука» світу, столицею якого для них бачився Відень.

Саме позиція Лівобережної Гетьманщини, до якої, з огляду на українсько-московський договір 1672 р. та мілітарну потугу Війська Запорозького, уважно прислухалися в Москві, перешкодили царям укласти «вічний мир» з Річчю Посполитою, що водночас дозволило б росіянам і лівобережним українцям допомогти австрійському імператору та польському королю у майбутній війні з Османською імперією [903]. Зважаючи на виснаження ресурсів України у війні з Портою протягом 1676 – 1681 рр. та пам'ятаючи про жорстокий спротив Польщі утвердженню козацької держави ще з часів Хмельниччини, І.Самойлович постійно застерігав російський уряд від пропонованого Варшавою спільного походу проти турків у район Дунаю та виступав проти урядування на Правобережній Україні від імені турецького султана молдавського господаря Г. Дуки.

Не можемо погодитися з твердженням окремих вітчизняних та зарубіжних істориків про те, що правління Г. Дуки на Правобережній Україні в статусі васала турецького султана зводилося тільки до формального доповнення титулу господаря [915]. Адже саме під час цієї короткочасної молдавсько-української персональної унії після довготривалих війн між Річчю Посполитої Османською імперією, Московською державою, Кримським ханством та Українським гетьманством відбулися певні

позитивні зрушення стосовно стабілізації суспільно-політичного життя у цьому регіоні.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНА У БОРОТБІ ЗА ПАНУВАННЯ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ МІЖ ГАБСБУРГАМИ ТА ОСМАНАМИ

5.1. Передумови утворення антитурецької коаліції країн Європи

Якими ж були стосунки між *Respublica Christiana*, що кинули виклик мусульманській експансії – Австрійської імперії, Речі Посполитої, Венеціанської республіки, Апостольської столиці та Московської держави, й чому саме вони протистояли Османській імперії протягом багатьох століть?

Близько трьохсот світських і духовних князівств та півтори тисячі самостійних рицарських володінь існували на середину XVII ст. в межах т.зв. Священної Римської імперії німецької/австрійської нації (інші назви – Священна імперія, Австрійський дім, Австрійська імперія, Австрійське цісарство, Габсбургська монархія, Імперія Габсбургів тощо), яка була мультиетнічним державним утворенням.. Більшість із цих князівських і рицарських володінь довгий час перебували в різній стадії васальної залежності від імператорського дому Габсбургів, і лише Вестфальський мир 1648 р. встановлював територіальний суверенітет австрійських/німецьких князів з правами укладати союзи між собою та іноземними державами [533, с.9]. Єдиним обмеженням була заборона союзів, направлених проти імператора. По суті, Священна імперія була конфедерацією великої кількості середніх і дрібних земельних володінь, королівств, князівств, курфюрств, герцогств, ландграфств, володінь імперських лицарів-васалів та вільних міст, які були справжніми державами в складі Імперії [927, с.142]. Гасло «Австрія має володіти усім світом» (*“Austriae est imperare orbi universo”*), яке імператор Фрідріх III Габсбург (1437 – 1493 рр.) у вигляді аббревіатури *AEIOU* додавав до свого підпису, було актуальним для володарів імперії і протягом наступних століть. Володар імперії уособлював у собі дві різні владні функції: з одного боку, він був австрійським/німецьким королем, а з другого – потенційним володарем усього західного християнського світу

[745, с.59]. На обґрунтування останньої тези (про вічність Римської імперії та влади її цісарів) і насадження її в суспільній свідомості була направлена майже вся тогочасна західноєвропейська політична думка.

Надмогутньою Священна імперія стала за панування Карла V Габсбурга, коли об'єднала під своєю владою території Австрії, Німеччини, Іспанії, Нідерландів, Італії стала наднаціональним державним утворенням. Від часу зречення у 1556 р. Карла V Габсбурга дім Габсбургів поділився на дві самостійні гілки – іспанську та австрійську. У різний час під владою австрійських імператорів перебували Чехія, Угорщина, Трансільванія, частина Хорватії. Незважаючи на всю свою велич, всередині Священної імперії, як дослідив російський історик Б. Поршнев, існував ряд серйозних протиріч: державних – між імператором і князями; релігійних – між різними конфесіями; національних – між німцями/австрійцями, слов'янами, угорцями та ін.; соціальних – між суспільними верствами і групами тощо [745, с.59]. Одним із протиріч, на думку науковців, було те, що політична еволюція Австрійської імперії відбувалася в напрямку все більшої територіалізації, тобто зростаючого повновладдя місцевих князів. Це, проте, зміцнювало владу імператора як космополітичного християнського “володаря всіх володарів” (“*Augustissimus*”) [736, с.99 -100]. Саме за правління Карл V Густава відновлюється традиція коронування володарів Австрії на імператорство Папою Римським, що й відбулося у 1530 р. Потрібно зазначити, що, незважаючи на окремі періоди непорозуміння і навіть ворожнечі між Священною імперією й Ватиканом у наступні роки, Апостольська столиця завжди підтримувала Відень у його боротьбі з Османською імперією.

Окрім того, одним з найбільших союзників Австрії у різні часи виступало Польське королівство. Мирні договори різного характеру між цими державами уклалися у 1439, 1470, 1474, 1549, 1589, 1598, 1613, 1621, 1633 та 1636 рр. [375]. Під час зустрічі у Відні в 1515 р. польський король Сигізмунд I Старий домовився з австрійським імператором та чесько-

угорським королем стосовно підтвердження Другого Торунського Трактату (1466 р.) про васальну залежність від Польщі Тевтонського ордену [569, с.180]. Ця держава-орден була васалом польських королів до 1618 р. Протягом багатьох десятиліть під владою Корони Польської за згодою Австрійської імперії перебували Бранденбурзьке курфюрство, Молдавське та Волоське князівства.

Інтелектуали багатьох європейських країн продукують власні проекти боротьби з Османською імперією. Не відступили від цієї “моди” й представники тогочасної культурної еліти Речі Посполитої. Протягом 90-х рр. XVI ст. уродженець Холмщини, київський католицький єпископ Йосиф Верещинський опублікував ряд публіцистичних творів, в яких наскрізною думкою проходить ідея організації загальноєвропейської війни з мусульманами. В одній із своїх праць за 1597 р. Й. Верещинський пропонував набрати боездатне військо у Польщі за рахунок спеціального податку й організувати три військові експедиції проти турків. Окрім поляків та литовців, до цих походів пропонувалося залучити московитів, а також українське козацтво. Загалом у війні проти Стамбулу мали взяти участь 425 тисяч чоловік, набрані у християнських країнах Європи [770, с.264; 1053, с.175 -176].

Через два десятиліття після проектів Й. Верещинського козацтво все ж таки взяло участь у загальноєвропейській війні 1618 – 1648 рр, але не проти турків. Хоча у цей час Австрійська імперія знову планувала залучити запорожців до боротьби проти Османської імперії, й, очевидно, навіть уклала відповідний договір з Військом Запорозьким Низовим [694, с.114]. Восени 1619р. десятитисячний загін запорожців виступає на боці Фердинанда II Габсбурга у його боротьбі з чехами і трансільванцями під Віднем. “У цезарських землях вони (козаки) спочатку в Угорщину вдерлися, невдовзі через Сілезію і потім Моравію аж до Відня помандрували” [451, с.68] , – свідчив про перший похід українського козацтва до австрійської столиці С. Любеньський у праці “Лавровий вінок австрійців” (Франкфурт, 1627). У

зв'язку з тим що австрійський імператор не виплатив необхідної суми грошей, козацькі підрозділи наприкінці року повернулися в Україну.

На початку 1626 р. шведські послы у Москві запропонували московському цареві об'єднати військові сили проти Австрії й запросити до цього союзу українське козацтво [161. – Т. 1. – С. 448; 932, с.99 - 98]. Того ж року посол Шведського королівства Філіп Бодлер піднімав питання про залучення Війська Запорозького для боротьби з Австрійською імперією на переговорах з трансільванським князем Бетленом Габором [629, с.74].

У 1627 р. польсько-литовський король Сигізмунд III Ваза вимагав у гетьмана Михайла Дорошенка, щоб той виступив у похід до Прибалтики воювати проти шведів [161. – Т. 1. – С. 215]. Але тоді козацький ватажок відмовив своєму сюзерену. А вже в 1631 р. дві тисячі козаків воювали на боці командувача австрійських сил Адольфа фон Валенштейна у битвах на території Сілезії проти союзника короля Швеції саксонського курфюрста Йогана-Георга. Через деякий час, протягом 1635 – 1636 рр., чотири тисячі українців допомогли військам Австрійської імперії оволодіти французькими територіями - Люксембургом, Фландрією і Пікардією [420, с. 170 - 175].

Загалом же події Тридцятилітньої війни 1618 – 1648 рр. сприяли тому, що українське козацтво почало частіше фігурувати в різноманітних політичних комбінаціях монарших дворів Європи [646, с.340]. Очевидно, між 1621 та 1628 рр. у турецькому полоні перебував майбутній запорозький гетьман Іван Сулима, звідки зміг втекти, організувавши повстання на одній з турецьких галер у Середземному морі. Цей сміливий вчинок козацького ватажка був відзначений самим Папою Римським Павлом V Боргезе, який за те, що Сулима доставив у Рим полонених на галері турків, вручив українцю золотий медальйон із власним портретом [461, с.46]. А 1633 р. декілька полків Війська Запорозького у складі війська Речі Посполитої на чолі з великим коронним гетьманом С. Конєцпольським відзначилися під час відбиття нападу 50-тисячної армії Османської імперії силістрійського

(очаківського) бейлербея Абази-паші на Кам'янець-Подільський [39, арк.121; 1104, s.286].

У 1645 р. між Венецією і Османською імперією розпочалася т.зв. Кандійська війна на Середземному морі. Військові дії супротивників головним чином точилися за острів Крит, який знаходився на перетині важливих торгових шляхів. Уже на першому році війни венеціанські дипломати розпочали переговори з польськими урядовцями щодо можливої участі флотилії запорожців у морських операціях проти турків. Невдовзі венеціанський посол передав гроші для спорядження козацьких човнів, які вже почали будувати на Запорожжі. Тільки спротив впливових представників польської шляхти не дозволив запорожцям допомогти Венеціанській республіці. Наступного, 1646 р., до Варшави прибуло також московське посольство, яке звертається з проханням до монарха Речі Посполитої про залучення козацького війська для війни з Кримським ханством. Владислав IV, з огляду на існування польсько-турецьких мирних домовленостей, таємно дозволив українцям брати участь у морських походах проти Османської імперії [987, s.342]. З огляду на завоювання турками майже всієї території Угорщини, у свідомості європейського суспільства почала складатися думка про об'єднання зусиль багатьох країн у боротьбі проти османської загрози. У 1646 р. німець Мартін Цайлер видав книгу "Опис Угорського королівства", в якій висловлювалася думка про об'єднання християнських країн для допомоги Угорщині та Венеції. Якщо цього не відбудеться, то, на думку М.Цайлера, турки невдовзі загрожуватимуть не лише Австрії, але й Чехії, Польщі, а також Франції, Данії і Швеції [1176]. Слідом за німецьким виданням у багатьох країнах Європи з'явилися книги й брошури, провідною думкою яких була спільна військова боротьба усіх християнських країн проти мусульманської Османської імперії [519, с.150].

«Шість одночасних революцій», які, на думку Міхаїла Барга та інших істориків, виникли в середині XVII ст. у багатьох країнах європейського континенту, в т.ч. і в східних воєводствах Речі Посполитої, внесли досить

суттєві зміни у співвідношення сил між державами, розташованими, з одного боку, між Балтійським та Чорним морями, з другого – між річками Єльба та Дон. На території Центрально-Східної Європи з'явилося нове державно-політичне утворення на чолі з гетьманом. Воно претендувало на певний міжнародний статус, який у той час могли забезпечити тільки регіонально наближені династичні двори. Самопроголошений правитель козацької України старшина Війська Запорозького і “напівшляхтич” Богдан Хмельницький був визнаний європейськими та азійськими монархами як васальнозалежний володар, який мав право йменуватися титулом “*dux*”. Протягом 1648 – 1657 рр. Український гетьманат, завдяки упровадженій Б. Хмельницьким концепції полівасалітетної підлеглості [904, с.315 - 318], утвердилося в геополітичній структурі Європи як окрема держава.

Відчувши військовий потенціал козацької держави, військо якої протягом 1648 – 1649 рр. отримало ряд визначних перемог над коронною армією Польсько-Литовської держави, Венеціанська республіка направила до Чигирин свого представника Альберто Вімініу [599, с.51 – 89; 295, с.153 - 156]. Влітку 1650 р. італійський дипломат провів переговори з гетьманом Б. Хмельницьким щодо можливості залучення Війська Запорозького до війни Венеції з Османською імперією, зокрема, направлення в район Дарданелл козацької флотилії [600, с.634 - 635]. Український уряд у перспективі не заперечував взяти участь у Критській війні, однак тоді відмовився, зважаючи на те, що мав у союзниках Кримське ханство [800, с.221]. А тому гетьман Хмельницький радив А. Віміні звернутися з відповідною пропозицією до хана Іслам-Гірея.

Наступного, 1651 р., венеціанський дипломат Джироламо Каваца знову намагався втягнути українців у війну з турками. Незважаючи на те що українсько-венеціанські переговори не мали продовження, вони несподівано отримали великий розголос у Західній Європі. Їхнім відгомонам стало зображення українського козака поруч з представниками Австрії, Польщі, Іспанії, Швеції та Москви на гравюрі невідомого голландського художника.

Поруч з іншими, на ній був і такий напис: “Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю до [турків] гострить він шаблю...” [786, с.81].

Стосунки між Австрією та Польщею активізувалися у 50-х рр. XVII ст. у зв'язку з розгортанням Української революції на землях східних воєводств Речі Посполитої та Північною війною 1655 – 1660 рр. Відразу ж після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. між гетьманом Б.Хмельницьким та царем Олексієм Михайловичем Відень, побоюючись зміцнення Москви за рахунок колишніх підданих короля, ініціював дипломатичне примирення між Польщею та Росією. У жовтні-листопаді 1654 р. під час переговорів в австрійській столиці московського посла І. Баклановського з імператором Фердинандом III Габсбургом було заявлено про необхідність польсько-московського союзу [873, с.797]. Невдовзі таку ж пропозицію виголосив Яну II Казимиру і австрійський резидент. У 1655 р. на Річ Посполиту напала Швеція, яка користуючись її ослабленням хотіла спочатку оволодіти Польщею, а потім завоювати Московську державу. На початку січня 1656 р. відбулися московсько-австрійські переговори, які передували укладенню у листопаді того ж року Віленського трактату. Тим часом Австрія виступала з новою ініціативою – укласти мирну угоду з шведським королем Карлом X Густавом. Потрібно наголосити й на тому, що саме вторгнення Швеції до Польсько-Литовської держави змусило Олексія Михайловича погодитися на перемир'я з Яном II Казимиром у 1656 р. Водночас серед причин втручання Карла X Густава у східноєвропейські проблеми було велике бажання цього північного монарха повністю оволодіти узбережжям Балтійського моря (концепція «шведського озера»). А це входило в суперечність не тільки з бажанням Речі Посполитої утримати прибалтійські Інфлянти, але й зі зростаючими територіальними апетитами Московського царства. Розпочата в тому ж році шведсько-російська війна стала своєрідним прологом до вирішальної битви між Стокгольмом, Варшавою і Москвою за Балтику вже на початку наступного століття.

1 грудня 1656 р. цезар Фердинанд III Габсбург та король Ян II Казимир підписали Віденський договір, який поновлював усі попередні мирні домовленості між країнами. У його статтях було відзначено, що австрійський імператор докладе усіх зусиль, щоб повернути під владу польсько-литовського короля непокірних бранденбурзького електора Фрідерика Вільгельма та українського гетьмана Б. Хмельницького (*“Inprimis et ante omnia SCMtias per ablegatos suos quantocius dextre tam cum Ser-mo Electore Brandenburgico quam etiam cum ductore Cosacorum Chmielnicio eiusque exercitu agi curabit, ut ad obedientiam regi et regno debitam redeant”* [374, s.33]). Окрім того, Відень зобов'язувався виступати посередником у переговорах між Польщею та Швецією, а також між Варшавою та Москвою.

Виконуючи свої зобов'язання перед польським королем, весною 1657 р. в Чигирині перебувало посольство імператора Фердинанда III Габсбурга на чолі з П. Парцевичем, який запропонував Українському гетьманству посередництво Відня у мирних переговорах козацького уряду з Варшавою та вмовляв Б.Хмельницького позбутися московської протекції й повернутися під владу Корони Польської [187, с.574 - 575]. Секретар австрійського посольства К.Маріянович записав вітальну промову П. Парцевича до гетьмана: “Світлий і вельможний Пане, Гетьмане славного і войовничого народу Запорозького й ласкавий пане! Фердинанд III, з Божої ласки Імператор Римський і всіх Володарів Християнських від сходу до заходу сонця, Законний, Найвищий і Августійший Глава, обіймаючи своєю любов'ю всіх заслужених, здавна пізнав славні вчинки Твоєї Світлості... перед вельможними і славними радниками, що становлять цю славну і войовничу республіку...” [786, с.109]. Про перебування австрійського посла в Чигирині гетьман повідомив Мегмеда IV, відправивши до Високої Порти посольство на чолі з Л. Капустою. Адже Б. Хмельницьким не дуже довіряв імператору, який перед тим не тільки всіляко підтримував головного противника українців – Польщу, але й підбурював до виступу проти козацької України придунайські князівства.

27 травня 1657 р., після смерті Фердинанда III Габсбурга, Віденський договір було підтверджено, а також додано пункт про направлення на допомогу польсько-литовському королю 12-тисячного війська та введення австрійських залог до Кракова і Познані. Також польський посол Б. Лещинський від імені короля і п'ятьох сенаторів підписав з імператором додатковий секретний протокол щодо підтримки кандидатури від Габсбургів на польсько-литовський трон після смерті Яна II Казимира і скасування права вільних виборів у Речі Посполитій. Лише за умови початку війни з Османською імперією 18 липня 1658 р. новим цесарем Священної імперії було обрано Леопольда I Габсбурга.

Водночас гетьманським урядом України проводяться активні переговори щодо прийняття протекції цесаря Австрійської імперії. Полковник Війська Запорозького Данило Виговський (за іншими даними, Юрій Немирич) зустрівся з представником Відня бароном Ф. Лісолею, якому заявив “із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти..., аби Польська [Корона] не впала і Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цесаря і якщо Й[ого] Ц[есарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому” [1057, s.244 – 245, 484 - 485]. Згідно з повідомленнями австрійця, український гетьман пропонував Леопольду I й Габсбургській династії підтримку в боротьбі за польсько-литовський трон та “в інших справах” [1108, s.519]. Про початок українсько-австрійських переговорів відразу стало відомо Яну II Казимиру, який заборонив “гетьманові Великого князівства Руського” продовжувати їх надалі. Навесні 1659 р. українські дипломати мали переговори й з представниками Брандербурзького курфюрства, на яких також обговорювалося питання елекції Габсбургів у Речі Посполитій [1057, s.484 - 485]. Як зазначали сучасники, така різновекторна дипломатія І.Виговського була йому необхідна для того, щоб здобути собі незалежне становище.

Міжнародні інтереси австрійського двору розходилися з планами Українського гетьманства, яке не хотіло примирення між польським королем та московським царем. Але, як зазначалося вище, Відень, з огляду на попередні домовленості з Варшавою, став ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-московських переговорів у другій половині 1650 - 1680-х рр., в тому числі, і в підписанні не тільки Віленського трактату 1656 р., а й Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Так, у січні 1661 р. імператор Леопольд I Габсбург відправив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуці стала поїздка до Варшави московських послів Ф. Леонтева та І. Михайлова з пропозиціями трьохрічного перемир'я, що невдовзі призвело до укладення московсько-польської угоди в Андрусові [167. – Ч. 1. – С. 22]. А навесні 1684 р., за два роки до підписання Вічного миру, у Москві відбулися переговори російських дипломатів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які від імені Речі Посполитої домовилися про початок мирного процесу між королем і царем.

Північна війна Швеції з Польщею 1655 – 1660 рр. та її союзниками завершилася проведенням представницького з'їзду європейських політиків у 1660 р. Дипломатичний конгрес відбувся за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія та при посередництві Франції в містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу проявилися дві тенденції: по-перше – австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою й Шведським королівством; по-друге – ряд країн схилилися до розбиття антишведської коаліції Польщі та Московії й примирення між Стокгольмом і Варшавою. У результаті підписаного в Оливі шведсько-польського договору, між обома державами припинялася війна, проте польський король, хоча й отримував частину Прусії, але зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території прибалтійських Інфлянт. Оливський конгрес також підтвердив положення

бранденбургсько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі поступки Польської корони стали можливими з огляду, як стверджував коронний канцлер М. Пражмовський, на позицію Московської держави, що не хотіла поступатися правом протекторату над козацькою Україною і прагла сама укласти сепаратний мир зі Швецією проти Речі Посполитої [1057, s.302].

Такий мир між Москвою і Стокгольмом було укладено в 1661 р. І саме під час засідань дипломатичних комісій, які готували цей мирний договір, боярин А. Ордин-Нащокіним чи не вперше офіційно висловив думку щодо досягнення зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу території козацької держави. Зокрема, керівник московської делегації запитував у царя про те, що якщо заради миру із Швецією Олексій Михайлович згоден віддати їм інфлянтські міста, то чому не можна поступитися польсько-литовському королю Правобережною Україною? Проте у першій половині 60-х рр. XVII ст. Москва вирішила поступитися претензіями на узбережжя Балтики і направити усі сили на боротьбу з Річчю Посполитою за право володіти непокірним Українським гетьманством.

У квітні 1663 р. Мегмед IV вручив своєму великому візиреві Прапор Пророка, що означало початок війни Османів з Австрійською імперією. Наприкінці липня турки вирушили з-під Буди в напрямку однієї з найважливіших словацьких фортець Ершекуйвар. Після місячної облоги в кінці вересня це досить міцно укріплене місто було захоплене. З огляду на те, що турки під час військових дій неодноразово загрожували здійснити похід на Відень, підрозділи імператорської армії не прийшли на допомогу словакам, а захищали шляхи, які вели до австрійської столиці.

Влітку 1664 р. новий великий візир Агмед-паша Кьопрюлю на чолі 60-тисячної армії все-таки наважився виступити у напрямку столиці Австрії. Та на угорсько-австрійському кордоні поблизу містечка Сентготхарду на нього чекали імператорські війська під командуванням відомого європейського полководця Раймонда Монтекуколі. 1 серпня відбулася вирішальна битва, в

якій турки зазнали поразки, втративши близько 16 тисяч чоловік вбитими [714. – Т. 2. – С. 160]. У зв'язку з цим, 10 серпня Османи уклали мир з Габсбургами у Вашварі, який незважаючи на поразку був досить вигідним для них. Адже за цим договором, по-перше, османський ставленик Михайло Апафі залишився володарем Трансільванії, турецькі і австрійські війська виводилися з трансільванських фортець; по-друге, туркам залишалися важливі угорські фортеці Варад, Ершекуйвар і Нойгозель. Султан і імператор зобов'язувалися не допомагати противникам один одного та обмінюватися інформацією про свої плани. Висока Порта та Австрійський дім навіть уклали між собою торгову угоду і обмінялися подарунками на суму в 200 тисяч золотих талерів⁵ [519, с.166].

Але, уклавши мирний договір, Османська імперія не полишала планів завоювання Австрії та її столиці. Так, у 1665 р., під час поїздки турецького посольства до Відня для ратифікації імператором остаточного тексту Вашварського миру, його члени склали ґрунтовний опис усіх віденських оборонних споруд. Ці дані мали лягти в основу майбутніх військових розробок Високої Порти. Тоді ж один з учасників посольства, невтомний мандрівник Евлія Челебі, який перед тим відвідував і Україну, зробив свої нотатки у «Книзі подорожі» про Відень. У них він висловив побажання, щоб

⁵ Талер (з нім. «*thaler*», «*taler*») – велика срібна монета, яка перебувала в обігу в багатьох європейських країнах. Була еквівалентом золотого гульдена, який з 1484 р. почали карбувати в Тиролі. Почала карбуватися з кінця XV ст. й спочатку мала однакову вартість з золотим гульденом (60 крейцерів). Монета отримала назву від німецького міста Іоахімсталь («*Joachimstal*») й спочатку називалася «іоахімсталерами». На початку XVI ст. маса 1 талера становила 27, 41 г чистого срібла. З того часу т.зв. імперіальний талер оцінювався у 72 крейцери (крайцерів). З 1580 р. почав випускатися у Польщі вагою 24,3 чистого срібла, де стали називатися «талярами», «золотими» чи «коповими». З 1668 р. таляр дорівнював 5 – 7 польським грошам мідними монетами. Протягом XVI – XVIII ст. талери були дуже популярними в Україні, де називалися талярами У Московії були відомі як «єфімки». Довгі століття талери були стандартом для карбування європейських срібних монет.

це “червоне яблуко” світу (“*кизил елма*”)* якнайшвидше впало до рук мусульман [714. – Т. 2. – С. 226].

Для Османської імперії, яка після завоювання Константинополя претендувала на спадщину римських і візантійських імператорів, в останній чверті XVII ст. настали нелегкі часи. Зважаючи на внутрішні проблеми, політична еліта імперії намагалася дати новий поштовх ідеї “священної війни з невірними”, призупинивши тим самим кризові явища всередині країни. Ідея захоплення Відня стала одним з головних постулатів зовнішньої політики Стамбула, адже завоювання «вічного міста» мало б вирішальне значення у завершенні формування турецькими султанами концепції «Висока Порта – спадкоємець Римської імперії» [816, с.11; 886, с.33].

Якщо в Центральній та Західній Європі туркам протистояли Ватикан, Австрія і Венеція, то в східній частині континенту проти Османів виступали Польща і Московія. Останні уклали між собою Андрусівське перемир’я 1667 р., яке започаткувало перегрупування сил у Центральній і Східній Європі й стало небезпечним для геополітичних планів турецьких султанів і залежного від нього Кримського ханства опанувати територією козацької України. У липні 1667 р. султан Мегмед IV направив листа до польсько-литовського короля Яна II Казимира, в якому йшлося про таке: якщо Річ Посполита хоче збереження миру, то вона повинна відмовитися від українських підданих султана. А в червні, під час перебування в Адріанополі** польського посла Висоцького, турецькі урядовці заявили, що

* Спочатку «червоним яблуком» світу (повна назва – «*Kuzyl Elma'da guruszuruz*») Османами вважався італійський Рим. Евлія Челебі вперше ж означив Відень як «червоне яблуко», але вже австрійське.

** Адріанополь (зараз – Едірне) – турецьке місто на кордоні з Болгарією і Грецією, що розташувалося за 210 км. на північний захід від Стамбулу. Було здобуте Османами у 1362 р. й у 1402 – 1453 рр. стало столицею Високої Порти. Після цього в Адріанополі знаходилися приватні палаци багатьох турецьких султанів, а також вищих чиновників. Через місто проходили важливі стратегічні шляхи зі Сходу на Захід. Окрім того воно було значним духовним, культурним та освітнім центром Османської імперії. З огляду на те, що Адріанополь був оточений лісами він став улюбленим місцем відпочинку султана Мегмеда IV, який дуже любив полювати і саме тому дістав від сучасників прізвисько «Мисливець» («*Awdzu*»).

мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України [343, р.476 – 489; 374, s.225 - 266]. Великий візир Агмед-паша Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але король їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії [343, р.146].

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереможного прагнення оволодіння українськими землями [878, с.79]. Перед поляками Висока Порта поставила необхідність вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж розпочнеться війна. Відразу ж після завершення війни з Венецією восени 1669 р., Стамбул почав готувати свої військові сили для походу проти Речі Посполитої. 10 грудня 1671 р. султанський посол чавуш⁶ Агмед вручив польсько-литовському королю Міхалу Корибуту офіційне повідомлення про оголошення війни. Турецький дипломат заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався своїх обіцянок сюзерена і тому “понад 30 років вже не є справжнім паном України” [1044, s.52]. Водночас, наголошував турок, кожний народ може схоронитися “під опікою” султана Османської імперії, маючи на увазі Україну, яка тоді перебувала під владою гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка.

У кінці 1669 – на початку 1670 рр. між Леопольдом I Габсбургом та новим королем Речі Посполитої Міхалом Корибутом Вишневецьким було підписано ряд угод, що засвідчували шлюбні права дружини останнього, королівни Елеонори, яка, до речі, була сестрою австрійського імператора. У липні 1671 р. Відень та Варшава уклали черговий договір, який підтверджував усі попередні домовленості між обома державами.

⁶ Чавуш – чиновник султанського уряду (*Діван-і Хумаюна*), який окрім іншого відправлявся в османські провінції для доставки наказів та проведення переговорів. Окрім того, був помічником великого візира.

У міжнародній політичній орієнтації тогочасної Польсько-Литовської держави існувало роздвоєння, спричинене альтернативою: з Францією і Туреччиною, або з Австрією проти Туреччини [1135, s.493 - 494]. Більшість шляхти все-таки виступала за мир з Австрійською імперією. Польська еліта не захотіла повертатися до активної балтійської політики, а тому зупинилася на програмі-мінімум, що полягала у відвоювання у турків Правобережної України (гетьман якої Петро Дорошенко визнав себе васалом Османів) та підкоренні Молдавського князівства. Великий коронний гетьман і майбутній король Ян Собеський так оцінював міжнародну ситуацію: “...бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з’ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціяни і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицілія, і Мальта чинять всілякі приготування до тієї війни” [287. - Vol. 2. – Pars. I. – S. 618 - 619]. У квітні 1677 р. угоду про підтвердження попередніх польсько-австрійських договорів було підписано з Леопольдом I Габсбургом вже новим королем Яном III Собеським. Додатково у ній зазначалося про взаємну допомогу й оборону.

Значну роль у тогочасних міжнародних відносинах у Європі відіграла Апостольська столиця у Римі. Користуючись своєю духовною владою над католиками, які складала більшість серед християнських народів, Ватикан успішно впливав на політичні рішення багатьох монарших дворів. З обранням на папський престол Інокентія XI⁷[684, 354] значно антимусульманська політика католицького Риму отримує новий поштовх і

⁷ Світське ім’я – Бенедетто Одескалькі. Народився 19 травня 1611 р. в Комо (Італія). Отримав єзуїтську освіту. Був єпископом Новари у Північній Італії. У неповних 33 роки отримав від Інокентія X звання кардинала і став архієпископом Неаполя. Вибраний на папський престол 21 вересня 1676 р., реформував внутрішній устрій Ватикану та зміцнив його фінансове становище. Проводив боротьбу з Францією за підпорядкування його духовенства. Одночасно підтримував правління короля Якова II в Англії. В зв’язку з турецькою загрозою, цікавився справами козацької України. У 1684 р. написав листа до гетьмана правобережного Війська Запорозького Андрія Могилы. Увійшов до папської історії як непримиренний й успішний борець з Османською імперією. Помер 12 серпня 1689 р. та беатифікований (визнаний за святого) лише у 1956 р.

стає пріоритетною у стосунках між Ватиканом та Австрією, Венецією і Польщею. Від початку свого понтифікату Інокентій XI будує плани створення антитурецької Ліги та відвоювання в Османів Константинополя. За його дорученням священник Ордену Капуцинів Павло да Лагні у 1678 р. створив концепцію війни з Османською імперією, яка передбачала залучення до цього навіть Персії і Москви. Папа Римський намагався притягнути до боротьби з турками й французького короля Людовіка XIV, який перебував у стані війни з Габсбургами. Апостольська столиця неодноразово висилала своїх представників до Англії, Голландії, Іспанії та князівств Італії з метою заохочення їх до війни з Туреччиною [354, s.11,15]. Саме дипломатична активність Ватикану й особливо його матеріальна допомога сприяла не лише утворенню Священної Ліги, але й участі Речі Посполитої та козацької України у віденській виправі.

Щоб зрозуміти причини, які передували походу Османської імперії до Відня у 1683 р., необхідно також мати на увазі політичні стосунки між Австрією та Угорщиною. До речі, й сьогодні більшість угорських істориків негативно оцінюють роль Габсбургів у питанні звільнення своєї країни від турків. На їхню думку австрійські імператори, використовуючи тиск Османів на Угорщину, намагалися зберегти її в орбіті свого впливу [519, с.151]. І справді, протягом багатьох десятиліть Відень придушував національно-визвольні повстання угорців. У другій половині 1650-х – 1660 рр. боротьбу за звільнення Угорщини від турок та відновлення угорської держави очолив політик і поет Міклош Зріні. Він та його оточення висунули концепцію загальноєвропейської боротьби проти завоювання турків у Центральній Європі. У поетичних творах “Ліки проти турецької зарази”, “Роздуми про життя короля Матяша” та ін. М.Зріні зазначав, що угорці були вимушені визнати османський протекторат перед військовою загрозою, а визвольна війна проти турок має бути загальноєвропейською справою, в якій би Угорщина виступала як рівноправний союзник [1179]. Влітку 1660 р. в австрійському місті Грац відбулася нарада, на якій угорські урядовці

запропонували імператору Леопольду I Габсбургу укласти наступальний військовий союз проти Османської імперії. У січні 1661р. угорці представили Відню спеціальний меморандум, положення якого передбачали об'єднання у війні проти турків Польщі, Франції, Венеції, Іспанії, Трансільванії, усіх держав Італії й, звичайно, Угорщини та Австрії [519, с.178]. Щоб заохотити австрійців до війни, М. Зріні та його соратників запевнили Леопольда I Габсбурга в тому, що завжди будуть вірними Габсбургам і лише цей монархічний рід бачать на королівському троні Угорщини.

З огляду на це, в березні 1661 р. імператорська армія все ж таки вступила на окуповані турками угорські землі. Перед тим австрійський цісар вислав своїх дипломатів до Ватикану, щоб ті, за посередництвом папи римського Олександра VIII, добилися військової підтримки князівств Італії. Одночасно з цим в Апостольській столиці мало обговорюватися й питання створення антитурецької Ліги держав за участю Австрії, Венеції та Ватикану. Поки йшли переговори у Римі, Відень змінив воєнний план й послав армію на чолі з Р.Монтекукколі до Трансільванії на допомогу своєму ставленнику Яношу Кемені. Але ця кампанія завершилася поразкою – без жодного бою з турками австрійська армія виходить з Трансільванії, а її князь Я. Кемень 23 січня 1662 р. гине у битві з османами поблизу містечка Надьселеше. Однак невдовзі ще в не захоплених турками угорських і трансільванських містах-фортецях розташовуються чисельні імператорські гарнізони.

У 1663 р. вже «офіційно» розпочалася турецько-австрійська війна, яка невдовзі завершилася підписанням Вашварського миру влітку 1664 р. Потрібно зазначити, що у цій війні Відню допомагали німецькі, французькі, італійські й угорські війська, а також фінансово сприяли Венеція та Ватикан. Отже, у цей час були закладені важливі передумови для формування загальноєвропейського союзу держав проти османської загрози. Про наближення утворення антитурецької Ліги свідчили й події, які розгорнулися під час війни Венеціанської республіки й Османської імперії за Критський острів у 1665 – 1668 рр. Під час облоги турками головної фортеці

середземноморського острова Кандії венеціанцям надавали допомогу Іспанія, Франція, князівства Італії та Німеччини, а також Ватикан і Австрія. Незважаючи на таку підтримку, Венеція програла й змушена була підписати з Османами 5 вересня 1669 р. капітуляційний мирний договір, який на певний час виключив її з довголітньої боротьби.

Вашварський договір 1664 р. між Віднем і Стамбулом був негативно сприйнятий в Угорщині, усі стани якої, з огляду на його окремі “протурецькі” положення, відмовилися визнати його. Серед угорської верхівки виникає змова проти Габсбургів на чолі з Ференцем Вешшелені, а потім Ференцем Надашді. Такі дії призводять до відкритого повстання проти австрійського імператора й закладають початок громадянської війни та опозиційного руху на чолі з Імре (Емеріком) Тьокьолі. Метою цієї боротьби було відновлення єдиного Угорського королівства, а тому повстанці спочатку виступали як проти турок, так і проти австрійців. Звернення по допомогу до Венеції, Франції та Польщі не дало результатів, а тому угорська шляхта наприкінці 60-х рр. XVII ст. вирішила підкоритися Османській імперії на умовах васальної залежності, яка б передбачала збереження права вільного вибору короля, широкої внутрішньої автономії, забезпечення станових прав та звільнення від участі у турецьких війнах [291, р.201].

У квітні 1671 р. Леопольд I Габсбург придушив повстання в Угорщині та Словаччині й стратив його організаторів. Через два роки, у 1673 р., австрійський імператор впроваджує тут своє пряме правління й призначає намісником великого магістра Тевтонського ордену Йогана Гаспара Ампрінгена. У відповідь на такі дії колишніх зверхників, більше як 30 тисяч угорців емігрують до сусідньої Трансільванії. Невдовзі 500 угорських шляхтичів звертаються за допомогою до Туреччини. Крім того, на трансільванських землях з емігрантів формується антигабсбургський рух куруців⁸ на чолі з І. Тьокьолі. За висновками дослідників, значення

⁸Куруци (з угор. «*kuruczok*», пізньолат. «*cruciati*», від лат. «*crux*» - хрест,) – «хрестоносці». Так у 1514 р. почали називати угорських повстанців проти турків на чолі з Дьєрдем

куруцького руху (серед якого, до речі, були й численні представники Закарпатської України) не можна недооцінювати у тій міжнародній ситуації, яка склалася в Центральній Європі напередодні війни коаліції християнських держав проти Османської імперії [519, с.178].

У 1677 р. вождь куруців І. Тьокьолі заручився підтримкою французького короля Людовіка XIV і разом з військовими підрозділами Франції й Трансільванії увійшов до контрольованої австрійцями Верхньої Угорщини (Словаччини). Куруци отримали ряд перемог, що змусило Леопольда I Габсбурга підписати з ними перемир'я. У зв'язку з цим активізується Французьке королівство, яке у 1679 р. захопило у Габсбургів їхні західні володіння в Ельзасі та Лотарингії, а також ряд міст у Південних Нідерландах. Такі дії Парижа змусили австрійців дати згоду на утворення і фінансування регулярної 40-тисячної армії. Це військо невдовзі знадобилося але вже для війни з Османами - І. Тьокьолі у травні 1681 р. погоджується визнати султанський протекторат в обмін на військову підтримку проти Австрії. Турецька допомога не забарилася – влітку того ж року до угорсько-словацьких куруців з наказу великого візиря Кари Мустафи приєдналися трансільванські війська князя Міхая Апафі та підрозділи бейлербея Варадського еялету Гасана-паші.

У 1672 р. багатотисячна турецька армія на чолі з самим султаном увійшла до Правобережжя й оволоділа територією Західного Поділля. Через чотири роки, у 1676 р., Мегмед IV вже планував походи на Львів і Київ. З огляду на різні причини вони не відбулися, але влітку 1677 та 1678 рр. багатотисячна армія Османської імперії штурмує й вщент руйнує столицю Українського гетьманства Чигирин. Оволодіння цією довголітньою козацькою столицею, як справедливо зазначив історик Б. Флоря, розглядалося турками як своєрідний символ влади над усією Україною [881, с.126]. Одночасно Висока Порта змушує Польщу підписати додаткові пункти

Дожею. З 1670-х рр. ця назва поширюється на учасників національно-визвольного руху в Угорщині, Словаччині, Трансільванії і Закарпатській Україні під керівництвом І. Тьокьолі.

до попередньо укладеного між ними Журавненського миру 1676 р., які зобов'язували польського короля не надавати допомоги ворогам султана у випадку їхнього нападу не тільки на Туреччину, але й на Трансільванію [4, арк.321].

Укладення мирних угод з Річчю Посполитою у 1672, 1676 і 1678 рр., а також Бахчисарайського договору 1681 р. з Московською державою дозволило турецькому султану зосередитися на вирішенні багатолітньої суперечки з Австрійською імперією. Цьому сприяло й те, що найбільшим противником панування Габсбургів на території Верхньої Угорщини став Імре Тьокьолі, який на чолі свого багатотисячного війська на початку 1680-х рр. вирішив приєднатися до Османської імперії. Такі дії угорських і словацьких опозиціонерів спонукали Мегмеда IV і його великого візиря Кара Мустафу до більш активних дій у Центральній Європі. У першій половині 1683 р. Висока Порта направила свої війська до Угорщини, щоб захистити свого васала князя Тьокьолі, цього “угорського Дорошенка”, як його називали самі турки. Але це був лише привід для здійснення багатовікової мрії Османів про завоювання столиці Австрійської імперії Відня., яка плекалася ними ще від початку XVI століття.

Восени 1681 р. польські дипломати у Москві повідомляли, що турецький султан «воює цесаря Римського і великими полками... на цесаря Римського готується» [560, с.465 - 466]. У кінці травня – на початку червня 1683 р. у Москві перебували послы Австрійської імперії Я. Жировський і С. Блюмберк. Одним з головних їхніх прохань до російського уряду було те, щоб “дозволив Великий Государ послати проти хана Кримського одних Черкас, які під володінням гетьмана Івана Самойловича... А цесар більше тієї допомоги іншої не бажає” [244. – Т. IX. – С. 583]. Після того, як московські бояри відмовили в цьому, австрійці висловили наступні пропозиції: “ Хоч би тоді Великий Государ Їх Царська Величність указали в Запорогах чи в Україні війську своєму огляд вчинили і зачувши про ці війська, тому неприятелю (туркам. – *Т.Ч.*) був страх і у війну не вступав” [244. – Т. IX. –

С. 583]. Окрім того, австрійці просили царів, щоб ті дозволили королю Речі Посполитої наймати на війну проти Османської імперії запорозьких та “городових” козаків, або ж не виступали на боці противника Габсбургів Османської імперії та її васала Кримського ханства.

31 березня 1683 р. у Варшаві між Австрійською імперією і Річчю Посполитою було укладено оборонно-наступальний союз, спрямований проти Османської імперії. Статті угоди починали діяти тільки за умови початку війни з турками і не були спрямовані проти інших сусідніх держав. Леопольд I Габсбург зобов’язувався до надання 60-тисячної армії (в т.ч. 20-тисячного військ німецьких князів), а Ян III Собеський виставляв 40 тисяч своїх вояків [375, s.109]. Залежно від наступу Високої Порти на Краків чи Відень ця військова допомога мала надійти або до Австрії, або до Польщі. Крім того, зазначалося, що поляки будуть допомагати австрійцям проти турків в Угорщині, а австрійці полякам – у “Кам’янці і Подолії з Україною” [23, №2; 375, s.110]. Австрійський імператор зрікався династичних претензій до Польщі та виплачував королівському уряду 1 мільйон 200 тисяч злотих за його попередні витрати на війни з Туреччиною. Ще перед укладенням угоди з польсько-литовським королем Леопольд I Габсбург заручився підтримкою впливових князів Німеччини - електора Баварії Максиміліана Емануеля та правителя Саксонії Йогана Георга III. Основна заслуга у військово-політичному об’єднанні цих європейських держав проти мусульманської загрози належала Ватикану, який виступав протектором і гарантом цього важливого союзу. Римський папа Інокентій XI зумів залучити для боротьби з турками величезні кошти, запровадивши у католицькій церкві спеціальний податок [714].

У першій половині 1683 р. Військова рада Австрійської імперії розробила план (який через деякий час втілювався у трохи зміненому вигляді) створення могутньої антитурецької коаліції, куди б, окрім Польщі, Московії, Персії, Молдавії, Волощини й Трансильванії, мала входити й Україна, репрезентована козацтвом [663, с.91]. Радник Леопольда I Габсбурга

священик Ордена капуцинів Марко д'Авіано став таким собі європейським ідеологом нового “хрестового” походу і зумів під час війни з турками, починаючи з 1683 р., надати універсальній християнській ідеї новий і привабливий імпульс. Саме це, на думку німецького історика А. Шіндлінга, сприяло виникненню хвилі патріотичного піднесення, яке розпочалося серед багатьох народів Центральної та Східної Європи під час походу майбутніх членів Священної Ліги на допомогу оточеному мусульманськими військами Відню [924, с.216]. Тоді ж, як і майже століття до того, Ватикан, зважаючи на величезний досвід боротьби українського козацтва з “бусурманами”, безпосередньо увійшов у стосунки з Військом Запорозьким. «Козаки - це немов розбурхане неспокійне море, що кидається в прибої і відбої, то в одну то в другу сторону, раз у розгоні припливу, то знову в найнижчому відпливі, але і тоді вони завжди є в стані віддати якнайкращі послуги Християнству», [684, с.52], - так оцінювали можливості українців найвищі достойники Апостольської столиці напередодні вирішального зіткнення з Османською імперією.

5.2. Плани короля Яна III Собеського щодо залучення козацтва до війни з Високою Портою

“Бери собі в розум, мовить Русин” (“*Bery sobi w rozum, mowi Rusin*”) [395, s.47], – саме таке українське прислів'я латинськими буквами написав в одному зі своїх листів король Речі Посполитої Ян III Собеський. Очевидно, він добре знав не лише українську мову, але й звичаї та традиції українців, адже народився він в Олеському замку на Східній Галичині, а в Жовкві пройшло його дитинство. Крім того, протягом довгого часу він проживав у Західній Україні, де у тих же Олеську та Жовкві, а також Яворові, Підгірцях, Золочеві, Бродах та Помор'ях знаходилися його родинні й королівські замки. Окремою сторінкою у біографії Яна Собеського та його родини був старовинний Львів, де й до цього часу зберігаються історичні будівлі, в яких проживав та працював польсько-литовський монарх. «...Бо чув, начебто він

був колись православний руський шляхтич, але задля тимчасової честі й мирської слави відкинув благочестя, став ляхом і назвався Собеським, а по-руському звано його раніше Собком» [176, с.519], - писав про походження цього чи не найвидатнішого польсько-литовського короля Самійло Величко.

Як ротмістр панцирних хоругв у війську короля Яна II Казимира Собеський брав участь у битвах з українською армією гетьмана Б.Хмельницького під Зборовом у 1649 р. та Берестечком у 1651 р., де був поранений. У Батозькій битві 1652 р. з непокірними українцями, до речі, загинув старший брат Яна, Марек Собеський, якого поховали у Жовкві. А в 1653 р. під Жванцем Я. Собеський уже виступав як полковник одного з підрозділів війська Речі Посполитої.

Під час протистояння з козацьким військом під Охматовом (1655) та Слободищами (1660) майбутній король очолював уже кінний полк. Під орудою Яна II Казимира восени 1663 – взимку 1664 р. він брав участь у поході з метою відвоювання Лівобережної України. У жовтні 1667 р. Я. Собеський, перебуваючи на посаді великого польного гетьмана, переміг поблизу Підгайців військо гетьмана Правобережної України П. Дорошенка. Через шість років, у 1673 р., польсько-литовська армія, очолювана Собеським (тоді ще великим коронним гетьманом), здолала багатотисячне військо Османської імперії під Хотином на Поділлі. У 1675 р. під Львовом і Тереховлею⁹[828, 991] та наступного року під Журавном вже обраний

⁹ У травні 1675 р. султан Мегмед IV наказав Ібрагім Шишман-паші на чолі 60-тисячної армії вирушити в Україну. Протягом літа турецький воєначальник завоював Рашків та Могилів, а потім вирушив у напрямку Львова. Мужній опір османським військам чинили мешканці Маничина, Красилова, Ожигівців, Волочиська, Вишнівчика, Сколота, Микулинець, Збаража, Янова, Будзанова та інших містечок. Окремі татарські загони були розгромлені підрозділами українського козацтва та коронного війська під Лешньовом, Дубно, Щуровичами, між Немировом і Брацлавом, під Кутнівцями, Дунаєвцями, а також на Подніпров'ї. Внаслідок запеклого опору Ібрагім Шишман-паша відмовився атакувати Львів й розпочав облогу Тереховлі (суч. Тернопільщина). Вона розпочалася 11 вересня і відбувалася протягом двох тижнів. Міську залогу, яка складала близько з однієї тисячі чоловік очолив староста Я. Хржамовський. Протягом чисельних штурмів по Тереховлянському замку з турецьких гармат було випущено близько 2 тисяч ядер та 426 гранат, які викликали пожежу в місті. Не зважаючи обстріл, а також нестачу води і продовольства захисники замку мужньо відбивали постійні ворожі атаки. Це дало змогу королю Яну III Собеському завершити збір війська і виступити проти турків. Дізнавшись

королем Ян III Собеський продовжував воювати з турками, татарами та залежними від них українськими козаками [1020, s.26 - 35].

Потрібно зазначити, що в 50-х – першій половині 70-х рр. XVII ст. діяльність Я. Собеського була спрямована на знищення державного устрою Українського гетьманства. Це яскраво засвідчують польсько-українські відносини за доби гетьманування П. Дорошенка. Очолюючи військові походи на Правобережну Україну у 1667, 1671 та 1674 рр., великий коронний гетьман Я. Собеський неодноразово відкидав запропоновані урядом Чигирини умови автономії козацької держави у складі Речі Посполитої навіть на засадах Зборівської угоди 1649 р. Уміла політична й військова боротьба Собеського з гетьманом П. Дорошенком і султаном Мегмедом IV за право володіння Правобережною Україною стала однією з головних причин підтримки саме його кандидатури польською шляхтою під час виборів 1674 р. з декількох претендентів на королівський трон.

З обранням нового короля польсько-литовський уряд робив усе можливе для втілення в життя головної мети своїх зовнішньополітичних прагнень, а саме - відвоювання правобережних земель України в Османській імперії. Це дало б змогу не лише покращити власне економічне становище, а й повернути політичну довіру до королівської влади всередині країни та забезпечити підняття її міжнародного престижу. 5 червня 1674 р. під час елекційних урочистостей новий король Речі Посполитої присягнув на угоді зі шляхтою, в якій зобов'язався дотримуватися попередніх мирних договорів і трактатів із монархами зарубіжних країн лише з одним застереженням, яке стосувалося обіцянки повернути “втрачені землі України і Поділля” [1157, s.227]. У цій угоді зазначалося, що король повинен відвоювати правобережну частину українських земель у турецького султана, а щодо приналежності Лівобережної України - проводити переговори з московським царем про її повернення.

про підхід армії Речі Посполитої, у ніч з 24 на 25 вересня Ібрагім Шишман-паша зняв облогу Теробовлі і відійшов за Дністер.

Згідно з твердженням багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків, на той час Правобережна Україна стала ключовою позицією у відносинах між Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією та залежним від неї Кримським ханством [485, 597, 808, 1157]. Для кожної з цих країн опанування *terra Cosaccorum* стало одним з головних зовнішньополітичних завдань.

“При кому козаки, при тому й залишається Україна” [16, арк.124], - ці слова Яна III Собеського відображали його підхід в українській політиці протягом всього періоду правління. У лютому 1675 р., після того як в Україні й Польщі поширилася чутка (вона виявилася неправдивою і, можливо, була інспірована саме польським урядом) про смерть П. Дорошенка, король видав універсал до всіх станів українського суспільства. У ньому викладене власне бачення королем причин занепаду Правобережжя: “Мушу признати, що то труп обридливий, а не Україна, бо певно не така, яку від предків своїх взяли. Хто ж на ній вимер, якщо не народ руський? Що попалили, якщо не міста славні? Що димом пішло, якщо не церкви і доми Божі? Чиї гроби і могили, якщо не батьків або дітей Ваших, за ніщо погублених? Чия залишилась пустиня, якщо не запроторених, як бидло, в неволю душ християнських?..” [3, арк.277 – 278; 1170, s.19]. Тому королівський уряд закликав українців повернутися під протекцію польського монарха, який, у свою чергу, обіцяв забути про їхню попередню “зраду”. Правобережному козацтву дозволялося обрати нового гетьмана, який повинен був затверджуватися королем. Незважаючи на те що П.Дорошенко продовжував володарювати на “правому березі” Дніпра, Ян III Собеський у квітні 1675 р. призначив наказним гетьманом над козацтвом довголітнього подільського полковника Є. Гоголя [905, с.93 - 104]. Це призначення стало елементом боротьби з непоступливим Дорошенком, який бажав утвердити на Правобережжі інститути козацької держави. Розколюючи козацьку старшину на два табори, польська влада тим самим значно послаблювала українську еліту.

Одночасно були й інші причини формування королівським урядом покірною йому козацтва. 11 грудня 1676 р. австрійський посол в Османській імперії Йоган Крістоф Кіндсберг повідомляв до Відня, що новообраний польський король збирається з допомогою українських козаків і кримських татар запровадити в Речі Посполитій абсолютистський режим і зробити своє королівство спадковим для роду Собеських [1157, s.257]. Звичайно, це були лише передбачення дипломатичного діяча, хоча аналогічні звинувачення висувалися проти Яна III Собеського і протягом наступних років.

“Річ Посполита сама не вистоїть без самопалів козацьких”, вона “не може відбивати такого могутнього ворога одним лише найманним військом”, “король все зробить для козаків, аби пішли під його руку” [3, арк.257; 165. – Ч. 2. – Т. II. – С. 14], - такі вислови були типовими для представників тогочасної політичної еліти Корони Польської. При цьому панівні кола Польсько-Литовської держави виявляли добру обізнаність про відносини між королями та козацтвом сторічної давності. “Затягнув Стефан Баторій 6 000 козаків запорозьких, а було їх за Дніпром 40 000; а тим 6 000 дав Трахтемирів, щоб мали там гармати, порядків і привілеїв своїх дарував їм там, всі землі від Трахтемирова... і дозволив їм вибирати гетьмана; щоб з татарами воювали...” [165. – Ч. 2. – Т. II. – С. 12], - згадував чернігівський воєвода С. Бенєвський у 1675 р. Такі настрої польської шляхти вказували на їхнє прагнення повернутися до тих правових норм, що існували у взаємовідносинах між українським козацтвом і королівськими урядами перед відомими революційними подіями, які розпочалися у 1648 р.

Про те, якого великого значення в той час надавали козацькій Україні поляки, свідчить багато фактів. Показовою є картина відомого голландського художника Ромена де Хоге під назвою “Тріумфальний в'їзд Собеського до Кракова” (“Апофеоз Яна III”), датована 1676 р. На ній зображено наближення польського короля до Вавельського замку, перед яким алегорично, у вигляді танцюючих дівчат, змальовано Польщу, Литву та Україну і підпис – «Непереможний августійший Іоан III Король Польський великий володар

Литви, України тощо» (*Invicto Avgvsto Ioanni III Regi Poloniae magno duci Lithuaniae, Ukrainae, etc.*) [1147, s.50]. Вміщення України як рівноправного партнера поряд з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським, очевидно, стало ілюстрацією певної політичної концепції нового короля щодо її функціонування в структурі Речі Посполитої [679, с.160 - 161].

Наприкінці лютого 1676 р. Ян III Собеський запросив наказного правобережного гетьмана Є. Гоголя з старшиною на свої коронаційні урочистості до Кракова. Тим самим засвідчувалися заслуги українського козацтва у боротьбі з Османською імперією. Адже правобережне Військо Запорозьке неодноразово допомагало полякам у боротьбі з турками. Так, в одному зі своїх листів до дружини Марії Казимири від 23 липня 1675 р. король відзначав: "...З Гоголем і іншими козаками ходили з Меджибожа до Кам'янця, де їм допоміг сам Бог. У двох місцях побили немало турків і татар і в полон багато взяли, особливо якогось значного турка. Після них ходив Кіянка (охотницький полковник Семен Кіашко. – *Т.Ч.*), який також під самими брамами турецькими (Кам'янцем-Подільським. – *Т.Ч.*) два рази немало їх побив, ясир відбив, у полон взяв" [318. – Т. 2. – S. 126 - 127]. За королівського сприяння до шляхетського стану Речі Посполитої нобілітується значна частина козацької старшини, а сейми 1676 і 1677 рр. ухвалюють спеціальні постанови щодо козацтва Правобережної України. Згідно з сеймовими рішеннями, козакам надавалось право розміщуватись у Димерському старостві (Полісся), а також виплачувалися певні суми із коронного скарбу. Зважаючи на військові плани польського керівництва, наказний гетьман Є. Гоголь мав сформувати 4-тисячне військо для боротьби проти турецькою армії, яка увійшла до України.

Напередодні укладення Журавненського перемир'я з Османською імперією, у жовтні 1676 р. Ян III Собеський писав: "Інакше тоді не могли, як до мирної угоди приступити. Якої такі пункти: України нам велику частину відступають Турки..." [1041, s.27]. Однак після укладення миру в Журавно політична ситуація на Правобережжі зазнала змін. Відповідно до цього

договору королівський уряд змушений був змістити деякі акценти у своїх заходах щодо підкорення українських земель. Центральним питанням для польської влади стала проблема нейтралізації діяльності Ю. Хмельницького, який з середини 1677 р. почав утверджувати свою владу на землях Брацлавщини й Південної Київщини. Насамперед Ян III Собеський офіційно звернувся до турецького уряду з проханням, щоб Хмельницький не вживав титулу “князь Малої Русі – України”. Причиною рішучого дипломатичного протесту проти надання Хмельниченку права на володіння частиною Правобережної України, окрім політичних, стали приватні інтереси великого магнатства в регіонах, на які претендував турецький васал. Про справжні наміри польських урядових кіл щодо українських земель свідчив надзвичайно секретний документ, який у зашифрованому вигляді був відправлений великому послу в Стамбулі Я. Гнінському. Дипломат Речі Посполитої мав “випрошувати” у турецького султана землі для польських магнатів: “Язлівець для обозного коронного..., для маршалка надвального Меджибіж, чи принаймні Сатанів і Синяву з усіма за Бугом землями і ставами..., для К[остянтина] Вишневецького воєводи Белзького Чорний острів, для князя гетьмана великого воєводи Краківського (Д. Вишневецького. – *Т.Ч.*) Немирів..., щоб Хмельницький лише в Кальнику був, для гетьмана польного воєводи Руського (С. Яблоновського. – *Т.Ч.*) Богуслав, Біла Церква...” [5, арк.376]. Згодом виконання дипломатичних функцій у Туреччині переходить до Самуеля Процького. 17 квітня 1679 р. король наказав йому звернутися з протестом до султана Мегмеда IV, “щоб Хмельницький, бажаючи України, старинних воєводств хай узурпує..., огнем і мечем не грозить” [56, арк.270].

Невдовзі Ян III Собеський, зважаючи на те що турецька сторона по суті проігнорувала дипломатичні ноти Речі Посполитої, змінює тактику. За його особистим дорученням на Правобережну Україну зі спеціальною місією виїхав львівський православний єпископ Й. Шумлянський. Український священик одержав завдання вмовити Ю. Хмельницького стати під протекцію

польського короля. Московські послы у Варшаві повідомляли, що король обіцяв “турецькому” гетьману в разі переходу на його бік зберегти князівський титул. Козацькій Україні передбачалося надати рівні політичні права з Коронаю Польською і Великим князівством Литовським. Також монарх запевнив сина Б.Хмельницького в тому, що не буде переслідувати православну віру. Проте ця акція варшавського двору була лише спритним дипломатичним ходом, а тому не мала успіху і тільки погіршила польсько-турецькі відносини.

Водночас у 1679 р. польський король розробив проект колонізації спустошених війнами та “великими згонами” земель Правобережної України, у зв’язку з чим провів переговори з кошовим отаманом Запорозької Січі Іваном Сірком [805, с.50]. Потрібно зазначити, що вже від самого початку свого королювання Ян III Собеський проводив активне листування з цим козацьким провідником [214, с.24 - 26].

Звістка про передачу “турецької” частини правобережних земель від Ю.Хмельницького до управління молдавського господаря Г. Дуки викликала велике занепокоєння варшавських кіл. В інструкції королівському послу до Москви від 14 жовтня 1681 р. вказувалось, що “Україна козакам належати мала, через що на око видно, що бусурмани хочуть всі слов’янські народи завоювати, а потім і цілу Європу” [5, с.297 - 298]. З цих слів стає зрозумілою та велика роль, яку відводив польсько-литовський король правобережному Українському гетьманству в східноєвропейських міжнародних відносинах. Того ж року депутати сейму Речі Посполитої закидали своєму королю, що він часто приймає козацькі посольства й не доводить до їхнього відома змісту переговорів. Виступаючи на одному з сеймових засідань, Ян III Собеський нагадав депутатам, для чого Польсько-Литовській державі потрібно підтримувати зв’язки з українськими козаками і для прикладу звернувся до висвітлення подій Хотинської битви 1621 р., “... коли було 40 000 козаків, а польського і литовського війська — 60 000” [52, арк..72].

Король знову і знову заявляє про те, що згідно з Буцацьким, Журавненським і Константинопольським (ратифікованими 1678 р. у Стамбулі журавненськими статтями) договорами Україна має належати козакам: “Турки хочуть не тільки Поділля, але й усю Україну; тому і ми повинні їх завжди тримати в рамках пактів Буцацьких, Журавницьких і останніх Константинопольських: *Ukraina Cosacis cedat*¹⁰ (підкреслення зроблене власноручно королем. – Т.Ч.), що й так може розумітися, при кому козаки, при тому і зостанеться Україна” [17, №124]. Про це читаємо в його листах до великого литовського князя Міхаїла Радзивіла, а також білоцерківського коменданта Ернеста Оттона Раппе. В останньому, датованому 2 вересня 1682 р., говориться: “У трактаті під Бучачем записано, що Україна козакам відійти має (самим, а не кому іншому), що умисне підтвердили під Журавном, як і в Константинополі” [5, арк.306]. Саме тому, на думку польського уряду, Порта не мала права втручатися в справи України, оскільки сама віддала її козацьким гетьманам. Але в цьому випадку король мав на увазі тих козаків, які перебували спочатку під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя, а потім “старших” над козаками Олександра Урбановича, Криштофа Ласки, Мирона Лукейчика і були підвладні Польщі. Отже, згідно з такою логікою Яна III Собеського, Правобережжя повинно було належати йому.

Відчуваючи неминучу війну з Османською імперією, польський король вирішує активізувати свої дії у справі вирішення “козацької проблеми” та набору українців на службу до свого війська [816, с.21]. У липні 1682 р. до Димера, де в той час базувалися головні сили правобережного козацтва вирушає шляхтич Василь Іскрицький, який раніше проходив службу при королівському дворі (мав звання ротмістра) і був племінником по материнській лінії Павла Тетері. Влітку 1682 р. посланець польського короля мав агітувати правобережних козаків, щоб ті зібралися на свою раду й вирішили питання можливої допомоги польському монарху в боротьбі проти

¹⁰ Дослівно – «Україна козакам відійшла».

турків: “...Війську козацькому час показати світові, що не є виродками батьків своїх: та ж у них мужність у серці та християнська охота котра була в Чуднові, Підгайцях і Гадячі...” [3, арк.257; 385, s.1196]. Тут Ян III Собеський натякав на можливість укладення польсько-української угоди на зразок тих, що існували між Українським гетьманством і Коронаю Польською в 1658, 1660 та 1667 рр. Натомість король обіцяв відновити всі “прадавні вольності і привілеї”, подбати про рівноправність православної віри тощо. Крім того, в королівській інструкції В. Іскрицькому зазначалося, що “...Річ Посполита без московської допомоги Кам’янець і Поділля уступати туркам мусила, хоч і було так тяжко для себе вимовила і офірувала. Що Україна вся козакам належати має (виділ. – *Авт.*)” [3, арк.253]. Очевидно, що тут король перебільшував заслуги Польщі, адже Варшава під час укладення Буцацького 1672 р., Журавненського 1676 р. і т. зв. Константинопольського 1678 р. договорів з Османською імперією (саме про них йдеться у наведеному тексті) на вимогу турецького султана Мегмеда IV і гетьманів П. Дорошенка і Ю. Хмельницького йшла на такі великі поступки через загрозу окупації східних воєводств Речі Посполитої. Поділяємо думку історика Ю. Мицика, який відзначав відносно цього, що наміри польського короля стосовно правобережного козацтва, незважаючи на турецьку загрозу, не виходили за межі невеликих тактичних поступок. А польський вчений М.Вагнер зробив висновок, що польський уряд взагалі злегковажив розв’язанням «козацької справи» [1142, s.197].

Аналогічні обіцянки, які мав оголосити на Правобережжі В. Іскрицький, везли до козацтва польський шляхтич Бентковський та білоцерківський священник Заремба. У наданій йому в королівській канцелярії інструкції були й такі слова: “...Від віків шабля польська з самопалами козацькими достатньо усіляким навколишнім ворогам [протистояла]..., ім’я козацьке страшне було не лише в Болгарії, Трапезунді і в Румелії, але і до глибокої Азії, де вогонь свій на кінець моря Чорного розповсюдили...” [3, арк. 361; 227, с.574]. “...З того гнізда лицарського, як завжди найперше

можна сподіватися потіхи – відзначалося ще в одному з королівських листів на Запорожжя, - ...Аби тільки вдячними були і, як вільне рицарство, до пана славетного, сини втрачені до батька та матері поверталися” [3, арк. 252 - 253]. Окрім того, до «кошового отамана, судді, писаря, осавулам і всього рицарства» Запорозької Січі від імені короля мав звернутися Якуб (Ян) Ворона. «Що від Його Королівської Милості потребуєте... для ... цілого народу Козацького учинити готовий» [55, арк.585], - зазначалось у виданому Яном III Собеським запорожцю Вороні у Яворові документі, який був датований 16 липнем 1682 р. Але незважаючи на такі запевнення, як висловився польський дослідник З. Вуйцик, Ян III Собеський у цей час не запропонував навіть якогось плану автономії козацької України, не кажучи про можливе розв’язання “українського питання” на основі положень Гадяцького трактату 1658 р. [1157, s.599].

З огляду на політичні заворушення у Москві, пов’язані зі смертю Федора Олексійовича й стрілецьким бунтом, польсько-литовський король відправляє на Лівобережну Україну спеціальних представників, які повинні були поширювати серед місцевого населення чутки про те, що саме Московська держава винна у відходженні частини українських земель до Османської імперії. Львівський православний єпископ Й. Шумлянський за дорученням Яна III Собеського вислав з таємними листами на Лівобережну Україну монахів Ф. Храпкевича та І. Зарудного, які мали завдання агітувати козаків лівобережних полків переходити на службу до польського короля. Зокрема, у цих універсалах говорилося, що Річ Посполита поступилася туркам частиною Правобережжя лише з метою утримання України під козацькою владою, а Москва не може володарювати над правобережними українськими землями, бо віддала їх султану. Також відзначалося, що лівобережний гетьман Іван Самойлович намагається знищити правобережне козацтво, а король їх “з дитинства любить” і завжди буде захищати. Щоб перетягнути лівобережних козаків на свій бік, Ян III Собеський обіцяв оберігати права православного духовенства та сприяти об’єднанню християн

(католиків і православних) перед їхнім спільним ворогом. Зокрема, про це польський король писав у листі до архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля від 29 липня 1682 р. Як бачимо, Річ Посполита не без сприяння Ватикану забула минулі релігійні протиріччя зі “схизматиками”, які не хотіли приймати унію і висунула ідею спільної боротьби усіх християн проти “бусурман”.

Незважаючи на спротив гетьмана Лівобережної України, універсали польського короля знаходили відгук серед козаків Задніпров'я, які переходили на правий берег Дніпра. Поповнивши свої ряди, правобережне козацтво спромоглося висунути власну кандидатуру на гетьманську посаду. Влітку 1683р. Ян III Собеський затвердив правобережним гетьманом колишнього військового товариша Війська Запорозького, шляхтича С. Куницького. “Треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам” [92, арк.200], - неодноразово заявляв польський монарх протягом свого правління. Король навіть наказав виготовити булаву й печать з “Тербом старожитнім України” (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її гетьману правобережного Війська Запорозького. До речі, загроза поширення влади лівобережного гетьмана на Правобережну Україну також була однією з причин реанімаційних політичних заходів Речі Посполитої щодо правобережного козацтва.

На переговорах у Москві посол Речі Посполитої Ян Зембоцький влітку 1683 р. за дорученням Яна III Собеського просив у князя Василя Голіцина дати дозвіл на вербування поляками козаків Лівобережної України та Запоріжжя [612, с.627]. Крім того, польський дипломат скаржився на дії лівобережного гетьмана І. Самойловича, який не пропускав на Запорозьку Січ королівських посланців. Також Я. Зембоцький звернувся до московського уряду з проханням послати у похід на Кримське ханство українських козаків, які б під виглядом “своєвільних людей” затримали там значні сили татар і таким чином не дали б їм можливості допомогти турецькому султану в боротьбі з австрійським імператором.

Отже, політика Яна III Собеського щодо України, зважаючи на існування трьох політичних центрів на теренах колись унітарного Українського гетьманства (Лівобережжя, Правобережжя, Запорозжя), була багатоплановою і передбачала поліваріантну специфіку державно-політичного устрою козацької держави. Уряд Речі Посполитої спочатку намагався знищити ранньонаціональні інститути української влади, але перед загрозою наступу Османської імперії змушений був запросити на військову службу підрозділи українського козацтва.

5.3. Набір і фінансування козацьких полків та шляхетського війська з українських земель Речі Посполитої

“Собеський був великим речником набору запорозьких козаків, тому що розумів бойову вартість козаків” [1151, s.165], – наголошував один з найвизначніших дослідників Віденської битви поляк Я. Віммер. Його підтримував співвітчизник М. Кукель, який стверджував, що король Речі Посполитої цінував Військо Запорозьке як найкращу піхоту, бо та була витривалою й звичною до польових робіт, а ще дуже вправною під час переправ через ріки та проходів лісами [1058, s.175]. Про це свідчив і секретар польсько-литовської королівни Марії Казимири, француз Француа-Поль Далерак, який брав участь у битві під Віднем. «З них [козаків] набирається певне число піхотинців, яких дуже цінує король» [183, с.96], – зазначав він у спогадах про Україну. Крім того, Ян III Собеський передбачав використання козацьких підрозділів для проведення ними розвідувальних операцій і, особливо, у такій нелегкій військовій справі, як захоплення ворожих «язиків».

Власне козацька піхота, яка ще з XVI ст. була вишколена у боях з турками і татарами (й тими ж поляками), вже на середину XVII ст. до певної міри відповідала новим формам організації збройних сил у Європі, а її розвиток проходив у руслі континентальної «порохової революції» («*gunpowder revolution*») [654, с.10 – 11; 728, с.194 – 206; 1087, р.5 - 6].

Українська піхота була організована на зразок найманих чи міліційних підрозділів, які набиралися тільки на період війни. Дослідники відзначають, що під час бою піхотинці Війська Запорозького, так само як, наприклад, європейські аркебузери чи мушкетери, залежно від своєї кількості шикувалися у стрій від 2 до 6 рядів. Це давало змогу почергово вивести на постріл максимальну кількість стрільців й забезпечити велику вогневу міць. Водночас, окрім розповсюджених на той час методів стрільби стоячи і з коліна, українці часто вели вогонь у лежачому положенні. Козацьких піхотинців також відрізняла певна універсальність, зокрема, вміння до різноманітних саперних робіт, в т. ч. швидкої побудови земляних та комбінованих (дерев'яно-земляних) укріплень. Поруч з українською піхотою важливу роль у майбутніх боях армії Речі Посполитої з турками відігравали й козацькі кіннотники.

Для того щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їхню кількість та потреби фінансування польським урядом, ініціювалося укладання спеціальних “компутів” (реєстрів, списків). “Військо Його Королівської Милості Запорозьке”, що перебувало на військовій службі Корони Польської не входило до загального обліку коронних відділів і мало окремі компути, а отже, як влучно відзначив О. Сокирко, було найманим військом [667, с.176]. Для його матеріального забезпечення та фінансування виділялися кошти не лише владними структурами Речі Посполитої, а також і Апостольської столиці (Ватикану), яка, починаючи з 80-х рр. XVII ст., стала досить плідно допомагати польським королям “у священній боротьбі з невірними” [237, с.22 – 27; 284, с.27 – 31; 995, s.432 - 433].

Ще на варшавському сеймі 1676 р. було відзначено, що за чотири попередніх роки на “Військо Запорозьке: 3 (три. - *Т.Ч.*) хоругви¹¹ Ханенка, козакам димерським і людям під Кіяшком” витрачено 137 тисяч 806 злотих [1152, s.248]. Сенатська комісія, за пропозицією короля, вирішила збільшити

¹¹ Першу очолював Михайло Ханенко, другу - Петро Качковський, третю – Іван Зберковський.

кількість “козаків Запорозьких на Поліссі, що стації мають”, до 4 тисяч чоловік [25, №61; 104, арк.5]. Як зазначалося у тогочасному документі під назвою “Спосіб і порядок оборони Речі Посполитої під час війни Турецької”, українські козаки були “людьми справними і потрібними” [353, s.123 - 147]. Саме ці підрозділи під керівництвом наказного гетьмана Є. Гоголя мали взяти участь в осінньому поході Яна III Собеського проти турків. У жовтні 1676 р., перебуваючи в обозі під Журавном, король наказував відправити “ординанс”¹² до Є. Гоголя, Стефана Лозинського і Семена Кіяшка, щоб ті швидше прибули під його командування. Правобережних козаків спочатку внесли до загального реєстру польської армії, однак потім їх вписували до окремих списків [354, s.146]. Крім того, у своєму таборі для особистої охорони король утримував за власний рахунок ще чотири сотні козаків [1152, s.194].

Близько двох тисяч чоловік у полках Є. Гоголя, Семена (під цим ім'ям на той час могли виступати також козацькі полковники Артиш, Кіяшко або ж Корсунець), Станіслава Кобелзького, Івана Шульги дислокувалися у Димерському старостві на Київщині. На вальному сеймі 1677 р. щодо цих правобережних козаків була ухвалена спеціальна конституція під назвою “Консервація** Війська Запорозького”. Вона призначала їм з коронного скарбу 60 тисяч злотих [378. – Т. V. – S. 224]. 17 лютого того ж року французький резидент у Польщі повідомляв свого короля Людовіка XIV: “Довідуємося про зтягнення на Україні... 600 козаків з двох зреформованих полків. Козакам тим виплачено плату на 2 місяці вперед: торгувати не можна, турки з свого боку зтяги*** роблять і 1 000 солдат з України зтягнули” [287. - Vol. 3. – Pars. I. – S. 353]. Наступного року наказний гетьман Є. Гоголь засвідчив про боєготовність 2 тисяч “і більше” козаків, яких вже тоді мали відправити на допомогу австрійському імператору в Угорщину [287. - Vol. 1.

¹² З лат. «*ordinatio*» - привести до порядку; тут – наказ, припис.

** З лат. «*conservatio*» - зберігання; тут – утримання.

*** Тобто: набір.

– Pars. II. – S. .46]. Сейм Речі Посполитої 1678/1679 рр. «з переляку» ухвалив постанову щодо набору на королівську службу аж 6 тисяч козаків.

Спустошливі Чигиринські походи турецьких військ у 1677 - 1678 рр., “великі згони” правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679 та 1681 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу підрозділів козацтва в регіоні. 8 січня 1680 р. польський король бідкався про “спосіб утримання козаків, які хочуть йти на Запорожжя” [104, арк.13]. У постанові сеймику Волинського воєводства від грудня того ж року відзначалося, що “Асигнація й[ого] м[илості] п[ана] Олександра Урбановича, полковника Й[ого] К[оролівської] М[илості] війська Запорозького¹³, щоб з податків на сеймику з реляцій ухвалених на минулому (сеймику. - *Т.Ч.*) була виплачена” [162. – Ч. 2. – Т. II. – С. 393]. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що “... його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків” [12, арк.110]. Київські послы повинні були вимагати на сеймі, щоб “... кілька тисяч козаків під Мироном (Лукейчиком. - *Т.Ч.*) були локовані в королівських і духовних добрах” [12, арк.111]. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на правобережних козаків тисячу злотих і “пану Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл.” [165. – Ч. 3. – Т. II. – С. 9].

Вже на варшавському сеймі 1683 р. його учасниками відзначалося, що без українського козацтва важко уявити собі війну з турками. До Москви було направлено посла Яна Зембоцького, щоб той домовився з царем про дозвіл полкам Лівобережного гетьманства брати участь у майбутніх військових діях на боці християнської коаліції країн [13, арк.49]. Наприкінці березня того ж року з королівського скарбу було виплачено місячне жалування для 130 козаків з сотні Потаренка [26, к.505]. Я. Віммер припускав, що ця сотня була включена до складу надвірних підрозділів

¹³ У 1674 р. кальницький полковник О. Урбанович воював на боці Речі Посполитої проти П. Дорошенка.

короля [1151, s.165]. Спочатку для походу на допомогу австрійському імператору проти турків планувалося набрати 4 козацькі полки загальною кількістю 1 тисяча 200 чоловік. Це підтверджувала інформація від 19 квітня 1683 р. про засідання сенатської комісії у Варшаві: “козаків 1 200 тільки наказав король набрати зараз під команду 4 ротмистрів Семена, Ворони і других двох” [13, арк.49]. У травні це рішення було затверджене у трохи зміненому вигляді - набиралися три полки, кожен з яких складався з 4 сотень (тобто по 400 козаків) на чолі Семеном Корсунцем, Якубом Вороною і Калиною [1151, s.165]. Під прізвищем Калина (в оригіналі – “*Kaljn*”) швидше за все виступав ще один із запорозьких старшин Іван Киліян. Після участі у Віденській битві 1683 р. він перейшов на Правобережну Україну разом з Семеном Палієм та Самійлом Івановичем (Самусем).

Перед тим козаки неодноразово перебували на прийомах у Яна III Собеського, де розглядалися плани більш широкою участі запорожців у боротьбі християнських країн проти Османської імперії. Зокрема, запорожці пропонували королю організувати похід чайок до берегів Туреччини та напад на Крим [124, арк.66; 612, с.625]. На початку серпня Я. Ворона привіз до кошового отамана Григорія Єремєєва спеціальну королівську «інструкцію» із закликом до Війська Запорозького Низового повернутися під владу Речі Посполитої [816, с.22]. Однак керівництво Січі, з огляду на позицію Москви та Батурина, а також погрозливі листи з Порту і Криму вирішило дотримуватися нейтралітету. Тільки окремі запорожці з власної ініціативи збиралися у загони і відправлялися на допомогу королю.

Згідно з документом від 11 травня 1683 року під назвою “Ординація плати Війську Запорозькому, якого має бути Но 1200 під трьома полками, а в кожному Полку має бути чотири хоругви” [113, арк.121 - 122] полковникам Я. Вороні, С.Корсунцю та І. Киліяну було виплачено 1 тисяча 800 злотих¹⁴ за

¹⁴ Злоті (польськ. «*zloty*», «*zlotowka*») – грошово-рахункова одиниця Польської корони і Речі Посполитої. Випускався у Польщі з XV ст. як срібна монета й спочатку називався «червоним золотим» («*florenus rubens*»), зважаючи на те, що прирівнювався до золотого флорина (дуката). За сумою в 30 грошей, що була еквівалентом дуката у середині XV ст.

рік (кожному за квартал - по 150 зл.). Крім того, їм видали по 33 локті голландського сукна на суму 396 зл. і кожному по 90 зл. на “хутро лисяче, кравця потреби до жупанів і піддівку”. Загальна річна сума грошей виданих полковникам разом з витратами на “хутро” становила 2 тисячі 466 зл. Трьом полковим осавулам видали 1 тисячу 125 зл. (по 342 кожному), генеральному писарю і військовому судді - 750 (по 375 кожному), двом полковим писарям - 126 зл., дев'яти сотникам – 2 тисячі 835 зл. (по 315 зл.), трьом полковим хорунжим - по 150 зл., дев'яти сотенним хорунжим - по 120 зл., сто двадцяти курінним отаманам (десятникам) - 14 тисяч 340 зл. (по 112 зл.), простим козакам, яких було 1 тисяча 040 чоловік - 92 560 (по 89 зл.). Отже, правобережні полки отримали 107 тисяч 646 злотих готівкою і поставив сукна на 7 тисяч 312 злотих. Потрібно зазначити, що така сума була в три рази меншою за ту, яка виплачувалась такій же кількості польської легкої кінноти. Грошові видатки на українських козаків мали бути значно вищими. На це, наприклад, вказує суттєва різниця у підрахунках папських субсидій для Речі Посполитої з фонду “Рахунки Сеймові” (АГАД, Варшава) [1151, s.232]. Якщо порівняти розмір річної виплати правобережним найманцям з величиною тогочасного жалування компанійцям або ж сердюкам Лівобережної України, то він також був значно нижчим. Так, усі види виплат на товариша компанійського полку становили 60 – 70 злотих, а річна платня сердюка була 40 – 50 злотих [811, с.178].

Ймовірно, що саме після зустрічі короля з посланцями Запорозької Січі, які перебували у Варшаві в травні-червні 1683 р., польське командування вже планувало, що у виправі їхньої армії під Відень буде брати участь до 3-х тисяч козаків з Правобережжя та Запорожжя [7, арк.323]. Про важливість польсько-українських переговорів свідчила зацікавленість ними західноєвропейським суспільством, зокрема влітку 1683 р. інформацію про

закріпилася назва «злотий», але вже у XVI ст. золотому дукату дорівнювало 50 срібних грошей. Був дуже популярним на українських землях у XV – XVIII ст., де його називали «золотим» й використовували також як рахункову одиницю. Польський злотий дорівнював: 5 шостакам, 10 троякам, 30 грошам. 1 грош складав: 2 напівгроша, 3 шеляга, 18 денар.

можливість залучення на бік Речі Посполитої запорожців писала популярна на той час європейська французька газета «*Gazette de France*» [1045, s.211]. На вербування українців виділялися гроші з самого Ватикану. Римський папа Інокентій XI надав спочатку надав для заохочення козаків 270 тисяч флоринів¹⁵, а потім ще дві виплати розміром у 100 та 60 тисяч флоринів [372, s.251; 237, с.23]. За “Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля меча Святого затягнутого” за 1683 р. під керівництвом полковників Василя Іскрицького та Булукбаші мало перебувати по 500 козаків, Максиміліана Булиги-Курцевича, Андрія Зеленецького, Казимира Станецького, Івана Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (можливо, Даровського) - по 400 чоловік [7, арк.323; 1019, s.76]. Кожному з семи полковників виплачувалося 600 злотих (польський уряд забрав флорини й провів виплату злотими. – Т.Ч.) на рік, а також голландського сукна на 132 злотих та лисичого хутра разом з витратами на кравецькі потреби - по 90 зл. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5 тисяч 754 зл. На сімох полкових осавулів видавалося 2 тисячі 625 зл., генеральному писарю та військовому судді - по 375 зл., шістьом полковим писарям – 756 зл., двадцяти трьом сотникам - 7 тисяч 245 зл., семи полковим хорунжим – 1 тисяча 050 зл., двадцяти трьом сотенним хорунжим – 2 тисячі 760 зл., двадцяти трьом сотенним осавулам - 2 тисячі 576 зл., двісті дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) - 32 тисячі 592 зл., двом тисячам шестистам одинадцяти рядовим козакам - 211 тисяч 491 зл. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати на “сукно”) дорівнювалась 267 тисяч 599 злотих.

¹⁵Флорин (з лат. «*flos*», «*floris*», франц. «*fleur*» - квітка) - 1) золота монета (італ. «*fiorino d'oro*»), дукат) Флоренції у XIII - XVI ст. із зображенням лілії, мав вагу 3,537 гр. і складався майже повністю з золота; 2) золоті монети різної вартості у Франції у XIII - XIV ст.; 2) срібна монета Флоренції XII - XIII ст.; 3) назва англійської золотої монети XIV ст.; 4) австрійська півталярна монета та лічильна одиниця з XVI ст.; 5) французька та італійська назва гульдена; 6) з 1325 р. почали випускати угорські флорини, які були популярні у Польщі та Україні.

Можливо, що під прізвиськом “Булукбаша” у цьому списку виступав колишній брацлавський полковник Федір Булюбаша, який підтримував гетьмана П. Дорошенка, або ж Булубаша, що у 1676 р. зазнав поразки від польських військ у Бершаді й був конвойований до Яна III Собеського [1094, s.450]. Андрій Зеленецький (Зеленський) у 1671 р. був наказним подільським полковником від імені П. Дорошенка. Його серед інших правобережних старшин нобілітували на коронаційному сеймі 1676 р. у Кракові. Одним з приведених до шляхетства на тому сеймі був і Казимир Станецький, про якого польсько-литовський король у листі з-під Відня від 4 вересня згадував так: «Пишеш мені, моя дорога (королівна Марія Казимира. – *Т.Ч.*), про якогось Станецького, який служив колись у мене. Правда то є: був потім пілігримом» [333, s.38]. Очевидно, останні слова короля стосувалися тієї події, коли К.Станецький або ж перейшов на службу до Ю. Хмельницького, або, що ймовірніше, деякий час перебував на Запорозькій Січі.

Очевидно, що у червні 1683 р. папські гроші були виплачені полковникам, які ще не набрали задекларованої у реєстрі кількості козаків. Тільки три з семи згаданих у 3-тисячному компуті полковника змогли (та й то, із запізненням) сформувати свої підрозділи для участі у військовій виправі до Австрійської імперії. Як свідчать документи, лише полки В. Іскрицького, М. Булиги-Курцевича та Даровського виступили у закордонний похід, інші ж (Булукбаша, І. Дунін-Раєцький, К. Станецький, А. Зеленецький) не змогли як належно розпорядитися коштами з Рима й вчасно надати свої підрозділи для закордонного походу. Хоча вже у жовтні – листопаді 1683 р. вони почали воювати проти турків на Поділлі.

Іншу частину грошей з Апостольської столиці передали польським емісарам, які здійснювали козацький набір. Головним “затягом” українців мав керувати шляхтич, полковник Якуб Менжинський. Однак, він притримав

у себе 30 тисяч ліврів¹⁶, які йому видав папський нунцій Опціо Палавічіні. Саме завдяки такому вчинку полковник викликав велике невдоволення у дружини Яна III Собеського, королеви Марії Казимири д'Аргуен ("Марисеньки"), якій було доручено наглядати за вчасним набором правобережних полків [332, s.224]. "З великим трудом добула гроші (для козаків. – *Т.Ч.*) від нунція і згадала, чого він їх не бажав давати. ...Менжинський розказав нунцієві і краківському каштелянові [Потоцькому], що залишив тут у мене і в біскупа київського 30 тисяч ліврів, сказав, що я вручила [їх] Оссовському (краківський священник. – *Т.Ч.*), тим часом ніхто з нас про це не знав, бо Менжинський від'їхав не побачившись зі мною" [332, s.224], – скаржилася Марія Казимира своєму чоловікові у вересні 1683 р. Проте згодом Ян III Собеський відповідав, що сам Менжинський вирішив не видавати гроші козакам до битви, щоб ті з ними "назад не втекли". "Тут у Польщі маєте барва**", а там у війську у короля, як швидко прийдете, будете мати гроші" [328, s.241], – говорив Я. Менжинський прибулим до нього козакам. Затримка з виплатою для окремих козацьких підрозділів, які вже з кінця серпня 1683 р. перебували у Львові, стала однією з головних причин їхнього невчасного прибуття до табору Яна III Собеського.

Всупереч вчинку Й. Менжинського, який зник зі Львова (правда, як з'ясувалося, він все ж таки приєднався до королівських військ у другій половині вересня), не залишивши козакам "ні наказів, ні грошей", королева за допомогою Яна Міхаїла Мислішевського змогла відправити до Австрії близько тисячі козаків, серед яких, зокрема, були підрозділи В. Іскрицького і Даровського. Я.-М. Мислішевський добре знав українську мову, адже довгий час, з 1665 р., був чернігівським*** хорунжим (очевидно, саме він обіймав

¹⁶ Лівр (з лат. «*libra*» - фунт, франц. «*livre*») – грошово-рахункова одиниця у Франції в IX – XVIII ст. 1 лівр дорівнював 20 су, а 1 су – 12 деньє. В XVII ст. існував т. зв. Лівр турський. Як монета випускався лише один раз в 1656 р. й містив 7,69 гр. срібла.

** Барва – назва військового обмундирування.

*** Незважаючи на те, що територія колишнього Чернігівського воєводства Речі Посполитої входила до складу Лівобережної Гетьманщини та Московської держави, польські урядовці й надалі формально займали «чернігівські» уряди.

посаду коменданта Кам'янець-Подільської фортеці з другої половини 1660-х і до 1672 р.). У 1675 р. за дорученням Яна III Собеського він проводив переговори з гетьманом П. Дорошенком [93, арк.269 - 270]. У цей час очевидець тих подій, секретар польського короля, француз Далерак згадував: “Я чув не раз, як Собеський вихвалював військо козаків, скаржився на його повільний набір і, від’їжджаючи в похід, поручив королеві вислати поспішно новобранців за ним. Одне слово треба було думати, що рятунок Відня залежить тільки від козаків” [721. – Т. 3. – С. 98].

Відомо також, що 20 червня 1683 р. король видав спеціальний «приповідний» лист з наказом набору козацького підрозділу з 500 чоловік Криштофу Лончинському. 16 липня великий коронний гетьман С.Яблоновський передав аналогічний документ на формування козацького полку Максиміліану (Максиму) Булизі-Курцевичу. “...В Овручі, [щоб] зтягнув на послуги Речі Посполитої козаків запорозьких, людей рицарських з самопальними мушкетами з допомогою королівського приповідного листа, щоб мав комплект у своєму війську, і рушив з Овруча під Львів, де став би 15 серпня. Бо належить особлива повинність і дозор. Щоб не допускав своїм людям жодної сваволі..., убогих людей щоб до себе не брав...” [165. – Ч. 3. – Т. II. – С. 38 - 40], – наказував С. Яблоновський у своєму листі-“ординансі” до М. Булиги-Курцевича. Відповідні листи на “затяг” козаків отримали й інші правобережні старшини. Проте їхній набір на Правобережній Україні відбувався дуже повільно з огляду не лише на малу чисельність місцевого козацтва, але й спротив турецького ставленика Г. Дуки та його наказного гетьмана І.Драгинича. Щоб вирішити цю проблему Ян III Собеський 14 серпня з Кракова надіслав листа до молдавського господаря й “володаря” Правобережжя з пропозицією спільної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства.

Зважаючи на політичну нестабільність у Московській державі, спричинену молодим віком російських царів Івана та Петра, серед верхівки Польщі виникла думка про те, “чи не краще, коли зараз таке замішання у

Москві, щоб Народ Козацький до матері своєї Речі Посполитої польської повернувся” [42, №34]. Таке висловлювання знаходимо у листі воєводи Руського воєводства С.Яблоновського від 10 липня 1683 р. до білоцерківського священика Заремби. Потрібно мати на увазі, що якби Лівобережне гетьманство відмовилася від зверхності московського царя й повернулася б до “дідичної” протекції, то автоматично вирішувалася б і проблема участі козацьких полків на боці польсько-литовського короля у війні з Османською імперією.

У серпні 1683 р., відразу ж по обранні гетьманом правобережного козацтва С. Куницького, від імені короля йому було відправлено певну суму грошей. 26 серпня папський нунцій повідомляв з Кракова, що “...козаків зголосилося багато більше, як можна було сподіватися, та вже навіть вирушили в похід. Тому для них треба призначити папські гроші, бо нема для них інших фондів, а думають, що вони принесуть прегарну допомогу” [1012, s.76]. Одночасно з віденською операцією новий гетьман проводив похід до Молдавського князівства та Буджацької орди. 24 вересня 1683 р. С. Куницький повідомляв коронного гетьмана С. Яблоновського про відправку 10 тисяч кіннотників на Буджак [76, арк.855; 191. – Т. XI. – С. 12].

Чи можемо довіряти цифрам, названим правобережним гетьманом, адже невдовзі він стверджував, що під його керівництвом перебувало ледве не 30 тисяч козаків? Піддаючи сумніву слова гетьмана Куницького, сучасники свідчили про наявність у нього лише від 3-х до 5-ти тисяч козацького війська [77, арк.24; 453, с.26]. Інше джерело переконує в тому, що восени 1683 р. у С.Куницького було близько 8 тисяч чоловік [460, с.249; 636, с.2]. Про постійне збільшення правобережного війська за рахунок “втікачів” з Лівобережної України та Запорозької Січі свідчить лист папського нунція Ф. Амічі з Язлівця від 9 березня 1684 р.: “... Прибуває багато козаків, прошу 20 000 мушкетів для них прислати” [77, арк.145].

Як підрахував Я. Віммер, всього до антитурецької кампанії 1683 р. уряд Речі Посполитої зміг залучити 3 тисячі 700 українських козаків, які

утворювали 12 полків “Козаків запорозьких” на чолі з Стефаном Куницьким, Василем Іскрицьким, Семеном Корсунцем, Якубом Вороною, Андрієм Зеленецьким, Булукбашою (Федором - ?), Тимошем Барабашем, Максиміліаном Булигою-Курцевичем, Криштофом Лончинським, Казимиром Станецьким, Трохимом Коханом та Іваном Кобилянком [1083, s.230]. Однак ці розрахунки польського історика стосувалися тільки тих козацьких підрозділів, яким польсько-литовський король Ян III Собеський та Римський Папа Інокентій XI змогли виплатити певну суму грошей. Тобто тих, які були внесені до спеціальних виплатних реєстрів (компутів). Насправді ж у подіях 1683 р., які включали до себе бої з турками в Австрії, Угорщині, Словаччині, Молдавії, Правобережній Україні та Північному Причорномор’ї, взяло участь набагато більше правобережців і запорожців (від 5 до 12 тисяч), а також окремих представників з Лівобережної і навіть, Слобідської України. Тисячі українських (руських) шляхтичів¹⁷ [770, с.53, 56; 941, с.254 – 256; 71, арк.601] родом з Східної Галичини, Волині, Поділля, Київщини й навіть Чернігівщини (останні перебували на Поліссі) влилися до складу польської армії, яка готувалася вирушити на допомогу австрійцям до Відня. Це підтверджував М. Кукель, який відзначав, що у Віденській битві у складі польської армії воювала значна кількість «синів з руських воєводств Речі Посполитої» [1058, s.169; 1059, s.431 - 448]. Звернімося до компуту «війська зтяжного» Яна III Собеського, укладеного на виконання сеймової постанови 1 серпня 1683 р

¹⁷ Дослідження етнічної належності шляхтичів Західної та Правобережної України не є предметом нашого дослідження. Разом з тим, звертаємо увагу зацікавленого читача на слушні зауваження П.Саса, який відзначав, що більшість шляхти Руського, Київського, Волинського, Подільського та Брацлавського воєводств Польсько-Литовської держави усвідомлювали своє окремішне походження саме як Русь. Цей термін в залежності від контексту вживався у XVII ст. для «окреслення народу, культури, віросповідання, а також території». Про «народ руський» як новий політичний об’єкт Речі Посполитої пише у своїх працях Н. Яковенко. Зауважимо, що Ян III Собеський титулувався як «король Руський, Київський, Волинський, Подольський, Підляшський, Сіверський і Чернігівський *etc.*». Джерела засвідчують, що цей монарх усвідомлював себе також і королем України, тобто тієї території на яку поширювалася влада правобережного Війська Запорозького. Так, наприклад, у королівській інструкції від 23. XII. 1674 р. єпископу Й. Шумлянському на переговори з П. Дорошенком відзначалося, що Ян III Собеський є «паном України правдивим і дідичним».

[1151, s.219 - 229]. Отже, до гусарських підрозділів входило 200 вояків під керівництвом холмського старости Міхаїла Ржевуського, 120 чоловік – галицького старости Станіслава Потоцького, 91 чоловік – підляшського воєводи Вацлава Лещинського, 96 чоловік – белзького каштеляна Яна Мишковського, а також 131 гусар під керівництвом Криштофа Ласки. Останній, до речі, наприкінці 1650 – 1670-х рр. належав до старшини правобережного Війська Запорозького. У 1659 р. він вже був полковником і очолював послів від гетьмана І. Виговського у Варшаву, які подали королеві «супліку» про внесення змін до Гадяцької угоди. Очевидно, саме К. Ласка (Ласко) на посаді сердюцького полковника 18 серпня 1665 р. присягнув на вірність П. Дорошенку й серед інших підписав присягу як “Лашко” [625, с.236]. Саме К. Ласка за дорученням польського уряду протягом 1680 р. очолював підрозділи українського козацтва на Київщині.

Серед важкоозброєної (“панцирної”) кінноти, яка була готова виступати до Відня, нараховувалося 145 чоловік на чолі з белзьким воєводою Костянтином Вишневецьким, 92 чоловік – брацлавського воєводи Міколая Сапєги, 90 чоловік – каштеляна Київського воєводства Францішека Дзедушицького, 150 чоловік – волинського каштеляна Єржи Велгорського, 131 чоловік – подільського воєводи Кароля Станіслава Лужицького під керівництвом Якуба Розвадовського, 95 чоловік – львівського підкоморія Олександра Ходоровського під керівництвом Добросоловського, 109 чоловік – володимирського старости Стефана Загоровського, 136 чоловік – луцького старости Атаназія Мянчинського під керівництвом Анджея Генджицького, 81 чоловік – чернігівського хорунжого Станіслава Центнера, 104 чоловіка – перемишлянського каштеляна (Ян III Собеський в одному з своїх листів з-під Відня називав його «немирівським» [333, s.44]) Яна Стадницького, 111 чоловік – брацлавського хорунжого Нікодема Жабоклицького, 100 чоловік – овруцького хорунжого Яна Гіжицького, 100 чоловік – київського підстоля Марсіна Убиша, 92 чоловік – подільського чашника Міхала Васильківського, 100 чоловік – подільського підстоля Єжи Скаржинського, 87 чоловіка –

чернігівського воєводи Теодора Тишкевича, 91 чоловік – волинського каштеляна Стефана Ледуховського¹⁸[173, с.268], 88 чоловік – львівського єпископа Йосипа Шумлянського, 119 чоловік – холмського старости Міхаїла Ржевуського, 92 чоловік – кам'янецького каштеляна Станіслава Потоцького під керівництвом Тишковського, 90 чоловік – луцького єпископа Станіслава Вітвицького, 99 чоловік – подільського підкоморія Ієроніма Лянцкоронського, 120 чоловік – брацлавського каштеляна Францішека Корисинського.

До легкоозброєної кінноти, крім інших, входило 70 чоловік з хоругви київського каштеляна Ф. Дзедушицького під керівництвом Станіслава Кобелзького (у 1676 - 1677 та 1684 – 1685 рр. С. Кобелзький виступає як полковник Війська Запорозького) [156, арк.397; 162. – Т. XII. – С. 789 - 790], 68 чоловік – львівського хорунжого Томаша Карчевського, 70 чоловік – белзького стольника Анджея Сераковського під керівництвом Охоцького. Я. Віммер відзначав, що підрозділи «легкої язди» для походу до Відня найбільше поповнювалися з Сандомирського і Серадзького воєводств Корони Польської, а також з «львівської землі» Руського воєводства [1151, s.162]. Певна кількість руської шляхти входила також до інших підрозділів польсько-литовської армії – т.зв. «чужоземної» та «угорської» піхоти. Серед них, наприклад, перебувало 380 піхотинців під керівництвом коменданта Білоцерківської фортеці Ернеста Оттона Раппа, частина з яких, очевидно, набиралася з українського населення Київщини.

Під час Віденської битви 1683 р. безпосередньо у хоругвах війська Речі Посполитої також перебували колишні старшини Війська Запорозького Костянтин Чечель, Богдан Гуржецький (Гуржій) та Юрій Зарудний. Всього, за нашими підрахунками, чисельність жовнірів (включно з представниками селянства, що набиралися до т. зв. ланової піхоти), вихідців з українських

¹⁸ Про цей старовинний православний рід з Волині, який перейшов у католицизм лише наприкінці XVII ст., згадав у одній з своїх поезій український польськомовний поет, волинський шляхтич Данило Братковський: «Де Ледуховські, промовці шляхетні?..».

земель, які вирушили до Австрії у війську Яна III Собеського майже половину від усієї кількості військ Речі Посполитої.

Загальна сума витрат з королівського та ватиканського скарбів на військові витрати протягом 1 травня 1683 – 1 січня 1684 рр. становила 7 мільйонів 436 тисяч 630 злотих. З них на: 1) “жолд війську” – 4 мільйони 059 тисяч 845 зл.; 2) “затяг нових жовнірів” – 1 мільйон 093 тисячі 060 злотих; 3) “артилерію” – 256 тисяч 390 зл.; 4) “затяг Козаків” – 277 тисяч 402 злотих; 5) “жолд кінноті” – 1 мільйон 687 тисяч 057 злотих; 6) “пенсії військовим урядникам” – 26 тисяч 900 зл.; 7) “інші видатки військові” – 35 тисяч 975 злотих [1151, s.231]. До речі, певні досить значні суми для потреб армії, що мала вирушити на допомогу австрійцям до Відня були зібрані з жителів Руського, Белзького, Волинського та Київського воєводств. Зокрема волиняни зібрали 228 тисяч 782 злотих, а львів’яни – 117 тисяч 245 злотих. А всього протягом 1683 – 1699 рр. на боротьбу з Османською імперією Річ Посполита витратила величезні кошти – близько 124 мільйонів злотих. Окрім того, польським жовнірам, в т. ч. і українським козакам було не доплачено обіцяного у розмірі 16 мільйонів 500 тисяч злотих [1177, s.41].

5.4. Похід великого візира Кара Мустафи вглиб Австрійської імперії та облога Відня

Рішення про похід на Відень обговорювалося на засіданні уряду Османської імперії в серпні 1682 р. На ньому головними ініціаторами походу до Угорщини й Австрії виступили великий візир Кара Мустафа¹⁹[320, 952] та

¹⁹ Кара Мустафа-паша «Мержифонлю» народився 1634 р. у м. Мержіфон за 240 км від Анкари у сім’ї сіпага. Виховувався у родині великого візира Мегмеда Кьопрьюлю та одружився на його доньці. У др. пол. 1660-х – п. п. 1670-х рр. - заступник (каймакан) великого візира Кьопрьюлю-заде Фазиль Агмеда (сина Мегмеда). У 1672 та 1674 р. брав участь у походах Османської імперії на Західне Поділля. 5 листопада 1676 р. призначений на посаду великого візира. Очолював 115-тисячне турецьке військо під час другого Чигиринського походу влітку 1678 р. Здійснював контроль за князюванням Ю. Хмельницького. За правління Кари Мустафи на посаді великого візира загострилася фінансова криза в Туреччині, а тому він пропонував султану Мегмеду IV компенсувати її за рахунок проведення війн, зокрема, захопити Венецію та Рим і відродити Римську імперію на чолі з Османами.

відповідальний за зовнішні відносини Порти (“*реїсульттаб*”) Лаз Мустафа-ефенді. Згідно зі свідченнями очевидців, останнє слово в ухваленні рішення щодо організації цієї грандіозної військової операції належало султану Мегмеду IV [1066, s.487]. Майже всі турецькі джерела стверджують, що безпосереднім поштовхом до початку нової війни стало прохання про захист, що надійшло від угорських повстанців на чолі з Імре Тьокьолі. Серед причин чергового вторгнення Османів до Центральної Європи також було намагання турків скоротити занадто довгий (близько однієї тисячі кілометрів) кордон з Австрійською імперією. Але чи не найголовнішим стало бажання османського уряду відвоювати нові землі для розподілу їх на тімари з метою економічного збагачення та переселення сюди частини турецького населення з малоазійської Анатолії [714. – Т. 2. С. 226]. Крім того, як зазначав цісарський посол у Стамбулі Альберт Капрара, великий візир Кара Мустафа за допомогою війни хоче значно зміцнити свою владу [1040, s.110]. Серед жителів Туреччини також поширювалися чутки про великі багатства, які знаходилися у Відні. Та найбільшою мотивацією для владної еліти Османської імперії було те, що на їхнє переконання із завоюванням Відня “усі християни підкоряться Османам” [651, с.370]. А тому з надбанням нових територій у підпорядкування мусульман мали потрапити великі земельні наділи для тімарної колонізації, а отже, можливість покращити економіку імперії за рахунок розвитку сільськогосподарських угідь.

Восени 1682 р. окремі турецькі підрозділи варадського бейлербея Гасана-паші разом з куруцями відвоювали у австрійців майже всю територію Верхньої Угорщини (суч. Словаччина) з її столицею Кашшею (Кошіце). Султан вислав вождю повстанців грамоту, в якій йменував І.Тьокьолі князем Угорщини з обов’язком щорічної виплати 40 тисяч форинтів²⁰ [977, s.328].

Основні сили турків на чолі з Мегмедом IV виступили у похід з метою захоплення Відня навесні 1683 р. 31 березня султан Османська імперія

²⁰ Форинт – угорська назва флорина чи гульдена.

офіційно заявила про початок чергової “священної війни з невірними” й вирушив разом з усім своїм двором та військом у похід. Перед тим, як засвідчував очевидець тих подій Силігдар Мегмед-ага, «усім візірям і емірам в Румелії й Анатолії були направлені суворі розпорядження, щоб підготували усі свої особисті загони і війська своїх еялетів, а в день Хидира (у кінці квітня – на початку травня. – *Т. Ч.*) прибули в табір війська монарха, султана» [320, s.70 - 71]. 17 квітня османська армія була вже поблизу Софії. Щоб ввести в оману супротивника, в офіційних документах Порти зазначалося, що султан йде на допомогу повсталим проти Габсбурга угорцям та словакам [714. – Т. 2. – С. 230]. Протягом 3-4 травня двір Мегмеда IV розмістився у Белграді, тоді ж туди надійшли війська бейлербеїв Дамаска, Алеппо, Диярбакира, Боснії, Сиваса, Мараша, Карамана та Анатолії. Щоб досягнути Сербії, а потім Австрії турецьким підданим довелося пройти великий шлях: з Дамаска - 2 тисячі 700 км., з Диярбакира – 2 тисячі 400 км., Мараша – 2 тисячі 250 км., Карамана – 1 тисяча 950 км. Від Адріанополя (Едірне) до австрійського кордону султанські підрозділи рухалися 91 добу й подолали за цей час 1 тисячу 200 км.

Командувачем («*сердарем*») турецької армії 12 травня було призначено Кара Мустафу. Крім того, на нього були ще покладені повноваження муфтія («шейхульіслама») стамбульського, які передбачали найвище духовне керівництво в імперії Османів на час чергової війни [952, s.30]. Наступного дня турецький султан особисто вручив великому візіреві прапор Пророка Магомета, який був здобутий під час завоювання турками Єгипту в 1517 р. Згідно з окремими свідченнями, на прапорі вишили символ “золотого яблука світу” [1139, s.96], - так турки називали Відень ще від часу першої спроби його завоювання у першій половині XVI ст. Дочекавшись на військові підрозділи, які надійшли з Молдавського, Волоського, Трансільванського князівств, а також підрозділи з мусульманських провінцій у Європі, великий візір дав наказ рухатися в напрямку Угорщини. Там до османської армії мали приєднатися війська “короля куруців” І. Тьокьолі.

7 червня 1683 р. на військовій раді, яка відбулася в угорському місті Рааб, було ухвалено рішення рухатися до Відня. 27 червня до табору Кари Мустафи прибуло 20-тисячне військо Кримського ханства на чолі з Мюрад-Гіреєм. Зустріч з ханом була обставлена надзвичайно урочисто – його виїхали зустрічати бейлербеї найбільших султанських провінцій Силістрії, Анатолії та Румелії. Неподалік шатра великого візира було встановлено два величезних столи з різноманітними стравами. «Коли Його Милість Хан під'їхав до шатра без стін, татарські солдати відразу ж, як голодні вовки, накинулися на викладену там їжу й миттєво змели все» [734, с.41], - засвідчував один з очевидців цього дійства. Мюрад-Гірей зліз з коня та сів на розкішний табурет й так чекав на вихід з шатра Кара Мустафи. Невдовзі той вийшов і запросив кримського хана всередину для частування, під час якого відбулася нарада щодо подальших воєнних планів.

1 липня 1683 р. турки оточили верхньоугорську фортецю Дьєр (Яварин), але через тиждень несподівано згорнули табір і швидко рушили до Відня. 7 липня поблизу містечка Петронел у Нижній Австрії відбулася перша сутичка між татарськими загонами та окремими імператорськими підрозділами, які були розбиті. 8 липня турки завоювали фортецю Мадьярвар, а через тиждень більш як 150-тисячна армія Османської імперії та її численних васалів надійшла до австрійської столиці. З 14 липня розпочалися штурми та облога столиці Австрійської імперії.

“Турки йдуть такими силами, яких ми не бачили ось вже сто років” [299, s.19], - відзначав австрійський імператор, оцінюючи військові сили противника. Ще на початку липня Леопольд I Габсбург виїхав до віддаленого від бойових дій міста Пассау й доручив обороняти Відень графу Ернсту Рьодігеру фон Штаргембергу. Той рішуче призупинив утечі з міста, особливо це стосувалося чоловіків, які були здатні тримати зброю. Крім того, граф наказав міщанам цілодобово копати окопи, укріпляти міські стіни й бастіони фортеці. Вживалися заходи щодо завезення необхідної кількості продуктів і боєприпасів. Військовий гарнізон Відня нараховував 12 тисяч австрійських і

німецьких солдат, а також 4 - 5 тисяч добровольців, сформованих з жителів міста та навколишніх містечок і селищ. На мурах міста та його околицях розташували 263 важких і легких гармат, однак лише 141 з них була повністю готова до бойових дій [1149, s.43].

Основні підрозділи османської армії на чолі з Кара Мустафою розташувалися на рівнині перед містом між річкою Відень, яка впадала у Дунай і невисоким гірським масивом (відломом Східних Альп) під назвою Віденський Ліс. До центральної групи військ входили яничари на чолі з Мустафа-пашою та Ізмаїл-агою, підрозділи бейлербея Румелії Гасан-паші, а також 5 важких та 20 легких гармат. Зліва разом з яничарами зайняли позиції бейлербей Янови Агмед-паша, бейлербей Сивасу Галіл-паша та бейлербей Анатолії Агмед-паша, у розпорядження яких була така ж сама кількість гармат. Турки оточили місто кільцем. Навколо Відня було споруджено величезну мережу окопів, бастіонів, насипів з артилерійськими батареями. Позаду військ розташовувався табір, серед тимчасових споруд якого вирізнялося своєю пишнотою велике шатро Кари Мустафи. У ньому зберігався Прапор Пророка та інші османські клейноди, а також проводилися військові наради [519, с.255].

23 липня турецька армія розпочала перший штурм Відня, після чого австрійська столиця зазнавала постійних нападів через кожні 2 – 4 дні. Із серпня артилерії турків, яка нараховувала до трьох сотень гармат, вдалося пробити зовнішню стіну укріплень Бургу. У цей пролом раз у раз вривалися яничари, постійні бої з якими виснажували вояків гарнізону. Крім того, османські воєначальники застосовували підкопи та мінування стін віденської фортеці у різних місцях. Австрійці стійко оборонялися. Проломи в стінах вони засипали камінням й закладали мішками з піском. Особливо дошкульними для турків були гарматні постріли захисників міста, від яких серед багатьох інших загинув румелійський бейлербей Гасан-паша.

У результаті багатотижневої облоги в місті розпочалися голод та епідемії. Постійні постріли турецьких артилеристів спричинилися до

численних пожеж. Серед віденців поширювалися розпач і паніка. Шпиталі не могли вмістити усіх хворих та поранених, а на міських кладовищах не вистачало місця для вбитих і померлих від дизентерії. Одночасно значних втрат зазнавали й турки. Командуючий облогою австрійської столиці Кара Мустафа відзначав, що тисячі людей з османського табору були вбиті чи отримали поранення. З огляду на це, позаду кожного турецького формування виникали свої окремі великі кладовища.

Та це не стримувало великого візира, який повідомляв Мегмеду IV: «... робимо, що тільки в наших силах, щоб шляхом важкої праці і вдень і вночі, просуватися вперед і з допомогою Аллаха як можливо швидше добути і оволодіти [цим замком]» [320, s.151]. Однак лише 28 серпня яничарам вдалося захопити оборонні позиції австрійців навпроти імператорського палацу й таким чином отримали можливість опанувати важливою дільницею фортифікаційних валів. Граф Штаремберг, побоюючись прориву турків до міста, наказав готуватися до вуличних боїв та укріплювати житлові будинки.

Крім облоги та штурмів Відня, османські війська також намагалися завоювати й інші міста Австрійської імперії. Підрозділи кримського хана Мюрад-Гірея спустошували невеликі містечка й селища навколо, а корпус Гусейн-паші рішив до словацьких земель й воював з армією Карла V Лотарінгського під Братіславою та Бісамбергом.

Кур'єри-розвідники, що час від часу відряджалися по допомогу з Відня, з різних причин не діставалися місця призначення. А тому Е.-Р.Штаремберг вирішив направити з листами до австрійського імператора Леопольда I Габсбурга та князя Карла V Лотарінгського когось із місцевих жителів, хто знав би турецьку мову й звичаї та зумів би пробратися через мусульманський табір. Вибір упав на одного з пересічних жителів австрійської столиці Юрія-Франца Кульчицького (у джерелах також трапляються й інші прочитання його прізвища – Кульчинський, Кольчицький, Кюльчицький, Кольчицькі, Колшицькі та ін.) [674, 675, 951], який на той час входив до ополченського загону капітана Амброзія Франка.

Щоб зрозуміти важливість місії Ю.-Ф. Кульчицького, процитуємо один з листів, які той мав передати австрійському імператорові: “Високодостойний, наймогутніший, непереможний Римський Цісарю й королю Мадярщини і Чехії... Ми рискуємо, однак надіємося, що цього разу нам пощастить більше, ніж з попередніми листами, які перехопив ворог і один з них стрілою знову “полетів” до міста. Не можемо описати, якою силою наші обороняли передмістя і будинки, до яких вже в перший день облоги ворог став аж на 60 кроків перед мурами. Наші люди билися дуже хоробро. Але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, а ми не маємо ні гранат, ні відповідної зброї, ні вишколених вояків, яких тепер нам так не вистачає... Команда оборонців з дня на день зменшується. В списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1 902 мертвих і поранених... червінка (дизентерія. – *Т.Ч.*) панує між вояками і громадянами. Де князь Лотарінгський тепер, не знаємо, бо ми не дістали жодної відповіді на численні листи, які до нього написали, адже зв’язок перерваний...” [1019, s.132]. У місті ставало все менше і менше боєприпасів і продовольства. Та найбільш дошкульними були паніка й поширення серед віденців справжньої “шпіономанія”, знову розпочалися втечі з міста.

Переодягнувшись у турецький одяг, Ю.-Ф. Кульчицький разом зі своїм товаришем сербом Йованом Михайловичем (за версією австрійського історика К. Теплоного – словаком Іштваном Серальді (Сергадлом)) [1133, s.4 - 37] пізно ввечері, між 22 та 23 год., 13 серпня вийшов з австрійської столиці через західні ворота Шоттентор («*Schottentor*») й непомітно пробрався до османського табору, а вдень, наспівуючи турецьку пісню (щоб не викликати підозри), сміливо рушив поміж ворожими шатрами у напрямку Нового Каленберга. Лише одного разу їх зупинив турецький офіцер-ага, запитавши, хто вони і звідки. На це винахідливий Кульчицький рішуче відказав, що є турецьким купцем і займається постачанням провіанту для армії султана, а зараз простує за виноградом. Турок повірив переодягненим віденцям і навіть запросив їх погрітися до свого шатра [57, арк. 13 - 15]. Але найбільша

небезпека чатувала на Ю.-Ф. Кульчицького та його товариша там, де вони на неї зовсім не чекали: в одному з придунайських сіл поблизу Клостернбурга місцеві жителі прийняли їх за справжніх турків і ледве не вбили, однак потім, розібравшись, допомогли переплисти на човні Дунай. Переправившись через річку, вранці 15 серпня посланці були вже на прийомі у князя Карла V Лотарінгського. У листі, який передав командувачу австрійської армії Ю.-Ф. Кульчицький від імені одного з керівників оборони Відня Каспера-Зденека Капліра, йшлося про хворобу коменданта Штаргемберга, смерть інженера Рімплера та поранення командира артилерії, а також прохання щодо негайної допомоги місту [287. – Vol. 1. – Pars. II. – S. 255 - 257]. Лотарінгський князь відразу ж відписав оборонцям Відня, що він готується до битви з турками, вже отримав перемогу над союзником султана І. Тьокьолі під Братіславою і незабаром прийде з 70-тисячним військом на допомогу. За доставлений лист розвідникові заплатили 200 дукатів. Не без пригод відніс (зокрема, ледве не потрапивши у полон до п'яти турків) Кульчицький лист князя в оточений Відень місто вже ранком 17 серпня, чим викликав велику радість серед гарнізону та міщан, які з подвійною енергією почали обороняти фортечні мури [1151, s.253].

Невдовзі війська лотарінгського князя дійсно об'єдналися з польською армією Яна III Собеського та прийшли на допомогу гарнізону і місцевим жителям Відня. 12 вересня вони святкували блискучу перемогу над турками. Ю.-Ф. Кульчицький за свої заслуги перед містом був щедро нагороджений: комендант вручив йому грошову винагороду та надав у власність будинок в одному з центральних віденських районів. Окрім того, 10 січня 1684 р. Кульчицький був призначений особистим перекладачем з турецької мови австрійського імператора та отримав посаду “цісарського придворного кур'єра у Туреччині”[951, s.128]. Відомо також, що в 1684 р. Ю.-Ф. Кульчицький мав намір відбути до Рима, очевидно, для відвідання Ватикану та зустрічі з Папою Римським Інокентієм XI.

Народився Юрій-Франц Кульчицький у 1640 р. в містечку

Самбір²¹[674] на Львівщині [951, s.128]. На той час, як відомо, західноукраїнські землі були частиною Речі Посполитої. Він походив із шляхетського православного руського роду Кульчицьких, які ще з XIV ст. володіли невеликим селом Кольчиці (Кульчиці) й мали власний герб “Сас” [674, с.13 - 15]. Очевидно, що Юрій, переїхавши з часом до Відня, вимушений був перейти з православ'я в католицизм: про це свідчить його друге ім'я – Франц [1002, s.12]. Про дитячі та юнацькі роки віденського героя майже нічого невідомо. Джерела засвідчують, що в той самий час якийсь (можливо, це був однофамілець «спасителя» Відня) Юрій Кульчицький був одним з покровителів Луцького Хрестовоздвиженського православного братства на Волині [245, 1-2, с.7]. Знаємо, що в 1662 р. Ю.-Ф. Кульчицький вже служив при посольстві австрійського дипломата Йогана-Філіпа Бернса. Останній за дорученням Леопольда I Габсбурга вів переговори з турецьким урядом у Стамбулі [674, с.16; 1133, s.8]. Документи також стверджують, що у період з червня 1665 р. до березня 1666 р. галичанин служив на посаді помічника перекладача при османському посольстві у Відні [1133, s.10].

У 1667 р. Ю.-Ф. Кульчицький опинився на перекладацькій роботі в сербському представництві австрійської “Орієнтальної торгівельної компанії”, що репрезентувала економічні інтереси імператора Леопольда I Габсбурга на Сході [951, s.128]. Є свідчення, що коли у 1678 р. турецька влада звинуватила купців компанії у шпигунстві проти султана і виселяла їх з Белграду, Кульчицький, заявив про своє польське підданство і таким чином уник репресій [951, s.128]. У 1679 р. українець відправляється у складі австрійського посольства тепер уже на чолі з Георгом Крістофом Кунітцом до турецької столиці й повертається звідти до Відня навесні 1680 р. [674, с.121]. У переддень штурму Відня військом Кари Мустафи Ю.-Ф. Кульчицький проживав в одному з районів міста, що звався Леопольдштадт. Із початком облоги він вступив до ополченського загону з 255 добровольців

²¹ Запис від 26 листопада 1665 р. у церковній книзі парафії св. Стефана у Відні засвідчував, що «почтивий і доброчесний Георг Франц Кольчицікі... народжений у місті Самборі в Польщі».

під проводом капітана А. Франка й брав участь в окремих сутичках з ворогом [1151, s.252].

До речі, польські історики вважають Кульчицького поляком, сербські дослідники – сербом Джуро Франьо Кольчічем. Окремі вчені говорять про його вірменське або ж грецьке походження й приписують йому такі імена як Ованес Астоуацатур та Колчютц [1019, s.124; 1180, s.47]. Насправді ж Кульчицький був покатоличеним шляхтичем з Самбірщини на Львівщині, а отже – українцем (руським), про що він і сам свідчив у своїй книжці²²[57, арк. 13 - 15], де оповів свої пригоди. Вона, без перебільшення, стала справжнім “бестселером” та перевидавалася не один раз у багатьох містах Австрійської імперії. Книжка нашого земляка, яка була написана німецькою мовою, мала назву “*Wahrchaffte Erzählung, welcher gestallt in der angstlichen turkischen Belagerung...*» («Правдива розповідь про те, що сталося під час загрозливої турецької облоги...») та вперше була видана наприкінці 1683 р. у Відні [57, арк. 13 - 15]. Крім документальної розповіді про свою небезпечну подорож з обложеного Відня до табору Карла V Лотарінгського, Ю.-Ф. Кульчицький розмістив на сторінках книги власні вірші, присвячені тим подіям [57, арк. 13 - 15].

З огляду на проблематику нашого дослідження, про розвиток «християнсько-мусульманської» боротьби, яка велася між султаном та цісарем за право називатися спадкоємцями Римської імперії, промовистими виглядають роздуми галичанина про місто Відень, яке, за його словами, «розквітло так, що без застережень могло називатися столицею Європи, німецьким Римом, царицею міст чи розкішним палацом світу» [57, арк. 15]. У книзі також помістили портрет (мідерит) Кульчицького, який намалював з натури відомий тогочасний австрійський художник Йоганн-Мартін Лерх [1083, s.395].

Крім того, відразу ж потому Йоганном-Олександром Бьонером та

²² У своїх мемуарах Ю.-Ф. Кульчицький писав, що він родом “з польського королівського вільного міста Самбора”.

іншими австрійськими митцями було скопійовано портрет Ю.-Ф.Кульчицького роботи Й.-М. Лерха²³[224]. Кур'єр-розвідник намальований у повний зріст в турецькому одязі та з відповідною зброєю [361, s.197]. Герой Відня зображений у приміщенні одного із замків австрійської столиці на фоні двох колон та вікна. Навколо лівої колони розміщений напис німецькою мовою: «*Georg Frantz / Koltzschitzky / gewester Doll / metsch bey der / Oriental Comp.*» (Юрій Франц Кольчицький відомий перекладач при Східній комп[анії]). До тієї ж колони прихилений щит з коротким текстом, який інформує про подвиг намальованої на портреті особи: «*In diser Kleidung und / also bewaffnet gienge / er aus Wienn den 13. / Augusti durch das Tur/ckische Lager biss er/ zu S.herzogh durch/ aus Lothring lomen/ und brachte von dar die/ erwunschte Kundschaft/ Zuruck den 17 dito / Ao 1683*» (У цій одежі і так озброєний пройшов він з Відня 13 серпня через турецький табір до Їх Величності герцога Лотарінгського і повернувся він звідти назад з довгоочікуваною звісткою 17 числа цього ж місяця 1683 року» [57, арк. 13 - 15]. Того ж року портрет Кульчицького роботи Йоганна Мартіна Лерха помістили у спеціальному “летючому листку” - реляції “*Curiosa Relatione*” з повідомленням про героїчну виправу галичанина. Вона вийшла друком італійською мовою у Венеції й була розповсюджена у багатьох європейських країнах [57, арк. 13 - 15].

Вранці 10 вересня 1683 р. до великого візира Османської імперії Кари Мустафи надійшла невтішна інформація про те, що з боку Дунаю за три години маршу двома дорогами в напрямку до Відня рухаються багатотисячні війська християнських союзників. Відразу ж по цьому великий візир оголосив наказ готуватися до битви та шикуватися у бойові порядки. Одночасно, у ніч з 10 на 11 вересня, турки, сподіваючись все ж таки встигнути оволодіти Віднем, активізували мінерні роботи, зокрема, в п'яти

²³ Згідно з дослідженнями Ю. Мердуха на сьогодні у фондах Відділу мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України зберігається 10 зображень Ю.-Ф. Кульчицького, які виконані у вигляді гравюр та портретів. На жаль, з огляду на об'єктивні причини не вдалося ознайомитися з ними, натомість у колекціях Польської Академії наук нам вдалося розшукати 6 різних зображень одного з героїв оборони Відня від Османів.

місцях віденського муру пробрили великі діри для закладки мін. У зв'язку з наближенням противника, вранці 11 вересня поблизу шатра Кари Мустафи відбулася військова нарада за участю усіх воєначальників, які доповіли про готовність очолюваних ними підрозділів до битви. Того ж вечора о 22 год. з башти кафедрального собору св. Стефана у Відні (висотою 137 м.) оборонці міста запустили декілька ракет й таким чином сповістили війська Яна III Собеського та Карла V Лотарінгського про те, що їм вже відомо про прибуття підмоги. Після цього, як засвідчив османський хроніст Сілігдар Мегмед-ага, «гяури» з обох сторін «з вечора і до ранку, раділи й так стріляли з гармат і мушкетів й вистріляли ракет стільки, що не описати. Хай їх Аллах покарає!» [320, s.161]. Отже, наближався час розв'язки у складній історичній «драмі» довголітнього протистояння між Європою та Османами.

5.5. Битва між європейською та османською арміями

12 вересня 1683 р.

Польсько-литовський король Ян III Собеський ще наприкінці 1682 р. на австрійські гроші сформував корпус на чолі з коронним надвірним маршалком Речі Посполитої Ієронімом Любомирським, який складався з 2 тисяч 800 чоловік [1097, s.25 – 29; 1151, s.153]. До нього було включено й близько сотні українських козаків, очевидно, з тих, які перед тим перебували у королівських надвірних військах під керівництвом сотника Потаренка. У другій половині червня 1683 р. цей корпус було направлено до Австрійської імперії, де він 20 липня з'єднався з військом австрійського князя Карла V Лотарінгського. Той за дорученням цісаря Леопольда I Габсбурга та імператорської Військової Ради здійснював керівництво основними силами австрійської армії. Українці разом з поляками і австрійцями брали участь у локальних боях з турками, а також відзначилися у битвах за Братіславу та Бісамберг.

Після того як османська армія оточила Відень, а імператорська армія відступила на лівий берег Дунаю, необхідно було отримувати інформацію

про стан ворожих сил. Князь Лотарінгії доручив І. Любомирському захопити у полон турків. Водночас польський воєначальник дав відповідний наказ козацькій старшині. Липневої ночі четверо українців переправилися через Дунай і захопили у полон двох турок, які надали потрібні свідчення про кількість та боєздатність армії Кари Мустафи [612, с.627 - 628].

8 липня з австрійської столиці до Польщі відправився посланник імператора Леопольда I Габсбурга. Через тиждень він прибув до табору королівського війська поблизу Рави Мазовецької і повідомив про наступ на Відень багатотисячної турецької армії та передав королю прохання виступити на допомогу, згідно з укладеним перед тим договором [106, арк.281]. “У великій небезпеці Відень... Вже не чекаючи полків Литовських, ні Козаків, залишивши їм накази поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємося бути на берегах Дунаю”, [691, с.5] – писав Ян III Собеський до Папи Римського Інокентія XI.

«Приповідні» листи від імені короля на вербування козацьких полків були відіслані на Правобережну Україну через коронного гетьмана С.Яблоновського з 20 червня по 16 липня 1683 р. Згідно з вміщеним у них наказом, українські вояки мали прибути у Львів до 15 серпня. Тобто, на мобілізаційні заходи відводилося дуже малий термін (як свідчив уже після Віденської битви козацький полковник Я. Ворона: «бо так швидко Козаків не могли дістати...» [328, с.257]). Адже багато часу треба було витратити лише на дорогу. Щоб вчасно дістатися до столиці Східної Галичини, козаки, які у таких далекий похід мали рухатися в супроводі обозу (тобто возів, на яких було все необхідне для такої виправи), повинні були подолати майже 600 км. По часу це займало близько 20 діб. Окрім того, зі Львова ще треба було добратися до Кракова, а це ще 300 км., тобто ще майже 10 діб. Отже, на мобілізацію для різних козацьких полків відводилося від 1 до 3 тижнів. Зрозуміло, що за такий короткий термін полковники Війська Запорозького не могли справитися й на визначену командуванням Речі Посполитої дату

майже ніхто з них не встиг вчасно привести свої підрозділи до королівського табору.

Затримка з прибуттям козаків до табору польської армії була пов'язана ще з декількома причинами. По-перше, на Правобережжі, звідки очікувалося прибуття необхідної підмоги, козацький устрій після багатолітніх війн був майже знищений, а отже, виникли великі труднощі з набором тут боєздатних підрозділів. По-друге, більша частина невеликої кількості козаків, яка все-таки там залишалася, перебувала під владою турецького ставленика молдавського князя Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича й була також викликана ними у травні 1683 р. для допомоги османській армії Кари Мустафи. Припускаємо, що в молдавському війську, яке приєдналося до турків у червні того ж року перебувало декілька козацьких сотень (орієнтовно, від 200 до 400 чол.) з Правобережної України.

Та, незважаючи на ці перепони, десятки сотень українських козаків з Правобережжя та Запорозької Січі, а також з Лівобережжя, зважаючи на обіцянку гарно заплатити, все ж таки відгукнулися на відчайдушні заклики короля Речі Посполитої [919, с.84 – 94; 920, с.609 - 623]. Вони поступово збиралися поблизу Білої Церкви, Паволочі та Овруча й рушали у напрямку Польщі, щоб потім через Словаччину, Чехію та Угорщину дістатися Австрії. Шлях передового підрозділу козацтва на чолі з полковником Апостолом пролягав за таким маршрутом: Біла Церква – Паволоч (Овруч) – Львів – Краків – Белсько - Ліпнік - Оломовец – Брно – Тульн – Відень. Отже, щоб дійти до театру бойових дій, козакам необхідно було подолати більше 1 тисячі 250 км. Якщо зважити на те, що протягом доби козаки, які від Кракова рухалися вже разом з польськими хоругвами, у середньому проходили до 20 - 30 кілометрів (армійський обоз мав тільки близько 6 000 возів), то загалом віденський похід українців тривав більше півтора місяця.

Основні сили Речі Посполитої, які склалися головним чином з т.зв. «затяжного війська» та приватних шляхетських хоругв, становили близько 22 з половиною тисяч вояків (хоча окремими істориками називається й інша

кількість – 26 тис. 700 чол., 34 тис. 540 чол. тощо) [1148, s.7 - 8] на чолі з королем Яном III Собеським вирушили у напрямку австрійської столиці 22 серпня 1683 р. Під час походу до Відня, перебуваючи під чеським містом Модричем, 29 серпня польсько-литовський король згадував у листі до своєї дружини Марії Казимири: «...Що до краю: немає у світі нічого подібного, землі кращої, ніж в Україні» [333, s.29]. Разом з тим, Ян III Собеський звертався до королеви з питанням: “А що чути про Козаків повідомляй мене і, прискіпити їх за мною, повідомивши також Менжинському, чого відразу не одізвався до мене...” [329, s.375]. Через два дні з-під австрійського Гейлігенбронна командувач армії Речі Посполитої вже скаржився на те, який «Злий чоловік п. Менжинський: вже був у Львові, а не пише ні словечка про Козаків і що вдіяв в Україні... А я не дбаю вже ні про кого, тільки про самих Козаків, за якими не раз через день тужу. Видаючи так багато коштів на них, а не мати їх вчасно..., чи можна це серце моє витримати. Тих тоді єдиних Козаків прискіпити, якщо надійдуть, і під них вози давати, бо без усіх інших людей можна обійтися” [328, s.197]. З цих слів стає зрозумілим, наскільки важливим для польсько-литовського короля було прибуття козацьких підрозділів до Австрії.

3 вересня 1683 р. в австрійському замку Штеттельсдорф відбулася спільна нарада воєначальників християнської коаліції – князя Карла V Лотарінгського разом з своїми генералами, Яна III Собеського з коронним гетьманом Станіславом Яблоновським та польним гетьманом Миколаєм Синявським, німецьких князів Георга фон Вальдецька, Йогана Георга III та Максиміліана II Емануеля, а також керівників імператорської Військової ради на чолі з Германом фон Баденом [1150, s.162]. У результаті невеликої дискусії було вирішено атакувати турецьке військо основними силами союзників з боку Віденського Лісу. Всупереч практиці воєнного мистецтва XVII ст. вирішили при наближенні до противника рухатися не єдиною армією, а поділити її на декілька частин.

У резерві на лівому боці Дунаю залишили 2 тисячі австрійських кіннотників, які повинні були зачекати на прихід литовських та козацьких підрозділів. Спочатку планувалося, що союзницька армія під час наступу шикуватимуться наступним чином: у центрі розмістяться австрійські війська (до них, зокрема, входили й окремі підрозділи угорців, хорватів та сербів), на правому фланзі – поляки, а на лівому – німці, які склалися з баварців та саксонців, а також вихідців з Франконії і Швабії. Проте, зважаючи на пропозицію Карла V, Лотарінгського австрійці вирішили виступати зліва, а отже, в центрі опинилися підрозділи Речі Посполитої, а з правого боку – війська князів Німеччини. У кінцевому варіанті бойове розміщення антитурецьких сил було таким: зліва разом з австрійцями перебував один німецький корпус саксонського електора Йоганна Георга III і три польські гусарські хоругви, поруч з поляками у центрі виступав імператорський підрозділ, а з правого боку шикувалися німецькі загони. Отже, в центрі перебувало близько 12 тисяч 800 піхотинців та 9 тисяч 500 кіннотників, зліва – 14 тисяч піхотинців і 8 тисяч 300 кіннотників, на правому фланзі - 9 тисяч 500 піхотинців і 13 тисяч 200 кіннотників, що загалом складало 77 тисяч 300 чоловік союзницьких сил [1150, s.163 - 164].

Протягом 6 - 9 вересня за допомогою австрійських саперів, які збудували тимчасовий міст через Дунай поблизу містечка Тульн, королівські та імператорські війська переправилися на правий берег річки, де з'єдналися з німецькими підрозділами. З метою розвідувальних дій у напрямку Відня було вислано хоругву на чолі з руським шляхтичем Яном Стадницьким. У цей час, вже після завершення переправи, 9 вересня о п'ятій годині ранку, король знову згадує про козаків: “Списи і гармати не прислали; але що це з огляду на те, коли Козаки з Менжинським не зможуть прийти вчасно, які єдині були найпотрібніші, особливо при переході через ті лихі гори і ліси. Але нехай, у всіх справах воля Божа” [329, s.381]. Одночасно (8 вересня) папський нунцій у Кракові повідомляв до Рима, що «напливають щораз нові

козаки, які скоро висилаються до королівського обозу, зважаючи, що це найкраща піхота, яку можна виставити проти турків» [684, с.56].

Невдовзі християнська армія була вже поблизу підніжжя невисокого пасма гір Віденського Лісу, перехід через який зайняв майже два дні. Тут відзначилися українські козаки полковника Апостола. У лісових масивах поблизу містечка Унтер-Ведлінгбах вони забезпечували оборону від татар, які “з усіх боків і з тилу... наглядати почали” та марш правого крила польського війська на чолі з воєводою Руського воєводства, коронним гетьманом С.Яблоновським. Окрім того, в одній з долин козаки відібрали в турків велике стадо худоби. Це мало дуже велике значення, оскільки свіже м'ясо було вкрай необхідне польським жовнірам, які в основному харчувалися сухарями [1151, s.314].

Історик Б. Крупницький, спираючись на дослідження М. Кукеля та І.Німчука, зробив висновок, що коли польський король вирушив з Польщі до Відня, то в авангарді він вислав польного гетьмана Миколая Сенявського, при якому було й близько 150 козаків під проводом козацького старшини Апостола. Українські козаки, згідно з твердженням згаданих істориків, утворювали легку козацьку хоругву на утриманні «волинського воєводи Яна Стадницького». Однак останній не керував Волинським воєводством, а був тільки перемишлянським каштеляном й, можливо, немирівським старостою. Хоча він також брав участь у Віденській битві на чолі панцирної хоругви, яка нараховувала 104 кіннотника, отже, до неї козаки входити не могли. А хоругву “легкої язди” коронного польного гетьмана й волинського воєводи М.Сенявського, що складалася з 140 чоловік, очолював Мартін Рикачевський [1151, s.225].

Ще за три дні до Віденської битви польсько-литовський король свідчив, що “з Апостолом не маю козаків більше півтори сотні, то люди п[ана] воєводи волинського, а п. Менжинський сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише...” [329, s.382]. До речі, на Правобережній Україні протягом 70-х – 80-х рр. XVII ст. діяло два козацьких полковники, які мали прізвище

(прізвисько) Апостол. Очевидно, щоб відрізнитися між собою, один з них називався Апостолом-Ясеновським, а другий Апостолом-Щуровським. Невідомо, чи мали вони родинні стосунки з Павлом Єфремовичем Апостолом, який прийшов до України з Молдавії і займав різні старшинські посади на Правобережжі та Лівобережжі протягом 60 – 70-х рр. XVII ст. Саме він започаткував відомий козацько-старшинський рід Апостолів, з якого вийшов гетьман Лівобережної України Данило Апостол. З огляду на те, що саме Апостол-Ясеновський протягом 1675 – 1679 рр. входив до найближчого оточення наказного гетьмана Є. Гоголя (серед якого були й інші учасники віденських подій С. Корсунець, А.Зеленський (Зеленецький), С. Кобелзький) вважаємо, що саме цей старшина очолював відзначений королівською увагою козацький підрозділ під Віднем. Хоча, наприклад, В. Антонович стверджував, що саме Апостол-Щуровський воював під Віднем [409].

Спираючись на слова Яна III Собеського, припускаємо, що козацька кінна сотня («полк») Апостола не була внесена до загального реєстру польської армії від 1 серпня, а з огляду на прибуття до війська Речі Посполитої все-таки з невеликим запізненням, приблизно 8 – 10 серпня, була безпосередньо підпорядкована волинському воєводі М. Сенявському. Останній здійснював загальне керівництво над підрозділами легкоозброєної кінноти армії Речі Посполитої. Відомо, що під керівництвом полковника Апостола перебували не лише правобережці, але й певна кількість козаків з Лівобережної України. Російському історикові К. Кочегарову в архівосховищах Москви вдалося розшукати “расспросные речи” лівобережних козаків “Єрохи” (Яреми) і Тарана, які засвідчували, що вони разом з іншими козаками брали участь у Віденській битві: “Апостолец (Апостол. – Т.Ч.) підговорив нас (до походу під Відень. – Т.Ч.), сказав нам, що начебто хотіли нам по 10 талярів на місяць давати...” [612, с.631]. Крім того, про свою участь у боях з турками в Австрії заявляв згодом осавул Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайло Мовчан [407, с.64 -

65]. Вважаємо, що таких, як М. Мовчан, тобто вихідців з Лівобережжя, перебувало у козацькому підрозділі Апостола не один десяток чоловік.

Безпосереднє військове командування передовим відділом українського козацтва, який складався з 140 - 150 чоловік і брав участь у битві під Віднем, здійснювалося полковником Війська Запорозького, якому підпорядковувалися осавул, писар, хорунжий та курінні отамани. Підрозділ поділявся на 15 куренів, до яких входило по десять чоловік. Ці найменші структурні одиниці полку очолювала відповідна кількість курінних отаманів. До козацького вогнепального озброєння передусім входили рушниці, які тоді називалися ручницями й були полегшеним типом європейського аркебуза (пищалі). Очевидно, що під Віднем українці використовували також мушкети, карабіни та пістолети (пістолі). Їхньою традиційною холодною зброєю на той час були шаблі угорсько-польського типу, луки та ножі. Обов'язковим елементом під час походу був шанцевий реманент, до якого входили лопати (заступи) і сокири [814, с.230 - 233]. Відомо, що до комплекту зброї одного з українських учасників віденської кампанії С. Палія серед іншого входили: шабля, декілька пістолетів разом з ладівницями (спеціальний патронташ для набоїв) та оздоблений сріблом «сагайдак», тобто лук у налуччі та, власне, сагайдак зі стрілами [14, 25, арк.232]. Також серед обладунку цього полковника знаходилася і т. зв. місьюрка - невеликий металевий шолом.

Європейській армії союзників протистояли значні сили Османської імперії на чолі з великим візирем Кара Мустафою, які також були коаліційними й склалися з 40 тисяч турків (серед них близько 20 тисяч яничарів, сіпагів та ін.), до 80 тисяч вояків з усіх провінцій Порти в Азії та Балканах, 20 тисяч чоловік з Молдавії, Волощини і Трансильванії, а також близько 20 тисяч кримських татар. Окрім того, до османської армії приєдналося від 14 до 20 тисяч угорців, словаків та русинів на чолі з І. Тьокьолі. Всього нараховувалося від 160 до 180 тисяч чоловік. Хоча підрозділи «короля куруців» в останній момент самоусунулися від допомоги

Кара Мустафі поблизу Відня, а досить значна частина османських військ була розкидана по Австрії, Угорщині та Словаччині.

У неділю зранку, 12 вересня 1683 р., розпочалася Віденська битва, яка увійшла до світових анналів історії²⁴. Перед її початком у військовому штабі, який знаходився на невеликій горі (висота – 483 м.) під назвою Каленберг, відбулася коротка нарада воєначальників союзницької армії, де остаточно узгодили план («*ordre de bataille*») наступних дій. Після цього в обгорілій каплиці місцевої церкви св. Йосипа відбулося богослужіння на честь майбутньої битви, яке проводив представник Римського Папи й радник австрійського імператора священник Марко д'Авіано.

Власне, ще перед нарадою Яном III Собеським було відзначено ті труднощі, з якими зіштовхнулася його армія, підійшовши до Відня, та які були пов'язані з складністю ландшафту. «Великий з нами вийшов обман. Як нам усі розповідали, навіть генерали (австрійські. – Т.Ч.), що як тільки вийдемо на гору Каленберг, там вже буде добре, що тільки виноградниками нам буде до Відня спуск. Коли ж ми тут стали, попереду бачимо неначе на долоні табір турецький дуже великий, місто Відень на декілька миль далі. Але від нас туди йде не поле, а ліси... і високі гори з правого боку... і п'ять чи шість урвищ...» [734, с.122]. Та все ж таки, незважаючи на це, прибулі на допомогу віденцям війська вирішили атакувати. Щоб відрізнятись від турок, у яких одяг був схожий на військові строї поляків та українців, Ян III Собеський наказав усім своїм воякам підв'язатися солом'яними жмутами.

В очікуванні нападу християнських військ великий візир Кара Мустафа розташував турецькі сили наступним чином. На правому фланзі, який своїм краєм упирався в Дунай, розміщувалися підрозділи волоського та молдавського князів. За ними у напрямку до центру вишикувалися вояки сиваського бейлербея Галіл-паші, будинського бейлербея Ібрагім-паші (він

²⁴ Зважаючи на те, що хід цієї битви був досить детально описаний багатьма зарубіжними істориками, в описі військових дій, окрім залученого джерельного матеріалу, будемо опиратися на доробок польських дослідників Я. Віммера, В. Маєвського та Л. Подгородецького

командував усіма військами цього флангу), алепського бейлербея Бекір-паші та диярбакирського бейлербея Мегмед-паші. Тут також знаходилася частина сіпагської гвардії²⁵. У центрі оборонних ліній османської армії розмістився сам Кара Мустафа з основними підрозділами сіпагів. Першу лінію перед ними зайняли боснійські піхотинці, а за ними відразу яничари й албанці. Лівий фланг склали війська османських васалів, серед яких вирізнялися кримські татари Мурад-Гірея на чолі з дамаським бейлербеєм Сари-Гусейн-пашою. За оцінками дослідників, війська Османської імперії, які були зосереджені для відсічі європейцям, не перевищували 60 тисяч чоловік. Останні ж знаходилися на позиціях та в окопах навколо Відня, а також обороняли навколишні містечка та селища. Кара Мустафа також наказав перенести 62 гармати, які обстрілювали Відень й встановити їх вздовж шляху, звідки очікували приходу християн. Саме розпорошення османських сил перед початком Віденської битви й зіграло, на думку багатьох істориків, вирішальну роль у їхній поразці.

О 4-й годині надзвичайно туманного ранку австрійські драгуни почали рухатися вздовж Дунаю й вступили у жорстокий бій з яничарами, що по суті й поклало початок Віденській битві. Після того як стало світліше та розвіявся туман, турки побачили командний пункт противника на Каленберзі й самого короля Речі Посполитої, який за допомогою «перспективи і великого дзеркала» роздивлявся табір військ султана [320, s.160]. Основний наступ європейської коаліції на турецький табір почався з гарматних пострілів. Під прикриттям артилерійського вогню п'ять австрійських і чотири німецьких батальйони рушили на позиції мусульман з лівого флангу. Але ті витримали наступ й розпочали контратаку. Протягом довгого часу війська Карла V Лотарінгського привертали до себе увагу противника і витримали кілька турецьких атак. Відбивши ворожі наступи, імператорські піхотинці поволі

²⁵ Сіпагі (спаги, сіпахії) – 1) кіннотник, який тримав *тімар* (земельний наділ) в обмін на військову службу; 2) воїн постійного кавалерійського корпусу. На 1670 р. постійна османська армія мала 14 тисяч 070 кіннотників, з яких 6 тисяч 615 чоловік були *сіпагами*. За кольором прапору загін сіпаків часто називали *кирмизи байрак* («червонопрапорними»).

рушили вперед. У цьому їм допомагали встановлені серед шеренг легкі гармати, які своїми численними пострілами заважали османським підрозділам зосередити свої сили. Фронт союзницької армії розтягнувся майже на 10 км. О 8-й годині австрійські війська оволоділи селищем Нусдорф та продовжували рухатися в напрямку Гейлігенштадту. Невдовзі турків відтіснили до селища Дьоблінг. Водночас підрозділи німецьких князів поволі спускалися з гір Фогельзанг і Германскогель та з боями просувалися до населених пунктів Зіберінг і Грюнзінг.

На Каленберзькій горі християнами було встановлено гарматну батарею, яка почала обстрілювати гірські схили, де укріпилися яничари. Останні разом з пішими і навіть кінними сейменами²⁶ намагалися захопити гармати, однак їх відтіснили два батальйони імперської піхоти, які захищали батарею. Відразу ж Карл V Лотарінгський почав атакувати на лівому фланзі у напрямку гори Нусберг (на ній знаходилося селище з однойменною назвою), де знаходилися великі сили турків, серед яких, до речі, були й християнські піддані султана. О 10-й годині 12 вересня австрійці нарешті оволоділи Нусбергом. Одночасно на позиціях, де знаходилися війська німецьких князів, турки зуміли трохи просунутися вперед й потіснити підрозділи саксонського генерала Генріха Реуса фон Плауена. Вирівняти фронт вдалося завдяки сміливим діям ганOVERської гвардії на чолі з полковником Карлом Паландтом.

З появою на полі бою військ Речі Посполитої, великий візир Кара Мустафа спочатку зумів зупинити атаку їхньої кінноти та почати контрнаступ силами сіпагів і сейменів. Австрійсько-німецькі сили на лівому фланзі знову почали відступати з Нусбергу. Очевидець тих подій, який знаходився в османському таборі, так оцінював ситуацію, яка склалася у цей час на полі бою: “Потім гяури розпочали штурм випираючи їх (турків – *Т.Ч.*) з позицій, але ті у свою чергу другий раз вдарили на гяурів і відігнали їх на

²⁶ Сеймени – назва турецьких піхотинців у яничарських підрозділах.

гору” [320, s.160]. З боку мусульманської коаліції у цій операції відзначився Гарун-паша, а також яничари бейлербєя з Алеппо Абу Бєкіра.

Ян III Собєський до 13-ї години дня знаходився у військовому штабі на висоті Калєнберг, звідки через порученців здійснював керівництво діями союзників. Король очікував підходу піхотних підрозділів, які завершували перехід через гірські масиви та концентрувалися поблизу Калєнбергу. Після цього він, за свідченням його сина, королевича Якуба, “пішки зійшов з тієї прикрої гори, а коли став біля її підніжжя..., сів на коня й почав шикувати своїх, рухаючись прямо до середнього крила, за ним відразу йшли гусари воєводи волинського (М. Сенявського. – *Т. Ч.*) кілька легкоозброєних хоругв” [364, s.17]. Як бачимо, волинські шляхтичі з України разом з козацькою сотнею Апостола у найбільш відповідальний момент були поруч з головнокомандувачем об’єднаної армії європейських країн. Кинувши у бій додаткові сили, Ян III Собєський зумів зупинити турків. Окрім того, побачивши, що на правому фланзі турки почали відступати, король дав наказ про наступ. Поляки та українці опанували центральною височиною Шафберг та долиною навколо неї, що дозволило контролювати хід подій. На горі Роскопф зайняли позиції підрозділи на чолі з руським воєводою та коронним гетьманом С. Яблоновським, серед яких перебували й шляхетські хоругви з Львівщини, Холмщини, Київщини та Брацлавщини. Зокрема, це панцерні кіннотники київського каштеляна Ф. Дзєдушицького, львівського підкоморія А.Ходоровського, перемишлянського каштеляна Я. Стадницького, холмського старости М. Ржевуського [111, арк. 97 - 102]. У Відєнській битві з османською армією відзначилися також кінні полки підляшського воєводи В. Лєщинського, белзького воєводи К. Вишневецького, жидачівського стольника М. Радецького та дві волинські хоругви з Луцька - старости А. Мянчинського і єпископа С.Вітвицького [1151, s.173 - 185]. Останній також виконував особливі доручення короля, зокрема, допомагав йому в керівництві кількома десятками німецьких кінних рейтарів, яких австрійське

командування прислало до штабу Речі Посполитої для зв'язку між союзниками.

Між 14-ю і 15-ю годинами королівська піхота заволоділа чотирма височинами, які знаходилися навпроти них. А це дозволило більш вільно діяти кінноті – знаменитим польським «крилатим» гусарам²⁷ і драгунії. Згідно з документом, близько 15-ї години у центрі битви, ближче до лівого флангу, відбулися такі події: «Там перестрілювалися яничари з полком [німецького] генерала Шульца, зайняли долину, де було село спалене і костельчик. Загинуло немало німців, і офіцерів і солдат. Король, Його Милість, послав за нашими полками, щоб йшли прямо на турок. Так тоді Господь Бог допоміг, що дві бригади, які пішли вліво, відразу ж витіснили їх (яничар. – *Т. Ч.*) з цієї долини і тут же пішли на гору, звідки турки відступили, а ми на самому верху гори... зайняли позицію» [287. – Vol. 1. – Pars. II. – S. 217].

Після 16-ї години Яну III Собеському нарешті вдалося сформувати єдину лінію фронту з австрійськими і німецькими військами. Підрозділи М.Синявського вишикувалися перед Пютцлейнсдорфом і на північних схилах Шафбергу. У центрі, навпроти гори Грюнберг, перебував королівський полк, а відділи С. Яблоновського розмістилися перед селищем Дорнбах. Попереду виступали піхотинці, за ними в лінію – гусари, а потім панцирні кіннотники. «Таке було місце на тих горах, де ми билися, що на землі, на якій, здавалося, не було перешкод, наближаючись, ми знаходили чи рів жахливо глибокий, чи виноградники з кам'яною огорожею, з неї на

²⁷ Ці кінні підрозділи протягом XVII ст. були головною ударною силою військ Речі Посполитої у численних битвах та війнах. Вони вдягали комбіновані металеві лати (часто це була кольчуга) з наручами і шлемами (шишаками). Головною їхньою відзнакою були приторочені до пояса за спиною два дерев'яних «крила», оздоблених пір'ям. Саме тому їх називали «крилатими». Основною зброєю гусар був спис довжиною 5 – 5,5 м., який був виготовлений за спеціальною технологією. Всередині древки списа було пустим, а в місці хвата розміщувалося захисне «яблуко» і довгий (до 1,5 м.) прапорець у кольорах відповідної хоругви. На озброєнні в гусар перебували також шабля, палаш (меч) та чекан (молоток). Шабля знаходилася на поясі, а палаш і чекан були приторочені до сідла. Окрім того гусари мали пару пістолетів. Гусари Речі Посполитої успішно застосовувалися для прориву фронту противника у багатьох війнах, однак неодноразово зазнавали поразок від легкої татарської та козацької кінноти у 1640-х – 1670-х рр..

декілька локтів²⁸ треба було стрибати або перелізати. І так постійно одна перешкода за іншою, аж до самих турецьких наметів...» [287. – Vol. 1. – Pars. I. – S. 221], - згадував один з учасників битви генерал Контський, який дуже вдало командував річпосполитською артилерією.

Основні сили турків, кінні підрозділи яких очолював Ібрагім-паша, знаходилися якраз навпроти центральної групи військ європейських союзників. Османська піхота обороняла місцевість, яка пізніше отримала назву Тюркеншанц (зараз тут знаходиться міський парк) і де розміщувався штаб Османської армії на чолі з великим візирем Кара Мустафою. Після невдалої атаки групи військ С. Яблоновського поле битви залишила майже вся 20-тисячна татарська орда на чолі з ханом Мюрад-Гіреєм. На боці турків продовжували воювати лише близько 500-600 кримських татар під керівництвом султана Хаджи-Гірея.

Зважаючи на те, що насувалася темрява, Ян III Собеський, порадившись з австрійцями і німцями, вирішив нанести туркам вирішальний удар. Але перед тим король провів розвідку боєм, відправивши в лобову атаку на головний табір Кари Мустафи декілька гусарських та панцирних кінних хоругв на чолі з королевичем Олександром. Одну з них, до якої входило близько 120 вояків з Станіслава (суч. Івано-Франківськ) та Галича, очолював галицький староста С. Потоцький. Ще до однією панцирної хоругви, сформованої краківським каштеляном Анджеєм Потоцьким, окрім власне краківських шляхтичів, входили львів'яни, а також прикріплено 70 козацьких піхотинців. Спочатку в атаку пішла українська та польська піхота, а потім заковані в лати королівські гусари та панцерники (разом з ними були й кінний підрозділ баварського курфюрста Максиміліана II Емануеля) ввірвалися до табору Кари Мустафи й почали відчайдушно рубати шаблями та колоти списами оточення великого візира, яке не чекало від невеликого загону спритності. Очевидець цього з турецького боку засвідчував: «...Гяури були всі у залізі, тому шабля там була непридатна, але досвідчені у боях герої

²⁸ 1 локоть дорівнював 59 см.

від цього не розгубилися. Кожний з них мав дубину чи сокиру, а тому вони почали колотити гяурів по голові, обличчю і рукам, а ті, у кого не було такої зброї, своїми шаблями пропорювали животи їхніх коней. Так милістю Аллаха змусили їх відступити, а велику частину покладали чи поранили» [320, s.162]. У результаті цієї виправи більшість кіннотників та піхотинців загинули. Серед убитих в цій відчайдушній атаці був і сам С. Потоцький та багато вихідців з Східної Галичини та Правобережної України.

Після цього в бій вступив 2-тисячний підрозділ волинян на чолі з М.Сенявським. У результаті наступу перші шеренги турецької кінноти були відкинуті, але турки продовжували чинити запеклий опір. З огляду на випад сіпагів, з правого флангу почав відступати полк коронного конюшого, галичанина М. Матчинського. На допомогу полякам й українцям надійшли з лівого боку німецькі драгуни та австрійські кірасири, а тому турки змушені були відступити в напрямку Герстхофа. У цей час один з султанських воєначальників Абаза Сари Гусейн-паша почав концентрувати великі підрозділи у центрі оборони. Але такі заходи турецького командування лише послабили їхні сили на лівому фланзі, де перейшли в наступ австрійсько-німецькі війська. Водночас польські драгуни С. Яблоновського змусили відступати турецьку кінноту на правому крилі.

Турецький учасник Віденської битви Силігдар Мегмед-ага так описував наступ противника: «Гяури дійшли до дерев'яної фортеці за горою [Нусберг] і звідти вислали заковане в залізо, яке відсвічувало різними відтінками голубого, вишикуване в бойовому порядку піше і кінне військо, яке [накрило цю] висоту, наче чорна хмара. Одне їхнє крило закінчувалося поблизу Дунаю, напроти волохів і молдаван, а друге крило накривало гори і долину аж до останніх татарських позицій. Ось в такому порядку, в вигляді рогів бика, спливали вони – наче чорна смола, яка знищує і палить все, що зустріне на своєму шляху, з відразливою спробою оточити мусульманських газі²⁹» [320, s.163].

²⁹ Газі – назва усіх воїнів, які воювали за іслам.

Близько 17-ї години Ян III Собеський наказав своїм військам вдарити з правого флангу у центр оборони османських сил. Несподівана концентрована атака 20-тисячної королівської та імператорської кавалерії стала вирішальною й змусила Кара Мустафу до загального відступу. Сучасники, а за ними й історики засвідчували, що такої масованого нападу силами одних кіннотників Європа ще не знала. Близько 18-ї години вечора король Речі Посполитої вже зайшов до залишеного шатра турецького головнокомандувача. Бої із залишками мусульманських військ тривали до пізнього вечора. Переслідувати відступаючих турків Ян III Собеський наказав підрозділам луцького старости Атанасія Мянчинського та ротмістра Ремігіана Стржалковського. Під Еберсдорфом вони нагнали один із відступаючих турецьких підрозділів й розбили його.

Османські втрати у Віденській битві становили близько 10 (за іншими даними – 15 000) [971, s.34] тисяч убитих та трохи більше поранених. Натомість серед європейських союзників втрати були значно меншими – близько 1 тисячі 500 вбитих і 2 тисячі 500 поранених [117, арк.2755]. Переможці захопили значні військові трофеї, серед яких майже 150 гармат, 983 центнери пороху, 1 тисячі 500 центнерів олова, 20 тисяч гранат, 20 тисяч гарматних ядер, 1 тисяча бомб, 8 тисяч пустих возів, велика кількість наметів, різної зброї та амуніції [119, арк.35; 1083, s.340]. До Ватикану було передано один з прапорів (корогв) османської армії. Очевидно, щоб надати більшого значення перемозі й надати їй «ідеологічного забарвлення» оголосили, що це був саме Прапор Пророка, хоча насправді останній вивезено Кара Мустафою при відступі. Очевидці засвідчували, що цей символ османської могутності допомогли зберегти великому візирю декілька сот кримських татар на чолі з Хаджі-Гіреєм. Інший здобутий у турків штандарт Ян III Собеський подарував австрійському імператору Леопольду I Габсбургу. Інші турецькі прапори й клейноди були привезені до Речі Посполитої й протягом довгого часу зберігалися у королівських замках Західної України. Цікаво, що у таборі Кари Мустафи під Віднем було

захоплено у полон одного з лікарів султана Мегмеда IV - єврея Сімху Менахем Емануїла мі Йону, який потім став особистим лікарем королівської родини та аж до своєї смерті у 1702 р. проживав у західноукраїнському місті Жовклі [483, с.12].

Пізнього вечора 12 вересня ліве крило союзницьких військ увійшло до Відня й зняло двохмісячну облогу. Об'єднані війська європейських країн спромоглися здолати багатотисячну армію турецького візира Кари Мустафи і звільнили від багатоденного оточення столицю Австрійської імперії. Про активні дії козаків Апостола в цій битві свідчить такий запис короля: "... Турків зараз ведуть, як псів: і худобу їм моя драгунія і Козаки немало забрали. (О, Менжинський, Менжинський!)" [329, с.384]. Як бачимо, останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких підрозділів. Саме про них командував військ Речі Посполитої не забув згадати у знаменитому листі «В наметах візирських» до Марії Казимири, який було написано 13 вересня: «До Литви пишу, тобто до двох гетьманів (військо Великого князівства Литовського запізнилося з прибуттям до Австрії. – *Т.Ч.*), аби вже не сюди, а прямо йшли до Угорщини; Козаки... нехай за мною йдуть» [333, с.55].

Трохи згодом козаки, які перебували під керівництвом полковника Апостола засвідчували: "...І ми були під Віднем і з ляхським військом зустрічали короля цісарського, коли він від'їжджав до Відня" [612, с.631; 329, с.375]. Зустріч Яна III Собеського з австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом³⁰[176] відбулася 15 вересня неподалік від Відня

³⁰ Королевич Якуб Собеський, який перебував поруч з батьком відзначав, що "того дня цезар виїхав нам навпроти, оточений особистою свитою Німців, з боку нього князь Лотарингії, електор Баварії і міністри. Попереду два трубача, які голосними звуками ознаменували наближення до цезаря...". Після короткого привітання польський король представив імператору своїх воєначальників, а потому великий коронний гетьман С.Яблоновський провів невеликий парад військ Речі Посполитої, серед яких були й українські вояки. Щодо цієї події козацький літописець Самійло Величко у своєму творі писав, що "після тієї перемоги над турками прибув до Відня й сам цісар Леопольд і воздав королю Собеському з усім військом за вчинену поміч належну подяку". Єдине в чому помилився український канцелярист, так це у в тому, що зустріч обох монархів відбулася не у самому Відні, а неподалік від нього.

[364, s.20]. Окрім козаків Апостола, в битві під Віднем брала участь й інша сотня українського козацтва, що перебувала в складі корпусу І. Любомирського та близько 70 козаків з «ватаги» Чомухи, що входили до хоругв надісланих до Відня краківським каштеляном А. Потоцьким [612, с.631]. Отже, до півтори сотні українців під керівництвом полковника Апостола (про яких згадувалося в одному з королівських листів) треба додати ще й козаків правобережного сотника Чомухи та, очевидно, близько сотні козаків з корпусу Любомирського. Таким чином, у бойових діях проти турків у Віденській битві безпосередньо брали участь майже 320 українських козаків.

Потрібно зазначити, що певна кількість козаків з Правобережжя входила й до війська молдавського господаря й “володаря України” Георге Дуки. Історики засвідчують, що військові підрозділи, очолювані Дукою, надійшли для допомоги туркам під Відень за наказом султана Мегмеда IV у другій половині червня 1683 р. [984, s.152 – 169; 1151, s.173]. Очевидно, володар Молдавії та Правобережної України мав у розпорядженні не більш як 4 - 5 тисяч вояків. Очевидно, що серед них знаходилися й декілька козацьких сотень, які формувалися на Правобережній Україні [552, с.160]. На жаль, окрім інформації румунського літописця Йони Некульчі, нам не вдалося розшукати джерела, які подавали б більше відомостей про склад, командування та діяльність цих підрозділів [241, с.346 - 347]. Залишився тільки опис участі військових підрозділів під керівництвом Г. Дуки у поході турецької армії до України влітку 1678 р. У своєму “Щоденнику виправи під Чигирин” польський дипломат С. Процький згадував, що Дука “... того ж дня [30 червня] після обіду презентувався візиреві (Кара Мустафі. – *Т.Ч.*) у чотирьох тисячах. Мав хоругви досить упорядковані, всі з стрільбою, пістолетами, обмундировані... Замість драгун було з дві тисячі людей з мушкетами. Перед господарем йшло п'ятсот піхотинців по-арнаутськи; за ними двісті в панцирах з гарматами...» [329, s.365]. Таким чином, можемо уявити військові можливості цих підрозділів під час облоги Відня у 1683 р.

Турецька “Хроніка Сілігдара” подає короткий опис участі підрозділів Дуки в підготовчих інженерно-будівельних роботах, що готувалися поблизу австрійської столиці. У записі турецького урядовця від 1 липня відзначається: “... мали бути збудовані мости на річці Раба., щоб збудовано три мости... до робіт тих втягнутий також воєвода волоський господар Сербан і воєвода молдавський Дука” [320, s.103]. Сілігдар Мегмед-ага вказував також на розташування молдавських сил у складі армії Кари Мустафи під час вирішальної битви ворогуючих сторін 12 вересня – вони знаходилися на тому крилі турецького війська, що перебувало на березі Дунаю [320, s.161]. Припускаємо, що під Відень разом з молдавським господарем ходили козацькі сотні на чолі з І. Губарем-Бершадським (Губаренком) або ж Уманцем чи Вергуном, які протягом 1681 – 1682 рр. підкорялися турецько-молдавському ставленику І. Драгиничу. Частина козаків після кампанії 1683 р. не змогла повернутися до «польського» Правобережжя й розмістилися поблизу контрольованих татарами молдавських міст Ягорлика і Дубоссар, де виникла своєрідна буферна зона під назвою Ханська Україна [649, с.216 - 217]. Її гетьманом Мегмед IV влітку 1684 р. проголосив козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку). Додатковим підтвердженням перебування певної кількості козаків на стороні Османів у Віденській битві стала дуже цінна інформація місіонера Ордену Єзуїтів у Московії Франциска Еміліана. Проїжджаючи у 1701 р. «країною козаків, у кордонів Криму» він «зустрів багатьох австрійців, які під час облоги Відня були захоплені татарами, коли їм було по дев’ять чи вісім років, і до цього часу живуть у рабстві частиною у татар, частиною у козаків» [255, с.55]. Можливо, що певна кількість австрійців перебувала в полоні саме у тих козаків, які під керівництвом молдавського господаря разом з татарами брали участь у віденських подіях. Цікаво, що полонені 18 років тому австрійці, за спостереженнями Ф. Еміліана, зберегли своє віросповідання й навіть говорили на ламаній німецькій мові.

Очевидно, що частина українців (карпатських русинів) перебувала також і у складі 20-тисячного (за іншими даними – 14-тисячного) війська турецького союзника І. Тьокьолі. Адже цей угорсько-словацький князь куруців поширював свою владу і на територію Закарпатської України, де він мобілізував окремі підрозділи для своєї армії. До речі, кілька тисяч козаків з Правобережжя та Запоріжжя на запрошення французького короля Людовіка XIV воювало на боці І. Тьокьолі проти австрійців протягом 1677 – 1678 рр. [421, с.89 - 91]. Участь карпатських українців у віденських подіях на стороні Османської імперії опосередковано підтверджують слова історичної пісні із рукописного співаника, яка була записана в цьому краї на місцевому діалекті української мови у 30-х рр. XVIII ст.:

На цесаря свої руки... подняли,

Из Текелим³¹ ... раду узяли,

Од цесаря отступають,

И турчинови присягають..

...Турчин их к себе пріймуєт

А под Видень ся стягуєт... [252, с.190 – 198; 888, с.77 - 80].

Однак принагідно зауважимо, що війська І. Тьокьолі насправді не брали безпосередньої участі саме у Віденській битві, а протистояли австрійцям, полякам і німцям вже під час походу останніх до Угорщини та Словаччини, який відбувався після 12 вересня 1683 р.

Самійло Величко так описував битву під Віднем: “Тоді почув Бог волення й стогони віднян, що були близько погібелі, і допоміг з’єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою проти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й,

³¹ Тьокьолі Імре.

послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами - на один бік у поле, а турки - в другий бік ув обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю...” [176. – Т. 2. – С. 294].

До причин поразки багатотисячної армії Османської імперії під Віднем сучасники з турецького боку зараховували деморалізацію її вояків, поширення різних хвороб та слабку дисципліну серед султанських васалів. Так, військо кримського хана Мурад-Гірея відступило з поля бою відразу ж після перших атак європейців. Водночас переможці відзначали низький рівень військово-теоретичного мислення турецького керівництва і вказували на основний прорахунок Кари Мустафи, який допустив безперешкодний перехід польсько-австрійсько-німецьких сил через складну місцевість Віденського Лісу до театру бойових дій та зайняття ними кращої позиції для наступу [287. – Vol. 2. – Pars. I. – S. 419].

6 липня 1684 р. у Яворові неподалік Львова король Речі Посполитої влаштував урочистий обід, де поруч з найвищими достойниками країни були присутні представники австрійського імператора, венеціанського дожі та сенату, а також Папи Римського. Вшанування Яна III Собеського як переможця Віденської битви також відбулося і в Жовкві. До цього українського міста прибули представники Австрії, Венеції та Ватикану, тут були присутні й 20 сенаторів та 4 єпископи Речі Посполитої. Від імені римського папи Інокентія XI його нунцій Опціо Палавіччіні 25 липня вручив польсько-литовському королеві нагородний меч «з руків'ям і піхвою золотою», а його вірній дружині Марії Казимирі, яка здійснювала контроль за набором українського козацтва – «троянду з щирого золота» [961, s.37]. Під час цих урочистостей відбувся також показ численних трофеїв, які здобув під Віднем Ян III Собеський, серед яких своєю пишністю і розмірами вирізнялося величезне шатро командувача армії Османською імперією Кари Мустафи. Невдовзі святкування з нагоди перемоги над турками відбулося і в королівському замку в Олеську.

“Дана Богом преславна перемога християн над бусурманами”, [176. – Т. 2. – С. 294] – так оцінював дії європейської коаліції під Віднем Самійло Величко. Щоб відзначити перемогу під Віднем Папа Римський Інокентій XI своєю булою встановив католицьке свято на честь Діви Марії, яке з того часу щорічно відзначається 12 вересня.

“Можна без сумніву стверджувати, що без участі Собеського і польських військ столиця Австрії впала б до рук Туреччини, що потягнуло б за собою катастрофічні наслідки для Святого Цезарства Римського і безпосередньо вплинуло б на розвиток усєї християнської Європи” [1157, s.347], – зробив висновок польський історик З. Вуйцік. Швейцарський дослідник біографії Яна III Собеського О.- Ф. де Батаглія відзначав, що якби король Речі Посполитої не здійснив похід за Дунай для допомоги австрійцям під Віднем, то невдовзі турки напали б на саму Польщу [964, s.253]. “Це був останній польський бойовий подвиг, і в наступні роки Річ Посполита другорядну роль в союзі з Австрією... Справжнім переможцем був Відень, і силовий баланс у Центрально-Східній Європі змінився на його користь” [441, с.133], – писав про події 1683 р. американський історик чеського походження П. Вандич. Німецькі дослідники говорили про справжній патріотичний ренесанс в Австрійській імперії, який проявився у боротьбі проти турок, перемоги над якими в останній чверті XVII ст. сприяли перетворенню Відня у процвітаючий центр Габсбургської монархії та спільну столицю для всіх австрійців і німців [924, с.223]. “Поразка Кара Мустафи була поразкою, яка раз і назавжди підірвала в очах Європи престиж османських турок у якості нації-завойовника” [651, с.375], – стверджував відомий англійський дослідник історії Османів Л. Кінросс.

Відомий турецький історик Г. Іналджик зробив висновок, що в цей час у результаті тривалих мусульмансько-християнських війн XVII ст. терези врешті перешилилися на користь Європи [565, с.13]. «Поразка під Віднем з усією очевидністю показала Османам їх військову та адміністративну слабкість і примусила, при всьому їхньому небажанні, визнати перевагу

Заходу» [577, с.44], - підвів підсумки 1683 р. для Османської імперії сучасний історик з Туреччини Ф. Емеджен.

З огляду на участь козаків у Віденській кампанії, король Ян III Собеський будував далекосяжні плани щодо створення широкої європейської коаліції держав, куди, окрім Австрії, Польщі, Венеції і Ватикану, входили б, за його словами, колишні турецькі васали Угорщина, Трансільванія, Волощина, а також “Козаки, Сербі, Болгари, усі ті, що визнають Євангеліє” [1114, s.233]. Король Польсько-Литовської держави також пише спеціальний меморіал, у якому розкриває свої погляди на подальшу боротьбу з Османською імперією [334, s.305 - 309]. Основною думкою цього документа було те, що мусульманського ворога можна перемогти спільними діями багатьох християнських країн Європи, але на різних напрямках. Отже, війська Австрійської імперії мали наступати на турків в Угорщині та вздовж Дунаю; Річ Посполита атакувати позиції султана в Молдавії, Волощині та Правобережній Україні; Венеція – на Середземному морі [959, s.24]. Окрема й важлива роль відводилася козацтву, яке повинно було за допомогою свого флоту напасти на Стамбул з боку Босфору. Це було не такою вже й фантастичною задумкою, зважаючи на те, що перед тим запорожці вже не раз “турбували” османську столицю морськими штурмами.

5.6. Відгомін Віденської перемоги в Україні

“...Полковників [Війська Запорозького], які на такі термінові й несподівані походи добровільно попали, приймали ласкаво; і які так під Віднем, як і в Угорщині, добре заслужили, не могли і не можемо тільки ласкавим на них поглянути оком. Бо на таку велику війну потрібно людей всіляких і різних рицарських і охочих, а поштивих до себе приголублювати” [5, арк.326], - так оцінив командувач християнської армії під Віднем король Ян III Собеський внесок українського козацтва у перемогу над багатотисячними військами Османської імперії 12 вересня 1683 р. “...Під Віднем, коли наші (поляки. – *Т.Ч.*) з козаками багато турків побили” [404,

№153], – писав у своїх “новинах” зі Львова невідомий кореспондент вже 15 жовтня, через місяць після Віденської «битви народів» поблизу столиці Австрійської імперії.

Вже ввечері 12 вересня, усвідомлюючи політичний резонанс від перемоги над Османами, Ян III Собеський направив до Кракова свого придворного інженера, француза Філіпа Дюпона [306, s.35]. Великому розголосу перемоги над турками під Віднем у багатьох країнах сприяло поширення листа короля Речі Посполитої (відомий за назвою перших слів “У наметах візирських”) до своєї дружини Марії Казимири, який перекладено наприкінці 1683 – 1684 рр. різними європейськими мовами й видруковано у вигляді численних “реляцій” та “летючих листків” [1145, s.3 - 19]. Віденська перемога спричинила до появи у наступні кілька років близько 300 книг і брошур різного змісту, у багатьох з яких Ян III Собеський виступав у ролі “головного героя” у боротьбі з османською загрозою для Європи [1123, s.4 - 5].

Мужнього короля вікопомні діла

Вишуканою римою згадає Клію прихильна... [311, s.23; 324, s.139], - вже у 1684 р. виголосив у своїй поемі «*Dzielo Boskie albo Piesni Wiednia*» («Божа справа чи пісні Відня») польський поет та історик Веспасіан Коховський. Хоча аналізуючи літературу, яка, наприклад, вийшла у той час друком в Італії й висвітлювала події Віденської битви, сучасний італійський дослідник А. Кронія пише: “... Література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом [польським], який був відкриттям століття. Але полонофільська інформація призводила до того, що сприймали все це в пропольському аспекті” [983, s.242; 239, s.316].

У самому Відні восени 1683 р. було надруковано “летючий листок” (можливо, що до його видання був причетний Ю.-Ф. Кульчицький) [674, s.38] з перекладеним на німецьку мову одного з варіантів знаменитого “Листа запорозьких/чигиринських козаків до турецького султана”. Оригінал листівки й донині зберігається у фондах Віденської національної бібліотеки,

а в Україні вона була опублікована у 1990 р. літературознавцем та істориком Г. Нудьгою в одній з його книг [696, с.302 - 306]. Невеликий лист гумористично-сатиричного характеру став справжньою зброєю наших пращурів-козаків проти турецької загрози. Тільки на початку ХХ ст. історики прийшли до остаточного висновку: відоме послання запорожців є витвором українського літературного середовища початку ХVІІ ст. По-перше, єдиного оригіналу “Листа...” не віднайдено, а відомі його численні версії, датовані різними роками (1600, 1619, 1620, 1667, 1672, 1677, 1683 та ін.) і різними підписами, зокрема “низові козаки”, “отаман Захарченко”, “Іван Сірко”, вони мають різних адресатів - султанів “Османа”, “Мегмеда ІV”, “Агмета ІІІ” тощо. По-друге, насправді відомо дипломатичне листування козацьких зверхників з володарями інших країн, в т. ч. і з турецьким султанатом, має зовсім інший характер і ніколи не порушувало тогочасного етикету звернення до особи такого рівня. Ще одним підтвердженням “літературної версії” є наявність численних варіантів звернення султана до запорожців.

Відомий дослідник козацької старовини Д. Яворницький пов’язував виникнення листування з діяльністю довголітнього кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Зокрема, з тим епізодом, коли взимку 1674 р. 40-тисячна татарська орда і 15 тисяч турецьких яничар намагалися підступно оволодіти військовим гарнізоном на Січі. Успішно витримавши нічну атаку, запорожці розгромили турецько-татарські підрозділи. Наступного року на чолі з отаманом І. Сірком вони помстилися завойовникам: 20–тисячна козацька армія здійснила переможний похід до Криму. Під час цього походу Сірко написав кримському ханові листа, наповненого великою іронією і сарказмом: “...Ми, за прикладом давніх пращурів і братів наших, вирішили постаратися за обіду і огорченіє воздати і відомстити Вашій Ханській Милості і всьому Ханству рівним за рівне, але не тайно, як ви зробили, а відкрито, по-рицарськи...” [935, с.95]. Як бачимо, текст цього справжнього листа значно відрізнявся від пародійного послання запорожців, хоча, мабуть, і зазнав впливу свого знаменитого попередника.

Під час облоги турецькою армією Кам'янця-Подільського у 1672 р. з'явився один з варіантів сатиричного послання султану, який був швидко поширений серед оборонців подільської столиці. Свою роль “Лист запорожців...” відіграв і під час походів багатотисячного війська Османської імперії на Чигирин у 1677 та 1678 рр. [580, с.314 - 316]. Однак чи не найважливішою заслугою невідомих авторів цієї давньої української пародії став факт її впливу на перемогу європейської коаліції держав над турками у 1683 р.

Невідомо хто, як і коли привіз текст листа-пародії до далекого Відня, хто запропонував перекласти його на німецьку мову та розповсюдити окремою листівкою, але, як кажуть, факт залишається фактом: уперше в друкованому вигляді послання козаків до турецького султана побачило світ у 1683 р. в Австрії у вигляді “летючого листка”. На його сторінках розмістилося два тексти - “Лист турецького султана до козаків у Чигирин” та власне “Відповідь козаків”. З огляду на те, що тут згадується про Чигирин, можемо припустити, що австрійське видання повторювало той текст, який поширювався серед оборонців козацької столиці у 1677 - 1678 рр. Разом з тим, віденський варіант послання був доопрацьований анонімним автором, зважаючи на тогочасну ситуацію: “Султане розпусного турецького цісаря сину,... ти сидиш у норі, немов чортеня, або курокрад, що своє гніздо у війні міняє на інше, з чого видно є, що ти дурень, натомість той, що його прозиваєш пахолком (король Ян III Собеський. – *Т.Ч.*), є хоробрим, могутнім монархом і непереможним королем” [с.305]. Ці слова переконують, що “летючий листок” було видано вже після того, як війська Речі Посполитої прибули під Відень, а отже, листівка видана у період з другої половини вересня до грудня 1683 р. Потрібно наголосити й на тому, що поява знаменитого українського “Листа” у Відні мала конкретне історичне підґрунтя. Адже відомо, що Османська імперія, намагаючись перешкодити набору козаків з Правобережжя та Запорожжя до армії Яна III Собеського,

надсилала в Україну листи із закликом до підпорядкування султанові [30, арк.34; 42, арк. 2].

Про свою участь у Віденській битві та наступних військових операціях армії Речі Посполитої залишив короткий запис у чолобитній на ім'я російської імператриці Анни Іоанівни у 1739 р. осавул Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайло Мовчан: «1683 році в Цесарії під городом Віднею з королем польським на баталії був. Того ж року під містом Острогоном (Естергомом. – *Т.Ч.*) на баталії був» [406, с.223]. Скупі рядки прилуцького осавула, які він вніс до переліку своїх військових заслуг, є надзвичайно важливими для істориків, адже вони, поряд із свідченнями лівобережних козаків Яреми і Тарана (які наводилися вище), а також поезією Й.Шумлянського, на сьогодні є чи не єдиним документом з табору українських учасників віденських подій.

Якою була реакція на Віденську перемогу в Україні, яскраво свідчать автори вітчизняних літописів, які жили і творили в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. Ймовірний автор “Літопису Самовидця”, довголітній козацький старшина Роман Ракушка-Романовський (який 1683 р. вже перебував на «військовому відпочинку» й був священиком у Стародубі) наприкінці XVII ст. писав: “Року 1683 ...І так візир з військами своїми підступив під місто столичне цісарське Відно (Відень. – *Т.Ч.*), де цесар дав бій і, не змігши протистояти силам великим турецьким, у місті Відні зачинився, і там місто наказавши своїм гетьманам, уступив у вищі панства задля зібрання війська. Де через ціле літо у великій облозі залишався, які обложенці просили короля польського Яна Собеського про порятунок, який стояв на кордоні своєму за Краковом, який, бачачи таку велику наругу від бусурман християнам, якнайшвидше війська збирав так кварцяні, як і посполите рушення, і, збираючи по усій землі своїй і по Україні, зараз плату давали. І так швидко великі війська зібрав, і Бога взявши на допомогу, пішов проти військ турецьких. Про що довідавшись, турчин Відно казав міцно тримати, а сам з військами іншими проти короля польського пішов, легше

собі ті війська підпорядковуючи. Але його фортуна оминула: бо що учинив був засідку військ своїх піхоти тисяч чотирнадцять, усе те знесено від короля польського, аж і сам візир не витримав з своїми військами, але за допомогою божою і ті розбиті стали, же у малій купі мусив утікати, залишивши гармати, намети – усе, що при собі мали. А і ті війська, що міста Відня діставали, побиті, ледве утекли: незліченна кількість бусурман пропала. Де і сам король, у місті Відні побувавши, з'єднав війська з іншими княжатами християнськими, з військами великими пішли навздогін за візиром, не даючи йому відпочинку. Це було місяця вересня 13 по руському календарю...” [216, с.138 - 139]. Як бачимо, Р. Ракушка-Романовський цілком вірно відтворює хід подій і помиляється лише в оцінці кількісного складу турецької армії, якій протистояли не лише підрозділи польсько-литовського короля, але й австрійські та німецькі війська. Згадка про 13 вересня, очевидно стосується не дати проведення самої битви, а часу тріумфального в'їзду Яна III Собеського до Відня на запрошення місцевого коменданта. До речі, Р. Ракушка-Романовський у 1670 р. за дорученням гетьмана П. Дорошенка їздив до Константинопольського патріарха Мефодія з проханням затвердити на посаді львівського православного єпископа Й. Шумлянського, майбутнього учасника Віденської битви [216, с.138 - 139].

Інший сучасник тих подій, полковник Гадяцького полку Лівобережного гетьманства Григорій Граб'янка, який володів німецькою та латинською мовами, також залишив цікаві свідчення щодо участі козаків у Віденських подіях. Із кінця 1670-х рр. Г. Граб'янка розпочав службу у Війську Запорозькому. Відомо, що під час написання своєї історичної праці протягом 1710 – 1720-х рр. гадяцький полковник користувався Літописом Самовидця, але у тексті, де йдеться про віденські події, значно доповнив текст Ракушки-Романовського додатковою інформацією. Можливо, що її він узяв з латиномовних книг Веспасіана Коховського (роки видання - 1684, 1688 та 1698) [845] або з інших творів європейських авторів, які вийшли друком протягом другої половини 80-х – 90-х рр. XVII ст., в яких наводилися цікаві

деталі про перемогу Яна III Собеського над турками. У Літописі Граб'янки читаємо: “Року 1684. Польський король Ян Собецький розірвав мир з турками, оскільки турок пішов на цісаря християнського і підкорив всю землю угорську, а потім візир прийшов до стольного міста цісарського Відня і там добре-таки його добував. Навіть цісар, після того як кілька разів сходився з турками в битві, змушений був відступити з міста, поїхати і найняти солдатів найманців, а потім знову організувати відсіч. Заради загальної християнської справи, заради звільнення того християнського міста, туди з власної охоти ходило чимало і козаків. Тим козакам знатно заплатили. Коли ж польський король Ян Собецький з військом польським підійшов до Відня, то вони так силу турецьку розбили, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загonom заледве утік. Услід за ним було послано погоню. Вона безбоязно заходила у перше ліпше місто, не боялася відсічі і руйнувала та пустошила його” [182, с.160].

Та найбільш повні відомості про Віденську битву 1683 р. подавав Самійло Величко, який називає не лише ймовірну кількість козаків, що брали в ній участь, але і вперше наводить імена їхніх керівників. Слідом за Р.Ракушкою-Романовським і Г. Граб'янкою, Величко аналізує тогочасну міжнародну ситуацію: “...Цісар завчасу написав до польського короля Собеського, просячи його допомоги супроти ворогів, що наступають на його державу. На це цісарське прохання король Собеський із сенаторами зважив і хоча мав із турчином постановлений раніше мир, однак на раду і з дозволу Інокентія XI, папи римського, розірвав мир із турком і поспішив з кільканадцятьма тисячами виборного польського війська і кільканадцятьма, чи не двадцятьма, тисячами доброго зтяжного молодця (в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь) на оборону Відня й на з'єднання з двома електорами, баварським і саксонським, і з князем лотарінгським” [176. – Т. 2. С. 293 - 294]. Власне, ця згадка літописця про участь “чи не двадцяти” тисяч українських козаків у битві під Віднем й до цього часу вводить в оману

навіть деяких істориків-науковців.

Треба відзначити, що С. Величко, який працював у гетьманській канцелярії І. Мазепи, мав змогу читати не лише “реляції”, “новини”, “летючі листки”, але й окремі книги та брошури, де висвітлювалися підготовка та хід Віденської битви 1683 р. Отже, він був досить добре ознайомлений з проблемою набору козацького війська до армії Речі Посполитої, але свідомо, на нашу думку, завищив кількісний склад українських полків з огляду на загальну патріотичну спрямованість свого твору. З іншого боку, канцелярист, на нашу думку, вірно називає імена керівників козацьких підрозділів у складі польського війська, які поспішали на допомогу Яну III Собеському до Відня, але, з огляду на різні причини, влилися до союзницької коаліції трохи пізніше. Очевидно, що під прізвиськом “Іскра” у тексті виступає один із сподвижників С. Палія Захарій Іскра, а майбутній вінницький і богуславський полковник, а також наказний гетьман «його королівської милості» Самусь (Самійло Іванович) брав участь у післявіденському поході до Угорщини і Словаччини як простий козак або ж старшина середньої ланки.

Сучасний історик і літературознавець Д. Наливайко зазначав, що значний і загалом співчутливий інтерес до війн українського козацтва з турками, який існував тоді в країнах Заходу, пояснювався тим, що ці дії були співзвучні духові часу, поширеним умонастроям доби європейського Бароко. На його думку, це був період, коли панівна еліта докладала великих зусиль до відродження старої рицарської традиції хрестових походів на “невірних”, коли знаменням доби виступала популярна поема італійця Торквато Тассо “Звільнений Єрусалим” [239, с.316 - 317]. Уперше її було видано ще 1580 р. у Венеції. Але впродовж наступних років вона неодноразово перевидавалася у багатьох країнах Європи, а на українську мову її переклав невідомий автор в останніх десятиліттях XVII ст., якраз саме після того як відбулася Віденська битва [249, с.169 - 178].

Ян III Собеський ще від 1674 р. почав запрошувати до королівського

двору видатних європейських художників. Серед них поляк Анджей Стех (1635 – 1697), голландець Ромейн де Хоге (1645 – 1708), італієць німецького походження Мартіно Альтмоне (1657 – 1745) та ін. Згідно з монархічною доктриною, витоки якої сягали античних часів, король мав бути найкращим і найсильнішим та уособлював таємничу потужну силу, завдяки якій завжди перемагав. Це мало наближувати його до божества [679, с.153; 1001, s.103 - 104]. Як відзначають польські дослідники, військові успіхи (зокрема, перемога турків під Хотином 1673 р.), що відкрили великому коронному гетьману Яну Собеському шлях до трону Речі Посполитої, вимагали їхньої пропаганди й популяризації. Адже саме це наочно засвідчувало справедливість здобуття ним королівського титулу [679, с.154]. Перемога над Османською імперією під Віднем також була приводом до вшанування способом, який був достойний великого монарха. Ян III Собеський у 1684 р. наймає на посаду придворного художника італійця Мартіно Альтмоне (Альтмонте), якому замовив ряд картин про свої перемоги під Віднем, в Угорщині та Словаччині. Ці полотна мали розміщуватися у королівському замку в Жовкві, де у місцевому парафіяльному костьолі був мавзолей і пантеон родової слави Собеських. Картина італійця «Битва під Віднем» (розміром 7,65 на 7,38 м.), яка сьогодні зберігається у музеї «Олеський замок» на Львівщині, була завершена ним у 1692 р. Перед цим Альтмоне виконав тушшю етюд «Битва під Віднем», який зараз зберігається в Музеї образотворчого мистецтва в Будапешті. Як дослідили мистецтвознавці, у творчості М. Альтмоне військова перемога Яна III Собеського під Віднем представлена як результат Божої сили [679, с.154]. Про це в картині свідчить напис на стрічці, яку тримає ангел у хмарах, показуючи правою рукою на небо: «Щоб не говорили народи, де їхній Бог» (з 113 біблійного псалма). Переможець – вождь зображений у латах, але без зброї на коні, який топче переможеного турка. Загалом, у королівському замку в західноукраїнському містечку Жовква знаходилося 7 баталістичних композицій, які ілюструють і символізують воєнні перемоги короля Речі Посполитої. Найбільшу славу з

них отримали “Битва під Хотинном” Р. де Хоге, “Допомога Відню” та “Битва під Парканами” М. Альтмоне, яка зараз перебуває на реставрації у Львівській галереї мистецтв. Інвентар Жовківського замку за 1746 р. засвідчував, що в його покоях знаходилася також “картина на 4 локті з експресією Баталій під Львовом, Журавном, Теревовлею..., Стригоню [Естергомом]..., Хотинном..., Віднем, Парканами” [981, s.136]. У Жовкві також перебувало декілька десятків інших картин, які зображували Яна III Собеського в образі християнського Богатиря, зокрема портрет короля “на колоні, до якої невільники різних націй приковані” [981, s.136]. Очевидно, йшлося про відому роботу Р. де Хоге “Виїзд Собеського проти татарських полків”.

Серед зібрання Жовківського замку, згідно з інвентарним описом 1726 р., перебувала певна кількість турецьких трофеїв, привезених королем з-під Відня. Серед колекції знаходилася й картина із зображенням українського козака, а також полковницький пернач козацького старшини [312, s.5]. Велика кількість здобутої у Віденській битві османської зброї та амуніції перебувала і в інших західноукраїнських замках родини Собеських – Яворові, Підгірцях, Олеську та Золочеві. Майже у кожному з них були спеціальні «рицарські» зали, де виставлялися турецькі бунчуки, прапори, рушниці, пістолі, шаблі, списи, луки та навіть гармати з лафетами і ядрами до них. В Олеському замку, де 1 серпня 1629 р. народився Ян III Собеський, було утворено т.зв. Віденський зал, головну композицію якого складала намальована на плафоні батальна сцена Битви народів 1683 р. [639, с.17].

На одній із картин під назвою “Алегорія занепаду Турецької імперії”, створену невідомим автором (можливо, Р. де Хоге) після перемоги польсько-австрійських сил над турками, в алегоричному стилі було зображено монархів – звитяжців Відня короля Речі Посполитої Яна III Собеського, австрійського князя Карла V Лотарінгського та баварського електора Максиміліана II Емануеля. Навколо них танцювали дівчата, які символізували визволені Україну, Угорщину, Хорватію та Венецію [1147, s.64 - 65]. Дуже промовистим у цьому художньому творі є те, що сам Ян III

Собеський танцював між алегоричними образами Угорщини та України.

Участь українського козацтва у Віденській битві 1683 р. відзначали вітчизняні та іноземні автори й протягом наступного, XVIII ст. Так, француз Жан-Бенуа Шерер у досить популярній у свій час праці “*Annales de La Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de L’Ukraine*”, що була видана у Парижі в 1788 р., також згадує про участь українського козацтва у Віденській битві: “Король Польщі Собеський з польським військом і багатьма козаками-волонтерами пішов на допомогу імператорові Леопольду” [192, с.259].

В історико-політичному трактаті “Історії Русів”, який, очевидно, було написано у 80-х - 90-х рр. XVIII ст. читаємо: “Король Польський Ян Собієвський, привласнюючи собі Задніпровську Малоросію (Правобережну Україну. – Т.Ч.), за згодою, однак ж, Козаків тамтешніх, що були з ним у безнастанних походах супроти Турків, після союзу з Цісарем року 1683-го, вертаючись із славної тої перемоги над турками під Віднем, настановив у задніпровські полки Гетьманом обраного козаками з-поміж своєї старшини Якіма Куницького, на місце забитого під Віднем Гетьмана їхнього Остапа Гоголя” [197, с.233]. Невідомий автор цього твору помилився з датою призначення наказним гетьманом правобережного козацтва Стефана (а не Якіма!) Куницького, яке відбулося не після Віденської битви, а за кілька тижнів до неї, тобто 24 серпня. Відомо також й про те, що Євстафій (Остап) Гоголь не міг брати участі в подіях 1683 р. Цей довголітній подільський полковник хоча й справді протягом певного часу, в 1675 – 1678 рр., був гетьманом правобережного Війська Запорозького від імені “його королівської милості”, однак природна смерть застала його ще на початку 1679 р. [905, с.93 - 104] Про цей факт, до речі, писав ще у 1856 р. М. Максимович у листі до П. Куліша [625, с.340].

Однією з перших українських матеріальних пам’яток, присвячених перемозі християнської коаліції над Османською імперією слід, очевидно, вважати церкву св. Миколая. Її збудували в Бережанах на Тернопільщині вже

протягом 1683 - 1684 рр. на честь польного гетьмана М. Синявського (одного з керівників війська Речі Посполитої під час битви 1683 р. та володаря Бережан) й усіх його земляків-тернополян, які брали участь у Віденській битві на боці європейської коаліції.

У 1783 р. сторічний ювілей перемоги над турками гучно святкували на всій території Австро-Угорської імперії, в т. ч. й у Львові. Тоді ж великі урочистості відбулися і в інших містах і містечках Східної Галичини – Станіславові (суч. Івано-Франківськ), Тернополі, Олеську, Бродах, Жовкві, Стрию, Тереховлі, Журавно, Комарно, Городку та ін. А в 1860 р. на майдані західноукраїнської столиці встановили пам'ятник (до речі, чи не перший пам'ятник історичній особі на теренах України) довголітньому воєводі Руського воєводства, одному з воєначальників польсько-українського війська під Віднем, великому коронному гетьману С. Яблоновському [1142]. З того часу й до кінця 1940-х рр. головна вулиця Львова називалася саме на честь С. Яблоновського – Гетьманські Вали (нині – проспект Волі).

Протягом 1882 - 1883 рр. у Львові було створено спеціальний ювілейний комітет з відзначення 200-річниці Віденської битви. Поблизу Високого Замку відкрили пам'ятний знак на честь перемоги над татарами одного з головних героїв Віденської кампанії, короля Яна III Собеського під Львовом у 1675 р. На великому камені, встановленому на нижній терасі гори, викарбували такий напис польською мовою (на жаль, він майже стерся на сьогодні): «Р[оку] Б[ожого] 1675, дня 24 серпня на лисиницьких полях, які видно з цього узгір'я, Ян III Собеський, король польський, великий князь литовський та ін. на чолі 6 000 польських лицарів розгромив 40 000 татарську орду, що наступала на Львів. Вшановуючи пам'ять героїчного захисника, Рада м. Львова в 200-ту річницю визволення Відня, 12 вересня 1883 р., поклала цей камінь» [925, с.23].

До речі, у відомому листі до своєї дружини Марії Казимири (він був опублікований у вигляді «летючого листка» в багатьох країнах Європи) відразу ж після перемоги над турками, 13 вересня 1683 р., король згадав і

про Львів: «...Всі гармати, весь табір (турецький. – *Т.Ч.*), нечувані багатства дісталися в наші руки... [Табір] такий завбільшки як міста Варшава або Львів у межах своїх мурів...» [328, s.214 - 219].

Також у 1883 р. львівські літератори Іван Гушалевич та Павло Костецький опублікували свої поезії, в яких наголошували на важливій ролі у Віденській перемозі поруч з поляками та литовцями також і вихідців з Червоної Русі [179]. Ювілей двохсотлітньої річниці пам'ятної в історії відсічі Відня «довершеної Іваном III, насуває нам на думку деякі споминки, що в'яжуть ім'я цього рицарського короля з бувальщиною руського народу», - відзначав у вересневому випуску часопису «Зоря» за 1883 р. молодий ще тоді історик Олександр Барвінський. Від того часу й до 1939 р. одна з центральних вулиць у Старому Львові носила назву на честь Собеського (зараз – вул. Братів Рогатинців). Іменем цього чи не найбільше відомого короля Речі Посполитої до 1940-х рр. називався й львівський Історичний музей.

Святкування з нагоди відзначення 200-ї річниці Віденської битви 1683 р. широко проходили у багатьох містах та містечках Західної України. Так, поблизу Підгайців на Тернопільщині встановили пам'ятний знак – колонну Святої Анни. Вона й нині височіє на місці таборування польської армії, якій тут восени 1667 р. протистояли татарські й українські війська. Пам'ятну колону з нагоди підписання Яном III Собеським польсько-турецького мирного договору 1676 р. встановили тоді ж і в містечку Журавно на Львівщині.

У 1983 р., у зв'язку з 300-літтям Віденської битви, президент Австрії Рудольф Кірхшлегер відзначив, що «у відсічному війську під прапорами короля Собеського воювали також численні козаки з України» [641, с.28]. Таке визнання історичних заслуг козацтва Австрійською державою дало змогу українській діаспорі (яка організувалася навколо «Союзу Українських філателістів Австрії») провести ряд заходів з нагоди ювілею: по-перше, опублікувати гарно оформлену тематичну книгу Б. Ямінського; по-друге,

видати чотири двомовні марки «Козак перед Віднем», «Юрій Кульчицький», «300-річчя віденської кав'ярні», «Козацька кінна пошта» та спеціалізовані листівки і конверти; по-третє, провести два концерти місцевого українського хору під керівництвом А. Гнатишина та видати платівку з його записами; по-четверте, відслужити святкову літургію у церкві св. Варвари [851, с.34]. Тоді ж українською громадою Відня було поновлено напис на меморіальній дошці, розміщеній на стіні церкви св. Леопольда, який засвідчував: «На пам'ять полеглим українським козакам у бою під Віднем 1683 року» [678, с.117]. Підсумовуючи тогочасні урочистості й оцінюючи історичну подію 300-річної давності, Патріарх Греко-Католицької Церкви Йосиф Сліпий сказав: «Козаки, незважаючи на те, що православної віри, ідуть і діло виконують на славу козацького імені... Хай відзначення цієї події в історії Європи пригадає всім роль України на межі між Азією і Європою своїм християнством і його чеснотами не лише в минулому, але й майбутній долі Європи» [1019, s.5].

У 1994 р. в приміщенні Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України відбулося вшанування Ю.-Ф.Кульчицького з нагоди 300-ї річниці його смерті. До цієї дати також було випущено ювілейний поштовий конверт. А зовсім нещодавно, в 2003 р., на честь відзначення 320-ї річниці Віденської битви сучасна українська держава вшанувала своїх пращурів і спорудила в одному з парків австрійської столиці під назвою Тюркеншанцпарк пам'ятник козакам, які брали участь у Віденській битві [678, с.117]. Зарахуємо до останніх й уродженців Західної України віденського міщанина Ю.-Ф. Кульчицького та львівського священика Й.Шумлянського, а також декілька тисяч шляхтичів з руських воєводств Речі Посполитої, які в складі союзницьких військ християнських країн оборонили Центральну Європу від її завоювання мусульманами. До речі, символічним виглядає й та обставина, що пам'ятник українським «богатырям з-під Відня» знаходиться саме в тому місці колишнього

віденського передмістя, де у липні – першій половині вересня 1683 р. проходила основна лінія оборони від Османів.

Протягом 1683 – 1684 рр. відновлюється європейський союз держав з такою гучною і релігійно визначеною назвою як Священна Ліга. Цей процес мав досить глибоку й насичену різними подіями історію. Ще на межі XVI – XVII ст. існувала подібна антитурецька коаліція з такою ж самою назвою. Австрія, Польща, Венеція та Ватикан, які стали ініціаторами відродження цієї міждержавної спілки, мали довголітні політичні та військові стосунки, що базувалися на спільній ідеї оборони від експансії Османів. До цієї війни християнських країн з турками залучилася також і Україна, яка в добу пізнього середньовіччя репрезентувалася у Європі та Азії козацтвом. Яскравою сторінкою у протистоянні між Християнською та Ісламською цивілізаціями була й боротьба за гегемонію у східноєвропейському регіоні Високої Порту та Московського царства.

Ще сучасники досить часто відзначали велике “козакофільство” польсько-литовського короля, а іноді й відверто звинувачували Яна III Собеського в надмірній прихильності до українських козаків у першій половині 80-х рр. XVIIст. В цілому не заперечуючи це твердження, вважаємо, що рівень прихильності польського монарха до українського козацтва визначався його бажанням утримати Правобережну Україну під своєю владою, а також ступенем військової загрози з боку Османської імперії [906]. Адже турки у цей час загрожували не тільки східним володінням Речі Посполитої, але й столиці Австрійської імперії Відню, одному з найбільших на той час міст Європи. А тому польсько-литовський монарх почав послідовно виконувати попередні зобов'язання щодо надання допомоги Габсбургам і у зв'язку з цим згадав про можливість використання багатющого військового досвіду українців та розповсюдив свої закличні універсали на території правобережної і лівобережної частин Українського гетьманства, а також Запорізької Січі.

Керуючись даними з польських архівосховищ, а також зібраннями опублікованих джерел, включно з дослідженнями істориків, вдалося визначити обсяги фінансування та кількість українських козацьких полків у подіях [283], коли на землях Австрійської імперії та Речі Посполитої зіштовхнулися інтереси християнських і мусульманських країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

Участь «козацької» та «шляхетської» України в перемозі європейської коаліції держав над Османською імперією під Віднем була хоча й не такою вже помітною на перший погляд, але досить суттєвою [919]. Адже поруч з 320 козаками (серед них на сьогодні відомі імена полковника Апостола, сотників Чомухи і Потаренка, простих козаків Михайла Мовчана, Тарана та Яреми), у християнсько-мусульманській битві 1683 р. воювала не тільки велика кількість шляхти, міщан та селян руського походження з Київщини, Волині, Брацлавщини, Підляшшя, Східної Галичини (близько 10 тисяч осіб), але й військові підрозділи, очолювані навіть уніатськими (С. Вітвицький) і православними (Й. Шумлянський) священниками з українських/руських земель Речі Посполитої. Водночас потрібно зазначити, що й на стороні Кари Мустафи у складі військ молдавського господаря Г. Дуки та угорсько-словацького «короля куруців» І. Тьокьолі теж воювала певна кількість козаків з Правобережжя (близько 400 – 500 осіб) та українців-русинів із Закарпаття (близько 4 – 5 тисяч чол.).

Віденська перемога європейської коаліції над турками у 1683 р. мала великий розголос в Україні й отримала висвітлення у літописних творах Р.Ракушки-Романовського, С. Величка, Г. Грабянки, І. Янушкевича, щоденнику М. Мовчана, поемі Й. Шумлянського та інших більш чи менш відомих вітчизняних історичних думках і піснях.

РОЗДІЛ 6

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ПРОТИ ВИСОКОЇ ПОРТИ ТА ЇЇ СОЮЗНИКІВ (1683 – 1684 РР.)

6.1. Козацтво у військовій кампанії польсько-австрійських сил в Угорщині та Словаччині

Коаліційне командування протягом декількох днів після віденської перемоги було неспроможне вирішити куди ж їм далі рухатися: чи переслідувати армію Кари Мустафи, чи йти звільняти від турків Буду, або ж вибивати османські гарнізони з фортець у словацьких Нових Замках та угорському Естергомі? Австрійський князь Карл V Лотарінгський схилився до останнього варіанту. Його підтримав Ян III Собеський, який вирішив продовжити переможну ходу своєї армії на території Угорщини і Словаччини. Опорними пунктами султанської влади у цих країнах були ряд потужних фортець, які розташовувалися вздовж Дунаю. Ще італійський поет доби Відродження Торквато Тассо у своїй знаменитій поемі “Звільнений Єрусалим”, яка протягом довгих років запалювала європейців на боротьбу з турками, оцінював можливості цієї річки як «швидкоплинучого Дунаю», який «берегів не криє» [273, с.254].

Українською мовою цей твір було перекладено саме після Віденської битви. “Ой, тиха водо, бистрий Дунаю” [177, с.17; 273, с.363], – співали українці понад три століття тому, засвідчуючи свою повагу до найбільшої річки Європи, яка неодноразово була свідком багатьох знакових історичних подій. Але чи не найбільш відомими серед них став похід польсько-австрійських військ у другій половині вересня – листопаді 1683 р. з метою відвоювання придунайських володінь Османів. Активну участь у цій військовій операції брало й українське козацтво.

Отже, через шість днів після битви за австрійську столицю, 18 вересня, армія Яна III Собеського разом з імператорськими підрозділами були вже на словацькій землі, неподалік від Братіслави. Король знову пише до Львова про

необхідність швидшого прибуття козацьких полків з України. У відповідь на черговий лист короля Марія Казимира відповідала: “...Відділ війська Коронного під керівництвом його м[ило]сці Даниловича, разом з Козаками, які звідусіль щоденно прибувають, посувається значно швидше. Поляків і Козаків разом є дві з півтисячі або навіть більше...” [323, s.250]. 20 вересня військо Речі Посполитої зупинилося навпроти Братіслави й чекало на зведення мостів через Дунай.

У листі до короля від 24 вересня Марія Казимира пропонувала встановити “власну пошту”, тобто поштовий зв’язок між Краковом і польським обозом в Угорщині, для чого просила короля виділити 20 козаків [323, s.244]. Із реляції священника Бернарда Бруліга, який мав церкву на Моравах у Словаччині, знаємо, що через його “кляштор” у другій половині вересня марширували козацькі полки [1149, s.109]. 28 вересня Ян III Собеський повідомляв про те, що до його армії, яка перебувала неподалік містечка Сан-Петер, приєдналися полки Я. Ворони³²[816] і Я. Менжинського. Полковникові Семену (очевидно, Корсунцю) з іншими козацькими підрозділами наказувалося йти “звичайною дорогою за іншими” [328, s.241; 329, s.156]. Отже, десь 26 – 27 вересня до армії Речі Посполитої влилося близько 1 тисячі 400 козаків.

До речі, у післявіденському поході брав участь й інший Семен. Про участь майбутнього білоцерківського (фастівського) полковника Семена Палія у віденських подіях свідчив пізніше сам Ян III Собеський, який в одному з своїх пізніших листів (від 6 грудня 1694 р) писав до цього козацького старшини: “Вдячні богатирю з-під Відня, вірної і зичливої твоєї

³² Якуб (Яків, Ян) Ворона очевидно походив з православного шляхетського роду Ворон (Вороничів). У 1669 р. він серед інших підписав Глухівські статті з Москвою як хорунжий одного з піхотних полків, а на початку 80-х рр. він вже був серед старшини Запорозької (Чортомлицької) Січі. Протягом лютого - липня 1683 р. бачимо його разом з десятком січовиків, які проживали у королівському замку в Яворові на Західній Україні. У серпні того ж року від імені Яна III Собеського закликав Запорозьку Січ до повернення під владу Речі Посполитої. Після віденської кампанії деякий час перебував на Правобережній Україні. Близько 1689 р. знову переходить на Запорожжя. У жовтні 1692 р. очолював запорозьке посольство до Криму.

прислуги, яку весь час нам і Речі Посполитій засвідчуєш...” [955, s.181]. Припускаємо, що С. Палій, а також З. Іскра та Самусь знаходилися серед старшини тих підрозділів (наприклад, Я.Ворони або ж І. Киліяна), які прийшли до Австрійської імперії із Запоріжжя.

На початковому етапі післявіденського походу король неодноразово звертався до своєї дружини з проханням якнайшвидше присилати йому козаків: “Скільки вже є тих там козаків, хай ідуть швидше з Литвою для кращої їхньої безпеки” [323, s.241]. З огляду на те, що королівське військо у результаті втрат у боях та у результаті хвороб значно зменшилося (джерела засвідчують, що в ній залишилося тільки 16 тисяч вояків) [287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 423 - 424], нетерпіння Яна III Собеського було цілком вмотивованим. 27 – 29 вересня польські та українські частини здійснили переправу через великий Житній Острів, а вже 2 жовтня авангард армії дійшов до містечка Комарна. Тут знову між польськими та австрійськими воєначальниками відбулася нарада щодо подальшого руху союзницького війська, на якій було вирішено йти у напрямку колишньої столиці угорських королів Естергома.

За повідомленнями тогочасних європейських «новин» (які потребують додаткового підтвердження), поки християнські союзники рухалися вздовж Дунаю, кілька козацьких підрозділів здійснили самостійний похід у напрямку турецьких володінь в Боснії. Перейшовши річку Саву, українці завдали туркам чимало шкоди, але на зворотному шляху, під час переправи через Саву, були атаковані турецьким загоном й втратили декілька десятків чоловік [76, арк.703; 612, с.269]. У цей же час козацькі розвідники були розіслані у напрямку фортеці Паркани³³ (суч. м. Штурово «*Sturovo*», Словаччина), куди рухалися основні частини армії Яна III Собеського. 6 жовтня військо Речі Посполитої вже було за 20 км від Парканів, а наступного дня, у четвер, королівська армія наблизилася до містечка. Висланий на чолі передової

³³ В окремих документах зустрічається й інша назва Парканів – Гран. Очевидно така назва виникла з огляду на те, що ця фортеця стояла у гирлі річки Гран.

розвідки коронний стражник С. Бідзінський, який очолював дві драгунські хоругви, отримав наказ короля збирати на Дунаї човни для передачі їх козакам, які мали забезпечити переправу [383, s.47]. Окрім того, планувалася участь козацької флотилії у можливих локальних сутичках з турками на річці Гран, яка протікала поблизу. Саме місто оточували дерев'яно-земляні укріплення з ровами та валами з частоколами. Польська розвідка не встигла повідомити короля про прихід під Паркани 5-тисячного підрозділу Кара Мегмеда-паші, а тому в першій битві під цим містечком війська Речі Посполитої зазнали відчутної поразки. Поляки та українці втратили вбитими від 500 за одними відомостями, і до 3 тисяч чоловік - за іншими [1083, s.368]. Сам Ян III Собеський ледве утік з місця проведення бою в оточенні лише семи шляхтичів, серед яких був і луцький староста А.Мянчинський.

Турки зраду там готують,

При Парканах ся шикують

І зненацька наступають

В четвер ляхов побивають... [273, с.123], -

так у віршованій формі оцінював тогочасні події учасник Віденської битви львівський єпископ Й. Шумлянський.

Через два дні, в суботу 9 жовтня, відбувся вирішальний бій із військом Кара Мегмеда-паші, яке збільшилося до 14 тисяч чоловік. Війська європейських союзників нараховували близько 30 тисяч вояків. Фронт битви розтягнувся майже на 5 км. Перемогти їх вдалося завдяки вдалому маневру польської королівської піхоти на чолі з В. Лещинським і В. Щукою та козацьких підрозділів Я. Ворони та Й. Межинського. Вони несподівано вдарили у північний фланг турок і змусили їх відступити. Сучасниками тих подій, зокрема самими Яном III Собеським та австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом, ця битва оцінювалася навіть вище, ніж історичний бій під мурами Відня [519, с.260]. Адже у битві під Парканами загинуло близько 9 тисяч турків на чолі з бейлербеєм Боснії Гизир-пашею та бейлербеєм Караману Мегмед-пашею. У полон було взято близько 1 тисячі

500 мусульман разом з бейлербеєм Сілістрії Мустафа-пашею і бейлербеєм Сівашу Галіл-пашею. Й. Шумлянський писав з приводу цієї перемоги християн:

Та в суботу під Парканом
Дано хльосту турком-паном –
На полю їх покладано,
Зо всіх сторін в Дунай гнано.. [273, с.123].

Інший українець, С. Величко, на основі тогочасних “летючих листків” описав таку картину двох битв поблизу Парканів: “Король... з усім своїм кінним військом відразу рушив налегку в погоню за турками до замків Нових Парканів. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6 000 яничарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущерб, де й самому королеві з сином довелося б випити невольничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стригона (Естергома. – *Т. Ч.*)” [176. – Т. 2. – С. 294 - 295].

З огляду на значну участь українських козаків у цій битві, король дозволив їм забрати із спішно залишеного османським гарнізоном Парканів усі наявні матеріальні цінності [1151, с.375]. Після чого місто було спалено. Сучасники засвідчували, що турки панічно втікали з міста й скупчилися на мосту через річку Гран. Той не витримав такої кількості людей й впав, а багато турецьких вояків попадало в річку й вплигло на острови. Однак там їх “охочими козаками, що вплав за ними відправилися, на островах вщент знищено” [76, арк.695].

Баші-турки, як бидлята,
Пошли в Дунай, небожата;
Там же ляхи їх рубали,
Кров'ю Дунай фарбували... [273, с.123], –

описував ті події львівський єпископ. А невідомий очевидець стверджував, що “з козаками нам дуже добре” й засвідчував, що поки польські хоругви відпочивали після Парканської битви, загони козаків здійснювали рейди у навколишній місцевості й робили засідки на турків.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Естергом (у різних джерелах згадується як Ештергом, Остригом, Стригом, Стрігоніум, Стригон, Стригонь), який знаходився на протилежному березі навпроти Паркан, козаки полковника Я. Ворони не змогли взяти у полон турка на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. У листі від 15 жовтня Ян III Собеський, під час будівництва мосту через Дунай, засвідчував: “...Пробували носом води Козаки, якби були на тій стороні щось добре зробили, язика взяли б: але то канал’ї і не треба жодного сподівання на них покладати. Самі особливо Ворона [призналися], що то вони простих хлопів затягнули, не Козаків, бо так швидко Козаків не могли дістати. Жаль, о Боже, тільки кошти!...” [328. – Т. 2. – S. 257]. Очевидно, серед майже півтори тисяч чоловік, яких завербували Я. Менжинський і Я. Ворона поряд з козаками з Правобережжя та Запорозької Січі, були й українські селяни («прості хлопи»). Проте невдовзі польський монарх змінив гнів на милість - у листі від 20 жовтня він зазначав, що його на той час хвилювали три думки, одна з яких була про підсилення його армії українськими козаками.

Однак через деякий час невмілі дії селян з Правобережної України знову викликали монарше невдоволення: “...Ці гультяї боягузи негідні, щоб про них думати, а не тільки писати і турбуватися про них” [328. – Т. 2. – S. 262]. Правда, українці не були винятком, адже одночасно Ян III Собеський гнівається й на польську шляхту, відзначаючи, що “офіцери нерозумні, недбалі, непильні, самі на них нарікають і волають вояки, особливо в драгунії” [328. – Т. 1. – S. 557].

Незабаром “козацька честь” була врятована. 27 жовтня українці відзначилися в під час облоги та штурму Естергома. Потрібно зауважити, що це місто обороняло близько 7 тисяч турецьких вояків. Вперше воно було

завойоване Османами ще в 1545 р., однак через півстоліття відвойоване австрійцями, але на переломі XVI – XVII ст. знову потрапило до Високої Порти. Поразка під Парканами змусила турків направити на підмогу гарнізону Естергома елітні відділи бейлербея Анатолії Газінедара Гасанапаші. На військовій нараді великий візир Кара Мустафа дуже турбувався про обороноздатність фортеці. Перед штурмом Естергому до польсько-австрійських сил нарешті приєдналися німецькі полки (більш ніж 5 тисяч чол.) з Бранденбургу та Баварії на чолі з електором Максиміліаном II Емануелем, які йшли з-під Відня.

Про дії українського полку Апостола під Парканами та Естергомом розказали згодом козаки, які входили до його підрозділу: “...Ходили під Пархан і під Стригон і взяли ті городи” [612, с.631]. Окрім того, участь підрозділів українського козацтва у штурмі Естергома засвідчувала й інформація з “Щоденника зайняття Стригоня в 1683 р.” невідомого автора. Рукопис був розшуканий істориком Янушем Волінським серед паперів родини Пжезьдєцьких у Варшаві [303, s.101 - 105]. С. Величко цілком правильно описував ситуацію, що склалася поблизу Естергома, коли поляки й українці турків “не без свого ущербу докінчили – одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопилися у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталось тоді в християнські руки” [176. – Т. 2. – С. 295]. Про велике значення Естергому (який у добу пізнього середньовіччя був однією з резиденцій угорських королів) для турків свідчить той факт, що, отримавши звістку про його втрату, султан Мегмед IV наказав стратити великого візиря Кара Мустафу.

Після зайняття цієї турецької фортеці на військовій раді було ухвалено рішення йти на “зимові квартири”, тобто повертатися додому. Ще перебуваючи поблизу Естергома, Ян III Собеський повідомляв у листі до дружини про ведення переговорів з алепським і нікопольським пашами, які нарікали на те, що до їхньої поразки в Австрії та Угорщині призвела

діяльність українського гетьмана П. Дорошенка (!) та угорського князя І. Тьокьолі [333, s.118].

31 жовтня 1683 р. польсько-австрійські війська вирушили у напрямку до річки Іпель, через яку переправилися 4 листопада й продовжували рух вздовж лівого берега. 5 листопада до армії Яна III Собеського нарешті приєдналися основні козацькі полки Максиміліана Булиги-Курцевича, Семена (Корсунця -?), Василя Іскрицького, Даровського та Яна Міхала Мислішевського, які змусили короля змінити свою думку про військову спроможність українців [329, s.420]. Приблизно в ці дні полякам вдалося визволити з турецького полону (обміняти на захоплених турків) секретаря королівни Марії Казимири, француза Далерака і двох українських козаків, “що при ньому були” [329, s.418].

9 листопада християнська армія підійшла до словацького міста Щецени (Сецени, Сечень, Сечин). Цю турецьку фортецю обороняли 560 сіпагів, 300 яничарів, а також місцеве мусульманське населення. На озброєнні у місцевого гарнізону було більше ніж 20 гармат великого калібру. Щеценський замок, окрім кам'яних мурів з вежами, оточували три лінії валів з дерев'яними засіками висотою до 4 м. Цю важливу інформацію роздобула козацька розвідка. Польський мемуарист Ян Пасек, зі слів свого племінника Станіслава, який брав участь у поході до Угорщини й Словаччини, яскраво описав епізод, пов'язаний з розвідувальною операцією напередодні штурму [347, s.329]. Її доручили українцям, які мали добути “язика” з турецького боку. Кільканадцять сміливців зробили засідку серед дерев саду, який розташовувався неподалік фортечної стіни. А двоє козаків підійшли під самий мур і викликали на себе вогонь з рушниць. Один з козаків зробив вигляд, що його вбито і впав на землю. Його товариш спочатку почав трясти “тіло”, а потім почав знімати з нього вбрання. Тим самим він давав розуміти ворогу, що той вбитий. Побачивши це, турки почали стріляти ще більше, а тому козак почав тікати у напрямку військового табору. Через деякий час з міста вийшов турок, подивився навколо і, нікого не побачивши під деревами,

почав знімати червоний жупан з “мертвого” козака. Почав розщібати йому гудзики, а той схопив його за шию й покликав побратимів, які вискочили із засідки й схопили довірливого турка. Полонений турок відразу ж був конвойований до короля Яна III Собеського і розповів важливі відомості: “...Випросив король з язика, що при надії на Бога Сечин може стати нашим і наказав готуватися до штурму” [347, s.329].

За військовим планом, який було укладено напередодні, місто з одного боку мали атакувати австрійські та бранденбурзькі підрозділи, а з другого – річпосполитські відділи. проте першими атакувати передмістя Щецен доручили 15 листопада саме козацьким полкам М. Булиги, В. Іскрицького, С. Корсунця та Я. Мислішевського і хоругві луцького старости А. Мянчинського. “А вони (козаки — *Т.Ч.*) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами; і моєму серцю на потіху, швидше Ваша Милість розкажіть його милості отцю нунцію, бо напевно виправили свою репутацію [козаки] і в усіх заслужили собі на велику славу” [691, с.34], — так описував польсько-литовський король перший штурм добре укріпленої фортеці й звертався до Марії Казимири, щоб та швидше повідомила про це папського нунція у Польщі, який, у свою чергу, сповістив би про цю допомогу до Ватикану. Під час цього наступу українці втратили до 20 чоловік вбитих і ще з десяток були поранені.

Очевидець атаки козаків на позиції турків у передмісті Щецен М. Дяковський відзначав, що під час неї загинуло “кільканадцяти Козаків і жовнірів” [307, s.9]. Окрім того, він залишив свідчення про існування у козацьких полках лікарів-“цирульників”, які після бойових дій здійснювали медичний нагляд за пораненими: “Козаки, які також мають своїх цирульників, прикладають на рани трохи землі змішаної порівну з слиною. Прояви такого лікування начебто непогані. Є й такі, що рани промивають сечею” [307, s.9]. Відразу ж після стрімкої атаки козацьких полків рушила у

бій польська піхота і драгуни, а потім на відвойованому українцями плацдармі були встановлені гармати, щоб вести вогонь по місту. Після трьохгодинної атаки, що супроводжувалася артилерійським обстрілом, турки капітулювали. На думку істориків, взяття християнськими військами Щецен стало важливою стратегічною перемогою, адже тим самим перетинався шлях до турецької фортеці Нові Замки [1151, s.391]. Невдовзі ця найбільш заглиблена на територію Словаччини османська твердиня теж була відбита в Османської імперії.

У листопаді певна кількість козаків була також відправлена у розпорядження німецького генерала Е. Капрара. Його 2-тисячний корпус спільно з українцями здійснив сміливий розвідувальний похід у напрямку Буди [76, арк.764].

З огляду на перемоги в Угорщині та Словаччині, Ян III Собеський 29 листопада з обозу, що перебував поблизу Дунаю, послав до білоцерківського коменданта Ернеста Оттона Раппе “з донесенням про вікторію Його Королівської Милості, щоб запорожців повернули на свій бік” [76, арк.643]. Той, у свою чергу, звернувся із закликом про допомогу польсько-австрійським силам до старшини і козаків Війська Запорозького Низового, які на своїй раді ухвалили рішення підтримати боротьбу європейських країн проти Османської імперії [816, с.23].

Після зайняття Щецинської фортеці армія Яна III Собеського рушила у напрямку міста Кошице і на початку грудня вже була поблизу м. Пряшова (Прешова). Лише у цей час, 19 листопада, до неї приєдналися передові загони 10-тисячного литовського війська, яке очолювали Казимир Ян Сапега та Ян Огінський. 8 грудня 1683 р. під Сабіновим авангардні підрозділи на чолі з волинським шляхтичем А. Мянчинським розбили загін словацьких повстанців, які підтримували турецького васала І. Тьокьолі. 13 грудня польсько-литовське військо під Мушином перейшло кордон і вступило на територію Речі Посполитої. Джерела стверджують, що після завершення походу до Угорщини і Словаччини козаки Апостола супроводжували до

Львова тіло померлого від хвороби під час кампанії свого командувача, польного гетьмана і волинського воєводи М. Сенявського. Крім того, у закарпатській фортеці Унгвар (Ужгород) для допомоги місцевому гарнізону було залишено близько 500 (за іншими даними – 3 тис.) козаків, які поверталися з походу.

За одним із повідомлень, осавулом у них був Андрій Могила, майбутній наказний гетьман, який, очевидно, пробув в Унгварі недовго, або ж взагалі там не був, адже вже в грудні 1683 р. він брав участь у поході до Молдавії та Північного Причорномор'я. В одному з документів згадується про “козаків з Унгвару під паном Заблоцьким” [3, арк.271 - 275]. На початку наступного року козаки змушені були відступити із Закарпаття, але, можливо, що поодинокі козаки залишилися обороняти Ужгород від куруців (І. Тьокьолі оволодів цим містом у липні 1684 р.) під керівництвом річпосполитського полковника В.Добшича. «Багато козаків тоді загинуло в горах Карпатських» [957, s.31], - відзначав свого часу знаний подільський історик Й. Ролле (Антоні).

25 грудня 1683 р. у Белграді посланці Мегмеда IV відібрали у Кари Мустафи збережений у Віденській битві Прапор Пророка та печатку великого візира й задушили його шовковим шнурком. Ця подія символізувала визнання Османською імперією своєї поразки у військовій кампанії 1683 р., яка своїми діями охопила не тільки частину Австрію, але й значну територію Угорщини та Словаччини. Значну роль у перемозі європейської коаліції над Османами відіграли також й українці – шляхта з Галичини, Волині, Київщини та Поділля, а також козаки з Правобережної і Лівобережної України та Запорозької Січі. “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька” [347, s.329], - так оцінювали військове мистецтво українців під час відвоювання у турків фортець на Дунаї сучасники.

Якщо підрахувати кількість українського козацтва у битві під Віднем та післявіденському поході польсько-австрійських сил, то вона була такою. У Битві народів 12 вересня 1683 р. воювало близько 320 козаків на чолі з

полковником Апостолом та сотниками Потаренком і Чомухою. До них під час виправи союзницької армії до угорських та словацьких земель приєдналися підрозділи з Правобережної України (у їхньому складі було багато «нелегальних» лівобережців), якими керували полковники Війська Запорозького Максиміліан Булига-Курцевич, Семен Корсунець, Василь Іскрицький, і, очевидно, Даровський, а також шляхтичі Якуб Менжинський і Ян Міхал Мислішевський. Поруч з ними виступали козаки із Запорозької Січі на чолі з полковниками Якубом Вороною, Іваном Киліяном, сотниками (?) Семеном Палієм, Самійлом Івановичем (Самусем) та Захарієм Іскрою. Джерела засвідчують, що 26 – 27 вересня до польського табору приєдналося близько 1 тисячі 400 українців. Окрім цього, 5 листопада на допомогу Яну III Собеському додатково прибуло ще декілька козацьких відділів з Правобережжя і Запорожжя, які нараховували до 1 тисячі 500 вояків. Приблизно така ж кількість українських козаків на чолі з Казимиром Станецьким, Іваном Кобилянком, Тихоном Барабашем та Булукбашою перебувала у Кракові в допоміжних резервних підрозділах. Протягом жовтня – листопада вони були задіяні у боях Речі Посполитої з гарнізонами Османської імперії на Поділлі, що стало складовою частиною військової антитурецької кампанії 1683 року.

6.2. Боротьба правобережного гетьмана С. Куницького з турками на Поділлі та його похід до Молдавії і Буджаку

23 липня 1683 р. на козацькій раді, яка зібралася поблизу Білої Церкви, за участі близько 40 старшин правобережного Війська Запорозького була ухвалена відозва місцевого козацтва до владних структур Речі Посполитої. Шляхтич і «військовий товариш Війська Запорозького» Стефан Куницький у своєму листі до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського виклав короткий зміст перебігу ради та сформулював пропозиції українців до польського уряду. Зокрема, він відзначав: що, по-перше, “народ християнський український вже не має змоги терпіти турецького панування і

чекає щасливої війни польського короля з султаном”; по-друге, козаки наказали македонському митрополиту, який був у них проїздом до Москви, щоб той передав царю, “аби разом з Польщею йшли проти Порти”; по-третє, “є добра можливість напасти на Молдавію і Буджак, бо вони майже не обороняються”, адже великий візир Кара Мустафа зібрав усі їхні війська для походу на Відень [1051. – Т. 3. – S. 10; 1140, s.28 - 29]. У зв’язку з цим, С. Куницький просив короля дати згоду на похід козацького війська до Молдавії, який би відволік татар від допомоги туркам у Центральній Європі, а також запевняв Яна III Собеського у спроможності набрати для цієї операції до 10 тисяч козаків. Наприкінці листа Куницький просив польського короля “до ніг падаючи Вашої Милості ... щоб нас (правобережних козаків. – Т. Ч.) блукаючих овечок, так як батько і пастор до своєї ласки прийняв” [1140, s.29].

Ким же був цей ініціатор такої своєчасної і потрібної підтримки польсько-литовського короля, армія якого саме вирушала в похід до столиці Австрійської імперії. За даними польських гербовників, у середньовічній Речі Посполитій було декілька шляхетських родин, які мали прізвище Куницькі. Найбільша з них проживала у люблінському воєводстві, інші — на Волині і Підляшші [315, s.7; 316, s.1940]. Згадку про шляхтичів Куницьких зустрічаємо також у матеріалах ревізій панських маєтностей, що проводилися на Київщині та Брацлавщині ще у XV ст. [942, с.148]. Невідомо, до котрого з цих родів належав герой нашого нарису, однак знаємо про те, що він походив із заможної української родини, яка сповідувала православ’я.

Відомо, що в 1660 р. С. Куницький перебував у козацькому війську Ю.Хмельницького під час польсько-московсько-українського протистояння під Чудновом. Наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XVII ст. він перебував на службі у правобережного гетьмана П. Дорошенка під час якої, зокрема, виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана у Стамбулі. У 1672 р. він перейшов на Лівобережну Україну, де І. Самойлович надав йому звання військового товариша і дозволив оселитися у Миргороді на Полтавщині.

Невдовзі Куницький здійснив поїздку до Варшави, де отримав шляхетську нобілітацію. Після цього він прибув у Батурин, розуміючи, що відомості про результати сейму туди ще потрапити не могли. Тут він особисто звітував Самойловичу, доповідаючи, що під час його перебування у Варшаві польський король приймав послів від кримського хана, які відстоювали інтереси Османської імперії і вимагали у короля відмовитися від Правобережної України [721. – Т. 2. – С. 52].

Влітку 1673 р., отримавши дозвіл і наказ Самойловича “про всякі вісті тамошні провідати”, Куницький знову вирушив до Корони Польської. Під час цієї поїздки він, згідно з документом, “... був у короля великого [Міхала Корибута] у Львові, у коронного гетьмана [Яна Собеського] в Яворові, у польного гетьмана [Дмитра Вишневецького] в Любомлі...” [191. – Т. XIII. – С. 331]. Зміст його розмов з найвищими посадовими особами Речі Посполитої невідомий, однак можна припустити, що вони торкалися складних на той час польсько-українських стосунків. Але після приїзду до Батурина І. Самойлович, який нарешті ознайомився з постановою польського сейму про нобілітацію С.Куницького, наказав його арештувати “за зраду” і відправити до в’язниці [936, с.952].

У політику С. Куницький повернувся вже у 1676 р., коли здійснив поїздку до молдавських Ясс з метою ведення переговорів з татарами про вилуплення з полону своїх племінників. У березні 1677 р. він у статусі немирівського старости написав листа до свого кривдника Самойловича. У листі передусім вибачався за те, що “ненависні” люди накликали на нього гетьманський гнів. Окрім того, С. Куницький повідомляв лівобережному гетьману такі новини: рух турецьких військ до Чигирина та їхні наміри завоювати Київ, діяльність Ю.Хмельницького як українського князя від імені султана Мегмеда IV, польське посольство до турків “для встановлення кордонів”. Наприкінці листа немирівський староста обіцяв вірно служити лівобережному гетьману й повідомляти йому про все за допомогою організованої Куницьким мережі розвідників у Речі Посполитій [191, с.102 -

103]. Ще перед тим С. Куницький надіслав змістовну інформацію про міжнародну ситуацію у Південно-Східній Європі лівобережному полковнику К. Мокієвському (зокрема, йшлося про політичну ситуацію в Польщі, Туреччині, Угорщині, Молдавії й Волощині), який відразу ж переправив ці відомості до Самойловича, а той, в свою чергу, до Москви [191, с.50 - 51].

6 липня 1677 р. Куницький повідомляв архимандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля про діяльність наказного гетьмана Є. Астаматія, який за дорученням “вождя Війська Запорозького і князя Малої Русі-України” Ю. Хмельницького вів переговори з поляками про передання йому Правобережної України з кордоном по р. Случ [191, с.210 - 211]. Перед тим С.Куницький мав зустріч з молдавським урядовцем (парколабом) з міста Сороки, а тому доклав до свого листа і його звернення до Інокентія Гізеля. Невдовзі Куницький, виконуючи свої попередні обіцянки, знову відправляє лист до гетьмана Самойловича, попереджаючи його про переправлення турецьких військ через Дністер [191, с.226]. У ньому він надав цінну інформацію про кількість армії Османської імперії (“зі ста тисяч”) та її боєготовність (“більше торгових, ніж до бою готових”).

Наприкінці квітня 1678 р. С. Куницький прислав до канцелярії І.Самойловича дуже важливу інформацію, зокрема, міжнародного характеру. Він повідомляв про укладення миру між Варшавою і Стамбулом (насправді відбулося підтвердження Журавненського миру 1676 р. з виправленням окремих статей). У його листі також йшлося про побудову турками переправи через Дністер поблизу Рашкова та про можливий час їхнього виступу. Крім того, він звертав увагу гетьмана на стан бойової готовності польської армії: “...Річ Посполита стояти буде під Львовом, а військо кварцяне (тут: прикордонне. – Т.Ч.) під Берестечком” [191, с.581].

Спустошливі походи турецьких військ, “великі згони” правобережного українського населення на Лівобережну Україну протягом 1679 - 1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва на Правобережжі. Відомо, що весною 1681 р. С. Куницький здійснив поїздку до

Молдавії, у результаті якої повідомляв до Батурина, що там зовсім немає турецьких військ, окрім кількох тисяч під Хотином. За його даними, в цей час у Немирові перебував “намісник” турецького васала Ю. Хмельницького Тарашенко (Тарасенко) [49, арк.76]. Після зміщення Хмельниченка Правобережна Україна була віддана султаном у володіння молдавському господарю Георге Дуці. Той, у свою чергу, призначив тут наказним гетьманом Івана Драгинича, а С.Куницький погодився стати від його імені білоцерківським полковником (за іншими даними — корсунським). 30 вересня 1681 р. Ян III Собеський в одному з листів писав — “не знаю, що і робити з тим Куницьким віроломним, який проти пактів назначений полковником — чи пустити його, чи затримати, чи покарати?” [5, арк.288 – 289; 17, №142].

Очевидно, що в другій половині 1682 р. С. Куницький зустрівся з королівським посланцем Василем Іскрицьким, адже всі наступні “віроломного” українця засвідчували про ознайомлення з документами, які Іскрицький привіз з Варшави на Правобережну Україну. У зв’язку з цим Куницький розпочав активну діяльність у справі скликання козацької ради. У цьому йому допомагав холмський каштелян Станіслав Друшкевич, якому король дав посаду “комісара над козаками” і відправив з спеціальною місією щодо набору козаків для війни з Османською імперією [348, s.150]. Повноваження у новопризначеного комісара були досить значними, адже він міг від імені короля видавати на Правобережжі спеціальні накази - “ординанси”. С. Друшкевич суттєво допоміг Куницькому, адже мав з собою певну суму грошей, які були виділені з королівської канцелярії. Як свідчив сам польський урядовець у своєму щоденнику: “Швидко те зробив за два місяці: козаків зтягнув, гетьманом Куницького зробив” [348, s.150]. Звичайно, що королівський комісар перебільшив свої заслуги, адже С. Куницького обрали гетьманом на раді, згідно з козацькими звичаями, тобто вільними голосами.

24 серпня 1683 р. у відповідь на звернення правобережного козацтва, Ян III Собеський, перед виходом до Відня, своїм універсалом призначив С.Куницького гетьманом правобережного Війська Запорозького [901, с.314 - 322; 287. – Vol. 2. – Pars. II. – S. 233 – 234; 1143, s.62 - 66]. Новий гетьман відразу ж призначив полковників правобережного Війська Запорозького, серед яких першими були Казимир Станецький та Андрій Могила. Наприкінці вересня - початку жовтня підрозділи гетьмана Куницького оволоділи Немировим, вигнавши звідти турецько-молдавського ставленика Івана Драгинича [76, арк.699]. Історик З.Вуйцік так оцінював цю подію: “Куницький зайняв Немирів, що не оборонявся – нову столицю незалежної від Порти України” [1157, s.356]. Отримавши згоду короля на похід до молдавських земель, С. Куницький почав запрошувати до себе козаків з Лівобережної Гетьманщини й Запоріжжя, а також Війська Донського.

Після того, як коаліція європейських держав перемогла військо Кари Мустафи під Віднем, правобережні козаки почали активніше воювати з турками і татарами. Разом з польськими підрозділами у другій половині вересня 1683 р. атакували турецько-татарські сили під Брацлавом. На початку жовтня правобережні козаки здійснили напад на Меджибіж. Тоді ж полки Івана Кобиляна і Тимоша Барабаша (до 2 тисяч чол.) та хоругви краківського каштеляна Анджея Потоцького відбили у турків Чортків. У цей же час інший українсько-польський загін здійснив сміливий напад на турецький підрозділ Мустафи-аги, що рухався з Язлівця до Кам'янця. 17 жовтня 1683 р. невідомий кореспондент з-під подільської столиці повідомляв: “Наші (поляки. – *Т.Ч.*) з козаками знову йдуть до Кам'янця... Козаків доходить до 3 тисяч” [70, арк.747]. У першій половині жовтня правобережні козаки відвоювали у турків також Ягельницю і Гусятин, а наприкінці того ж місяця військо під керівництвом гетьмана С. Куницького знову атакувало й захопило Меджибіж, але місцева фортеця залишилася під контролем турків. Після цього правобережні козаки здійснили невдалу спробу оволодіти Баром. Однак, як зазначав сам гетьман, “... даремно

пробували фортуни. Писали (Куницький з старшиною. – *Т.Ч.*) до беїв, що піддалися, але жодної відповіді від них не отримали” [46, арк.226].

На початку листопада С. Куницький захопив інші турецькі опорні пункти - Могилів і Ямпіль. У цей же час козацький полк Т. Барабаша допоміг хоругвам А. Потоцького під час облоги Язлівця, а інші козацькі підрозділи (очевидно, А. Зеленецького, Булукбаші, І. Дуніна-Раєцького) разом з поляками 28 листопада 1683 р. розбили татар під Зінковим за 40 км на північний схід від Кам'янця-Подільського. Потрібно наголосити, що Меджибіж, Бар і Язлівець були адміністративними центрами санджаків у складі Кам'янецького еялету Османської імперії, а Могилів і Чортків, у свою чергу, центрами менших одиниць – нахій. Кожне з цих міст мало потужну фортецю, всередині якої знаходився численний турецький гарнізон. Отже, якщо оцінювати військову спроможність підрозділів українського козацтва, то для прикладу його можна порівняти із відвоюванням польсько-австрійськими силами турецьких фортець на території Угорщини. Буда, центр еялету Османської імперії в Угорщині, була оточена такими фортецями з турецькими гарнізонами, як Ершекуйвар, Егер, Варад, Темешвар, Сігетвар, Каніжа, Секешвехервар, Естергом і Хатван, з них у період 1683 - 1685 рр. були завойовані лише Естергом і Ершекуйвар [519, с.268].

Набравши близько 5 - 6 тисяч чоловік (окремі джерела називали значно перебільшену кількість - від 8 до 20 тисяч козаків) і залишивши за старшого у Немирові свого брата Олександра, правобережний гетьман С. Куницький у другій половині жовтня 1683 р. вирушив на боротьбу з “невірними бусурманами” до Молдавського князівства та Буджаку, який підпорядковувався союзникові і васалові Османської імперії Кримському ханству. Вже сучасники розуміли головну мету цієї військової кампанії. Один із них, італієць К.Брюнетті, писав: “...Козаки сказали, що з найбільшою охотою нападуть на Крим (тобто землі підвладні ханству. – *Т.Ч.*), щоб примусити татар, що перебувають сьогодні у війську Турецьким, і скільки

шкоди завдають Австрії, до повернення для оборони власних своїх вогнищ” [339, s.303].

У складі українського війська, що вирушило до Молдавії, окрім правобережців, було також більше 2-х тисяч лівобережних козаків, 400 польських жовнірів, до 200 запорожців та 200 – 300 донських козаків. Цей похід частково було профінансовано Ватиканом, а гроші козакам вручив папський нунцій у Речі Посполитій О. Паллавічіні. Окрім того, певні кошти та одяг були отримані також і від Яна III Собеського: “А козакам... дали кафтани і гроші по два таляри” [612, с.635]. Після початку походу, перебуваючи у Шаргороді, С.Куницький “ординував полк п. Станецького, щоб йшов на консистенцію до Могилева” [46, арк.226]. Знаємо також про те, що піхотні підрозділи цього війська очолив виходець з Лівобережної України А. Могила.

Здійснивши переправу через Дністер у районі Сорок, козацькі підрозділи рушили у напрямку Кишинева. Йдучи в похід Куницький отримав від папського нунція О. Палавічіні на потреби свого війська певну кількість грошей, за які придбав декілька гармат, порох, кулі і олово [28, арк.171 – 172; 76, арк.763; 347, s.39]. Козацькі сили мали стримувати союзників Порти після того, як польська армія завершила операцію щодо витіснення турків з Угорщини і Словаччини.

У листопаді 1683 р., у той час коли військо Яна III Собеського воювало у Словаччині, козацькі полки С. Куницького зайняли м. Нагаї, де знищили турецько-татарську залогоу і рушили до Кишинева. Там вони об’єдналися з військом господаря Молдавського князівства пропольської орієнтації Шимоном Петричейку. За свідченням молдавського літописця Мирона Костіна “піднялися сорочани, оргеевці, лопушани” [680, с.343]. Невдовзі тут відбулося укладення взаємної присяги молдавських військ Шимона Петричейку та правобережного Війська Запорозького: “...Військо Волоське в Кашеньові (Кишеневі. – *Т.Ч.*) виконало Юрамент по службі Божій Й[ого] К[оролівській] М[илості] і Речі Посполитої, і нам Війську Короля ЙМ

Запорозькому, яко теж запорозьке і Дунайське Волохам теж присягу виконало”, [42, арк.33 – 34; 1140, s.39], — повідомляв український гетьман до Кракова. Ця присяга засвідчувала бажання певної частини молдавського народу відмовитися від турецького протекторату. Під зазначеним у документі “Дунайським військом”, очевидно, виступали представники Війська Донського, тобто від 200 до 300 донських козаків, які брали участь у поході до Молдавії й Буджаку на запрошення С. Куницького.

13 листопада 1683 р. українське військо вже було поблизу Тягині. Там відбулася козацька рада, яка ухвалила “Білгород, Килію, звідки турки мають найбільше провіанту, попалити і йти на Буджак перед зимою” [78, арк.848]. У листі до короля від 24 листопада Куницький повідомляв, що відправив кілька тисяч козаків у буджацькі степи, а сам з піхотою залишився під Тягинею [81, арк.855].

Вранці 5 грудня 1683 р. українсько-молдавське військо отримало переконливу перемогу над турецько-татарськими силами, на чолі з Ялапашою та Юсуф-агою під Кіцканами (в інших джерелах називаються Тілгротин або Філогранум (у документі читаємо «Фібро гори»). У цій битві загинув тягинський бей Алі, старший над Буджацькою ордою Алігер-паша (Алі-Гірей) та кілька татарських мурз. За свідченнями очевидців, Тягинський шлях упродовж чотирьох миль був всіяний ворожими трупами. Згодом Куницький відзначав, що у його війську не загинуло жодної людини [77, №4; 371, s.695]. Після цієї перемоги, 16 грудня 1683 р., козаки штурмували Тягиню, однак не змогли здобути це місто-фортецю і рушили вглиб ногайських володінь, до Білгороду й Ізмаїлу. Коментуючи ці події, львівський історик Тадеуш Урбанський писав, що козаки вирішили хоча б раз показати татарам “у їх власних кордонах, як то плюндрувати чужий край і забирати людей в ясир [1140, s.39].

Українські козаки знищили поселення навколо Білгороду і, йдучи узбережжям Чорного моря, завоювали передмістя Ізмаїлу та Килії. У тогочасних повідомленнях Куницький звітував до Варшави про знищення

близько 300 тисяч (що, звичайно, було дуже великим перебільшенням) ворогів, а також, “що старий хан хоче піддатися з 5 000 татар до Війська Запорозького” [42, №38]. Отримавши повідомлення про цю перемогу, Ян III Собеський надзвичайно зрадів і вже 8 грудня, у відповідь відписав гетьману: “Не може нам бути нічого милішого..., отримали тут вдома з листа вірності твоєї [відомості] щасливого проти того не приятеля Війська нашого Запорозького наступу... ” [28, арк.171 - 172]. Крім того, король наказав виготовити гетьманську булаву і печатку з “гербом старожитнім України” [28, арк.171]. Трохи згодом ці та інші клейноди вручив С. Куницькому спеціальний королівський посланник.

У грудні 1683 р. С. Куницький отримав листа від польського короля, де говорилося: “...Коли збуривши Буджак і Білгород не даси вийти з Волох ворогові і не дозволиш потіхи ханові і Дуці господареві, щоб не зробили ані найменшого кроку. Правда що там Фортець і Замків не маєш, але добре і монастирі, в яких можна боронитися так відважно, як в найкращій фортеці” [42, арк. 33 - 34]. Однак гетьман не встиг дійти до якогось з монастирів Молдавії.

Наприкінці грудня козацька розвідка повідомила свого командувача про наближення залишків багатотисячної армії турецького султана, що поверталися на батьківщину після віденського розгрому. Спішно відступаючи з Буджаку, українсько-молдавське військо дійшло до Пруту і почало переправлятися на другий берег поблизу фортеці Тобак (Тінтул), яка була збудована у першій половині XVI ст. [292, s.49]. Саме тут 30 грудня 1683 р. їх наздогнали татарські війська на чолі з кримським ханом Хаджі-Гіреєм, які нараховували близько 12 тисяч чоловік. Протягом п'яти діб у нашвидкуруч спорудженому оборонному таборі мужньо відбивали козаки ворожий наступ, чекаючи на допомогу польських підрозділів краківського каштеляна А. Потоцького, які перебували в Яссах [453, с.27]. 31 грудня протягом цілого дня йшла битва, в одній з атак якої “татари попереду себе пустили на табір стадо і стріляли дуже з семи гармат” [77, арк.24]. У ніч на 1

січня 1684 р. у таборі відбулася рада, де обговорювалася складна ситуація. Не відомо, які на ній було ухвалено рішення, однак через два дні, не витримавши ворожого натиску, С. Куницький разом з кінними сотнями (близько 300 - 500 чол.) зумів переправитися через річку і покинути табір, в якому залишалися піхотні полки на чолі з полковником А. Могилою (близько 4 тисяч 500 чол.). Та залишені своїм ватажком, козаки не розгубилися. С.Величко свідчив, керуючи піхотинцями, Могила (його обрали наказним гетьманом) бився з татарами протягом усього дня та «хоч зазнав немалої шкоди від татар у своїх людях, учинив і їм такий самий ущерб» [176. – Т. 2. – С. 304]. Із настанням ночі він наказав усім переправлятися річкою по тонкій кризі, і хоча окремі козаки потонули, полковник уникнув поразки й зумів привести до України близько 3-х тисяч козаків.

Згодом, виправдовуючись перед королем, гетьман С. Куницький так аргументував свій відступ-втечу: “... Повтікали за Прут волохи, побачивши це, почали втікати і козаки. Я їх не міг втримати і мусив сам за ними вплав переходити за Прут і йти прямо до Ясс” [77, арк.29]. Саме під час перебування у Яссах 7 - 9 січня Куницький отримав королівські інсигнії – булаву та печатку з “Гербом Старожитнім України”. Молдавська сторона і козаки, що залишилися на полі бою, звинувачували у поразці українського гетьмана. Невідомий кореспондент повідомляв, що “утік Куницький під Тобаком разом з кіннотою, а на піших козаків вся орда обрушилась, але вони оборонялися в таборі і пішли потім” [76, арк.1006]. 10 січня 1684 р. господар Ш. Петричейку скаржився краківському каштеляну на те, що “З табором підійшли [татари] до Трояну у суботу, перейшли Прут нижче Фальчину, вдарили на нас, били з семи гармат, проти них не можна було встояти..., бо ціле козацьке військо без пороху було”, а С. Куницький, який “прийшов в Ясси з кіннотою, сьогодні в Україну до Немирова рушив і мене самого з людьми залишив” [77, арк.39].

Та Куницький інакше пояснював свою поведінку. Він знову обвинувачував у поразці своїх союзників, які “жорстоко порушили клятву

вірності й обманули Запорозьке військо”, а у реляції до польного гетьмана Корони Польської Потоцького повідомив, що йде на Правобережну Україну для розміщення своїх козаків уздовж кордону від Могилева до Ягорлика з метою оборони від татарських набігів. Також він прохав надіслати грошей для оплати і “затягу” нових козаків [393, s.860]. Я. Віммер відзначав, що якби каштелян краківський А. Потоцький з наявними у нього силами (5 – 6 тисяч чол.) пішов на допомогу козакам і молдаванам, то, можливо, ця кампанія закінчилася б вдало [1151, s.415]. А молдавська дослідниця А. Власова зробила висновок, що молдавські бояри першими втекли з оборонного табору, а тому за ними змушений рушити й правобережний гетьман [453, с.28]. До речі, саме після поразки під Тобаком С. Куницький зізнався полякам, що мав під своїм керівництвом близько 5 тисяч козаків, хоча перед тим гучно заявляв про набір 40-тисячного війська.

Невдоволена втечею свого гетьмана з Молдавії, що призвело до загибелі значної кількості людей, частина козаків на чолі з піхотним полковником А.Могилою викликає С. Куницького до Могилева. Там на початку березня 1684р. відбулася козацька рада, на якій вирішено переобрати керівника правобережних полків. Самого Куницького вбили, коли він, згідно з твердженнями очевидців, “змінивши козацький жупан на чернецький одяг”, збирався втекти з місця проведення ради [77, арк.161; 348, s.150]. Тоді ж козаки ледве не позбавили життя й польського комісара С. Друшкевича, який намагався заступитися за королівського ставленика.

Б. Крупницький зазначав, що похід гетьмана Куницького до Молдавії та Північного Причорномор’я мав дуже велике значення, адже завдяки йому чимала кількість татарського війська відійшла з театру бойових дій з Угорщини до Буджаку: “Саме цей результат мав вагу в очах папи, цісаря, Собеського. А кінцева поразка в західноєвропейських джерелах або зовсім не згадується, або тільки побіжно, його успіхи привертають до себе велику увагу і навіть стають вихідними пунктами деяких дипломатичних актів” [636, с.4].

6.3. Рецепція зимового походу 1683/1684 рр. українського козацтва у Європі та Азії

Як сприйняв перемогу українських козаків 4 грудня 1683 р. над військами буджацького хана Алі-Гірея польсько-литовський король Ян III Собеський? Про це найкраще свідчить його власноручний лист до гетьмана С. Куницького, який був написаний королем вже 8 грудня: “Уродзоні, вірні нам милі. Не може бути нам нічого милішого як коли самі повернулися з походу проти неприятеля Хреста Святого, тут вдома з листа Вірності твоєї щасливо проти того ж неприятеля Війська нашого Запорозького отримали успіх. Видається, Божа ласка успішно сприяє пануванню нашому, коли тоді за справу і владу Вірності твоєї православного Католицького (так в документі. – *Т.Ч.*) народу зібраної сили на щастя наше в ім’я Найсвятішого Пана Оборонця в поганських краях, не тільки хоробро показуючи мужність, але також до подальших за віру Християнську і Хрест Святий хвалебні здобувши результати, що наше серце батьківське до Рицарства Запорозького а найперше Вірності твоєї зобов’язуємося самими наслідками показати, та усі їхні бажання по-батьківськи приймаємо, Універсал на утримання завойованого від загрози краю посилаємо. Вольності, права, і всілякі Українські свободи в особливу нашу приймаємо протекцію. У цей час хай Вірність твоя буде того певен, що ми ніколи батьківську нашу ласку не порушимо, і як багато Вірність твоя хвалебних для Християнства зробиш. А ти і так багато від нас наступних отримаєш розпоряджень. Сукна, передусім гармати й інші для війська потреби якнайшвидше пришлемо не затримуючись і самі звідти в Руські краї прийдемо, коли відомості про все з язиків певних від Вірності твоєї нетерпеливо виглядати будемо. А для тих пізніше Булави Вірності твоєї *звичаєву Печать з Гербом Старожитнім України* готувати доручаємо і так швидко буде направлене до рук його відіслати наказуємо. Що буде першим виразом ласки нашої, яку тобі і зараз офіруємо з Військом усім милим і під Батьківську опіку кличемо, і про доброчинний нашій респект повідомляємо доброго від пана Бога при тому

Вірності твоїй зичимо здоров'я. Даний в замку міста громадського Краківського дня 8 місяця [грудня] року Панського тисяча шістсот вісімдесят третього» [28, арк..171 - 172].

30 січня Ян III Собеський пише листа до Інокентія XI у Рим, в якому відзначає бойові заслуги «козацького генерала» («*Generale Cosacco*») Куницького. Коли ж надійшли відомості про перемоги козаків у степах Північного Причорномор'я до Австрії, папський нунцій Ф. Бонвічі звернувся до австрійського цісаря Леопольда I Габсбурга з пропозицією вшанувати цю подію відспівуванням у головному соборі Відня. Спочатку мали сумніви, чи можна це робити з огляду на те, що козаки були «схизматиками», але згодом переконання, що українці воюють проти спільного ворога усіх християн, перемогло почуття конфесійної нетерпимості. Український історик о. Іриней Назарко, який протягом довгого часу працював у ватиканських архівосховищах, з'ясував, що відразу ж після отримання з Польщі звістки про перемогу гетьмана С. Куницького 2 лютого 1684 р. у папській каплиці у Римі відбулося урочисте богослужіння, яке провів Інокентій XI з нагоди «перемоги козаків над татарами» [684, с.57].

У першому з листів Куницького від 7 грудня 1683 р. «з Тягині», писаному до краківського каштеляна А. Потоцького, доповідалося про значну перемогу над турецько-татарсько-ногайськими військами 5 грудня. Цей лист викликав ентузіазм в Речі Посполитій і, як свідчило листування краківського каштеляна наприкінці отриманого повідомлення козацького гетьмана, Ян III Собеський 8 січня 1684 р. наказав співати в усіх краківських костьолах «*Te Deum*» («Тебе, Боже, хвалимо») і послав козакам додатково 50 тисяч злотих. Лист Куницького до краківського каштеляна було опубліковано у вигляді «летючого листка» у Кракові, який передруковувався в тогочасній пресі Австрії, Італії, та Голландії [45, арк.1 - 2]. Опираючись на повідомлення правобережного гетьмана, король Ян III Собеський у листі до Ватикану в січні 1684 р. поспішив сповістити західноєвропейський світ про визначну перемогу українських козаків та вказав на її значимість в обороні

кордонів Речі Посполитої і всієї Центрально-Східної Європи [354, s.23 - 24]. 6 лютого 1684 р. в інструкції для переговорів з Венецією даній польському послу Роздражевському, польський король зазначав, що Туреччина горить ненавистю до Польщі, адже та завдала їм важкої поразки “свіжою звітягою козаків” у Буд жаку [354, s.85].

Досить повно висвітлювали бої С. Куницького з татарами тогочасні європейські газети — польські, італійські, австрійські, німецькі, швейцарські, голандські “летючі листки”. «Новини» з німецького містечка Кельце за жовтень 1683 р. відзначали вибиття козаками турків з Язлівця, Меджибожу і Бару, а краківське видання за грудень того ж року повідомляло про зайняття підрозділами Куницького «одного замочка», що над Дніпром (?) [45, арк.1-4]. Австрійський листок, який вийшов друком 31 грудня 1683 р. у Лінці повідомляв про звільнення українськими козаками від турків Бару, Меджибожу і Немирова та приготування Османської імперії до оборони Кам’янця-Подільського [391. – Т. 2. – S. 30]. “*Eigentliche Relation*” (Краків, 1684) описував битви козацтва з турками і татарами на українських та молдавських землях, зокрема, взяття гетьманом Куницьким Немирова, а також інформувало про перемогу гетьмана «під Тілгротином» 4 грудня 1683 р. [391. – Т. 2. – S. 59]. Ту ж саму інформацію подавав “летючий листок” під назвою “*Extrakt schreiben des Kosaken*” (Краків, 01.1684 р.) [391. – Т. 2. – S. 60]. Тогочасна німецька газета, що вийшла у Регенсбурзі 22 січня 1684 р., писала про успішні дії козацтва на землях Білгородської орди [391. – Т. 2. – S. 60]. Веніціанське видання “*Nova, e vera relatione*” за початок 1684 р. свідчило про перемогу козаків Куницького поблизу Тягині та завоювання ним багатьох татарсько-турецьких міст [58, арк.2 - 3]. Про військовий талант козацького ватажка повідомляли “реляції”, надруковані в лютому 1684 р. у італійських містах Римі, Мілані, Вінченці, Луці та Неаполі [58 а, арк.1 - 3]. Вони цікаві тим, що гетьмана Правобережної України йменують не інакше як “*Generale de Cosacchi*”. Ось що, зокрема, писалось в італійському виданні

“*Nuova e distinta Relatione*”, що видавалося у Неаполі: “...Козацький генерал Куницький завоював Поділля, Валахію і Татарію” [341].

Цікаво, що про цю перемогу Куницького також писали німецькі, швейцарські та іспанські газети. Так, «*Post und Ordinar-Zeitung*» з Цюріху у номері від 21 січня 1684 р. вмістила повідомлення з австрійського міста Лінц від 20 січня про знищення козацьким генералом Куницьким 20 тисяч ординців, на честь чого у Римі й Венеції у костьолах співали «*Te Deum*». Далі ця газета подала ще одну важливу та суперечливу звістку (зокрема, сплутала Куницького з уже покійним Є. Гоголем): “Гоголь, козацький гетьман, як тільки замерз Дніпро, рушив з усією потугою на Адріанополь, прагнучи дійти аж до Константинополя. Цей вищезгаданий вождь, котрий є вірний його королівської величності у Польщі, сам виступив у цей похід, щоб із своїми людьми та козаками завоювати ворожі країни, а також, щоб на цю весну прийти до нас на допомогу із сильною армією...”. Б. Крупницький, який протягом довгого часу проживав на еміграції в Німеччині, дослідив, що майже всі тогочасні місцеві газети “*Leipziger Post und Ordinar-Zeitung*”, “*Fama*”, “*Mercurius*”, “*Postilion*” і “*Relation-Curier*” відгукнулися на зимовий похід українського козацтва до Молдавії та Буджаку й вмістили на своїх сторінках відповідну інформацію [636, с.1].

Про здобутки українського козацтва в Північному Причорномор’ї йшлося у спеціальних брошурах, які вийшли друком у 1684 р. в Австрії та Італії. У першій з них під назвою “*Vielfache Hochsterfreuliche Relation von der Kosaken preiswürdige Sieg...*” (Відень, 1684) було вміщено переклад листа С. Куницького до краківського каштеляна із звісткою про перемогу, а також стислий виклад історичної характеристики козацтва. Італійська брошура “*Conformatione delle vittorie attenute da’Cosacchi di Zaporovia contro Tartari...*” (Болонья, 1684) розповідала про перемогу козаків Куницького над 20-тисячним татарським і 10-тисячним турецьким (?) військом у Молдавії та подавала інформацію про страту у Белграді великого візиря Кари Мустафи [239, с.314 - 315].

Зважаючи на європейський резонанс цих подій, король Ян III Собеський намагався використати інформацію про оволодіння правобережним гетьманом татарських територій на польсько-російських переговорах у Москві, змусивши росіян поступитися в окремих питаннях майбутньої угоди між двома державами. Про похід С. Куницького та «знамениту перемогу, здобуту козацьким гетьманом над турками і татарами на Чорному морі», розповідалося також у латиномовній книзі (Краків, 1684) поляка Веспасіана Коховського [298, s.79 - 83] та брошури, яка вийшла друком вже у 1691 р. в іспанській Барселоні [239, с.315]. Ще у 1684 р. відомі австрійські художники відобразили зимову виправу українського козацтва у гравюрі³⁴[990].

Жваво зреагували на напад українців на мусульманське населення Північного Причорномор'я в азіатських країнах. “Тим часом перед тим, як земля акерманська вилюдніла, гяури польські (козаки. – *Т.Ч.*) (яких хай Алах Найвищий покарає!) знайшли спосіб, виправили певну кількість війська та написали втаємничені листи до господарів Молдавії і Волощини, даючи знати [кожному з них] так: “Султана в землі аккерманській на цю хвилину немає і край стоїть пустою. Не змарнуй тієї можливості і спустоши [ту] землю”. “Чекаємо на вас, виглядаємо вас!” – відповідали господарі на таке звернення. Військо польське (козацьке. – *Т.Ч.*) вступило по цьому в кордони

³⁴ У першій половині 1684 р. австрійські художники Йоган-Мартін Лерх та Йоахім Ньюпорт схематично відобразили зимовий похід козацьких військ у гравюрі на міді під назвою “Зображення нападу козаків на чолі з гетьманом Куницьким спільно з валахами і молдаванами на татарів біля Дністра і перемога над татарами”. Розміри гравюри - 36,8 см. на 51,8 см. На ній зображена битва між козаками і татарами під Кіцканами, а також момент страти полонених татар, які не могли заплатити викуп. Тут бачимо самого С. Куницького. Це людина років сорока, у козацьких військових строях, у правій руці тримає гетьманську булаву. Він оточений старшиною і козаками, окремі з яких тримають сотенні прапори із зображеними на них хрестами. Поруч з козаками стоять молдавани, серед яких є також і жінки. Очевидно, що основним джерелом при створенні гравюри слугував текст листа гетьмана С. Куницького до краківського каштеляна А. Потоцького від 7 грудня 1683 р., який неодноразово публікувався у Європі як “летючий листок”. Згідно з дослідженнями польського історика А. Чоловського, у 30-х рр. XX ст. оригінал цієї гравюри зберігався у колекції Бібліотеки Павліковських (Львів). Сьогодні копії гравюри Й.-М. Лерха та Й. Ньюпорта знаходяться у Відділі мистецтв Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. На жаль, невідомо де зараз перебуває оригінал.

Молдавії, а в той час всі гяури з'їхалися в одну хвилину і понад тридцять тисяч нікчемних гяурів ударили на люд ногайський на рівнинній околиці Бендер та Ізмаїлу. Руйнуючи житла і забираючи особисті речі люду магометанського, багатьох з них вбивали на палі і припікали вогнем, а села їхні пускаючи з димом і збурюючи, опанували вони містечко Ізмаїл” [320, s.319],- читаємо про досліджувані події в “Хроніці” Мегмед-Гірея.

У спогадах Гасан Езірі, який походив з міста Бурси у південно-західній Малій Азії і брав участь у Віденській битві 1683 р. та наступних боях турків з християнами, також зустрічаємо запис про похід С. Куницького до Буджаку. Гасан Езірі присвятив цим подіям навіть окремий текст під назвою “Поразка гяурів польських під паланкою Яник Гісар³⁵”[279, с.40 – 41]. У цьому нарисі йшлося про таке: “Того ж часу, коли владця землі кримської Хаджі-Гірей направлявся до Криму, дійшло до його вуха, що гяури польські (козаки. – Т.Ч.), які прийшли були на допомогу проклятим німецьким [військам], зараз повернулися до повного прокльонів свого краю, переповнені великою фараонською пихою з приводу того, що відбулося на полі під Віднем і хотіли використати зручний момент, вибралися з підлим наміром вчинення погрому серед мешканців допомагаючого [через Аллаха] прикордонного замку Бендери також опустошили околиці Килії та Ізмаїлу. Тієї ж години зібрав згаданий хан військо плюючи на неприятеля Татарів і віддаючися під опіку Аллаха, погнав галопом на тих безбожних зрадників і бідних проклятих. Узявши ласку Творця на допомогу, здійснив він відважний штурм і левину атаку на загони тих безбожників у місцевості, що називається паланка Яник Гісар, коли не дійшли вони ще до Бендер. Шабля гостра і стріла, що кладуть кінець життю, багато з них залив він кров'ю, вивалював в пилюці і витрусив поза край світу, так що і слід не залишився від їхнього імені, інших зразу закував у невольничі кайдани і в такий спосіб зруйнував їхній бойовий

³⁵ Яник-Гісар (з тур. «Спалений Замок», молд. назва - «*Iurgisi*») згідно із записами іншого турецького літописця Евлія Челебі був «міцною баштою, круглою, як галатська фортеця, з загостреним дерев'яним верхом, яка стояла у переправі через Дністер, в акерманських володіннях... Всі, хто їде з Акерману в Очаків і в Крим, переправляються через Дністер у цієї фортеці Яник...».

порядок. Ті, які уникнули шаблі, не маючи сил, щоб утриматися, покинули свою артилерію та амуніцію, вози і речі і – позбавляючись від всілякої надії, то встаючи, то знов падаючи – панічно втекли. Отримання відомості про це пробудило у всіх радість і посмішку” [320, s.305].

В одному з документів турецького походження, який відшукав Й.Сенковський, відзначалося: “Того часу коли хан зі своїми татарами був на віденській виправі, недовірок іменем Конашка (Куницький. – *Т.Ч.*), один з барабашських (польських. – *Т.Ч.*) козаків, призначений королем на гетьмана, зв’язавшись з шляхтою і певним Молдаваном (Ш. Петричейку. – *Т.Ч.*), вирішили йти на край від Бендер до Килії і Ізмаїлу. Їх було близько 30 000 (поляки, молдавани, козаки польські і московські). Взяли Бендери і пішли до Ізмаїлу – з другого боку йшов Петричейко. За вісім годин дороги від Ізмаїлу син хана Юсу-ага вдарив на Конашку і забрав близько 100 полонених. Почувши, що хан прибув до Ізмаїлу, Конашка передумав – вночі з 300 чоловіками втік з обозу Петричейка й був у Яссах. Вранці хан вдарив на війська і розбив їх. А Конашка ледве дістався до Могилева, де згинув від рук козаків, обурених його втечею” [297, s.182].

Результати кампанії Куницького, особливо знищення правобережними козаками ногайських поселень в Буджаку, змусили лівобережного гетьмана І.Самойловича задуматися над питанням про спільний з росіянами військовий похід на Кримське ханство. У січні 1684 р. регіментар до московського царя листа такого змісту: “...Нині кримська країна у відсутності ханів... перебуває малолюдною. Можливо б... вибірну частину російських військ, з надійними військами запорозькими полками відпустив... в кінець Крим розорити адже якщо цей втікач Куницький, який від нас до поляків, а від поляків до вохів передався..., прибрав до себе з різних країн самовільних втікачів і волошан не маючи ніяких гарматних снарядів учинив в Бучаку (Буджаку. – *Т.Ч.*) такий страх, що і в Крим прославилося те...” [612, с.651]. Зважаючи на великий резонанс тих подій, у Москві навіть

передбачали, що С. Куницький наступний похід буде здійснювати саме до Криму.

Польський шляхтич Ян Пасек у своїх мемуарах, які були написані протягом 1690 – 1695 рр. зробив наступний запис: “1684... Під час тієї експедиції віденської з королівським наказом напав на татарські землі Куницький, якого був король перед експедицією від себе призначив Козакам за гетьмана; був то шляхтич, Люблянин. Той Куницький з Козаками дуже добре гостював, бо кращі орди повиходили були під Відень; мав тоді час, палив, рубав, якщо йому протистояла якась ватага зібраної орди; військо до нього весь час прибувало, бо невільників, там вже довго затримуючих, так багато визволяв, другі, що далі, добровільно до нього приходили, почувши про військо християнське. Дива робили Козаки, нікого не жаліли, сивих стинали, дітей роздирали і щось найгірше вчиняли їм; так здається, що там того гатунку поклав три рази по сто тисяч і що там ходив собі маршем, нікого не побоючись. Аж коли вже з Угорщини хан повертався, підійшло тридцять тисячі відбірної орди і не такої, як інші, і послано на відсіч; і Турків було щось з ним трохи. Дав їм поле під Килією, збив, зносив і здобич, що мали, утримав і повернувся щасливо за кордон” [347, s.333 - 334].

У Літописі Самовидця, який, очевидно, написаний козацьким старшиною і священиком Р. Ракушкою-Романовським протягом 1676 – 1703 рр. читаємо: “Року 1684. На початку року в Немирові, зібрався люд посполитий, що козаками йменувався, бо між ними і козаки були, а над ними старший від короля призначений Куницький, який гетьманом йменувався, і зробивши усіх міст столичних полковників, назвавши, у яких полковники залишаються, і з тим військом пішов на Рашків у Волоську землю або у Білгородський повіт до Тягині. І там посад спалив, тільки замок залишив, інші волості спустошив, і багато б шкоди вчинив, але орда, що вийшла з ханським сином, до цього не допустила, з якими козаками війну учинила. І з тої війни Куницький з небагатьма козаками втік, розуміючи, що те військо не

оборонитися від орди. Але козакам орда не могла нічого учинити, - в цілості вернулися...” [216, с.139 - 140].

Та найбільш промовистим фактом, що засвідчив велике враження козацтва та тогочасну людність Австрійської імперії, на нашу думку, є захист наукової дисертації про українське козацтво німцем Йоганом-Йоахімом Мюллером у 1684 р. в Лейпцігському університеті. Вона має таку назву: “Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месера Готфріда Вайса з Торуні у Пруссії. У колегії великого князя 7 червня 1684 р. Лейпциг. Друкарня Крюгера”. “Мало хто знає, що у 1684 р. козаки завдали відчутної пам’ятної поразки туркам і татарам... Козаки так їх переслідували після блискучої перемоги, що можна написати нову “Іліаду” після Гомера, після того як спеціальна реляція була опублікована і зблиснула як промінь сонця. Ми молимо бога, щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав їх на нові хоробрі вчинки” [236, с.136], – такими словами закінчив свій дисертаційний захист Й.-Й. Мюллер. З огляду на постійні повстання козацтва проти польської влади, але разом з тим і його важливість для оборони Польсько-Литовської держави від турків і татар у XVI – XVII ст., один з наукових висновків дисертаційної роботи був таким: **“Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом. Внаслідок небезпечних нападів вони опанували Понт Євскинський, а землю на кордонах Туреччини та Московії робили корисною для польського короля... (виділ. – Авт.)”** [236, с.136].

Після зимової кампанії 1683/1684 рр. військові виправи українського козацтва на Буджак відбувалися майже щорічно, інколи навіть декілька разів на рік. Однак наступні, вже проторовані С. Куницьким походи, не мали вже такого великого розголосу в західному світі.

Під час боротьби з Османською імперією у 1683 р. козацьке військо у складі армії Речі Посполитої поділялося на полки, які ділилися на сотні, а ті – на курені. Українські підрозділи спочатку підпорядковувалися польному

гетьману Корони Польської М. Сенявському, а після його хвороби – великому коронному гетьману С. Яблоновському. Невідомо, чи обрали згідно із звичаєм прибулі до Угорщини козаки наказного гетьмана. Очевидно, що безпосереднє командування здійснювалося полковниками, які збиралися на військові (похідні) старшинські ради. На ці ради традиційно також допускалися генеральний писар та військовий суддя. Полковники командували за допомогою середнього офіцерського (старшинського) складу, до якого входили: полкові писар, осавул, хорунжий та сотник. Своя старшина була і в козацьких сотнях, яку, крім сотника, представляли сотенні осавул, хорунжий та курінний отаман. Найнижчу ланку репрезентували «служиві молодці», з яких призначалися прапорний, пушкарі, довбиш і трубач. Окремі козаки виконували роль лікарів, яких називали цирульниками. Зазвичай під час походу в козацькому війську був і свій священник – капелан [906].

Потрібно наголосити на тому, що в марші по території Угорщини і Словаччини військо польсько-литовського короля Яна III Собеського, як вже зазначалося, нараховувало лише 16 тисяч вояків, адже з майже 22 тисячної армії, яка була під Віднем близько 1 тисячі 300 було вбито, 1,5 тисячі – поранено, а майже 5 тисяч захворіло (з них багато вмерло) на дизентерію й інші «воєнні» хвороби. Отже, козацька складова (більше 3 тисяч) армії Яна III Собеського разом з хоругвами української шляхти з руських воєводств Речі Посполитої (7 – 10 тисяч) на останньому етапі Віденської кампанії становила більше половини від загального складу.

Стефан Куницький під час свого короткочасного гетьманування з серпня 1683 р. до березня 1684 р. від імені польсько-литовського короля зумів дати поштовх відновленню на Правобережній Україні козацького устрою, який був знищений тут у попередні роки. Похід 5 - 6-тисячного українського війська до Молдавії і Північного Причорномор'я відбувався у руслі боротьби християнських монархів Європи з Османською імперією. Здобувши перемогу над мусульманськими силами під Віднем, польсько-

литовський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I Габсбург при моральній і матеріальній підтримці римського папи Інокентія XI та за допомогою Війська Запорозького перейшли у наступ на позиції турків не тільки у Центрально-Східній, але й Південно-Східній Європі [901, 903]. Зважаючи на те, що похід С.Куницького до Молдавії та Буджака був складовою частиною воєнних планів європейської коаліції, загальна кількість українських козаків, які взяли участь в антиосманській кампанії 1683 р. (включно з їхньою участю у Віденській битві та виправі до Угорщини й Словаччини), складала 9 - 10 тисяч чоловік. Про боротьбу українського козацтва з Османами та їхніми васалами протягом останніх десятиліть XVII ст. засвідчували «летючі листки», історико-публіцистичні брошури та мемуари очевидців, які виходили друком, поширювалися або зберігалися в рукописах в Австрії, Франції, Німеччині, Італії, Іспанії, Швейцарії, Венеції, Польщі, Туреччині, Криму, Молдавії та інших країнах.

РОЗДІЛ 7

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН ГЕТЬМАНСЬКИХ УРЯДІВ УКРАЇНИ З ДРУГОЮ СВЯЩЕННОЮ ЛІГОЮ ПІД ЧАС ВІЙНИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ (1684 – 1699 РР.)

7.1. Утворення другої Священної Ліги та її стосунки з правобережним Українським гетьманством

Наприкінці 1683 р. Апостольська столиця повернулася до старої ідеї утворення міжнародної коаліції, яка б включала Австрію, Польщу, Іспанію, Венецію, Тоскану, Мальтійський Орден, Молдавію, Волощину і Трансильванію. Адже європейські союзники розуміли, що перемога під Віднем не означала завершення війни з Османами. Представники Ватикану Марко д'Авіано та Франческо Бонесана переконували Леопольда I Габсбурга у необхідності підтримувати гарні стосунки з Яном III Собеським. Водночас д'Авіано відбув до Венеції, де провів переговори про створення антитурецького союзу. У січні 1684 р. імператорський посол граф Делла Торре зробив пропозицію венеціанському сенату про організацію спільних військових дій проти турків. Учасники війни проти Османської імперії й переможці Віденської битви 1683 р. вирішили організувати другу антитурецьку Священну Лігу. Перша, як відомо, діяла у 1593 р. – на початку XVII ст.

5 березня 1684 р. в австрійському місті Лінц представники Австрійської імперії, Венеціанської республіки, Речі Посполитої та Апостольської столиці домовилися про утворення наступально-оборонного союзу (*“offensivi et defensivi belli societas”*) проти Високої Порти [375]. 20 березня цей договір було ратифіковано імператором Леопольдом I Габсбургом у Відні, 27 березня – королем Яном III Собеським у Яворові та 31 березня – дожем Марком Густініаном у Венеції. Згідно з умовами договору, австрійський цісар і польський король мали надати сухопутне військо, а венеційський дожа – морський флот для війни з турками. Також

учасники Ліги домовлялися відвоювати в Османів утрачені раніше території. Австрійський імператор повинен був спрямовувати свої сили проти турків в Угорщині та на всій території Подунав'я. Венеціанський дож мав здобути Далмацію, Грецію та острови в Середземному морі. Річ Посполита зобов'язувалася повернути «Поділля з Кам'янцем і Україну» (*«Cameneco ett Podoliae ae Ukrainae vindicandis incumbent»*), а також спрямувати свої війська до Північного Причорномор'я. Крім того, країни Священної Ліги не могли укладати мирних угод з ворогами своїх союзників та повинні були добиватися вступу до Ліги Московського царства [375]. Остаточне оформлення антитурецької коаліції завершилося через два роки, коли Василій Голіцин від імені московських царів Івана та Петра підписав Вічний мир 1686 року. Ініціатором, протектором і гарантом антиосманської коаліції виступав Ватикан в особі Римського Папи Інокентія XI.

Після перемоги європейських країн над турками в Австрії, Угорщині та Словаччині король Ян III Собеський, очевидно, за порадою католицького Риму, відразу ж розпочав відновлювати козацький устрій на Правобережній Україні, який, до речі, перед тим був майже знищений Польщею під час боротьби з непокірним гетьманом П. Дорошенком протягом першої половини 70-х рр. XVII ст. Ще 9 січня 1684 р. папський нунцій у Варшаві О. Палавічіні нагадав королеві про необхідність організації нового походу козаків проти турецьких васалів у Молдавії та Північному Причорномор'ї й попросив надати попередній розрахунок необхідних витрат. Невдовзі було домовлено, що Ватикан надішле Польщі 450 тисяч флоринів, в т. ч. 100 тисяч - для козаків, 12 тисяч – на утримання польських кінних хоругв, 100 тисяч – на забезпечення артилерії, 200 тисяч – для набору піхотних підрозділів. Окрім того, 38 тисяч флоринів планувалося витратити для придбання “подарунків козакам” [354, s.83]. Невдовзі з цими “подарунками” до України виїхав папський нунцій Франческо Бонесана. Щоб зрозуміти важливість цієї місії, а отже, й те значне місце, яке відводилося українському козацтву в

планах Священної Ліги, потрібно звернутися до біографії представника Ватикану, який був ледве не «правою рукою» Папи Римського* [237].

Після того, як на козацькій раді в Могилеві у першій половині січня 1684 р. правобережним гетьманом обрали Андрія Могилу, король від імені Римського Папи Інокентія XI вислав козацькому керівникові 100 тисяч злотих та наказав не допускати татар до Кам'янця-Подільського [77, арк.161, 168]. З цієї суми кожному простому козаку було видано лише по 3 таляри, осавулам - по 4 таляри, сотникам - по 5 таляри [77, арк.232]. Незважаючи на те, що певна частина правобережного козацтва (близько 2 тисяч чол.) перейшла на Лівобережну Україну, під гетьмануванням Могили залишалася ще значна кількість козаків. 3 травня 1684 р. папський нунцій О. Палавічіні повідомляв до Ватикану про 10-тисячне козацьке військо, яке вийшло назустріч іншому представнику Апостольської столиці Ф. Бонесані [237, с.26]. Цю інформацію підтверджував московський резидент зі Львова, який повідомляв, що під керівництвом А. Могили перебувало 8 тисяч піхотинців і 2 тисячі кіннотників [191. – Т. XI. – С. 97]. Польський комісар С. Друшкевич у 1684 р. повідомляв королю про те, що до Могили “кожен день прибувають козаки - було б кому платити” і прохав для них “гармати, олово, сірку, 8 тисяч мушкетів щоб швидко були прислані” [3, арк.275].

8 травня 1684 р. правитель правобережного Українського гетьманства передав нунцію Бонесані лист до папи римського Інокентія XI від “усього” Війська Запорозького. В ньому, зокрема, говорилося: “Підемо на ворогів Хреста Святого радісно, бажаючи від Всемогутнього Бога Вашій Святості многих літ та володіння щасливого як Голові Християнства, щоб могли

* Народився у 1626 р. Католицький архієпископ. Претендував на кардинальську посаду. З 1673 р. він виконував обов'язки представника Папи Римського в Речі Посполитій. Його відправили до Польщі з метою зриву Бучацького миру між Варшавою і Стамбулом, з чим він успішно справився. Влітку 1675 р. був призначений папським нунцієм у Відні. Протягом 1681 - 1682 р. перебував на посаді нунція у Волощині, а в 1683 р. знову повернувся до Австрії й перебував при дворі Леопольда I Габсбурга. Дослідники стверджують, що саме цей ватиканський нунцій став одним з головних творців підписання не лише австрійсько-польського мирного договору 1683 р., а й утворення європейської Священної Ліги. Помер Ф. Бонесана у 1700 р.

бачити у стін християнських всіх володарів та своїх власних ворогів упокорених” [237, с.26].

Річ Посполита продовжувала проводити рішучу політику щодо посилення свого впливу в Молдавії і Волощині. У зв'язку з цим А. Могила вів активне листування з волоцьким господарем [191. – Т. XI. – С. 90]. У травні 1684 р. український гетьман вирушив на допомогу західному сусідові, але цей перший похід Могили у ранзі найвищого козацького керівника закінчився невдало. На кордоні з Молдавським князівством, поблизу подільського містечка Студениця, військо Українського гетьманства зазнало поразки від татар, а сам гетьман вийшов з оточення лише з 200 козаками [77, арк.187]. Довідавшись про значні втрати серед товаришів (загальна кількість убитих і полонених становила близько 3 тисяч чоловік), козаки “за шию його Могиленка волочили” [163. – Т. V. – С. 176], але булави не відібрали. Невдалий похід правобережного гетьмана спричинився до масового переходу козацтва на лівий берег Дніпра. Додатковим поштовхом до втечі певної кількості козаків з-під влади Могили була також невелика платня від польського короля.

На початку червня 1684 р. Могила написав листа до Яна III Собеського і як гетьман Війська Запорозького поскаржився, що, крім зменшення кількісного складу козацтва, йому підкоряється не вся старшина, а тому він не має змоги знову, виконуючи військові плани Речі Посполитої (а, отже, й Священної Ліги) йти на допомогу молдавському господарю [3, арк.165]. Мабуть, що саме значне зменшення кількості козацтва на Правобережжі змусило Яна III Собеського 20 червня 1684 р. видати спеціальний закличний універсал до правобережного Війська Запорозького та “всієї черні і цілого православного народу козацького” [163. – Т V. – с. 178 - 179]. У ньому українських козаків знову закликали стати під прапори короля Речі Посполитої та разом з австрійськими й венеціанськими військами виступати проти турків.

Незадовго перед тим, у травні 1684 р., Ян III Собеський направив на Запорозьку Січ своїх комісарів Порадовського і Монкольського, які мали схилити запорожців до військової співпраці проти Османської імперії і Кримського ханства, а також просити кошового отамана залучити до антитурецької боротьби донських козаків і калмиків (які, до речі, були буддистами). У дипломатичній інструкції наданій послам на Січ зокрема відзначалося, що “...Республіка Венеціанська... у Лізі, яка нічого більше собі не зичить, як з славним Військом Запорозьким могла з’єднатися на морі, єдиного разом воювати неприятеля” [3, арк. 271 - 275]. Для того щоб січовики залучилися до спільних дій країн Священної Ліги, король обіцяв їм видати 5 тисяч злотих як задаток та “підтвердити усі права, вольності, привілеї”. У відповідь на королівське звернення кошовий отаман відправив до Калмикії і Дону свого посланця, і невдовзі на допомогу Речі Посполитій прибуло 200 донців, 70 калмиків та декілька тисяч запорозьких козаків [816, с.25].

8 липня 1684 р. гетьман А. Могила отримав лист-відповідь від самого Інокентія XI. Це засвідчувало не лише прихильність Ватикану до козацтва у цей час, але й означало визнання військових заслуг українців у боротьбі Священної Ліги з Османською імперією. У папському листі, який був написаний у відповідь на звернення провідника козацтва Правобережної України, говорилося: “Особливий радісний привід приніс Нам лист, який вислав до Нас в імені твоїм власнім і цілого Війська Запорозького, якого вірним є командуючим – зазначаючи, що є готовими в сполученні з непереможними загонами, військами і відважними вояками найдорожчого у Христі нашого сина Яна, Короля Польського, напасти на найзавзятішого ворога Християнської Республіки і в бездоганній вірі і витривалості ввійти з іншими у примирення для його знищення. Понад те мовимо як нічого для Нас не могло трапитися милішого ані приємнішого, так хочемо, аби і для тебе і для того ж Війська було то певне, що з того часу не занедбаємо постійно новими доказами нашу прихильність поглядом вас. Тим часом,

просимо Бога для усіх про щасливий успіх і з великою милістю передаємо благословення Апостольське” [965, s.82]. Тоді ж у листі до Інокентія XI король Речі Посполитої заявляв, що зможе набрати для планованого походу на турецькі володіння у Північному Причорномор’ї 40 тисяч (!) козаків [357, s.436]. Очевидно, говорячи про це, Ян III Собеський орієнтувався на необґрунтовані заяви С. Куницького (які він зробив ще наприкінці 1683 р.) про набір тим саме такої кількості вояків, або ж сподівався залучити до спільних дій проти турецьких васалів козаків лівобережної частини гетьманства.

Визнанням значних заслуг правобережного Українського гетьманства в обороні українських та польських земель від турецької агресії та врахуванням заслуг козацтва під час походу до Австрії, Угорщини і Словаччини стала постанова варшавського сейму від 16 лютого 1685 р., у якій зазначалося, що “всіх козаків Низових і Українських, як тих, які побажали признати його (гетьмана А. Могилу. – *Т.Ч.*), мають осідати на Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими попередниками...” [378. – Т. V. – S. 350]. Правобережному гетьману дозволили набирати полковників не тільки з шляхетського стану, як було досі, але й серед козацької старшини. Сеймова конституція надавала козацтву землю у межах шляхетських володінь, що й стало причиною подальших конфліктів між ними та польською владою. Відразу ж по цьому на Правобережній Україні відроджуватися козацькі полки – Фастівський (Білоцерківський), Брацлавський, Вінницький, Корсунський та Богуславський. Панівні кола Речі Посполитої у даному випадку керувалися принципом “найменшого зла” - перед загрозою турецької агресії козацтво юридично визнавалося за окрему військово-політичну силу, що, у свою чергу, стимулювало відновлення прагнення українців до самостійного життя.

Результати такої політики польської влади у руслі зобов’язань перед іншими країнами Священної Ліги не забарилися. Ще на початку січні 1685 р. полки А. Могили розбили загоны призначеного турками гетьмана Теодора

Сулими (Сулимки). Після цієї перемоги невідомий кореспондент у «новинах» з Жовкви повідомляв, що “ціла Україна тільки нам (Польщі. – Т.Ч.) належить, нема жодного місця, що до нас не належить” [46, арк.253]. Невдовзі Могила відправив своїх послів до Калмицької орди з пропозицією йти на службу до короля [142, арк.549].

Для оплати військових послуг українського козацтва Ватикан виділив 160 тисяч флоринів. З огляду на це восени 1685 р. правобережні козаки беруть участь у поході війська Речі Посполитої на чолі з великим коронним гетьманом Станіславом Яблоновським до Буковини, Молдавії і Волощини. У похідному “Щоденнику” [307, s.241 - 246] коронного гетьмана Польсько-Литовської держави зустрічаємо чимало свідчень про успішні бойові дії українського козацтва, хоча ця військова кампанія й не відзначалася великими звершеннями. Як засвідчував у той час І. Самойлович, «...багато від польської Речі Посполитої значні пани і менші у теперішній війні турецькій не чують прибутку, що через численні воїнські походи, велике на землю і на людей наноситься зубожіння і війська їх дуже ослабли..., їм полякам та війна не любя...» [269, с.377].

29 вересня, переправившись через річку Прут, військо Речі Посполитої підійшло до селища Боян. Тут був організований оборонний табір, який складався з 13-тисячного польського війська, 3-х тисяч українців і 2-х тисяч литовців [1142, s.214]. Вранці, 1 жовтня, близько 30-тисяч татар і 12-тисячний корпус Солімана-Баші атакували правий фланг армії С. Яблоновського. Саме там розміщувався козацький табір («*Tabor Kozacki*») під керівництвом гетьмана А. Могили та полковників Семена Палія й Гришка. Певний час витримуючи натиск переважаючих сил противника, козацькі полки після трьохгодинного бою почали відступати до центру. Їм на допомогу надійшло близько десятка литовських хоругв, після чого фронт знову вирівнявся. Відбивши ворожу атаку, козаки перейшли у контрнаступ. Як свідчив очевидець тих подій, “Гришко полковник погнався за вал Боянський далеко пішо з кільканадцятьма козаками за татарами” [1142,

s.214]. Захопившись погонею, вони не помітили, як опинилися серед переважаючих сил противника, а тому п'ятеро козаків потрапили до полону, решта під керівництвом Гришка відступили, скориставшись густими чагарниками, які знаходилися неподалік від місця сутички.

У цьому поході відзначився також і один з “героїв Відня”, український полковник Апостол. Коронний гетьман розповідав, що “до Волох для язика пан Апостол полковник козацький виправлений, який далі ніж було треба пішов, а сердар (воєначальник. – *Т.Ч.*) Волоський зі сотнею турків пішли переслідувати його. Він (Апостол. – *Т.Ч.*) їх усіх розгромив, сердар ледве втік, кільканадцять язиків Волоських і Турецьких привів” [1142, s.214]. На честь цього походу С.Яблоновським була складена поема, яка в друкованому варіанті вперше побачила світ у 1745 р. в Замості. Чимало її рядків присвячувалося подвигам хоробрих та мужніх українських козаків. Автор згадував і про гетьмана Могилу, який разом з полковниками Гришком, Палієм і Апостолом, відзначилися у буковинсько-волоській виправі і були справжніми “рицарями і молодцями» [1091, s.33].

Рада польського сенату у Варшаві наприкінці 1685 р. ухвалила рішення про щонайшвидше “затягнення” козаків, у зв'язку з чим декілька тисяч козаків взяли участь в облозі військом Речі Посполитої столиці турецького еялету Кам'янця-Подільського [1063, s.226; 1095, s.50]. Тоді ж папський нунцій Опіціо Палавічіні не погодився із завищеним, на його думку, розміром плати для цього набору, який, до речі, був запропонований самим королем [325, s.15]. Тому 3 березня 1686 р. у Жовкві була скликана виїзна рада сенату, де представнику Ватикана запропонували компромісне рішення – традиційно виплатити правобережному козацтву 100 тисяч злотих. Ці гроші, а також одяг (“барви”), олово, порох та кулі привезли до Немирова козаки з полку полковника С. Палія “на 3 возах, запряжених по 6 коней в кожний” [1095, s.51].

Надходження матеріальної допомоги з Апостольської столиці сприяло тому, що наприкінці літа 1686 р. українські козаки приходять до військового

табору Яна III Собеського, який вирушив “на допомогу цесарю римському проти турок” до Волоського князівства* [297, s.123]. Участь козацьких полків ще в одному поході 36-тисячної польсько-литовської армії відображено в “Щоденнику кампанії в Волоській землі 1686 р.” [978, s.127 - 138]. Він був написаний ще одним учасником Віденської битви королевичем Якубом Собеським, який був одним з керівників цієї кампанії. Правобережне Український гетьманат надати у розпорядження польського командування близько 6 тисяч козаків. Очевидно, що серед них перебувало й 2 тисячі 700 запорожців. Наприкінці липня 1686 р. військо Речі Посполитої вступило до Молдавії. “Його Королівська Милість здійснюючи свої славні плани, хоче помститися за пролиту кров предків і народу свого, вирішив витіснити татар з Буджаку і дійти до Чорного моря... постановив завтра рушити на Бесарабію...” [334, s.305], - засвідчував грандіозні плани польсько-литовського уряду посол Венеції у Варшаві Альберті. Великі кошти для набору козаків до цієї кампанії знову були виділені протектором і гарантом Священної Ліги Римським Папою Інокентієм XI.

Незважаючи на те, що польсько-литовський король, за висловом З.Вуйціка, вже не був тим “Собеським з-під Хотина і Відня” [1157, s.383], а його армія у 1686 р. не здобула у цьому поході переконливих перемог над турками і татарами, тим не менш, тут козацькі полки відзначилися своїм воєнним мистецтвом під час локальних сутичок з ворогом, у яких загинуло близько 300 українців [380, s.218]. Серед поранених був і козацький полковник Захарій Іскра. Королівські війська, хоч і оволоділи Яссами, але в результаті багатьох боїв з турецько-татарсько-молдавськими підрозділами втратили майже третину свого складу і відступили до Речі Посполитої. Незважаючи на цю невдачу Яна III Собеського, присутність великого війська на території залежних від Османської імперії Молдавії та Волощини стримувало великі сили турків. Це дало змогу австрійським військам

* Як засвідчувало одне турецьке джерело, перед виправою 1686 р. «до Стамбулу прибули послы від короля і гетьмана барабашських козаків (2 особи), які мали розмову з султаном, віддали листи і подарунки».

Леопольда I Габсбурга відчуті себе значно вільніше в Угорщині й на початку вересня 1686 р. оволодіти містом Будою, що стало важливою перемогою коаліційних сил Священної Ліги.

Повертаючись наприкінці 1686 р. з волосько-молдавського походу королівські війська були оточені турецько-татарською армією поблизу Кам'янця-Подільського. Облога Османами армії Речі Посполитої тривала протягом 12 діб. Після того, як загинуло близько третини війська, коронний гетьман С. Яблоновський дав наказ відступати у напрямку на Львів, а “козаків розпустив, заплативши на дві людини по 3 талари і по зипуну* на козака” [191. – Т. XII. – С. 302].

Однак вже в період з 18 липня до 3 серпня 1687 р. правобережні козацькі полки знову брали участь в облозі Кам'янця-Подільського [125, арк.90 – 92]. Ірландський вчений Бернанд О'Коннор, який у 1698 р. в Лондоні видав “Історію Польщі”, писав, що головне подільське місто взяв “в облогу генерал козаків Могила, поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії” [200, с.134 - 135]. У цей час до військового табору А. Могили на допомогу прибувають запорозькі та “сіверські” (очевидно, з Стародубського полку) козаки з Лівобережжя. У зв'язку з своїм перебуванням під Кам'янцем-Подільським, Могила призначив наказним гетьманом у Немирові одного з учасників післявіденського походу до Угорщини і Словаччини полковника Максиміліана Булигу-Курцевича [152, арк.63]. 20 жовтня 1687 р. гетьман Могила звернувся до комісара С. Друшкевича з інформацією про ймовірний напад ханських військ на Правобережжя [1, арк.185].

Ще на початку 1688 р. до Яна III Собеського звернувся імператор Австрійської імперії з проханням послати до Молдавії козацьке військо, якому цісар Леопольд I Габсбург відразу ж обіцяв заплатити необхідне жалування [462, с.224]. У червні того ж року правобережний гетьман повідомляв Яна III Собеського про свою перемогу над татарами поблизу

* Назва верхнього одягу.

Немирова [1052, s.70 - 71], а у вересні, з огляду на прохання Відня, король наказав Могилі готуватися до чергової військової операції та укласти реєстр козацьких полків [92, арк.313].

У листопаді 1688 р. делегація, куди входило близько чотирьох десятків правобережних та запорозьких козаків зустрічалися з польсько-литовським монархом під Кам'янкою, що за 6 миль від західноукраїнського Золочева. Ця зустріч відбувалася в атмосфері надзвичайної секретності, адже переговори польського короля з представниками Запорозької Січі порушували умови Вічного миру. Під час розмови з королем розглядалися різні питання функціонування козацтва на Правобережжі та Запорожжі. Зокрема, низові козаки скаржилися на утиски зі сторони Москви та прохали заступництва у Речі Посполитої [818, с.160].

Влітку 1689 р. нарешті був укладений реєстр козацьких полків правобережного Українського гетьманства. Планувалося, що козаки, які увійдуть до нього будуть направлені для відвоювання у турок молдавської фортеці Сороки на Дністрі [10, 2, арк.162 - 166]. На прохання представника Священної Ліги й Ватикану Ф. Бонесани цей реєстр мали скласти ще за рік перед тим, але зважаючи на протистояння між А. Могилою та С. Палієм (останній не хотів визнавати владу «ляшського» гетьмана), затрималися з цією справою. У результаті огляду українських підрозділів, які вишикувалися поблизу містечка Касперівці під Язлівцем, виявилось, що козацьке наймане військо нараховувало 5 полків. До першого полку, який перед цим очолював сам гетьман Могила* [900], входила старшина у складі Генерального писаря, Генерального обозного, Генерального осавула, Генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також трьох пушкарів, довбуша, трубача, прапорносеця і капелана, простих козаків у гетьманському полку нараховувалося всього 93 особи. Полк під командуванням Гришка мав полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, суддю, 38 сотенних

* А. Могила помер на самому початку січня 1689 р. Після цього лише 4 травня того ж року на гетьманський уряд від імені «його королівської милості» було призначено універсалом Яна III Собеського полковника Гришка (Григорія Івановича).

отаманів, 5 сотників, стільки ж осавулів та хорунжих, а також 514 козаків. У полку Захарія Іскри було 17 старшин та 280 чоловік «черні», тобто рядових козаків. Полк Самуся нараховував 14 старшин і 150 козаків. До полку під командою Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до реєстрового списку внесли 140 козаків, які з наказу С. Яблоновського воювали татарські улуси. Загалом реєстр правобережного Війська Запорозького нараховував 1 тисячу 449 козаків. До компуту не увійшли, як зазначалося наприкінці списку, козацькі відділи Т. Барабаша, Булукбаші, якогось Михайла та Семена Корсунця загальною кількістю близько 500 - 700 чоловік. Потрібно відзначити й те, що до реєстру 1689 р. не було внесено полки Семена Палія та Андрія Абазина* [775, 906], які на той час не виявляли бажання підкорятися новопризначеному гетьману Гришку.

Виконуючи настанови Священної Ліги, у липні 1689 р. Гришко разом з підрозділами комісара С. Друшкевича намагався відвоювати у турок стратегічно важливу фортецю Сороки на Дністрі. Цей намір закінчився невдачею, що однак не завадило одному з італійських «летючих листків» вмістити інформацію про битву польсько-українських військ з турками і татарами в Молдавії [67, арк.1-2; 391. – Т. 2. – S. 76]. Повернувшись до Немирова, який традиційно став гетьманською резиденцією з часів Ю. Хмельницького, Гришко спішно почав укріплювати фортифікаційні споруди міста, адже згідно з повідомленнями розвідників, його загрожував

* Полковник Брацлавського полку з 1687 р. до 1703 р. Походження невідоме. Розпочав діяльність на Правобережній Україні разом з С. Палієм у другій половині 80-х рр. XVII ст. за королівськими привілеями на заселення спустошених довголітніми війнами земель. Як брацлавський полковник брав участь у походах правобережного козацтва на турецько-татарські володіння - Буджак, Кази-кермен, Очаків, Тягиню та ін. Відзначився під час походу польської армії на Молдавське князівство (1691), а також у багатьох битвах з Османами на Поділлі. Частина козаків з полку А. протягом 1694 - 1695 входили до компутів (реєстрів) правобережного Війська Запорозького, що фінансувалися урядом Речі Посполитої. Один з керівників національно-визвольного повстання 1702 – 1704 рр. проти польської влади на Правобережній Україні, яке сучасники називали «другою Хмельниччиною». Наприкінці жовтня 1702 р. його полки разом з підрозділами С. Самуся оволоділи Немировим. У лютому 1703 р. під час бою під Ладижином А. Абазин був важко поранений і потрапив до полону. За наказом командувача польськими військами А. Синявського підданий тортурам і посаджений на палю у м. Шаргород.

напад татарського війська. Турбуючись за долю Немирова, Ян III Собеський 13 серпня наказав С. Друшкевичу і С. Яблоновському допомагати козакам Гришка в обороні міста [37, арк.35 – 60; 402, с.261 - 262]. Одночасно король переживав за боєздатність козацьких полків, яка очевидно бажала кращого, з огляду на стан дисципліни серед козацької старшини. Окремі з полковників, зважаючи на звичаєве право, не бажали підкорятися нелегітимному (оскільки Гришко не був обраний козацькою радою) гетьману. Однак, правобережний гетьман впорався з обороною Немирова та розгромив численну татарську орду під мурами міста, а також, поблизу Іванкова. Як доказ своїх перемог він відіслав до королівської резиденції декілька полонених татар [1095, s.75].

Крім того, козацькі підрозділи Українського гетьманства здійснювали походи до Північного Причорномор'я, у зв'язку з чим Ян III Собеський неодноразово відзначав уміле керівництво наказного гетьмана: "...Відвагу рицарську в землі Білгородській показали, даємо добро на подальші акції" [114, арк.16]. У жовтні 1690 р. козаки Гришка знову відзначилися у боях з татарами і турками й прислали королеві "язика татарського під Очаковим взятого". [37, арк. 182; 402, с.274]. Сеймові рахунки коронного скарбу свідчили про те, що протягом осені-зими 1690 р. Гришко ще кілька разів прислав важливих полонених до Варшави.

Дії правобережного Українського гетьманства протягом 1684 – 1690-х рр. засвідчували спроможність його козацьких підрозділів виконувати військові плани Священної Ліги та Речі Посполитої стосовно витіснення турків і татар з території Правобережної України та Північного Причорномор'я.

7.2. Особлива позиція лівобережного гетьмана І. Самойловича щодо участі у спільних діях з європейською коаліцією

Відносна поразка на дипломатичному фронті змусила гетьмана застосовувати інші засоби для того, щоб не дати Туреччині й Польщі

оволодіти Правобережжям. На заклики супротивної сторони до населення Лівобережної України переходити на правобережні землі І. Самойлович відповів укріпленням кордонів та виданням універсалів, де під загрозою "нещадного карання на горло" заборонялося переходити через Дніпро. Реагуючи на звернення Яна III Собеського з пропозицією до українців "з обох сторін" Дніпра переходити на його сторону для боротьби з турками, лівобережний гетьман у травні 1682 р. видає універсал до всього козацтва, в якому говорилося: "...поляки... переваблюють і заохочують наших людей... на життя в тогочасну порожню Україну, а особливо на військові звитяги, оманливо обіцяючи (бо ніколи того не учинять) велику свою уважливість і давні вольності, щоб... не слухали нестатечних звідців і розкольників миру" [163. – Т. V. – С. 166 – 167; 176. – Т. 2. – С. 287].

Але не тільки Польща переманювала на свій бік лівобережних козаків – у березні 1683 р. Самойлович з обуренням повідомляв до Москви, що до нього приїхав посол від кримського хана Мурат-Гірея з проханням надати 10-тисячне військо. Одночасно ханські закличні листи розповсюджувалися в усіх лівобережних полках [166. – Ч. 1. – С. 282 - 283]. Щоб забезпечити свої володіння від досить частих переходів, І. Самойлович виставляє прикордонні застави "від Запорозів по Київ і по Батурин міцні"[191. – Т. XI. – С. 150]. Протягом лише 1684 р. за гетьманським наказом було страчено двадцять козаків, а до Москви було відправлено в кайданах переяславського полковника Войца-Сербина, який хотів перейти на службу до польського короля. Самойлович заарештував навіть жінку правобережного гетьмана А. Могили, що проживала на Лівобережжі [818, с.155 – 162].

Водночас гетьман і його старшина неодноразово зверталися до правобережного козацтва з пропозиціями переходити на їхній бік. Київський полковник К. Солонина пропонував "тогочасним" козакам, щоб "під регімент пана Гетьмана піддалися... і не за польське достоїнство, на яким багато ошукано, але за власну свою і предків своїх вітчизну милу Україну" [74, арк. 477 - 478]. "...То є вже безчестя над безчестям так очевидно відривати від нас

наших підданих" [1162, s.205], - скаржився польський посол московським царям на дії лівобережного полковника. Наприкінці 1683 р., знехтувавши міжнародними угодами, І. Самойлович зробив спробу відсунути західні кордони лівобережної частини Українського гетьманства поблизу Києва, а влітку 1684 р. намагався оволодіти Богуславом. Лише завдяки тому, що комендант польського гарнізону спалив місто і знищив міст через Дніпро, гетьман був змушений відвести свої війська [191. – Т. XI. – С. 87; 1095, s.30].

І. Самойлович подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, “виправили” ряд бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося, що не “обережено” Запорожжя; по-друге, “...затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В[ашої] М[илості] державі залишається міст знову не будувати... [Це] до тих договорів не належало”; по-третє, гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а “посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати”; по-четверте, Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан “хитрістю бусурманською постановив”, аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин “міцно наполіг” на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти [166. – Ч. 1. – С. 279 - 280].

Отже, як відзначали вітчизняні та зарубіжні дослідники цього питання, у цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укладати “вічний мир”, але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорожжя, а також ведення спільних військових дій проти Криму [813 – Т. XIII. – С. 374 – 375; 269, с.349 - 350]. Очевидно, що такі пропозиції Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які,

протегуючи Речі Посполитій домовлялися з російським урядом про укладення “вічного миру” [244. – Т. 6. – С. 608 - 610]. Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Раджині [191. – Т. XI. – С. 142]. “За милість монаршу премилостиву вам, великим государям, уклінно дякуємо. Але ж, одне для малого часу також і для труднощів наших, тих осіб послати не встигли” [191. – Т. XI. – С. 15], – дипломатично відписував Самойлович до Москви 27 грудня 1683 р. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі “запрошення” – польська сторона відмовлялася з “хлопами” разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов’язково повинен залишатися під гетьманським регіментом, 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше, 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманству, 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 4) про “комісійні з’їзди” треба повідомляти завчасно. Власне російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно “сожського” питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми [541, с.329].

Російський дослідник І. Греков відзначав, що в другій половині 1684 р. гетьман Самойлович переконував князя В. Голіцина й царівну Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі “вічного миру”, який би передбачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя [503, с.392]. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й

Польщі з Туреччиною, що оберне “всю вагу війни на російське царство”. Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. У листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної “смути” в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король “цьому радів..., султана і хана умовляв на війну проти государів...” [503, с.392]. А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Крім того, Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирин від турок та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо [269, с.350 - 361].

“На цесарі і королі польському яку присягу взяти, що вони великих государів у цій війні не видадуть і особливого миру не укладуть” [813. – Т. XIII. – С. 992], – говорив гетьман російському представникові й пропонував вислати посольство до Франції, щоб узяти з короля Людовіка XIV “певну відомість” щодо його ставлення до Австрії й Польщі. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але й уся територія по Случ і Горинь [191. – Т. XI. – С. 142]. Разом з тим, про участь українських послів у переговорах у Батурин було повідомлено – “...що робиться на комісії, дамо знати” [191. – Т. XI. – С. 20].

Та, незважаючи на офіційне схвалення московським урядом намагань гетьмана повернути втрачені території під свою владу, проблема Правобережної України не вирішувалась належним чином. Саме тому І.Самойлович потай від царів змушений був підтримувати зовнішні відносини з Кримським ханством і навіть своїм давнім ворогом – Річчю

Посполитою. 8 квітня 1684 р. лівобережний гетьман наказував полковнику І. Новицькому: "...хочемо, щоб про виправу цих посланих (до кримського хана - *Т.Ч.*) мало хто відав" [163. – Т. V. – С. 176]. Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання "вічного миру". Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя [795, с.118; 1160, s.42]. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьманич Семен Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями [1095, s.30]. Це був своєрідний демарш Українського гетьманства, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою [503, с.393].

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною "...яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець..." [813. – Т. XIII. – С. 384].

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовхом

до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів з Варшави до Москви. “Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...” [166. – Ч. 1. – С. 289 - 296], – говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки “вічний мир” передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу “тогочасного Дніпра” потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У випадку ж її розгляду послы мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що пропонуючи такий варіант укладення “вічного миру”, І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу [249, с.352], а польський історик Я. Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві [1095, s.49].

Разом з тим, гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар, як протектор Лівобережної України, не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні [126, арк. 61 – 90; 269, с.364 - 381].

Документ, що отримав назву “Статті Івана Самойловича”, з’явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І.Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У “статтях” гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гримультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою: “...в недавне прошлых летех колико кратно, по указу их царского величества, присланным ко мне, о полских желаниях людем говорил я, і статьями им великим государем доносил, что без вечного миру, і без договору, о какой особой прибыли, их царского пресветлого величества стороне, с стороною польскою

проти бусурман в союз всупати не прилично...» [269, с.368]. Окрім того, викладалися багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Багчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншої віри, з огляду на що, не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а, отже, вони не будуть дотримуватися і після “вічного миру”; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорозжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною, за умови не укладення миру стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати “вічний мир” з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на стороні Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим [269, с.368 -385].

Водночас гетьман І. Самойлович наводив переконливі аргументи щодо переваг укладення “вічного миру” саме з Османською імперією: 1) турецький султан, незважаючи на війни проти нього, залишається сильним у

військовому плані; 2) французький король, який є союзником австрійського цісаря та польського короля, а також венеціанського дожі, не виступає разом з ними проти Османської імперії; 3) незважаючи на існування християнської “Священної ліги” європейських держав (куди входить і Польща), вони не є єдиними і не бажають успіху Австрійській імперії у боротьбі з турками; 4) Річ Посполита ослабла і вже не в змозі вести велику війну з турками [269, с.385 - 390].

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися як буде діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони наполягати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції? Неширу позицію Речі Посполитої відносно Московської держави, окрім вищезазначених “статей” Самойловича, мали б підтвердити і свідчення купця-грека Юрія Раджея та запорожця Андрія Калістрата, які гетьман надіслав до Москви. Перший з них, перебуваючи у Вільно, чув від місцевого купця (теж грецького походження), що “учинив мир вечный і познав помощь от царства Російского, тщатся і радеют, с турком войну совершити вскоре. По сем тот с царством Російским учиненный разрушити, і доходити войною всего того что в сих договорех поступятца і боле промыслами доступати восхощут» [125, арк.91]. Другий свідок тогочасних подій певний час перебував у турецькому полоні, звідки був визволений венеціанцями, після чого потрапив до палацу короля Яна III Собеського у Жовкві. Там він особисто почув, що “король итолиянским языком говорил резиденту такие слова, надеюсь на Бога, что Москву введу в войну турецкую, для того великие послы к Москве посланы, і как турецкой возярится на Москву вместе і я радети буду, с турком покой учинит, і обращу войну на царство Московское, которым образом удобно возмогу отобрать Заднепріе (Лівобережну Україну. – Т.Ч.)...” [125, арк.94 - 95]. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І. Самойловича.

Одночасно з українсько-російськими консультаціями польський король хотів через митрополита Четвертинського вплинути на Самойловича, щоб той "не заважав" порозумінню між Польщею й Росією [1160, s.42]. Однак гетьман не тільки не прислухався до побажань Яна III Собеського, але й ще більше радикалізував свої вимоги. Результатом активного втручання гетьманської влади в переговорний процес став запис у сьомій статті "Вічного миру" про відкладення на невизначений термін питання щодо належності правобережних земель "від містечка Стайок, униз до Дніпра по річку Тясму, а саме: Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольне, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов і Чигирин" [176. – Т. 2. – С. 316], а також пункту щодо захисту польським королем православної віри на землях Корони Польської та Великого князівства Литовського.

6 травня 1686 у Москві між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано договір, який увійшов до історіографії як Вічний мир. Підписання Москвою та Варшавою Вічного миру в травні 1686 р. ознаменувало входження московських царів до Священної Ліги*, що у свою чергу скасовувало Бахчисарайський мир 1681 р. та розпочинало нову війну Росії з Туреччиною. Був укладений у результаті польсько-російських переговорів, які розпочалися у лютому того ж року. Переговори проходили у дуже напруженій обстановці, зважаючи на те, що обидві держави одночасно направили своїх представників до Стамбулу з метою укладення миру з Османською імперією. Текст договору (складався з 33 статей) підтверджував домовленості Андрусівського перемир'я 1667 р., які засвідчували розподіл сфер впливу короля і царя над козацькою Україною. Згідно з положеннями Вічного миру вся територія Лівобережної України та Чернігово-Сіверщини мала залишатися під зверхністю московських царів Івана та Петра. Також Річ Посполита остаточно відмовлялася від Києва з навколишніми землями (від гирла р. Ірпінь вниз по Дніпру до містечок Трипілля і Стайок, а звідти до р.

* Офіційно Москва стала повноправним членом Священної Ліги лише у січні 1697 р., підписавши у Відні договір про анти турецький союз з Австрією та Венецією.

Стугни через Васильків до р. Ірпінь). Владі царів мали також підлягати землі по Дніпру, від містечка Стайок до гирла Тясмину. Міста і селища Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Сокольня, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронков, Крилов та Чигирин, які були спустошені внаслідок військових дій, мали залишатися незаселеними. Над більшістю земель Правобережної України (Волинь, Правобережна Київщина, Східне Поділля) закріплювалася зверхність польсько-литовського короля. Статті мирного договору 1686 р. гарантували вільне віросповідання православним українцям і білорусам, що проживали у Речі Посполитій та Великому князівстві Литовському. Обидві держави зобов'язалися не укладати сепаратного миру з Високою Портою. Підписавши «Вічний мир» Московщина стала членом антитурецької Священної Ліги.

Окрім того, цей договір став актом остаточно міжнародно-правового поділу Української козацької держави на три частини (окрім Польщі правобережними землями володіла ще й Туреччина). Разом з тим, не була вирішена проблема політичного статусу правобережних земель Подніпров'я, які оголошувалися пустою. Проти цієї московсько-польської угоди рішуче виступив гетьман І. Самойлович, який розпочав активну діяльність, направлену на об'єднання Правобережжя з Лівобережжям. За Вічним миром козацькі військові полки стали головною силою українсько-московських походів на Крим та Північне Причорномор'я в останніх десятиліттях XVII ст., що входило до плані країн християнської Священної Ліги.

Згідно з 10-м пунктом польсько-російського «Вічного миру» планувалося, що Московська держава з огляду на плани європейської коаліції розпочне війну з Кримським ханством: «...З братської своєї любові до його королівської величності, і на бажання цісарської величності римського, королівської величності французького, курфюрста бранденбурзького, також і Речі Посполитої Венеційської через настання постановленого вічного миру, їхня царська величність зволили розірвати мир... з турецьким султаном і кримським ханом... Від Різдва Христового 1687 році також і на майбутні літа

мають іти в допомогу численними силами з боку їхньої царської величності війська і на самий Крим» [259. – Т. II. – С. 779].

Московські послы Б. Шереметєв, І. Чаадаєв, П. Волков та І. Волков, які вирушили до Яна III Собеського для ратифікації тексту договору, мали провести додаткові переговори з проблеми належності правобережного Подніпров'я . "І нині бив чолом нам В[еликому] Г[осудареві] гетьман Іван Самойлович, щоб ми зволили про домагання тих пустих земель наш Ц [арській] В[еличності] указ до вас послати..." [244. – Т. 6. – С. 1311 - 1312], – говорилося в інструкції царському посольству на чолі з Б. Шереметєвим, яке вирушило до Польщі в липні 1686 р. Воно одержало письмову інструкцію від царя, де відзначалося, що, за настійливими домаганнями гетьмана І. Самойловича, потрібно всілякими засобами добиватися повернення "пустих земель". Окрім того російські послы мали вимагати від уряду Речі Посполитої, щоб “козаки Війська Запорозького, котрі нині в Польщі на службі його королівської величності затримані, а уродженці вони цього боку Дніпра (Лівобережжя. – *Т.Ч.*) і дружини і діти їх і нині живуть у помешканнях своїх в наших царської величності малоросійських містах, і ті були б звільнені, і дана їм свобода, по договорам” [680, с.168]. У кінці серпня московські царі звернулися до своїх посланців у Польщі з тим, щоб вони, згідно з вимогами І. Самойловича, звернулися до короля відносно заборони титулуватися А. Могилі “гетьманом Війська Запорозького”, а також вимагали більше не приймати втікачів із земель “царської величності” [820, с.366 - 378]. 22 грудня 1686 р. польський король, перебуваючи у Львові, ратифікував польсько-російський договір, але справа долі подніпровських земель була відкладена.

Зі свого боку, український гетьман також звертався до короля Речі Посполитої з проханням повернути Правобережну Україну. У листах до Яна III Собеського він стверджував, що Правобережжя дісталось московському царю від султана і було здобуте його сином Семеном у “турецького” гетьмана Ю. Хмельницького, внаслідок чого з'єдналось з рештою території

України [138, арк.48]. В іншому документі під назвою "Пункти від Самойловича гетьмана" лівобережний правитель переконував польського короля: "А як на тій чигиринській (стороні. - *Т.Ч.*) Дніпра... землі від віку власність Війська Запорозького... всі і дальші края за перших гетьманів належали до Булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак з сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх в сторону Й[ого] К[оролівської] М[илості] уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилегли і належать" [10, 1, арк.394]. Тому Самойлович вимагав у короля, щоб "перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч в пустці, а нехай будуть наші". Він аргументував це тим, що "та праця наша (війна з турками і татарами. – *Т.Ч.*) не за однією Їх Ц[арською] П[ресвітлою] В[еличністю] Російською монархією..., але й для захисту країв Корони Польської" [10, 1, арк.395]. У цих словах гетьмана проглядається давня традиція "служіння" Українського гетьманства відразу кільком монархам. У листі до коменданта Білої Церкви С. Раппе гетьман писав про те, що правобережні землі України, включаючи Білу Церкву, здавна належали українському народу й Війську Запорозькому ("ми тоді гетьман з Військом Запорозьким і з усім народом нашим Малоросійським засвідчуємо, що не тільки тих міст на слободи названих здавна Війську Запорозькому приналежних не маємо в сторону Королівства Польського відпускати, але й усіх тих земель, якими ми, почавши від Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, володіли в якій лінії і Біла Церква..."), і запитував: "то для чого б ґрунта і землі того боку Дніпра віддавати мали?" [10, 1, арк.389 - 392].

Оскільки всі ці протести української сторони ігнорувалися польською владою, І. Самойлович розпочинає проводити військові операції, метою яких було зайняття всієї території Правобережної України. "Рубіж собі далі по Случ шукає і займає" [244. – Т. 6. – С. 1479], - повідомляли сучасники. Коронний канцлер М. Огінський писав до Москви, що "ще перо на трактатах не висохло, а лівобережний гетьман перейшов на Правобережжя, займаючи

королівські володіння, йменуючи себе удільним князем" [244. – Т. 6. – С. 1500]. Ян III Собеський скаржився царю, що лівобережний гетьман, перебуваючи під його зверхністю, не дотримується польсько-російських домовленостей і "якусь собі удільність як другий Хмельницький... вживає" [244. – Т. 6. – С. 1535 - 1537]. При цьому король посилався на особисті звернення Самойловича до Варшави. Крім того, польські урядовці звинувачували українського гетьмана в зустрічах із кримським ханом, метою яких повинно було стати укладення військового союзу проти Речі Посполитої й Московської держави. Заходи Самойловича, спрямовані на повернення правобережних територій так перелякали поляків, що змусили скликати навіть спеціальну сенатську комісію з цього питання. Там, зокрема, відзначалося, що гетьман "бажає забрати собі всю Україну", "не тільки не йде воювати татар, але є новини, що з Кримом підписував трактати" [2, арк.145 - 146].

Цілеспрямована правобережна політика І. Самойловича, що розходилася з прагненням Москви зберегти мирні відносини з Польщею, стала, безперечно, однією з причин його зміщення з посади гетьмана Лівобережної України. Частина козацької старшини, використовуючи українсько-російські суперечності в справі повернення Правобережної України, зробила все можливе для того, щоб скомпрометувати Самойловича перед московською владою. Інкримінуючи йому зраду, в чолобитній до царя від 7 липня 1687 р. старшина відзначала, що гетьман Самойлович "про землі тієї сторони Дніпра говорив жорстоко: не так буде, як Москва з Поляками в мирних своїх договорах постановила. Учиним ми так, як нам потрібно" [166. – Ч. 1. – С. 302]. Слід відзначити, що більшість вітчизняних істориків переконані: гетьман Самойлович дотримувався думки про необхідність об'єднання території по обидві сторони Дніпра до останніх днів перебування на посаді [726, с.225 – 226; 777, с.171; 795, с.118]. Однак це розходилося з планами Речі Посполитої та Московської держави, які на той час були об'єднані в антитурецьку Священну Лігу.

7.3. Турецько-татарські гетьмани у Придністров'ї та південно-західних землях України

Незважаючи на перемогу європейської коаліції на Османами під Віднем, у середині 80-х рр. XVII ст. влада турецьких султанів та кримських ханів поширилася на південно-східні землі Східного Поділля, які увійшла до складу своєрідного військово-адміністративного анклаву під назвою Ханська Україна. Окрім південної Брацлавщини до неї входили частини території придністровської Молдавії (у районі Ягорлика і Дубосар). Існування цього напівдержавного утворення було дуже вигідним як для Стамбула так і для Бахчисараю з огляду на важливе геостратегічне положення. Адже Ханська Україна була: по-перше, важливим пунктом у системі постачання турками Кам'янця-Подільська та інших фортець еялету Каманеджі; по-друге, використовувалася Гіреями як зона конторлю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Війська Запорозького; по-третє, слугувала татарам базою для нападу на західноукраїнські та великопольські землі.

З іншого боку управитель цієї “буферної зони”, згідно з висновками Олександра Оглоблина, був не лише адміністратором, але й репрезентантом місцевої української людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому ширшого політичного значення [697, с.195 - 196]. До речі, історіографія проблеми виникнення та функціонування Ханської України (хоча, на нашу думку, їй краще підійшла б назва Придністровська Україна) є не досить великою та нараховує лише невеликі розвідки Б. Крупницького, М. Петровського та О. Оглоблина [636, с.4 – 25; 697, с.195 – 196; 731, с.34 - 45], які, головним чином, висвітлюють окремі епізоди військово-політичної діяльності таких турецько-татарських гетьманів як Теодор Сулименко (Сулимка), Степан Лозинський (Стецик Ягорлицький), Петро Іваненко (Петрик) та Іван Багатий.

Ще від початку 1670-х рр. представники Кримського ханства виступали посередниками (або ж були присутніми) на всіх переговорах, які

проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українським гетьманством. Одночасно кримські хани здійснювали й власну дипломатію у напрямку послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї української території, або ж якоїсь її частини [959, s.24]. Так у 1675 р. хан Селім-Гірей I (1671 – 1677 рр.) запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Московією і укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати у російського царя всю територію України. Селім-Гірей I був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавно посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Г. Дуки. Така політика Кримського ханства, що посилювалася його постійними нападами на українські землі не давала змоги нормалізуватись соціальній, економічній та політичній ситуації в козацькій Україні і була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Водночас поразка Речі Посполитої у боротьбі з Туреччиною була невигідна татарам, для яких українські правобережні землі були постійним об'єктом для економічного збагачення. Після Бучацького 1672 р. і, особливо, Журавницького 1676 р. договорів Кримське ханство вже не могло вільно посилати свої орди на Правобережну Україну, більша частина якої за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім-Гірей I, а згодом Мюрад-Гірей (1677 - 1683 рр.) змушені були допомагати турецьким військам завойовувати Правобережжя, вони не бажали безпосереднього сусідства з своїми покровителями у східноєвропейському регіоні. Однак, на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все-таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Я. Гнінським у лютому 1678 р. кримський хан Мюрад-Гірей від імені Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу, як тільки укладе союз з Москвою [1162, s.124]. Одночасно хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що

призначилися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбулу володарів. Допмагаючи Ю. Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до її населення: "...нашим словом схилию до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави" [163. – Т. V. – С. 175]. Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького у його прагненні оволодіти Білою Церквою. Тим не менш, багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візиря Кари Мустафи під походів на Чигирин у 1677 р. і 1678 р.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя Федора Олексійовича лівобережного гетьмана І.Самойловича видати йому "зрадника" П. Дорошенка. Через два роки, весною 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з царем. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисараю – 17 квітня того ж року один з ханських дипломатів Асан-Ага оголосив, що Крим хоче укласти мир з Московською державою на умовах віддачі ханові Києва і всієї України [261, с.180]. Взимку 1680 - 1681 рр. хан Мюрад-Гірей провів переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 р. кримський володар від імені Османів уклав мирний договір з Московським царством. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і "під державу свою не призивати" [789, с.595]. Є відомості про те, що після 1681 р. кази-керменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

Укладення Вічного миру 1686 р. між Річчю Посполитою та Московською державою створило для Кримського ханства загрозу його пануванню у північно-західному районі Чорноморського басейну. У другій половині 1680-х - 1690-х рр. політичні інтереси Криму вже повністю

збігалися з намірами Османської імперії зберегти свій вплив у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Ханські послі неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору. У цей час татари значно пом'якшили свою політику щодо правобережного і запорозького козацтва. "Багато їх (лівобережних козаків. - *Т.Ч.*) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра" [701, с.205], - писав генеральний суддя М.Вуяхевич до лівобережного гетьмана І. Мазепи у 1689 р.

Улітку 1684 р., після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Г. Дуки та його наказного гетьмана І. Драгинича, султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом "турецької" частини (згідно з Журавненським і Бахчисарайським договорам) Правобережної України козацького полковника Теодора Сулименка (Сулимку) [116, арк. 17 - 19]. На нашу думку, саме від початку гетьманування цього володаря булави можна говорити про заснування Ханської України. Можемо стверджувати це, з огляду на такі фактори: по-перше, цей гетьман був призначений за безпосередньою пропозицією кримського хана, по-друге, почав здійснювати свою діяльність з території лівобережного Придністров'я (його резиденцією став Ягорлик), яка була підконтрольна ханству. Незадовго до свого призначення полковник Сулименко підкорявся гетьману «його королівської милості» С. Куницькому. У грудні 1683 р. під час походу козацького війська на Молдавію, він на чолі декількох сотень здійснив самовільний напад на землі Волоського князівства. Побоючись арешту, почав діяти самостійно, але невдовзі був захоплений у полон татарами. Його відвезли до бейлербея Абдурахман-паші у Кам'янець-Подільський, де він визнав протекцію турецького султана Мегмеда IV. Як стверджував документ, Т. Сулименку "і його суддям барви дали, хоругви, бубни та інше" [46, арк. 252 - 253]. Ця подія відбулася десь на початку літа 1684 р.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-

польськими силами Немирова стало значною втратою для Османської імперії. Тому найголовнішим завданням новопроголошеного гетьмана Т.Сулименка стало повернення цієї правобережної столиці для потреб султана, з огляду на її вдале географічне розташування [909, с.112 - 114]. Його першою дією на новій посаді була відсилка послів до начальника немирівського гарнізону, призначеного гетьманом “його королівської милості” А. Могилою. Ті повинні були запропонувати “польським” козакам добровільно здатися. Однак після прибуття до Немирова за наказом Могили їх відразу ж було страчено.

У листопаді 1684 р. Т. Сулименко разом з 6-ти тисячним татарським військом сина хана Селім-Гірея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити немирівську фортецю у гетьмана А. Могили [43, арк.292]. Одночасно турецько-татарський гетьман поширював серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на основі того, що султан і хан надали йому право володіти Правобережною Україною. У них відзначалося, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно “бунтівників” конфісковано [636, с.12]. Деякі правобережні села і містечка, побоюючись османської загрози, стали визнавати зверхність Т. Сулименка [116, арк.18; 393, с.881]. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману потрібно підкорятися. Однак Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зміг оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову робили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею, а також іншим центром козацького устрою - Брацлавом. Однак, восени вони були розбиті 4-х тисячним військом Могили у Ягорлику [42, арк.44]. Більшість козаків, які підкорялися Т.Сулименку (всього на той час у його підпорядкуванні було близько 1 200 козаків) перейшли на бік Могили, віддавши йому "корогви, бубни та інші клейноди турецькі" [42, арк.44; 46, арк.252 - 253]. Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де,

очевидно, і був страчений. Про ці події повідомлялося навіть на шпальтах німецької газети “*Leipzig Post*” в інформації від 1 жовтня 1685 р. [636, с.14].

Ця поразка не зупинила кам'янецького бейлербея Мустафу. У жовтні того ж року намісник султана Османської імперії доручив татарському солтан-калізі, щоб той в Немирові замість невдалого Сулимки “за гетьмана Самченка козака осадив” [42, арк.51, 52]. У зв'язку з цим, ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав йому у допомогу 20 тисяч своїх людей, щоб ті разом з козаками завоювали правобережну столицю. Але ця військова акція також закінчилась невдало. Під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Самченко загинув. За оцінкою Б. Крупницького, деструктивна діяльність гетьманів Сулименка і Самченка у середині 80-х рр. XVII ст. звела нанівець попередні зусилля Г. Дуки у справі колонізації правобережних земель України [636, с.13].

Та найдовший час на посаді гетьмана Ханської України перебував Стецик (в інших джерелах – Стець, Стецик Тягинський, Стецько чи Степан Ягорлицький), призначений за наказом султана десь наприкінці 1685 – на початку 1686 рр. Припускаємо, що під цими іменами й прізвиськами переховувався ніхто інший, як український шляхтич і козацький полковник Степан Іванович Лозинський [902, с.315]. Ще в 1674 р. шляхтичі Київського воєводства доручили воювати йому з сердюками П. Дорошенка, які «градували під Києвом» [89, арк.97 - 98]. Наступного року він був призначений “начальником військ”, які стояли на Поліссі й на чолі свого загону нападав на Корсунь, Трипілля, Стайки, Ржищів. Однак в 1676 р. послі від Київського воєводства на коронаційному сеймі зверталися з проханням про заміну “свавільного” полковника [165. – Ч. 2. – Т. II. – С. 341, 362]. Восени того ж року він був серед козацьких полковників наказного гетьмана «його королівської милості» Є. Гоголя.

Отже, відразу ж після смерті Самченка Мегмед IV за пропозицією кримського хана призначає гетьманом турецької частини Правобережжя Степана Лозинського, що обрав для себе більш коротке і зрозуміле козацьке

прізвисько Стецик. З дозволу хана і молдавського господаря він, наслідуючи Т. Сулимку, оселився у Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні напади на українські землі з метою відвоювання їх у ставлеників Польщі. Починаючи з 1686 р., він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське і ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик з двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами польського “козацького” комісара С. Друшкевича [1095, s.74].

Лише у 1690 р. після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу у справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року король Ян III Собеський писав до московських царів Івана і Петра, що Стецика прийняв під свою опіку кримський хан: "...хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і зайнявши Сороки і Цеканівку там же йому консистенцію назначив" [37, арк. 97 – 98; 403, с.265]. Це, на думку короля, робилося задля “одірвання, затягенення і згромадження людей українського народу проти християнства” [37, арк. 98]. За ханським наказом протягом 1691 р. підрозділи Стецика обороняли від польських і козацьких військ фортецю Сороки* [459]. Під час оборони цієї молдавської твердині від “татарського” гетьмана втекло декілька сотень козаків на сторону королівського ставленика Гришка [362, s.11], що стало однією з причин здачі

* Збудована протягом 1543 – 1546 рр. молдавським господарем Петром Рарешем на окраїні міста Сороки. Мала надзвичайно вдале стратегічне розташування, адже була розташована на правому березі Дністра у місці старовинної переправи з України до Молдавії. Очевидно, що фортецю будували місцеві майстри з урахуванням традицій давньоруської, а також молдавської та української середньовічної архітектури. Одночасно за своєю формою не мала аналогів серед інших тогочасних фортець. Так, наприклад, двір Сороцької фортеці мав вигляд правильного кола внутрішній діаметр якого 37,5 м. По периметру розташовалися 4 круглі та 1 квадратна (надбрамна) башти, висота яких сягала 20 - 22 м. Товщина захисного муру – 3,5 м. Для гармат в баштах були зроблені великі бойові площадки з круглими отворами діаметром 30 см. Фортеця у Сороках, окрім військових, виконувала також функції замку, де довгий час проживали молдавські бояри. Приміщення фортеці-замку були оформлені у ренесансно-готичному стилі й мали у свій час багатий декор, який, на жаль, не зберігся до сьогодні. Відомо, що весною 1672 р. український гетьман М. Ханенко відвоював Сороцьку фортецю у турків та підлеглих їм молдаван й залишив там козацьку залогоу.

Сорок на користь Речі Посполитої. До речі, від Стецика досить часто втікали не лише прості козаки, але й старшина. Так, у вересні 1695 р. його покинув писар, який перейшов до правобережних козаків С. Друшкевича [362, s.377].

Після смерті гетьмана Гришка, у серпні 1692 р., король обіцяв Стецику “мністію чи одпущення”, а також гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої [1051, s.15]. Але той залишився вірним турецько-татарській протекції. “Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з Господарем і Стеця, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]” [10, 2, арк. 407] – повідомляв польський резидент у Москві Яна III Собеського в середині жовтня того ж року.

На початку 1690-х рр. на Запоріжжя втік опозиційно настроєний до гетьмана І. Мазепи писар Петро Іваненко (Петрик). До нього приєднується частина запорожців, яка не погоджувалася з діями уряду Лівобережної України. За допомогою татар січовики обрали його за гетьмана. 26 квітня 1692 р. між Іваненком (від імені Українського гетьманства) та Кримським ханством було підписаний двосторонній мирний договір [700, с.17]. За визначенням істориків, цей трактат механічно сполучував ідею державності Війська Запорозького з ідеєю Українського князівства в межах “покуди Хмельницький (Богдан. - *Т.Ч.*) завоював з ордами від ляхів” [700, с.17], як було записано у 4-й статті договору. Також вирішувалась проблема переходу українців з Правобережної України на Лівобережжя й навпаки: “...куди хто захоче на свою вітчизну піде, де перед тим проживав, а тривоги і небезпеки не матиме там ніколи” [286. – Т. 1. – С. 368]. Аналізуючи текст договору можна зрозуміти, що під владою П. Іваненка мала перебувати лише наддніпрянську частину Правобережжя з кордонами по Случ і Горинь. Крім того, кримський хан як протектор брав на себе зобов'язання захищати козаків від нападу московських та польських військ (“Держава Кримська присягу свою на тому виконала, іж мають нас від Москви і від Ляхів і від всіляких неприятелів бороноити завше”) [700, с.13].

Вже влітку 1693 р. татари разом з небагаточисельним військом П.Іваненка намагалися захопити територію Брацлавщини, але цей похід закінчився поразкою. Згодом цей ханський гетьман оселився на землях Буджацької орди, будуючи плани захоплення Правобережної України. Його діяльність стала яскравим проявом опозиційних настроїв частини козацької старшини щодо політичної орієнтації Батурина на Москву. Невідомо, які стосунки мав П. Іваненко з іншим турецько-татарським гетьманом Стециком.

Наприкінці 80-х – у першій половині 90-х рр. XVII ст. проти загонів Стецика досить часто воювали козаки правобережного Українського гетьманства під керівництвом С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3-х тисяч козаків і молдаван [366. – Т. 2. – С. 543]. "Сім полків з господарем волоцьким, Стецьком козацьким і кільканаеста тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки" [362, s.39], - повідомляв невідомий сучасник цих подій влітку 1693 р. Того ж року козаки полковника З. Іскри захопили "волоха, якого Стецько посилав з листами до нурадин-солтана", а загін полковника Яреми розбив турок під Очаковим і полонили "двох волохів", що воювали у Стецика [107, арк.17].

17 жовтня 1693 р. лівобережний гетьман І. Мазепа писав до Москви, що фастівський полковник С. Палій прислав до нього чотирьох полонених молдаван, які просили відпустити їх додому, "де сподіваються на заступництво свого володаря Стецика Ягорлицького" [176. – Т. 2. – С. 430]. До речі, Стецик неодноразово прислав до С. Палія його людей, що раніше були захоплені в полон і просив обміняти їх на своїх козаків чи знатних татар, які перебували в полоні у Фастові. Крім того, Стецик надсилав листи і посольства до гетьмана Мазепа. Так, у липні 1693 р. до Батурина прибув "тлумач Стецика Ягорлицького на ім'я Степан", який подав на ім'я Мазепа листа. Разом з ним було п'ять козаків і один татарин. Вони привезли двох

“москалів”, яких хотіли вимінати на татарських мурз, що знаходилися у Севській в’язниці. І. Мазепа відправив їх до севського воєводи Ф.Барятинського, а перед тим розпитав про становище у Буджацькій орді [176. – Т. 2. – С. 417 - 418].

Сучасники свідчать, що Стецик вів переписку з султаном Агмедом II. Одного разу на початку осені 1693 р. козаки С. Палія перехопили такого листа [362, s.259]. А невдовзі “ханський” гетьман помстився фастівському полковнику, оточивши у жовтні його підрозділи під Сорокою й пославши за допомогою до турецького гарнізону в Тягині. Але Палій зумів уникнути поразки вдало з двома сотнями козаків вдало відбившись від тисячного загону Стецика й такої ж кількості турецьких яничар, які допомагали останньому [362, s.260].

Відомості про сутички ханського гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються у документах за 1694 - осінь 1695 рр. Так, у листопаді 1694 р. наказний королівський гетьман Самусь “села Стецикові розгромив і 6000 овець забрав” [80, арк.413]. Літописна згадка від 14 вересня 1695 р. постулює, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубосари, де в цей час перебував Стецик: “...вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук” [264, с.226]. Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, що встиг втекти з Дубосар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті невеликого бою вони змогли відібрати частину здобичі і вбили близько двохсот самусєвих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польського короля, що з Сороки двісті піших і п’ятнадцять кінних ходили воювати “ханські” села. Попереджений молдаванами, їх наздогнав Стецик з 400 вершниками і цілий день атакував “польських” козаків. Ті зуміли не тільки відбитися, а й убити 50 нападників та смертельно поранити самого Стецика [264, с.275]. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв Папу Римського нунцій апостольський з Варшави в інформації від 28 листопада

[372, s.760]. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до московського царя Петра I від 3 березня 1696 р., де польсько-литовський король з радістю повідомляв, що покінчено з черговим “ханським” гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити у поляків жодної фортеці над Дністром [128, арк.1]. Так закінчив своє бурхливе життя шляхтич, «турецько-татарський» гетьман Степан Стецик-Лозинський.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною не припинялося. У 1698 р. під час походу лівобережного полків до Причорномор'я серед козаків з'явився лист "гетьмана ханською милістю" Івана Багатого. У ньому гетьман закликав лівобережців відмовитися від московської протекції і запитував їх чому вони так вірно служать “тим іудам-москалям”, адже ті “за допомогою вашої роботи і вашої ужності” зміцнюють свою державу [1054, s.186]. А тому закликав переходити під зверхність Кримського ханства. На жаль, більше даних про діяльність цього гетьмана віднайти не вдалося.

Відразу ж після постанови польського сейму у 1699 р. про знищення правобережних полків частина козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою, які базувалися в м. Дашові та його околицях, звернулися за протекцією до кримського хана Давлет-Гірея II: "Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого...в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися" [95, арк.112]. Наприкінці листа вони відзначали, що “за наказом хана, що вийшов з ордами і сином своїм Батир-Гіреєм солтаном і досягнув вже Кубліча мусимо вже з Дашова виступати” [95, арк.112].

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції і перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому “з правого берега” Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним

договором 1699 р. між Османською імперією і Польщею територія Правобережної України, яка раніше перебувала під турками, поверталася під владу короля. Спеціальна стаття польсько-турецької угоди стосувалася “українського козацького гетьмана*, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує” [54, арк.128; 101, арк.266; 343, s.588 – 589; 374, s.327]. Така посада на вимогу польської сторони мала бути відтепер скасована. Можливо, що цим гетьманом був І.Багатий, а може, й П. Іваненко (до речі, є припущення, що під цими іменами переховувалася одна й та сама особа), на цей час документів, які б підтверджували, хто був тогочасним володарем булави Хансько-Придністровської України, поки не віднайдено.

7.4. Участь козацького війська на чолі з І. Мазепою у війні

Священної Ліги з Османською імперією та Кримським ханством

Відразу ж після приєднання до Священної Ліги царівна Софія Олексіївна, залучаючи козацьке військо лівобережного Українського гетьманства, розпочала організацію військового походу на кримських татар. У травні 1686 р. до гетьманського уряду та Запорозької Січі надійшла царська грамота з наказом воювати з татарами “у степах, на річках та переправах” [417, с.159]. Влітку 1687 р. російська армія під керівництвом великого князя Василя Голіцина разом з 60-тисячним військом українського козацтва на чолі з гетьманом І.Самойловичем здійснила виснажливий похід до Перекопу [752, с.255 - 257]. І хоча з першого разу Кримське ханство завоювати не вдалося, однак московсько-українські війська на певний час стримали військові апетити Бахчисараю щодо проникнення до Центрально-Східної Європи й тим самим значно ослабили Високу Порту. Саме у серпні 1687 р. турки, не дочекавшись допомоги від татар і ногайців, отримали дошкульну поразку від австрійців під Мохачем. “А та праця наша (походи на

* У латинському тексті договору – «*Ukrainae Kozakorum hetmani*»; у турецькому – «*Ukrayna Kazagi hetmani*».

Крим. – Т.Ч.) не за однією Їх Ц[арської] П[ресвітлої] В[еличності] Російської монархії..., але й для захисту країн Корони Польської буде...” [10, 1, арк. 393], – відзначав з цього приводу в одному з документів царський регіментар Лівобережної України І. Самойлович.

Московська держава тим часом продовжувала виконувала свої зобов’язання як члена Священної Ліги, що, головним чином, лягло великим військовим та матеріальним тягарем на Батурин. Після невдалого Кримського походу 1687 р. протягом вересня-жовтня 1688 р. лівобережний охотницький полк Іллі Новицького разом з козаками Переяславського полку атакував турецьку місто-фортецю Очаків. Українці спалили посад міста й взяли у полон значну кількість татар. Тоді ж за наказом царів Івана та Петра і розпорядженням гетьмана І. Мазепи (обраного на Коломацькій козацькій раді 25 липня 1687 р. замість І. Самойловича, якого звинуватили у провалі Кримського походу) у гирлі Самари спорудили Новобогородицьку фортецю, яка б не лише обороняла Україну та Московію з півдня, але й слугувала б військовою базою для підготовки нових походів на Крим.

Протягом березня-червня 1689 р. Москва і Батурин здійснили другий великий похід з метою завоювання Кримського ханства. На той час об’єднана армія нараховувала 140 тисяч чоловік - 100 тис. московського війська і 40 тисяч козаків Лівобережної України, якими командував І. Мазепа. Ця грандіозна військова операція, незважаючи на локальні перемоги над окремими татарськими загонами, також закінчилися невдачею. Її причина полягала, насамперед, у невідповідності московських військ до війни з кримською кіннотою та довгочасного перебування в умовах степу, де за відсутності спеціальної тилової служби було складно поповнювати запас провіанту і фуражу. Разом з тим, проведення цієї кампанії не дало змоги кримському ханові допомогти турецьким військам на Дністрі, Пруті й Дунаї, а також сприяло успішним діям венеціанського флоту проти кораблів Османської імперії на Середземному та Чорному морях [752, с.262]. Адже турки змушені були тримати значні сили свого флоту для оборони

причорноморського узбережжя. У зв'язку з Кримським походом 1689 р. московсько-українського війська султан відмовився від наступальних дій на Балканах, а також змушений був перекинути частину своєї дунайської армії для посилення фортець у Північному Причорномор'ї та Криму [417, с. 158 – 172].

З початком останнього десятиліття XVII ст. було розпочато проведення спільних військових операцій козацьких полків з Лівобережної та Правобережної України, а також Запорозької Січі та Слобожанщини проти татар і ногайців. Кримські татари не лише здійснювали постійні напади на українські землі, але й дієво допомагали туркам воювати з Австрійською імперією та її союзниками у Центральній та Південно-Східній Європі. Однією з перших таких кампаній стала участь підрозділів С. Палія та козаків з Переяславського полку Лівобережної України у битві з татарами, яка відбулася у травні 1690 р. на р. Тікич поблизу Білої Церкви [143, арк. 291 зв.; 562, с.370]. Наприкінці червня того ж року гетьман Мазепа наказав компанійському полковнику І. Новицькому готуватися до спільного з правобережцями походу на турецьку фортецю Кази-Кермен у пониззі Дніпра. З боку Лівобережжя в цій операції, яка відбувалася з 22 липня до 16 серпня 1690 р., взяли участь близько 4 тисяч компанійців та сердюків, козаки Переяславського і Лубенського полків, а зі сторони Правобережжя – тисячний підрозділ С. Палія [562, с.372; 811, с.245]. Крім того, у липні 1690 р. об'єднані українські війська під керівництвом генерального осавула Івана Ломиковського знову атакували Очаків. У той же час козаки вінницького полковника Самуся (Самійла Івановича) воювали з татарами поблизу Білгороду і Килії.

Основним методом боротьби з турками і татарами у цей час, згідно з спостереженнями О. Сокирка, стали рейди, в ході яких по опорних пунктах та місцях зосередження противника наносилися блискавичні удари [811, с.244]. Такі військові дії проти володінь Османської імперії в Північному

Причорномор'ї планувалися країнами-учасницями антитурецької коаліції й, головним чином, організовувалися в гетьманській канцелярії І. Мазепи.

На початку 1691 р. на допомогу правобережному гетьману Гришку прибуло близько 700 запорожців на чолі з Яремою Гладким, якого відразу ж було призначено полковником [816, с.151]. Цей рік відзначився також участю козаків правобережного Українського гетьманства у черговому поході армії Речі Посполитої до Молдавського князівства. Для операції вдалося набрати 2 тисячі 300 правобережних козаків (700 кіннотників полковника Самуся, 500 – Андрія Абазіна, 700 кіннотників і 250 піхотинців – Василя Іскрицького та 150 піхотинців Я. Гладкого) [49, арк. 29]. На військовій раді 15 серпня 1691 р. польські воєначальники на чолі з королем Яном III Собеським та його сином Якубом узгодили план-максимум - зайняти всю Молдавію та Волощину та план-мінімум - оволодіти потужними турецькими фортецями Сороки і Сучава. Польська історіографія негативно оцінює цей похід польсько-литовсько армії, стверджуючи, що від часу участі в невдалих битвах під Жовтими Водами і Корсунем вона не зазнавала таких важких поразок [1157, s.471].

Армія Речі Посполитої у вересні 1691 р. все-таки завоювали молдавські міста Сучаву та Нямц. Поряд з цим чи не єдиною успішною операцією у рамках походу стало оволодіння поляками та українцями турецької фортеці Сороки. У ній залишили гарнізон, який складався з двох відділів польської піхоти й 500 козаків під загальним керівництвом призначеного комендантом Ернеста-Оттона Раппе. Після відходу основних сил вони успішно відбивали майже щоденні ворожі напади [79, арк. 541]. Разом з польськими піхотинцями п'ять козацьких сотень протягом тривалого часу обороняли Сороки [137, арк. 83; 453, с.120]. Це забезпечило можливість уряду Речі Посполитої збудувати на “турецькому” березі Дністра фортецю під назвою Окопи Святої Трійці, яка поряд з іншими відвойованими фортецями унеможлилювала ефективний доступ турків і татар до Кам'янця-Подільського [1167, s.100 - 101]. Але цей похід до Молдавського князівства,

так само як і попередні виправи 1685 р. і 1686 р., закінчилася поразкою королівських планів відвоювання цього важливого регіону в Османській імперії. Однією з найголовніших причин цього була мала ефективність польської армії, яка не була регулярною, а, отже, на той час почала відставати у своєму розвитку від побудови європейських армій. Разом з тим, анахронізмом виглядали знамениті «крилаті» гусари, які постійно програвали у боях з рухливою татарською кіннотою. У свою чергу, польські піхотинці не були навчені брати штурмом потужно укріплені турецькі фортеці. Слабкою серед вояків Речі Посполитої була й дисципліна, що також стосувалося і козацьких підрозділів.

З огляду на військові інтереси Священної Ліги та підписані угоди, у березні 1691 р. австрійські та польські дипломати у Москві вимагали від царського уряду розпочати черговий похід на Кримське ханство, щоб відволікти сили Османської імперії з театру бойових дій на Балканах. Поки планувалося організувати третій напад на Крим, майже трьохтисячний загін українського козацтва з “обох берегів” Дніпра здійснив похід до Буджаку й розгромив частину місцевої орди. Навесні 1692 р. відбулася чергова виправа правобережного та лівобережного козацтва до Очакова. “...Весь народ український, особливо запорожці, бажають битися з невірними, сподіваючись на велику користь”, [166. – Ч. 1. – С. 12], – відзначав у цей час гетьман І. Мазепа до Москви.

У квітні 1693 р. білоцерківський полковник С. Палій писав з Фастова до Яна III Собеського: “...Коли той не приятель меча святого посягнув на все християнство... *До того ж спільна і нерозірвана Ліга Монарша квітне В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого];* щоб Цар Пр[есвітла] Величність просив на услуги і підданих ВКМ до спільної праці проти того неприятеля. Тоді я, слуга і підданий ВКМ, не бажаючи попасти в гнів монаршої В[ашої] К[оролівської] М[илості] П[ана] М[ого] М[и]л[остивого], дідизної, не відмовляюсь від тієї праці до порятунку Християн” [102, арк. 133 - 134]. Восени того ж року С. Палій разом з

підрозділами Лівобережної України (разом до 7 тисяч козаків) здійснили напад на околиці Тягині у Молдавії й витримали кількадедний бій з військами Білгородської орди. У зв'язку з цим, на раді сенату Речі Посполитої за вимогою короля затвердили рішення про виплату козакам 120 тисяч злотих [362, s.55].

Детальний аналіз тексту “Щоденника військових видатків С.Яблоновського в 1693 - 1696 рр.” дозволив розкрити структуру витрат однієї з ланок виконавчої влади Речі Посполитої на козацьке військо Правобережної України [107, арк. 1 - 120]. Отже за чотири роки великим коронним гетьманом було виплачено козакам 43 тисячі 667 талери. З них: козакам наказного гетьмана Самуся - 10 тисяч 061 талери, козакам полковників С. Палія - 9 тисяч 107 тал., А. Абазіна - 4 тисячі 120 тал., Яреми – 3 тисячі 428 тал., З. Іскри – 2 тисячі 685 тал., І. Киліяна – 2 тисячі 261 тал., Булукбаші – 1 тисяча 245 тал., Крука – 1 тисяча 233 тал., В. Іскрицького – 1 тисяча 128 тал., Т. Барабаша – 900 тал., С. Корсунця – 520 тал., Циганчука – 497 тал., Д. Федоровича - 260 тал. У 1693 р. правобережним полкам виплатили 18 тисяч 248 талери, у 1694 р. – 14 тисяч 223 тал., 1695 р. – 5 тисяч 919 тал., 1696 р. – 5 тисяч 247 талери. Цікаво, що якщо у 1693 р. виплати козакам становили приблизно 1/4 частину від загальної суми, витраченої на потреби польського війська, то в 1696 р. вони зменшилися в 2,5 рази і дорівнювали вже 1/10 частині виплат на коронну армію, жовнірам якої у той же час заплатили 52 тисячі 992 талери. Гроші на утримання козаків С. Яблоновському видавалися зі Скарбу Речі Посполитої, які надходили туди з Відня та Ватикану. До речі, обрання у 1691 р. ватиканського нунція у Варшаві Антоніо Пігнателлі Римським Папою Інокентієм XII переконливо засвідчило важливість «польського» напрямку в антитурецькій боротьбі Священної Ліги.

Записи за 1693 р. є типовими для фінансової політики коронного гетьмана С. Яблоновського щодо козацтва наприкінці 1680-х - в середині 1690-х рр. Вони свідчать, що протягом року представники різних

правобережних козацьких полків побували у резиденції коронного гетьмана близько п'ятидесяти разів. В 11 випадках вони прибували до ставки для “уконтентування” своїх військ. Найбільше (4 рази) приїжджав за грошима для своїх козаків наказний правобережний гетьман Самусь. Запис від 27 лютого стверджує, що “від Самуся наказного гетьмана приїхало 2 сотника та черні з ними 12 з листами до короля і до мене” (коронного гетьмана. - *Т.Ч.*); привезли турка і липка, які від нурадин-солтана їхали з листами до кам'янецького паші.; мали при собі прохання від всього Війська...” [107, арк.4]. Коронний гетьман видав їм 1 тисячу 100 талярів. Українські козаки також винагороджувалися за взятих у полон противників. У 17 випадках вони прибули з важливими “язиками”. Близько 40 полонених “турків, татар, сербів, волохів та липків” були оцінені польською стороною в 4 тисячі 792 талари. Наприклад, козаки А.Абазіна, які 13 квітня привели двох полонених татар, отримали за них по 60 талярів. Коли ж від полковника Захара Іскри “козаки привели волоха, якого Стецько (Стецик Ягорлицький. – *Т.Ч.*) посилав з листами до нурадин-солтана”, то отримали за нього 235 талари. В іншому випадку козаки полковника Яреми, які розбили турок під Очаковим, отримали за двох волохів «ханського» гетьмана Стецька Ягорлицького тільки 160 талари.

Влітку 1694 р. козаки Київського полку Костянтина Мокієвського, компанійці з полків Григорія Пашковського і Михайла Кузьмовича та правобережне козацтво під керівництвом С. Палія вже вкотре штурмували Очаків й захопили сотню полонених. Через деякий час 20-тисячне українське військо наказного гетьмана і чернігівського полковника Якова Лизогуба (до нього входили й правобережні підрозділи) воювало у буджацьких степах, де за свідченнями Самійла Величка “села спустошили, і багато ясиру набрали, і іншої здобичі, і в цілості повернули...” [176. – Ч. 2. – С. 234].

Восени 1694 р. козаки лубенського полковника Леонтія Свічки, компанійці І. Новицького разом з правобережцями та запорожцями знову здійснили успішний похід до Північного Причорномор'я. Повертаючись з

Буджаку до Фастова, С. Палій надіслав до білоцерківського коменданта “реляцію” з повідомленням про знищення 7 татарських поселень, захоплення 23 гармат і наметів самого хана, подарованих тому султаном [36, арк.1; 379, s.391]. Фастівський полковник відправив до польського короля й коронного гетьмана 20 полонених “язиків”. Того ж року загін запорожців на чолі з кошовим отаманом Запорозької Січі Шарпиллом атакував Перекоп і захопив на Сиваші татарську вежу, прапори, 8 гармат та захопив 200 полонених. Як стверджує історик В. Заруба, цей напад було здійснено з метою відволікання татар від допомоги туркам в Угорщині та Словаччині [562, с.380].

Сенатська комісія Речі Посполитої у квітні 1695 р. ухвалила рішення: “козакам вилічити зараз суму 27 тисяч 888 злотих і дати на сукно” [104, арк.23]. 10 жовтня до реєстру було внесено 2 тисячі 050 козаків: кіннотників гетьмана Самуся - 500 чол., полковників С. Палія - 300, А. Абазина - 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) - 200, З. Іскри - 300, Яреми (Гладкого - ?) - 170, Барабаша - 120, Данила (Федоровича - ?) - 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта - 60, а також козаків, що тимчасово знаходилися під владою коронного підстоля Ю. Любомирського - 200 осіб [10, 2, арк.601 - 608]. Потрібно підкреслити, що складені у цих роках переписи козаків не охоплювали їхньої всієї кількості. Наприклад, за реєстровими списками 1694 - 1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків. Насправді ж він мав під своїм командуванням близько 2 - 3 тисяч чоловік. Звичайно, що справжня кількість інших козацьких полків Правобережної України також була більшою.

Протягом 1695 – 1696 рр. Московська держава та лівобережне Український гетьманат здійснили два великих походи на зайнятий турками Азов та один у пониззя Дніпра. Метою цих операцій було відвоювання в Османської імперії та Кримського ханства виходів до Чорного та Азовського морів [825, с.581]. Уже під час першого Азовського походу, який хоча й не завершився взяттям Азову, російсько-українськими військами було

завойовано чотири турецькі фортеці у пониззі Дніпра – Кази-Кермен (Газі-Кермен), Мустріт-Кермен (Нусрет-Кермен, Таванськ), Мубарек-Кермен (Мубеуре-Кермен) та Іслам-Кермен (Шах-Кермен). Влітку 1695 р. з наказу І. Мазепи було здійснено один з найбільших морських походів українського козацтва того часу. На чолі з кошовим отаманом Я.Морозом 1 тисяча 740 запорожців та лівобережних козаків на 40 човнах атакували турецькі судна в Чорному морі. Під час морських боїв українцями було знищено 3 ворожих корабля та захоплено декілька десятків полонених [825, с.588 - 589].

Влітку 1696 р. близько 15 тисяч козаків з Чернігівського, Гадяцького, Лубенського полків, а також компанійці та сердюки з Лівобережжя під керівництвом Я. Лизогуба взяли участь у другому московсько-українському поході на Азов. У цій виправі також брав участь і «перший бомбардир» московської армії - цар Петро. Українські козаки відзначилися протягом місячної облоги, з 17 червня до 18 липня 1696 р., цієї потужної турецької фортеці, під час якої вони втратили загиблими 160 і пораненими 272 чоловік. 19 липня турецький гарнізон Азовської фортеці капітулював, що спричинило велику паніку в Османській імперії та Кримському ханстві, а також велике піднесення у країн-учасниць Священної Ліги. Повернення російських військ до Москви було обставлено надзвичайно урочисто й досить незвично для жителів столиці. Згідно з висновками істориків, гучне світське святкування Азовської перемоги над турками означало офіційний початок імперського періоду в історії Московської держави, а проїзд Петра I попід класичною Тріумфальною аркою (яка була зроблена за проектом українського архітектора І. Зарудного) начебто мало символізувати наступність подвигів античних імператорів, а, отже, претензій царської влади на міфічну спадщину Римської імперії [447, с.180; 652, с.124 - 141].

У жовтні 1696 р. гетьман І. Мазепа писав до Петра I, що вислав козацькі полки на ті шляхи, якими «бусурманські війська ходили на німецьку війну» [825, с.592], тобто до Австрії та Угорщини. У листопаді того ж року частини Полтавського (його очолював Ф. Шепель) і Миргородського

(І. Миревич) полків разом з охотницькими підрозділами Лівобережної України на чолі з С.Палієм (цьому полковникові з Правобережжя, з огляду на його військовий хист, довірялося командувати об'єднаними військами) атакували татарські поселення поблизу Дубоссар [778, с.34 - 35]. Тоді ж для боротьби з турками на морі та нападу на ворожі фортеці в Україні було виготовлено 70 великих та майже тисячу малих морських човнів. Протягом 1697 р. значні сили українського козацтва здійснили т. зв. другий Дніпровський похід, під час якого відбулися важливі бої з турками за утримання стратегічних фортець у пониззі Дніпра. Останньою спробою завоювати Очаків став похід військ гетьмана І.Мазепи та московського воєводи Я. Долгорукова у травні-серпні 1698 р.

Незважаючи на те, що 1696 р. помер «віденський богатир» Ян III Собеський, війна Речі Посполитої з Османською імперією продовжувалася а його наступником – новим королем Августом II Саксонським. Тогочасний український поет, православний шляхтич з Волині Д. Братковський так оцінював військову діяльність чергового польсько-литовського короля:

...Він з рук поганських, що вже пропадала
Забрав Європу в тяжкому запалі [173, с.41].

21 травня 1698 р. король Август II Саксонський особисто дякував полковнику С. Палію за військову службу і присланого “язика”. У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що “людей прибулих з ним (полоненим татариним. - *Т.Ч.*) уконтенуємо, пошлемо і тобі уконтенування, щоб вірно служили” [105, арк.245]. З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відіслав на Правобережжя 4 тисячі злотих і особистий дарунок для фастівського полковника [1095, s.116]. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної платні. “І так рік ще винні зарплату і барви на Військо Козацьке, і зараз їх без зарплати виправдати на кампанію” [96, арк.191], - писав С. Яблоновський до короля. Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа, Август II Саксонський

повідомляв наказному гетьману правобережного козацтва Самусю: “... Уконтентування Війську Запорозькому вже обмислене і відправлене через каштеляна Краківського” [105, арк.260]. Окремо король звертався до С. Палія: “... консистенція, що належить для твоїх молодців, буде надана” [96, арк.170].

8 лютого 1700 р. Петро I вручив гетьману І. Мазепі щойно заснований найвищий імперський орден св. Андрія за доблесну участь багатотисячних козацьких полків у російсько-турецькій війні 1686 – 1699 рр. Від імені європейських країн, що входили до Священної Ліги, польсько-литовський король у 1703 р. нагородив І. Мазепу за боротьбу проти турок і татар орденом «Білого Орла», а австрійський імператор Йосиф I Габсбург надав лівобережному гетьману, в т.ч. і за військові заслуги, титул «найсвітлішого князя Священної Римської (Австрійської. – *Т.Ч.*) імперії» [221, с.29 - 37]. Такі дії європейських монархів переконливо засвідчували значний внесок українців у війну християнських країн з Османською імперією. “Протягом 12 років, від початку свого гетьманування, зробив я 11 літніх і 10 зимових походів, і не важко кожному розсудити, які труднощі, збитки, руйнації від цих безупинних походів терпить Військо Запорозьке і вся Мала Росія” [697, с.96], - писав з цього приводу сам український гетьман І. Мазепа.

7.5. Карловицький «християнсько-мусульманський» мир 1698 – 1699 рр.

Наприкінці 80-х рр. XVII ст. Велика Порта, яка залишилась без союзників на міжнародній арені (хіба що Французьке королівство продовжувало вести подвійну гру відносно Стамбула і Варшави), запропонувала австрійському двору Габсбургів та представникам Священної Ліги розпочати мирні переговори. Вони були проведені у 1688 р. за участю Австрії, Польщі та Венеції з одного боку, і Порти - з другого. Серед головних міждержавних, в основному, територіальних дискусійних питань під час зустрічей дипломатів постала проблема політичної приналежності

Правобережної України. Річ Посполита настійливо вимагала в Османській імперії повернення їй всіх земель "між Дніпром і Дунаєм" – тобто не лише українських земель, але й Молдавії, Волощини і навіть Буджаку [663, с.12]. Не дивно, що ці переговори зайшли в глухий кут. Аналогічні наслідки мала дипломатична зустріч представників країн Священної Ліги з турецькими послами і протягом перемовин, які відбулися протягом 1689 -1690 рр.

З огляду на васальну залежність Лівобережної Гетьманщини від Московського царства цікаво ознайомитися з позицією російського зовнішньополітичного відомства під час досліджуваних подій. Історик В.Станіславський, який віднайшов у російських архівосховищах ряд оригінальних документів стосовно московсько-кримських та московсько-османських взаємин останньої чверті XVII ст., дослідив, що Московська держава як член антитурецької Священної Ліги у березні 1688 р. (саме тоді коли війська В. Голіцина та І. Мазепи були поблизу Перекопа) запропонувала Стамбулу для переговорів статті, де йшлося про такі вимоги: 1) переселення всіх (!) татар з території Кримського ханства до турецької Анатолії, а їхні землі віддати Москві; 2) передати Москві Азовську фортецю з околицями і також виселити звідти татар-кочівників; 3) віддати царям турецькі фортеці в нижній течії Дніпра або ж зруйнувати їх; 4) звільнити без викупу всіх полонених росіян і українців з Туреччини і Криму; 5) виплатити контрибуцію за постійні набіги у розмірі 2 мільйона золотих [268, с.344 - 345]. У 1691 р. царські вимоги до султана були повторені, але вже у значно обмеженому вигляді. Зокрема, йшлося про взаємний обмін полоненими, припинення турецьких і татарських походів на царські володіння, дозвіл запорозьким козакам на вільний промисел, дозвіл на торгівлю росіянам і українцям на території Кримського ханства та нижньоподніпровських фортець Османської імперії [268, с.344 - 345]. Але й ці пропозиції на той час були відкинуті Стамбулом.

Натомість влітку 1692 р. до Польщі прибув посланець кримського хана Д.Газі. Він запропонував військову допомогу Яну III Собеському у можливій

війні проти Москви з метою повернення українських земель, втрачених поляками у російсько-польській війні 1654 - 1667 рр. Однак це було лише дипломатичною хитрістю - під час розмови з королем татарський посол намагався визначити ступінь готовності Речі Посполитої до підписання мирної угоди з Османською імперією [1100, s.229]. У березні 1693 р. королівські послы особисто виклали умови договору турецькому султану, а вже у серпні король отримав попередню згоду османського уряду на укладення сепаратного миру [866. – Т. 2. – С. 14]. Зважаючи на несприятливий для себе розвиток міжнародних подій, турецький султан лише у 1697 р. остаточно погодився з польськими пропозиціями щодо повернення під владу короля Поділля, Брацлавщини та південно-східної Київщини. У своєму володінні султан намагався залишити лише Кам'янець-Подільський, або ж у разі передачі його супротивнику взагалі знести місцеву фортецю [721. – Т. 3. – С. 235]. Одночасно продовжували вести сепаратні переговори з Високою Портою й Австрійська імперія й Московська держава. Одночасно відбувалися й військові дії між ворогуючими таборами.

У вересні 1697 р. поблизу місцевості Зента австрійці на чолі з принцом Євгеном Савойським завдала відчутної поразки 60-тисячному війську Османської імперії. Турки втратили вбитими і пораненими більшу половину своєї армії, а сам султан Мустафа II, який її очолював ледве уник полону. Саме тому Стамбул став схилитися до миру, так само й Відню необхідно було примирення з турками, адже австрійські Габсбурги хотіли продовжувати війну з Францією за іспанський трон [651, с.382 – 383; 816, с.200; 893, с.248 – 250]. Виснажена довголітньою боротьбою з Османами Річ Посполита також була не проти розпочати переговорний процес з Високою Портою. З огляду на це, міжнародна ситуація в Центральній та Східній Європі докорінно змінювалася. Згідно з дослідженнями істориків, великий візир Османської імперії Гусейн Кьопрюлю у травні 1698 р. почав настійливо радити султанові укласти мир із Священною Лігою [519, с.284].

У зв'язку з припиненням «християнсько-мусульманського» військового протистояння політика королівського уряду Польсько-Литовської держави щодо українського козацтва докорінно змінилася. Для початку варшавський вальний сейм 1697 р. ухвалив постанову про звільнення козаків «від зимового постою в добрах земських» на Правобережній Україні, а невдовзі сейм 1699 р. взагалі заборонив утримання там “козацької міліції”. Одержавши звістку про цю сеймову ухвалу, козацька старшина зібралася на раду у Фастові, внаслідок чого 15 серпня 1699 р. до короля Августа II Саксонського відіслали листа за підписом “Семена Палія, полковника Війська В[ашої] К[оролівської] М[илості] Запорозького, сотників, отаманів і черні”. У ньому, зокрема, говорилося: “... Аби могли без клопоту, спокійно на своїх осідлостях перебувати, бо ми від Найяснішого Антесесора В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої під час початої з неприятелем меча Святого (Османською імперією. – Т.Ч.) війни затягнені і утвержені листом Й[ого] К[оролівської] М[илості] великі вольності і в проживанні нашому. З того часу статечно і вірно у всіляких битвах з неприятелем здоров'є своє втрачаючи, кров проливаючи при достоїнствах В[ашої] К[оролівської] М[илості] і цілої Речі Посполитої, тут на Україні проживаємо” [96, арк. 170]. Однак апелювання старшини до своїх нещодавніх військових заслуг не вберегло правобережне козацтво від розпуску. Варшавський уряд вже не зважав на дієву участь українців у Віденській битві 1683 р., поході до Угорщини і Словаччини, періодичній облозі Кам'янця-Подільського, вибитті турків з багатьох фортець Східного Поділля, військових операціях у Молдові та Буджаку.

У жовтні 1698 р. в сербському містечку Карловичі (*Sremski Karlovci*) за 60 км. на північний захід від Белграду зібралися представники держав, які входили до Священної Ліги – Австрійської імперії, Речі Посполитої, Венеціанської республіки та Московського царства. Протилежну сторону на конгресі представляла Османська імперія. Їй довелося витримати дипломатичний тиск не лише з боку Польщі, Австрії, Росії й Венеції, але й

від членів т.зв. “Великого союзу” (“Аугсбургської ліги”) – Англії, Голандії, Іспанії, Португалії Саксонії, Бранденбурга (а також Австрії). До неї в 1697 р. приєдналася Франція, яка перед тим довгий час підтримувала Стамбул, а отже Австрійська імперія могла припинити свої військові дії проти неї й кинути основні сили на боротьбу з Портою. Одночасно Французькому королівству було не до вподоби зміцнення позиції Російського царства. Учасники міжнародного конфлікту розпочали мирні переговори з Османською імперією під час яких мали вирішити усі спірні територіальні питання між собою. Посередниками між «християнським» і «мусульманським» табором виступили Англія та Голландія. Кожна з європейських країн на цьому своєрідному «конгресі народів» проводила переговори з турками не спільно, а окремо, тобто кожна з них мала укласти з Османами окремий договір.

На Карловицькому «конгресі народів» 1698 – 1699 рр. від імені австрійського імператора виступали дипломати Вольфанг Етінген-Валерштейн і Леопольд фон Шлик, польсько-литовського короля – Станіслав Малаховський, венеціанського дожа – Карло Руцині і Джовані Батиста Нікологі, московського царя – Прокопій Возніцин. Султан направив на переговори Мегмеда Рамі, а також грека Олександра Маврокордато. Посередниками з боку англійського короля і голандського парламенту виступали Якоб Кольєр та Уільям Паджет [714. – Ч. 2. – С. 285].

Дипломатичний принцип *uti possidetis, ita possidete* («як володієте, так володійте»), запропонований австрійськими представниками не влаштував Річ Посполиту, адже Поділля та південно-східні землі Київщини знаходилися в руках Стамбула. Натомість польська делегація вимагала повернутися до кордонів, які існували між Польсько-Литовською державою й Османською імперією в довоєнний період, тобто до 1672 р. Після напружених 72 днів переговорів, турецькі дипломати все ж таки погодилися віддати королю всю Правобережну Україну. У третій статті Карловицького польсько-турецького договору, який підписали 16 січня 1699 р., [343] відзначалося, що Висока

Порта зрікається права на територію “Поділля і України”, а також земель на північ від Дністра. Разом з тим, Річ Посполита віддавала Османам Сороки, Нямц, Сучаву та ще декілька молдавських фортець. По суті, турецько-польські кордони встановлювалися станом до Бучацького миру 1672 р.

Згідно з австрійсько-турецьким договором від 26 січня 1699 р., Відень отримував Угорщину й Трансильванією, а також велику частину Славонії. Тоді ж Венеціанська республіка домовилася про закріплення Пелопонесу й частини Далмації (Мореї й острова Санта-Мауру у Середземному морі), хоча турецькі дипломати найбільше не хотіли йти на поступки саме венеціанцям.

Московська держава 14 січня 1699 р. у Карловицях підписала з Османами лише дворічне перемир'я з огляду на дискусію щодо приналежності відвойованих українцями фортець у Нижньому Подніпров'ї. Турецько-московські переговори (які вже замість П. Возніцина проводив Є. Українцев) завершилися наступного року, коли 3 липня 1700 р. у Стамбулі була підписана т. зв. Константинопольська угода вже на 30-річний термін. Її положення закріплювали Азовську фортецю за царем, однак повертали султанові завойовані за допомогою Лівобережної Гетьманщини нижньодніпровські фортеці. Українські інтереси враховувалися лише в одній статті – запорозьким козакам дозволялося займатися мисливством, рибальством і соляним промислом на контрольованій Кримським ханством території, включно до берегів Чорного моря [714. – Ч. 2. – С. 322].

Отже, європейсько-османські домовленості 1699 р. завершили війну країн Священної Ліги з Османською імперією. Як зазначали дослідники [519, с.286], Карловицький мир був видатною подією свого часу, оскільки він став визначальним етапом у відносинах між Європою та Високою Портою й нарешті зупинив європейську територіальну експансію османів. Як ніякий інший до нього міждержавний договір, Мирні угоди кінця XVII ст. між «християнським» і «мусульманським» таборами показали тісну взаємодію подій і процесів міжнародної політики раннього нового часу: війн Габсбургів

з Бурбонами та Османами, загальноєвропейських і локальних військових конфліктів, до яких була втягнута й Україна.

Відразу ж після утворення антиосманської європейської Священної Ліги представники Ватикану налагоджують стосунки з правобережним Українським гетьманством. Окрім того, Річ Посполита, як і перед тим, намагалася використати козацтво Південно-Східної Київщини та Східного Поділля як додаткову військову силу в боротьбі проти Османської імперії та залежних від неї країн. Правобережці разом з козаками Запорозької Січі запрошувалися для участі в багатьох військових походах польсько-литовської армії. Варшава також підтримувала проведення українцями самостійних бойових операцій, що не суперечили військовим планам Священної Ліги [283, 906, 907].

Лівобережний гетьманський уряд України продовжував надавати необхідні консультації московському цареві щодо різних питань міжнародного розвитку східноєвропейського регіону, в т.ч. і щодо російсько-турецьких переговорів, які завершилися укладенням Бахчисарайського миру 1681 р. між Стамбулом і Москвою. Звичайно, найбільше І. Самойловича, як і його попередників, турбувало питання об'єднання українських земель [902, 907]. Намагання лівобережного Українського гетьманства проводити власну зовнішню політику та військові дії щодо приєднання Правобережжя розходилися з міжнародними планами Варшави і Москви, які були одними з активних членів антитурецької Священної Ліги в цьому регіоні Європи. Та, незважаючи на це, Лівобережне гетьманство (яке перебувало під протекторатом Московського царства) спочатку під проводом І. Самойловича, а потім І. Мазепи взяло активну участь у війні країн Священної ліги з Османською імперією протягом 1686 – 1699 рр. Згідно з підрахунками, у цей час українське козацьке військо здійснило 9 великих (кількість підрозділів – від 10 до 60 тис. чол.), близько 10 середніх (від 5 до 10 тис.) та 50 менших (від 300 осіб до 5 тис. чол.) походів до Кримського ханства та контрольованих турками і татарами Молдавського князівства,

пониззя Дніпра, Бугу, Дністра і Дунаю, Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також декілька морських виправ проти османського флоту на Чорне море.

В останні десятиліття XVII ст. під владою Стамбула і Бахчисарая продовжували залишатися Молдавське князівство, а також частина українських земель. Незважаючи на міжнародні угоди, т. зв. Хансько-Придністровська Україна ще протягом довгого часу управлялася козацькими гетьманами, які визнавали протекцію Османської імперії й одночасно були залежними від Кримського ханства. Як не дивно, але це буферне напівдержавне військово-адміністративне утворення, столицю якого від початку XVIII ст. перенесли з Ягорлика в Дубосари, проіснувало аж до 1760-х рр. [902].

Підводячи підсумки участі Українського гетьманства у війні *Respublika Christiana* з Османами, необхідно зазначити, що в останній чверті XVII ст. керівники правобережного Війська Запорозького Андрій Могила, Семен Палій, Григорій Іванович (Гришко), Самійло Іванович (Самусь), а також лівобережні гетьманські уряди Івана Самойловича й, особливо, Івана Мазепи залучили до війни з турками і татарами усі можливі матеріальні та людські ресурси країни. Потрібно відзначити вагому участь багатотисячного українського війська у взятті Азову, а також Кази-Кермену, Мустріт-Кермену, Іслам-Кермену, Мубарек-Кермену й битвах за інші турецькі фортеці у пониззі Дніпра та Бугу, на Дністрі, а також Північному Причорномор'ї та Молдавії (Ізмаїл, Білгород, Килія, Очаків, Сороки, Сучава, Бендери). Узгоджені військові дії українських козацьких полків з Лівобережжя, Правобережжя та Запорожжя проводилися на виконання військових планів держав Священної Ліги, які після Віденської битви 1683 р. продовжували вести війну з Османською імперією та її васалами у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі.

На думку Варшави, з укладенням у 1699 р. Карловицького миру з султаном, за яким під владу короля поверталися втрачені землі

Правобережної України, зникала й мусульманська загроза, а, отже, відпадала необхідність в утриманні найманого козацького війська. У зв'язку з підписанням перемир'я з Туреччиною у Сербії, війну проти Османської імперії та Кримського ханства припинила й Московська держава, а, отже, й залежне від неї лівобережне Український гетьманат.

ВИСНОВКИ

Середньовічні політико-приватні стосунки між різними панами-сюзеренами та їхніми підданими-васалами значною мірою позначилися й на процесах формування різноманітних державних структур вже у ранньомодерну добу європейської історії. Протягом XV - XVII ст. політика персональних монархічних уній, династичні й спадкові проблеми, релігійні війни та інші конфлікти викликали перерозподіли держав, відчуження територій, змінювали кордони, що з часом призвело до виникнення великих об'єднаних королівств й могутніх імперій. Їхні правителі оголошували себе суверенними володарями та розпочинали домінувати над меншими державними утвореннями, які з свого боку змушені були визнавати себе залежними від більш сильніших монархічних дворів.

Між державами-суверенами та державами-васалами існував «суспільний договір», який складався із взаємних прав та обов'язків і передбачав, що в обмін на “захист і пошанування правителів” з боку своїх протекторів підлеглі обіцяли їм “покору, службу і вірність”. Такі домовленості передбачали взаємні добровільні зобов'язання, а їхніми основними елементами з боку європейських суверенів – королів та імператорів - були повага та забезпечення старовинних «прав і привілеїв» своїх підданих, необхідність їхнього військового захисту тощо. У випадку невиконання протекторами своїх обов'язків щодо протегованих держав їхні правителі – князі, графи, барони, курфюрсти, господарі, гетьмани та ін. - мали законне право на виступ проти володаря або ж зміну свого патрона на більш лояльнішого. Потрібно відзначити, що традиція творення системи «сюзерен/протектор – васал/протегований» в межах Османської імперії хоча й значно відрізнялася від європейської політичної культури, проте мала й багато типових з нею рис.

Цісарями “Священної Римської імперії” й володарями всього західного християнства (правда, у довголітній суперечці з французькою династією

Бурбонів) називали себе у XV – XVII ст. імператори Габсбургської монархії. Одночасно східними “імператорами Римської імперії” й покровителями усіх мусульман після захоплення столиці Візантійської імперії Константинополя у 1453 р. йменувалися султани Османської імперії. На переломі пізнього середньовіччя та раннього нового часу Османи та Габсбурги прагнули до визнання своєї «вселенської» влади й хотіли бути такими собі одноосібними «володарями світу». Це протистояння яскраво проявлялося не тільки у дипломатичній «війні титулів» (у Стамбулі, наприклад, довгий час принизливо називали австрійських імператорів не інакше як *Becz kyraly*, тобто «королями Відня»), але й у постійній збройній боротьбі за першість у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Ідея захоплення Риму та Відня на довгі століття оволоділа турецькими султанами, адже завоювання цих «вічних» європейських міст мало б вирішальне значення у прагненні східних монархів як спадкоємців візантійських імператорів приміряти на себе ще й корони християнських володарів Заходу.

Довголітнє ідеологічне, дипломатичне і військове протистояння між найбільшими імперськими потугами Європи та Азії стало наочним відображенням історичного непорозуміння між багатьма народами Християнської та Ісламської цивілізацій. В останній чверті XVII ст. гучно заявив про себе ще один претендент на спадщину римських та візантійських імператорів та «володаря світу» – Московське царство, яке довгий час уважно спостерігало за виснажливою боротьбою між Віднем і Стамбулом.

Україна спочатку виступала об’єктом цієї т. зв. християнсько-мусульманської боротьби, однак згодом стала її дієвим учасником. Із кінця XVст. тоді ще розрізнені козацькі ватаги Середнього Подніпров’я хоча й не завжди успішно протистояли татарським наїздам на українські землі Великого князівства Литовського, але з часом змусили рахуватися з собою мусульманських та християнських володарів. У 1593 – 1594 рр. Австрійська імперія та Ватикан визнали українське козацтво за окрему потужну військову силу й залучили його до війни проти Османської імперії на землях Молдавії,

Північного Причорномор'я та акваторії Чорного моря. У 1595 р. на запрошення імператора Рудольфа Габсбурга козацький полковник С. Наливайко воював з турками на теренах Угорщини. У наступні роки, протягом першої половини XVII ст., численні самостійні та «свавільні» з погляду Речі Посполитої (до якої після Люблінської унії 1569 р. увійшла основна територія українських земель) походи козацтва до Туреччини і Криму, османські володіння в Молдавії, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї викликають велике занепокоєння у Стамбулі й, одночасно, сприймаються західним світом як закономірний прояв боротьби представників східноєвропейського християнського світу з турецькою загрозою.

Після постановня протягом 1648 – початку 1650-х рр. на сході Речі Посполитої козацької держави, її правитель-гетьман Богдан Хмельницький намагався здобути військову підтримку проти довголітнього «дідичного пана» польсько-литовського короля та домогтися певного міжнародного статусу серед володарів інших країн. А тому Османська імперія (разом з її головним васалом Кримським ханством) почала розглядатися Українським гетьманством вже не як непримиренний противник, а як потенційний протектор/сюзерен, а отже - союзник. Політику лавірування Б. Хмельницького між Стамбулом, Варшавою, Москвою та Стокгольмом у 1648 – 1657 рр. продовжили його наступники на гетьманській посаді – І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький, С. Опара та П. Дорошенко. Вони наприкінці 50-х – першій половині 70-х рр. XVII ст. неодноразово змінювали своїх монархічних заступників, в т. ч. неодноразово звертаючись за підтримкою до Османської імперії. Головною мотивацією такої полівасалітетної політики було отримання від султана, короля чи царя кращих “вольностей” для Українського гетьманства як державного утворення та забезпечення козацької держави від чужоземних вторгнень.

Визнання у 1669 – 1670 рр. правобережною частиною гетьманства васальної залежності від султана Мегмеда IV мало на меті порушити плани

Польщі реваншуватися за поразки доби Хмельниччини, а також передбачало розірвання мирного договору між Річчю Посполитою та Московським царством задля об'єднання право- і лівобережної частин козацької держави під однією булавою. Османська протекція була необхідна Дорошенкові, щоб стати «удільним князем» України. Сам гетьман та його старшина неодноразово заявляли про своє бажання володарювати так само, як князі Молдавії та Волощини або ж хани Кримського ханства. З огляду на військову і дипломатичну протидію Варшави, Москви та Відня проект Українського (Руського) князівства за підтримки Стамбулу так і не вдалося втілити в життя ні П. Дорошенкові, ні іншим османським ставленикам на Правобережній Україні – Ю. Хмельницькому та Г. Дуці.

Автономістські прагнення правителів однієї з частин Українського гетьманства збігалися з планами Високої Порти щодо розширення підвладних територій у цьому регіоні Європи. Після підкорених Молдавії, Волощини, Трансільванії та частини Угорщини прийшов час і для України. Походи багатотисячних турецьких військ у 1672, 1674, 1677 та 1678 рр. (перші дві виправи очолював сам Мегмед IV) на українські землі, з одного боку, передбачали підтримку боротьби гетьманів П. Дорошенка та Ю.Хмельницького проти Польщі та Московії, а з другого, закінчилися утворенням еялету Каманеджі на Західному Поділлі, зруйнуванням столиці Українського гетьманства Чигирин та перетворенням великої частини Правобережної України в «пустинне поле».

Власне облога та взяття 120-тисячним військом Кара Мустафи Чигирин у 1678 р. не тільки спонукали цього великого візира Османської імперії до реанімації ідеї завоювання Відня (вперше турки намагалися захопити його ще в 1529 р.), а й стали своєрідною військовою репетицією перед походом османської армії до австрійської столиці. Символічним виглядає той факт, що облога української столиці тривала з 8 липня до 12 серпня, а через п'ять років османське військо майже в тому ж самому складі, що й під Чигирином, штурмувало Відень, знову ж таки починаючи з 8 липня

1683 р., але завершило свої спроби 12 вересня того ж року, тобто, витративши для цього на місяць більше, так і не оволодівши серцевиною «золотого яблука світу».

Потрібно зазначити, що лівобережне Український гетьманат, яке разом з Московською державою спочатку відвоювало Чигирин у П. Дорошенка й потім захищало його від турків, мало власний погляд на тогочасну міжнародну ситуацію. Гетьман І. Самойлович, виношуючи плани об'єднання право- і лівобережної частини колись єдиного гетьманства, спонукав свого зверхника московського царя Федора Олексійовича припинити війну з Туреччиною згідно з Бахчисарайським миром 1681 р. та всіляко перешкоджав Москві помиритися з Річчю Посполитою, що позбавило останню допомоги у війні з Османською імперією. Саме цей турецько-московський договір, який після Журавненського миру 1676 р. між Варшавою і Стамбулом, певним чином стабілізував ситуацію на українських землях, а також дозволив Високій Порті перегрупувати власні сили й підготуватися до вирішальної сутички з Австрійською імперією за Відень.

Річ Посполита ніяк не могла змиритися з тим, що на її «східних кресах» утворилася козацька держава. Саме тому протягом 50-х – початку 80-х рр. XVII століття польські-литовські королі Ян II Казимир, Міхал Корибут Вишневецький та Ян III Собеський не визнавали прав українських гетьманів на самостійне володарювання та за допомогою військових походів 1663/1664, 1667, 1671 та 1674 рр. всіляко придушували їхні удільницькі прагнення. Водночас події польсько-турецьких війн 1667 – 1672 рр. та 1673 – 1676 рр. змусили Варшаву задуматися над підсиленням своїх військових сил. У зв'язку з цим, на Правобережній Україні були започатковані маріонеткові козацькі уряди. Необхідність допомоги Австрії у війні з Османами у Центральній Європі надали нового поштовху намірам Речі Посполитої заручитися підтримкою козацтва не лише з Правобережжя, але й з Лівобережжя та Запорожжя.

У липні 1683 р., коли багатотисячна османська армія Кари Мустафи розпочала багатоденну облогу Відня, король Ян III Собеський, виконуючи свої зобов'язання перед цісарем Леопольдом I Габсбургом, вирушив йому на допомогу. До війська Речі Посполитої, крім трьох козацьких сотень, входило й близько 10 тисяч українських шляхтичів з Русі, тобто Західної та Правобережної України. Власне, поруч з Яном III Собеським, який також мав руське коріння, 22-тисячну експедиційну армію очолили великий коронний гетьман й Руський воєвода С. Яблоновський та польний коронний гетьман й Волинський воєвода М. Синявський. Разом з європейськими військами австрійців та німців на чолі з Карлом V Лотарінгським Максиміліаном II Емануелем, Йоганном Георгом III (всього союзницькі підрозділи нараховували 77 тисяч 300 вояків) полякам та українцям вдалося перемогти більш ніж 160-тисячну армію Османської імперії.

Перемога християнських союзників над турками, яка відбулася в результаті грандіозної битви 12 вересня 1683 р., не тільки розпочала новий етап у стосунках між Європою та Османами, а й значно вплинула на розвиток подій в Україні. Поразка під Віднем стала для Турецької імперії початком Періоду відступу («*Ріджат деврі*») з Центральної Європи та поразки в боротьбі за право бути єдиними володарями Римсько-Візантійської спадщини. Саме з цього часу розпочалося піднесення Московської держави, ще одного, третього претендента на «вселенскість». Вдало використовуючи військову потугу козацтва в розпочатій у 1686 р. війні з Високою Портою, царський уряд виснажив й так розділену на два гетьманати Україну та підготував ґрунт для поступової інкорпорації її лівобережної частини. Водночас Річ Посполита відвоювала собі Правобережну Україну не тільки у Стамбула і Москви, але й у боротьбі з місцевим козацтвом. Такими невтішними були підсумки перемоги християнських країн над Османами під австрійським Віднем для козацької України.

Складовою частиною Віденської кампанії стала військова виправа українців у складі армії Речі Посполитої до Угорщини і Словаччини

протягом другої половини вересня – листопада 1683 р. для відвоювання у турків важливих у стратегічному відношенні придунайських фортець. У цьому довгочасному поході за Дунай взяло участь близько 3 тисяч 220 козаків, які на чолі з полковниками Війська Запорозького М. Булигою, Я. Вороною, В.Іскрицьким, С. Корсунцем відзначилися у битві під Парканами та взятті потужних османських твердинь Естергому й Сеценів.

Та не тільки цим Україна сприяла успішному продовженню війни Австрії, Німеччини та Польщі під духовним і фінансовим протекторатом Ватикану проти Туреччини. Після Віденської перемоги козацтво перейшло в наступ і розгорнуло власний фронт антиосманської боротьби у підлеглих султанові Західному Поділлі та Молдавії, а також на території Північного Причорномор'я. Важливою сторінкою цих подій став похід у листопаді 1683 – січні 1684 рр. козацьких підрозділів на чолі з гетьманом С. Куницьким до Кишинева та Бендер, а потім вглиб території Буджацької орди – на Килію та Ізмаїл. Й хоча виправа 5 - 6-тисячного українського війська завершилася невдало, султанські васали були змушені відтепер враховувати можливість такого нападу й почали утримувати в молдавських та причорноморських фортецях більш значні сили. Ця операція мала великий розголос у багатьох християнських країнах, адже не минуло й двох місяців з того часу, як Османи ледве не завоювали одну з найбільших європейських столиць, а українське козацтво вже здійснило спробу атакувати противника у глибині його володінь.

Натомість Австрійська імперія, використавши Річ Посполиту та Військо Запорозьке, почала нарощувати свою могутність у Європі. Після погодження Габсбургів на розподіл Українського гетьманства між Річчю Посполитою та Московською державою згідно з Вічним миром 1686 р. (що враховувало прагнення Відня та Ватикану втягнути Москву до війни з Портою), Австрія надійно забезпечили собі південно-східний фронт боротьби з Османами і змогла сконцентрувати свої основні військові сили на Дунаї та Балканах. Військові операції Варшави та Москви за активною участю

українського козацтва відволікали великі сили Османської імперії та Кримського ханства з Балкан та Угорщини, а тому австрійці спромоглися отримати гучні перемоги над турками під Будюю (1686), Мохачем (1687) та Зентою (1697).

У другій половині 80-х – 90-х рр. XVII ст. Лівобережна та Правобережна Україна разом із Запорозькою Січчю виступали важливим чинником в міжнародних планах утвореної 1684 р. європейської Священної Ліги (до неї увійшли Відень, Варшава та Венеція під патронатом Ватикану, а в 1686 р. долучилася Москва), що були спрямовані на боротьбу з турецькою загрозою в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі. Військові кампанії українського війська на чолі з І. Мазепою поряд з перемогами Австрійської імперії над турками в Угорщині наприкінці XVII ст. змусили Османів замислитися щодо укладення мирного договору з Священною Лігою. Крім того, Французьке королівство Бурбонів (довголітній противник Габсбургів), яке до того підтримувало Стамбул, також вирішило тимчасово примиритися з Віднем. Водночас і християнські учасники перманентних військових дій відчували значну втому й бажання укласти загальний мир, хоча б на деякий час. Укладення протягом 1699 – 1700 рр. мирних договорів Австрії, Польщі, Венеції та Московії з Туреччиною дозволило припинити війну між учасниками довголітнього християнсько-мусульманського протистояння. Згідно з Карловицьким миром 1699 р., Османська імперія відмовилася від Правобережної України на користь Польської Корони.

Отже, Річ Посполита нарешті частково задовольнила свої геополітичні інтереси, в т.ч. і за рахунок військової звитяги тих багатьох тисяч українців, які брали участь у Віденській битві 1683 р. та наступних бойових операціях антитурецької Священної Ліги. Великою «подякою» українським козакам від Речі Посполитої стала заборона його перебування на правобережних землях України за постановою варшавського сейму 1699 р. Навіть такий прихильний у попередні роки до козаків Ватикан, який завжди мав величезний вплив на польсько-литовських королів, не став на захист постійних учасників

боротьби з Османською імперією. Після укладення мирної угоди з турками Августом II Саксонським якимось швидко забулися гарячі обіцянки свого попередника, славного “віденського богатиря” Яна III Собеського щодо забезпечення української автономії на Правобережжі. Ще один учасник європейської коаліції християнських країн, Московсько-Російська держава, “віддячила” за численні походи лівобережних козаків на Азов, Крим та Північне Причорномор’я тим, що розпочала перетворювати Лівобережне гетьманство на звичайну провінцію новопосталої євразійської імперії.

Міжнародне та військове протистояння між Європою й Османами на довгі роки втягнуло Український гетьманат до виру війн між ними і, хоча його правителі намагалися зіграти на суперечностях між ворогуючими таборами, значно ослабило його. Незважаючи на участь протягом 1683 – 1698 рр. у переможній Віденській битві та боях в Угорщині, Словаччині і Молдавії, неодноразових облогах Кам’янця-Подільського, Бару і Меджибожу, численних штурмах Перекопу, Тягині, Білгороду, Килії, Ізмаїлу, Очакова, оволодінні Азовом, Кази-Керменом, Парканами, Естергомом, Сецином, Сороками, Сучавою, Нямцем, Язлівцем, Чортковим, а також багатьох інших успішних і менш вдалих військових операціях проти турок і татар, розколотий гетьманат, на жаль, виявився неспроможним встояти як цілісне державне утворення між Високою Портою, Австрійським цісарством (та його союзником – Річчю Посполитою) та Московським царством у їхній боротьбі за право бути «універсальною імперією» для всієї Європи.

Розділення в процесі дипломатичного й військового конфлікту між християнською Священною Лігою та мусульманським табором унітарного за часів правління Б.Хмельницького гетьманату на чотири частини (“польське”, “турецьке”, “татарське” Правобережжя та “російське” Лівобережжя) не сприяло об’єднанню українського суспільства та утвердженню ранньомодерної національної держави.

Міжнародні відносини, які склалися у зв’язку з протистоянням між європейськими країнами та Османською імперією у другій половині XVII ст.

(від Андрусівського перемир'я 1667 р. до Карловицького миру 1699 р.), значно впливали на розвиток подій в Українському гетьманстві, уряди якого прагнули зайняти належне місце та відігравати певну роль у політичній і військовій боротьбі між представниками Ісламської та Християнської цивілізацій у Європі.

ДОДАТКИ

Додаток А

Участь Українського гетьманату у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією. 1684 – 1699 рр.

Дата (рік, місяць)	Підрозділи (полки)	Керівники	Місце битви (мета походу) з турками/татарами	Кількість козаків
1684 Травень	Правобережні	А.Могила	Під Студеницею на Поділлі	бл. 8 000
Літо	--	--	Під Кам'янець-Подільським, Немировим, Язловцем.	до 1 500
Листопад	--	--	Немирів	до 2 500
Листопад-грудень	--	--	Під Цецорою, Молдавія	до 2 000
1685 Січень	Правобережні	А.Могила	Поділля	до 2 500
Вересень-жовтень	--	А.Могила, С.Палій, Гришко.	Буковина, Молдавія	3 000
Листопад	--	А.Могила	Кам'янець-Подільський	до 2 000
Грудень	--	--	Під Язловцем, та Немировим	до 3 000
1686 Липень – серпень	Правобережні, запорозькі	А.Могила	Молдавія	6 000
Вересень	--	--	Кам'янець-Подільський	бл. 5 500

1687 Травень- червень	Лівобережні, охотницькі, запорозькі	І.Самойлович Г.Самойлович	На Крим (Полтава-Казимен-Перекоп)	близько 60 000
Липень- серпень	Правобережні	А.Могила	Кам'янець- Подільський	бл. 5 000
Вересень	--	--	Молдавія	бл. 3 000
1688 Лютий	Лубенський, Миргородський (виборні)	Л.Свічка, Д.Апостол	Келеберда Тясмин	бл. 2 500
Березень	Компанійський	І.Новицький	Царичанка	до 1 000
червень	Правобережні	А.Могила	Немирів	бл. 3 000
липень	Правобережні	- -	Кам'янець- Подільський	бл. 1 500
Вересень- жовтень	Компанійський, Переяславський , Миргородський	І.Новицький, І.Мирович, Д.Апостол	Очаків	2 000
1689 Березень – червень	Лівобережні, запорозькі, слобідські, охотницькі.	І.Мазепа	На Крим (Ромни – Перекоп)	більше 40 000
Липень	Правобережні	Г.Гришко	Сороки (Молдавія)	бл. 2 000
Серпень	--	- -	Немирів, Іванків	бл.2 500
жовтень	--	--	Очаків	бл. 1 500

1690	Фастівський	С.Палій	р.Тікич (Київщина)	до 1 000
Травень				
Липень	Лівобережні	І.Ломиковський	Очаків	до 5 000
Липень – серпень	Переяславський Лубенський, Фастівський, охотницькі	І.Новицький, І.Мирович, Л.Свічка, С.Палій	Кази-кермен	бл. 4 500
Літо	Правобережні	С.Самусь	Ак-керман (Білгород), Киля	до 1 000
Жовтень	Лівобережні, правобережні	С.Палій	Буджак	бл. 3 000
1691				
Серпень-вересень	Правобережні	Г.Гришко, С.Самусь, А.Абазин	Сороки (Молдавія)	2 300
Жовтень	Правобережні, Лівобережні	С.Палій	Ак-керман, Буджак	бл. 3 000
1692				
Березень	Правобережні, лівобережні	С.Палій	Очаків	бл. 2 000
Травень	Лівобережні, компанійський	І.Новицький	під Чигирином	бл. 4 000
Серпень	Миргородський Прилуцький, Гадяцький, Лубенський.	І.Мазепа	Самара	до 10 000
Вересень	Брацлавський	А.Абазин	Дубосари (Молдавія)	500
Жовтень	Правобережні, запорозькі	Я.Гладкий, С.Самусь, В.Іскрицький	Сороки (Молдавія)	бл. 2 000
Листопад	Компанійський, Миргородський	І.Новицький	під Чигирином	1 000

1693 Протягом року	Правобережні, запорозькі	(?)	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем	500
Квітень	Миргородський	Д.Апостол		бл. 700
Літо	Правобережний	Я.Гладкий	на р.Інгул	600
Липень - грудень	Запорозькі, правобережні	І.Килян, С.Самусь	під Очаковом Окопи св.Трійці (Поділля)	бл. 750
Вересень-жовтень	Переславський, компанійський, Фастівський	І.Мирович, Г.Пашковський, С.Палій	Тягиня (Бендери), Молдавія	7 000
1694 Протягом року	Правобережні	(?)	Сороки (Молдавія), під Кам'янцем	500
Лютий-березень	Фастівський, Лубенський, компанійський	С.Палій, Л.Свічка І.Новицький	Казі-кермен	до 3 000
Березень	Запорозькі, лівобережні	Я.Шарпило	Перекоп, Сиваш	до 5 000
Серпень	Київський, Переяславський, Фастівський, охотницькі	К.Мокієвський, С.Палій, Г.Пашковський, М.Кузьмович	Очаків	до 3 000
Вересень	Лівобережні, правобережні, запорозькі	С.Палій Я.Лизогуб	Очаків, Ганкушлі, Перекоп	20 000
Листопад	Фастівський	С.Палій	Сороки, Тягиня, Ак-керман	3 000

1695	Полтавський	В.Шибаленко	Перекоп	до 500
Березень	(виборні)			
Квітень	Запорозькі	І.Гусак	Кази-кермен	до 1 000
Літо	Запорозькі	Я.Чалий	Азовське море	400
Червень	Правобережні	С.Палій	(морський)	
Червень –	Лівобережні,	І.Мазепа,	під Фастовом	до 3 000
вересень	охотницькі,	І.Обидовський	Кази-кермен,	бл. 40 000
	запорозькі	М.Самойленко	Мустріт-кермен,	
Листопад	Правобережні	С.Самусь	Муберек-кермен,	
Осінь	Запорозькі	І.Гусак	Іслам-кермен	
			Дубосари	до 2 000
			Очаків	бл. 2 500
1696	Полтавський,	Ф.Шепель,	Говтва	бл. 6 000
лютий	Миргородський	Д.Апостол	(Лівобережна	
	Гадяцький,		Україна)	
Травень-	запорозькі	Я.Мороз,	Чорне море	1 740
червень	Запорозькі	Я.Чалий	на р.Кінські Води	до 300
Червень	Запорозькі	І.Гусак		
Червень	Київський,	К.Мокієвський,	Буго-Дніпровський	до 5 000
	охотницькі,	Я.Мороз	лиман	
Червень –	запорозькі	Я.Мороз	Азов	бл. 15 000
липень	Чернігівський,	Я.Лизогуб,		
	Гадяцький,	М.Борохович,		
	Лубенський,	Л.Свічка,		
	Прилуцький	Д.Горленко		
	(виборні),	Федько,		
	охотницькі	П.Кожуховський		
Липень-	Запорозькі	Я.Мороз,	Чорне море	бл. 600
серпень		Г.Сагайдачний,	(морський)	
		П.Сорочинський		
Серпень	Запорозькі	Я.Чалий	Гезлев (Крим)	340
Листопад	Полтавський,	Ф.Шепель,		
	Переяславський	І.Мирович	Дубосари,	до 5 000
	Миргородський	Г.Пашковський,	Молдавія	
	охотницькі,	С.Палій		
	правобережні			

1697 Березень	Полтавський (кілька сотень)	В.Шибаленко	Очаків	до 400
Травень – жовтень	Ніжинський, Стародубський, Чернігівський, Лубенський, Полтавський (виборні), запорозькі.	І.Мазепа, І.Обидовський, П.Буцький, Я.Лизогуб	Кази-кермен, Мустріт-кермен, Іслам-кермен, Шингірей	до 20 000
Жовтень	Миргородський (кілька сотень)	Д.Апостол	Перекоп	до 600
1698 Травень - серпень	Лубенський Миргородський Прилуцький, Роменська сотня, охотницькі	І.Мазепа	На Очаків (Мустріт-кермен, Кази-кермен)	12 300
1699 березень	Полтавський (виборні)	В.Шибаленко	пониззя Дніпра	до 300

Джерело: Підготовлено на основі архівних документів і матеріалів з Архіву Головного актів давніх (Варшава, Польща), Російського державного архіву давніх актів (Москва, Росія), Бібліотеки музею ім. Чарторійських, відділ рукописів (Краків, Польща); [562, 697, 811, 816, 825, 902]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи і матеріали

Архів головний актів давніх (Варшава, Польська республіка)

Ф.: Архів Замоїських

1. № 3028: Листи іноземних монархів. Молдавія і Мультяни. 1576 – 1687. – 118 к.
2. № 3031: Війни і угоди переважно з Росією. 1577 – 1792. – 243 к.
3. № 3036: Козаки, Волощина, Татари. 1598 – 1791. – 643 арк.
4. № 3037: Стосунки з Туреччиною. 1542 – 1787. – 381 к.,
5. № 3053: Рескрипти Міхала I, Елеонори, Яна III. 1669 – 1695. – 395 к.
6. № 3060: Відомості політичні. 1594 – 1756. – 44 арк.
7. № 3112: Військо польське XVI – XIX ст., т.1 (1577 – 1699). – 414 к.

Ф.: Архів публічний Потоцьких

8. № 7: Зібрання оригінальних листів Яна Казимира, Міхала Корибути, Елеонори, Яна III (1630 – 1698). – 114 арк.
9. № 12: Зібрання оригінальних листів до короля Яна III (1679 – 1696). – 716 арк.
10. № 47: Зібрання мов та листів публічних за польських королів. XVII ст. – 812 арк.
11. № 55: Зібрання політичних листів за панування Августа II, т. II (1690 – 1726). – 610 арк.
12. № 133: Лауда і інструкції від 1664 і 1681 до 1708 рр. (1664 – 1761). – 198 арк.
13. № 162: Зібрання листів і новин кореспондентів під канцлера Щуки, т. I (1675 – 1696). – 238 арк.

Ф.: Архів дому Радзивіллів

- 14. 14) Від. II: Кн. 25, 27.
- 15. Від. II: Кн. 38.
- 16. Від. III: Кн. 15.
- 17. Від. III: Кн. 16.
- 18. Від. III: Кн. 17.
- 19. Від. V: Т. 118.

Ф.: Архів Коронний Варшавський

- 20. Від. “Козацькі справи”.
- 21. Від. “Турецький”.
- 22. Від. «Татарський».
- 23. Від. «Цісарський».

Ф.: Архів Браницьких з Суші

- 24. Одиниця зберігання № 33/46. – 416 арк.

Ф.: Скарб Військовий

- 25. Від. 86. – 234 док.

Ф.: Рахунки надворні

- 26. Одиниця зберігання №7. - 505 к.

Бібліотека Національного інституту ім. Осолінських у Вроцлаві,

Відділ рукописів

Одиниці зберігання:

- 27. № 245: Кодекс листів різних. XVII ст. – 284 арк.
- 28. № 248 // II: Листи окремі Яна III, польського короля та інші. XVII ст. - 392 арк.
- 29. № 250: Книга оригіналів Ст. Яблоновського. 1686. – 620 арк.
- 30. № 289: Копіаріуш мов і тистів. – 487 арк.

31. № 405//II: Листи оригінальні, написані до Яна III та інші. XVII ст. – 310 арк.
32. № 406//III: Листи оригінальні до Яна III, короля Польщі та інше. XVII ст. – 304 арк.
33. № 407//II: Листи оригінальні Яна III до віленського воєводи та інші. – Кінець XVII і початок XVIII ст. – 446 арк.
34. № 408: Декларації оригінальні. Кінець XVII і початок XVIII ст. – 253 арк.
35. № 409// II: Листів оригінальних 35 С. Процького, агента польського. Новини (головно про австрійські стосунки, без дат). – 158 арк.
36. № 452/ II: Листи написані зі Львова до короля Яна III. К. XVII/XVIII ст. – 63 арк.
37. № 876: Листи за часів Яна III. 1689 – 1690. – 524 арк.
38. № 2288/ II: Листи і документи. 1674 – 1693. – 415 арк
39. № 9531/ II: Miscelanea історична. – 684 арк.

Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові, Відділ рукописів

Одиниці зберігання:

40. № 269: Акти переважно козацькі з років 1596 - 1723, головним чином рескрипти гетьманів і урядників запорозьких. – 612 арк.
41. № 363: Листи королів Сигізмунда III..., Августа II. – 416 арк.
42. № 645: Книга зібрань різних експедицій військових, мови сеймові, також послання цезарів римських (австрійських імператорів). – 370 арк.
43. № 967: Хроніка різних подій. 1598 – 1699. – 358 арк.
44. № 1081: Реляції дотичні війська Речі Посполитої. 1685 – 1688. – 415 арк.
45. № 1554: Промови, листи тощо. XVII ст. – 216 арк.
46. № 1855: Копіаріуш матеріалів за 1671 – 1702 pp. – 364 арк.

Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, Відділ рукописів

Одиниці зберігання:

- 47. № 101: Том. 1. Листи Августа II. – 413 арк.
- 48. № 115: Miscelanea до часів Яна Казимира, Міхала Корибута. – 456 арк.
- 49. № 1151: Листи різних монархів до Яна III. 1674 – 1696. – 641 арк.

Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку, Відділ рукописів

Одиниці зберігання:

- 50. № 384: Збір листів оригінальних короля Яна III. 1673 – 1695. – 278 арк.
- 51. № 387: Копіаріуш листів і реляцій. 1674 – 1695. – 326 арк.

Бібліотека університету Варшавського, Відділ рукописів

Одиниці зберігання:

- 52. № 73. – 418 док.
- 53. № 91. – 326 док.
- 54. № 6649. – 219 док.

Бібліотека Національна у Варшаві

Відділ рукописів, ф. «Бібліотека ординації Замойських»

- 55. Од. зб. № 1188: Матеріали історичні. XVII ст. – 654 арк.

Відділ мікрофільмів, мікрофільми:

- 56. Од. зб. № 123.
- 57. Од. зб. № А 789.
- 58. Од. зб. № А 809.
- 59. Од. зб. № 1787.
- 60. Од. зб. № 6639.
- 61. Од. зб. № 6649.
- 62. Од. зб. № 6699.
- 63. Од. зб. № 21029.

- 64. Од. зб. № 22194.
- 65. Од. зб. № 32423.
- 66. Од. зб. № 41519.
- 67. Од. зб. № 44153.

Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів

Колекція: «Теки Нарушевича»:

- 68. № 146: 1648. – 368 док.
- 69. № 155: 1657. – 286 док.
- 70. № 156: 1658. – 314 док.
- 71. № 160: 1662. – 187 док.
- 72. № 175: 1677. – 152 док.
- 73. № 176: 1678. – 168 док.
- 74. № 177: 1679. – 236 док.
- 75. № 178: 1680 – 1681. – 185 док.
- 76. № 179: 1682 – 1683. – 236 док.
- 77. № 180: 1684. – 136 док.
- 78. № 181: 1685 – 1687. – 181 док.
- 79. № 183: 1690 – 1693. – 296 док.
- 80. 80) № 184: 1694 – 1695. – 306 док.
- 81. № 185: 1696. – 167 док.
- 82. № 191: Ян Собеський. – 140 док.
- 83. № 194: 1700. – 158 док.

Одиниці зберігання:

- 84. № 381: Трактати з Москвою, 1656 р. – 302 арк.
- 85. № 401: Акти за Яна Казимира 1656 – 1659 рр. – 515 арк.
- 86. № 402: Оригінали за Яна Казимира 1648 – 1670 рр.
- 87. № 406: Листи польських королів. – 369 арк.

88. № 408 Зібрання листів. XVII ст. – 416 арк.
89. № 410 Акти польських королів 1648 – 1669. – 348 арк.
90. № 419: Копіаріуш мов 1674 – 1684. – 356 арк.
91. № 421: Копіаріуш мов 1664 – 1688. – 312 арк.
92. № 422: Листи за 1687 – 1688 рр. – 314 арк.
93. № 423: Зібрання щоденників. 1674 – 1689. – 623 арк.
94. № 425: Зібрання листів 1655 – 1692. – 458 арк.
95. № 493: Акти турецькі за Августа II з колекції Шемберка. Т.1. 1698 – 1712. – 313 арк.
96. № 515: Акти до Яна III та Августа II. – 588 арк.
97. № 524: Трактати сенату. 1682 – 1702. – 267 арк.
98. № 602: Зібрання документів турецьких. XVII ст. – 410 арк.
99. № 609: Зібрання документів турецьких. Т.5. – 602 арк.
100. № 612: Miscelena турецька. Т.II: 1494 – 1700. – 734 арк.
101. № 616: Акти і листи дотичні справ польсько-турецьких. 1542 – 1733. – 716 арк.
102. № 844/4: Листи і акти з часів Яна Казимира, Міхала Корибути, Яна III, Августа II дотичні Козаччини. – 490 арк.
103. № 866: Панування Яна III. – 265 арк.
104. № 876: Зібрання актів 1660 – 1690. – 435 арк.
105. № 1668: Листи 1665 - 1667. – 518 арк.
106. № 1865: Копії листів 1678 – 1690. – 416 арк.
107. № 1949/IV: Щоденник військових видатків 1693 – 1696. – 650 арк.
108. № 2107: Акти і кореспонденція. XVII ст. – 648 арк.
109. № 2109: Копії актів XVII ст. – 345 арк.
110. № 2112: Копії актів XVII ст. – 326 арк.
111. № 2589: Компюти війська коронного 1683 – 1699. – 346 арк.
112. № 2676: Акти і кореспонденція XVI – XVII ст. – 486 арк.

- 113. № 2679: Листи публічні 1688 – 1693. – 218 арк.
- 114. № 2699/IV: "Акти гетьманські військові. Суди військові. Різні ординанси війська коронного. 1692 – 1695. – 256 арк.
- 115. № 2715: Листи 1584 – 1706. – 52 арк.
- 116. № 2728/III: Miscelania 1595 – 1726. – 390 арк.
- 117. № 2755: Акти за 1661 – 1670. – 246 арк.
- 118. № 2765: Акти за 1674 – 1699. – 315 арк.
- 119. № 3584: Miscelania. XVII ст. – 468 арк.

Російський державний архів давніх актів (Москва, Російська Федерація)

Фонд 68. Зносини Росії з Молдавією і Волощиною

- 120. оп. 1: Листи до молдавських господарів, спр. 1. – 12 арк.
- 121. оп. 1: Листи до молдавських господарів, спр. 2. – 73 арк.

Фонд 79. Зносини Росії з Польщею

- 122. оп. 1: Грамоти польських королів, спр. 4: Грамота Яна III Собеського царям Івану і Петру (25. 07. 1693 р.), арк. 306 – 307
- 123. оп. 1: Грамоти польських королів, спр. 5, арк. 66
- 124. оп. 1: Грамоти польських королів, спр. 24, арк. 24 – 25; оп. 1: Грамоти польських королів, спр. 1, арк. 90 – 92; оп. 1: Грамоти польських королів, спр. 224, арк. 61 – 90
- 125. оп. 2: Грамоти польських королів, справа 112: Грамота Яна Казимира до царя Олексія Михайловича (22. 11. 1659 р.)
- 126. оп. 2: Грамоти польських королів, справа 113 – грамота Яна II Казимира до царя Олексія Михайловича (24. 07. 1661 р.)
- 127. оп. 2: Грамоти польських королів, спр. 314. – грамота Яна III Собеського до царя Петра I (8. 03. 1696 р.)

Фонд 89. Зносини Росії з Туреччиною

- 128. оп. 1: Книги і справи 1678 - 1681, спр. 18, арк. 355

129. оп. 1: Книги і справи 1682 - 1684, спр. 24, арк. 69
130. оп. 2: Грамоти, № 30 – лист турецького візиря Мустафи-паші до гетьмана Хмельницького (1653)
131. оп. 2: Грамоти, № 32 – лист до гетьмана Хмельницького візиря Азема, присланий з Д. Виговським (1654)

Ф. 123: Зносини Росії з Кримом

132. оп. 1: Статейні списки..., спр. 4, арк. 587
133. оп. 1, Статейні списки..., спр. 235, арк. 1 - 2

Ф. 124: Малоросійські справи

134. оп. 1: 1660 р., спр. 8, арк. 21 – 24
135. оп. 1: 1680, спр. 2, арк. 23 - 30
136. оп.1: 1692, спр. 24, арк. 83
137. оп. 3: 1662, спр. 487, арк. 48
138. оп. 6, спр. 23: Справа про поїздку гетьмана Правобережної України П. Дорошенка в Туреччину... - 194 арк.

Ф. 210: Розрядний приказ

139. оп. 12: Стовбці Білгородського столу, № 958, арк. 613 - 619
140. оп. 12: Стовбці Білгородського столу, № 6815 – листи гетьмана І. Брюховецького в Посольський приказ. – 42 арк.
141. оп. 12: Стовбці Білгородського столу, оп. 12, ствп. 1170, арк. 549

Ф. 229: Малоросійський приказ

142. оп.2: Відписки воєвод царю..., кн. 59, арк.291 зв
143. оп. 2: Відписки воєвод царю..., кн. 50, арк. 667
144. оп.3: Статейні списки, кн.125, арк. 559 – 560 зв.
145. оп. 5: Листи..., спр. 4: Листи єпископа Мефодія про тайні ради, арк. 27 – 32.
146. оп. 13: Книги... кн. 93, арк. 49

Національна бібліотека України ім. В.Вернадського.

Інститут рукописів

147. Фонд I, № 58513 – 58516: універсали гетьманів П. Дорошенка, Ю. Хмельницького і П. Тетері. – 156 арк.
148. Фонд II, № 15402, копії Приказу Малої Росії, ствп. 539, 1663 – 1664 рр. – 65 арк.
149. Фонд II, № 15401, копії Белгородського стола, ствп. 806: універсали І. Виговського. 1660 р. – 171 арк.
150. Фонд II, № 15402, копії Белгородського стола, ствп. 414. – I – VIII. 1660 р.: листи Ю. Хмельницького до окольничого князя Г. Г. Ромадановського. – 89 арк.
151. Фонд II, № 15425 – 15487, кримські справи Посольського приказу, кн. 30, 1658 – 1667 рр. – 123 арк.

Центральний державний історичний архів України в Києві

Фонд 2: Гродський суд Київського воєводства

152. оп. 1, спр. 4 (1686 – 1688 рр.) – 391 арк.

Фонд 7: Колекція мікрофільмів

153. оп. 1, спр. 284: Листи запорозьких козаків кошового до гетьмана Івана Брюховецького про події в Малоросії. – 78 арк.
154. оп. 1, спр. 311: Лист Івана Брюховецького до князя Г. Г. Ромадановського (11. 04. 1663). – 11 арк.
155. оп., 1, спр. 370: Два листи С. Чернецького і лист П. Тетері, написані ханському візирю Асламу-бею (11. 1664). – 18 арк.

Центральний державний історичний архів України в Львові

Фонд 9: Львівський гродський суд

156. оп.1, спр. 65. – 397 арк.

Львівський обласний державний архів

Фонд 26: Львівський університет, р. 1932

157. оп.4, спр. 629: Czerewko W.-S. Przebieg dzialan wojennych Chmielnickiego w latach 1654 – 1655. – Lwów, 1932. – 278 арк.

Архів Інституту історії України НАН України

158. № 4184: Рукопис Мартина Голінського (фотокопія). – 1668 арк.

II. Опубліковані джерела, літописи, хроніки, мемуари

159. Акты, до русской и польской истории относящиеся, в некоторых архивах Швеции // Чтения общества истории и древностей Российских. – 1861. – Кн. IV. – С.39 – 48.
160. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. - Т. II. - Санкт-Петербург, 1842. – 574 с.
161. Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук под ред. Н. А. Попова. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1890. – 702 с.; Т. II. - Санкт-Петербург, 1894. – 773 с.; Т. III. - Санкт-Петербург, 1901. – 674 с.
162. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т. II. - Санкт-Петербург, 1865. – 514 с.; Т. III. - Санкт-Петербург, 1861. – 604 с.; Т. IV. - Санкт-Петербург, 1863. – 276 с.; Т. V. - Санкт-Петербург, 1867. – 335 с.; Т. VI. - Санкт-Петербург, 1869. – 279 с.; Т. VII. - Санкт-Петербург, 1872. – 398 с.; Т. VIII. - Санкт-Петербург, 1875. – 400 с.; Т. IX. - Санкт-Петербург, 1877. – 546 с.; Т. X. - Санкт-Петербург, 1878. – 838 с.; Т. XI. - Санкт-Петербург, 1879. – 820 с.; Т. XII. - Санкт-Петербург, 1882. – 804 с.; Т. XIII. - Санкт-Петербург, 1884. – 846 с.; Т. XV. - Санкт-Петербург, 1892. – 462 с.
163. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т. V. - Санкт-Петербург, 1853. – 524 с.

164. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданные при управлении Виленского учебного округа. - Т. VII. - Вильно, 1879. – 488 с.
165. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. - Ч. 2. - Т. II. – К., 1888. – 633 с.; Ч. 2. - Т. III. – К., 1910. – 540 с.; Ч. 3. - Т. I. – К., 1863. – 356 с.; Ч. 3 - Т. II. – К., 1868. – 356 с.; Ч. 3. - Т. IV. – К., 1914. – 602 с.; Ч. 3. - Т. VI. – К., 1908. – 420 с.; Ч. 6. - Т. III. – К., 1908. – 450 с.; Ч. 7. - Т. - III. – К., 1905. – 528 с.
166. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. - Ч. 1. - Москва, 1858. – 340 с.; Ч. 2. - Москва, 1859. – 342 с.
167. Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). - Ч. 1. - Москва, 1894. – 426 с.; Ч. 3. - Москва, 1897. – 512 с.
168. Бантыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россией и Польшей по 1700 год. - Ч. 1 - 3. - Москва, 1862. – 810 с.
169. Блашкович Й. Два турецких документа к истории Трансильвании // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва: Наука 1974. – С.142 – 163.
170. Богословский М. И. Петр I. Материалы для биографии. - Т. 4. – Москва: И-во АН СССР, 1948. – 438 с.
171. Боплан де Г.- Л. Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – 126 с.
172. Борничень-Максим М. Турецкие документы о финансово-экономических обязательствах Молдавии и Валахии перед Османской империей во второй половине XVI в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. - Т. III. – Москва: И-во Восточной литературы, 1974. – С. 237 – 259.
173. Братковський Д. Світ по частинах розглянутих. Фототипічне видання. – Луцьк: Волинь, 2004. – 456 с.

174. Брехуненко В. Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 3 – К.; Черкаси, Інститут історії України НАНУ, 1993. – С.99 – 103.
175. Бростовский П. К. Дневник дороги на комиссию в Вильну 1656 г. с самого акта комиссии наскоро списанный // Сборник Муханова. - Санкт-Петербург, 1866. – С. 499 – 532.
176. Величко С. Літопис. - Т. 1. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.; Т.2 – К. Дніпро, 1991. – 642 с.
177. Возняк М. Матеріали до історії пісні і вірші: Тексти і замітки. – Львів, 1913. – 146 с.
178. Война с Турцией 1711 года (Прутская операция): Материалы // Сборник военно-исторических материалов. – Вып.12. - Санкт-Петербург, 1898. – с. 24 – 116.
179. Воспоминание посвящено Іоану III Собеському, королю польському, освободителю Видня од турков дня 12 вересня 1683 в день двухсотлетнего юбилея празднованого 11 і 12 вересня 1883 во Львови. Стих Івана Гушалеви́ча. W dwusetna rocznice Odsieczy Wiednia. Wiersz Platona Kosteckiego. – Lwów, 1883. – 21 с.
180. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 2 – Москва: И-во АН СССР, 1953. – 559 с.; Т. 3. – Москва: И-во АН СССР, 1954. – 645 с.
181. Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Т. III. – Москва: Наука, 1974. – 490 с.
182. Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского. – К., 1854. – 246 с.
183. Далерак Ф.-П. Спогади про Україну // Хроніка – 2000. Україна – Франція. - №2 - 3. – 1995. – С.96 - 112.

184. Діяльність ВУНАС: Подорож делегації членів ВУНАС до Туреччини // Східний світ. – 1929. - №1-2 (7-8). – С.7 – 13.
185. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. - Ч. II. (1661 - 1684 гг.) - Москва, 1892. – 328 с.
186. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. - Вып. 1. - С. 147 – 148.
187. Документи Богдана Хмельницького (1648 - 1657). - К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
188. Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше / Изд. М. О. Коялович. – Санкт-Петербург, 1865. – 288 с.
189. Документи Російських архівів з історії України. – Т.1: Документи до історії запорозького козацтва 1613 – 1620 рр. – Львів: Інститут української археографії НАНУ, 1998. – 482 с.
190. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К.: В-во АН УРСР, 1965. – 512 с.
191. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. - Т. III. - Санкт-Петербург, 1848. – 524 с.; Т. XI. - Санкт-Петербург, 1869. – 420 с.; Т. XII. - Санкт-Петербург, 1872. – 385 с.
192. Жан-Бенуа Шерер. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К.: Український письменник, 1994. – 220 с.
193. Жерела до історії України-Руси. – Т. VIII. – Львів, 1908. – 600 с.; Т. XII. - Львів, 1911. 592 с.
194. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 194 с.

195. Заруба В. Матеріали архівів московських Приказів про антиосманську боротьбу в Україні останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 1. – Чернівці: В-во Чернівецького у-ту, 2003. - С.270 – 274.
196. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. Документы и материалы в 3-х томах. – Т.1. – Москва: Наука, 1965. – 340 с.; Т. 3. - Москва, 1970. – 452 с.
197. Історія Русів / Укр. пер. Івана Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
198. Історія України в документах і матеріалах. - Т. III. - К.: В-во АН УРСР, 1941. – 376 с.
199. История Татари в документах и материалах. – Москва, 1937. – 426 с.
200. 384) Калашников В. Україна XVII ст. очима ірландського вченого // Укр. істор. журн. – 1995. - №2. – С.134 – 135.
201. Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишинев: И-во АН МССР, 1973. – 278 с.
202. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). – Москва, 1843. – 656 с.
203. Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI - XVII вв. - Днепропетровск, 1979. - Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – 78 с.
204. Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI - XVII вв. – Днепропетровск: И-во Днепропетровского у -та, 1984. – 110 с.
205. Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 рр. // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - Т. 4. - К.: Наукова думка, 1992. - С. 113 – 118.

206. Копреева Т. Н. Неизвестная записка А. Л. Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века // Проблемы источниковедения. - Т. 9. – Москва: Наука, 1961. - С. 195 – 220.
207. Кравець М. М. Ульріх фон Вердум про агресію польсько-шляхетського війська на Брацлавщину // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Наук. збірник. – Хмельницький: В-во Хмельницького пед. ун-ту, 1995. – С.143 – 169.
208. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 г. - Москва, 1848.
209. Крикун М. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з Турецькою імперією на українських землях 1680 і 1703 років // Проблеми слав'янознавства. - 1991. - Вип. 44. - С. 3 – 15.
210. Крип'якевич І. Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650-1657 рр. // Записки НТШ. - Т. 149. - Львів, 1928. – С.169 – 178.
211. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. – 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – К.,1851.
212. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях бывших в Малой России по его смерти. – Москва, 1846.
213. Листи Івана Мазепи. 1687 - 1691 р./ Упоряд. В. Станіславський. - Т. 1. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 480 с.
214. Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатарію / Укл. Ю.Мицик, М.Кравець. – К.: Інститут української археографії НАНУ, 1995. – 80 с.
215. Літопис Григорія Грабянки. – К.,1992. – 384 с.
216. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. - К.: Наукова думка, 1971. – 284 с.

217. Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 году по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. - Кн. 3. - Ч. 5. - Москва, 1876. – С.117 – 120.
218. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии, Турции XIV – XIX вв. / Собр. Уляницкий В. А. – Москва, 1887. – 337 с.
219. Материалы для истории Крымского ханства извлеченные по распоряжению императорской Академии наук из Московского главного архива Министерства иностранных дел / Изд. В. В. Вельяминов-Зернов. – Санкт-Петербург. – 1864. – 502 с.
220. Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – Т. 2. – К., 1885. – 462 с.
221. Мацьків Т. Англійський текст Зборівського договору 1649 року та інші вибрані статті. – Нью-Йорк, Львів, Київ: В-во М. П. Коць, 1993. – 302 с.
222. Мейер А. Повествовательное землемерное и естественное описание Очаковской земли. – Санкт-Петербург, 1794. – 48 с.
223. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1896. – 369 с.
224. Мердух Ю. Невідома гравюра про подвиг Юрія Кульчицького під Віднем 1683 р. // Записки Львівської наукової бібліотеки. – Вип.11. – Львів, 2003. – С.112 – 134.
225. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - Т. 4. - К.: Наукова думка, 1992. - С. 72 – 93.
226. Мицик Ю. А. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной,

- Восточной и Юго-Восточной Европе в IV – XVIII вв. – Запорожье: В-во Запорізького ун-ту, 1993. – С.42 – 47.
227. Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.558 – 579.
228. Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 70 – 102.
229. Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 1999. - № 3. – С. 20 – 21.
230. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки НТШ. – Т. 223. – Львів, 1997. – С. 360 – 397.
231. Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVIII ст. // Укр. істор. журнал. - 1998. - № 6. – С. 114 - 118
232. Мицик Ю. “Пам’ять (1671)” – український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 5/6. – К.: Інститут української археографії НАНУ, 2001. – С. 306 – 312.
233. Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. - № 5. – С. 129 – 138.
234. Мыщык Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648 - 1654 гг. - Днепропетровск, В-во Дніпропетровського у-ту, 1988. – 56 с.
235. Мыщык Ю. А. Новые данные о черноморских походах донского и запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства (середина – третья четверть XVII в) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С.134 – 141;

236. Мюллер Й. Й. Исторична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вайса з Торуні у Пруссії. - Лейпціг, 1684. // Всесвіт. - 1988. - № 6. – С.120 – 139.
237. Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. - 1965. - № 1 - 2. - С. 22 – 27.
238. Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. // Український історичний журнал. – 1969 - № 8. – С. 137 – 143; №9. – С.137 – 143; №10. – С.144 – 146; №12. – С.128 – 132; 1970. - №1. – С.138 – 140.
239. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейській історико-літературних пам'ятках). - К.: Дніпро, 1992. – 302 с.
240. Наливайко Д. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках // Український історичний журнал. – 1972. - №2. – С.132 – 133.
241. Новосівський І. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 341 – 364.
242. Оляничин Д. Із матеріалів до історії українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII ст. Інструкція для бранденбурзького посла на Україну в роки 1657 і 1658 та його реляція / Записки українського наукового інституту в Берліні. – Берлін, 1927. – Т.1. – С.113 – 139.
243. Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656 – 1657 рр. // Записки НТШ. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 41 – 69.
244. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1851. – 680 с.; Т. 4. - Санкт-

- Петербург, 1856. – 598 с.; Т. 6. - Санкт-Петербург, 1862. – 560 с.; Т. 9. - Санкт-Петербург, 1868. – 710 с.
245. Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов. - Т. I - III. - К., 1898. – 658 с.
246. Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Т. IV. - К., 1859. – 676 с.
247. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генеральского писаря Филиппа Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках / Изд. О.Бодянского. – Москва, 1847. – 340 с.
248. Переписка между Россией и Польшею до 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам управляющего Московского архива иностранных дел Н.Н.Бантыш-Каменского // Чтения в обществе истории и древностей Российских. – Москва, 1862. – Ч.3. – Кн.IV. – Отд.II. – С.1 – 144.
249. Перетц В. «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII – начала XVIII вв. // Он. же. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы веков. – Ленинград, 1928. – С.169 – 178.
250. Переяславська рада: очима істориків та мовою документів / Упор. О. Гуржій, Т. Чухліб. – К.: Україна, 2003. – 432 с.
251. Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. // Східний світ. - № 1 - 2. – 1997. – С. 206 – 215.
252. Петрушевич А. Историческая песнь карпаторусов из 1683 года // Литературный сборник, издаваемый Галицко-русскою матицею. – Вып.2. - Львов, 1886. – С.190 – 198.
253. Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. - Т. 1. - Львов, 1874. – 996 с.

254. Письма и бумаги Петра Великого. – Т. XI. – Вып. I. – Москва: Наука, 1964. – 680 с.
255. Письма и донесения иезуитов с России конца XVII и начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1904. - 328 с.
256. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала графа Бориса Петровича Шереметева. – Ч.3. - Москва, 1778 – 1779. – 214 с.
257. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. - Чернигов, 1865. – 234 с.
258. Плохій С. Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. - Днепропетровск, 1983. – 286 с.
259. Полное собрание законов Российской империи. - Собр. 1. - Т. 1. - Санкт-Петербург, 1830. – 1020 с.
260. Проезжая по Московии (Россия XVI - XVII веков глазами дипломатов). – Москва: Международные отношения, 1991. – 290 с.
261. Реестр делам Крымского двора от 1474 по 1779 год учиненный Бантыш-Каменским Н. Н. в 1808 г. – Симферополь, 1894. – 344 с.
262. Рейхман Я. Турецькі архіви і їх значення для історії України // Архіви України. – 1966. - №4. – С. 11 – 16.
263. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России. - Москва, 1847.
264. Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданные комиссиею для разбора древних актов. – К., 1888. – 306 с.
265. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изданный комиссией для разбора древних актов. – Вып. 2. – К., 1916. – 314 с.
266. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 478 с.

267. Собрание государственных грамот и договоров. – Т.Ш. – Москва,1822. – 542 с.
268. Станіславський В. Маловідомі документи щодо планів південної політики Московської держави у другій половині 80-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. - С.340 – 357.
269. Станіславський В. “Статті” гетьмана Івана Самойловича щодо “Вічного миру” // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.348 – 385.
270. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова посольства в Крым в 1680 г. для заключения Бахчисарайского договора. - Одесса, 1850. – 140 с.
271. Туранли Ф. Г. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. – К.: Інститут української археографії НАНУ, 2000. – 246 с.
272. Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 5/6. – К.: В-во М. П. Коця, 2001. – С. 334 – 340
273. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядники В. Кречотень, М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – 680 с.
274. Універсали Богдана Хмельницького 1648 - 1657. - К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
275. Універсали Івана Мазепи 1687 - 1700. - К.- Львів: НТШ, 2002. – 758 с.
276. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К. – Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
277. Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683 – 1686 рр. // Записки НТШ. – Т.39. – Кн.1. - Львів,1901. – С.1 – 5.
278. Фрейденберг М. Дубровник и Османская империя. – Москва, 1984. – 248 с.

279. Челеби Э. Книга путешествия. Вып.1: Земли Молдавии и Украины. – Москва: И-во Восточной литературы, 1961. – 328 с.
280. Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады. 1654 – 1658 гг. Документы. – Москва: Институт истории РАН, 2004. – 164 с.
281. Чернігівський літопис (підг. Ю. Мицик) // Сіверянський літопис. – №4 (10). - 1996.
282. Чухліб Т. Джерела до політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 5.- К.; Черкаси: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С.120 – 124.
283. Чухліб Т. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80 – 90-х роках XVII століття // Український археографічний щорічник. – Випуск 7. – К. - Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 2002. – С. 340 – 355.
284. Чухліб Т. Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 4. - К.; Черкаси: Інститут історії України НАНУ, 1994. – С.27 – 31.
285. Шерер Н.-Б. Літопис Малоросії або коротка історія козаків-запорожців. – К.: Український письменник, 1994. – 286 с.
286. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. - Т. 1. - Владимир, 1903. – 316 с.
287. Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr. Kluczycki. - Vol. 2. - Pars. I. - Kraków, 1880. – 1012 s.; Vol. 1. – Pars. I, II. – Kraków, 1881. – 1110 s.; Vol. 2. - Pars. II. - Kraków, 1883. – 986 s.
288. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1909. – Т. XX. – 516 s.

289. Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672 – 1698 / Wydał i opracował Jarosław Stolicki. – Krakow: Towarzystwo Naukowe «Societas Vistulana», 2002. – 238 s.
290. Album armorum nobilium Regni Poloniae XV – XVIII saes. Herby nobilitacji i indegenatow XV – XVIII w. – Lublin, 2001. – 890 s..
291. Bogisic V. Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan, necnon Francisci Nadasdy illustrantia, 1663 – 1671. – Zagreb, 1888. – 302 p.
292. Cantemir D. Descrierea Moldovei. – Bucuresti, 1976. – 366 s.
293. Cantemir D. Istoria imperiului Ottomane. - Vol. II. - Bucuresti, 1878. – 488 s.
294. Chrapowicki J.A. Diariusz. Część pierwsza: lata 1656 – 1664 / Oprac. T.Wasilewski. - Warszawa, 1986. – 484 s.; Część druga: lata 1665 – 1669 / Oprac. A. Rachuba i T.Wasilewski. – Warszawa, 1988. – 420 s.
295. Chynczewska-Hennel T. Alberto Vimina: Ukraina – Kozaczyzna Bohdan Smielnicki // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. - С.153 – 160.
296. Chynczewska-Hennel T. Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. - Wrocław, 1993. – 240 s.
297. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących... przez J. J. Sękowskiego - T.II. - Warszawa, 1825. – 340 s.
298. Commentarius Belli Aduersum Turcae ad Viennam in Hungaria... / Scriptore Wespasian Kochowski. – Cracoviae, 1684. – 286 s.
299. Corrispondenza epistolare tra Leopoldo imperatore ed il P.Marco d'Avviano cappuccino. Dai manoscritti originali tratta e pubblicata da Onno Klopp.- Graz, 1888. – 560 s.
300. Costăchescu M. Documente moldovenesti inainte de Steban cel Mare. - Vol. II. - Bucuresti, 1890. – 452 s.

301. Diariusz kompanji w Wołoskiej ziemi 1686 r. królewicza Jakóba Sobieskiego / Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. // Przegląd Historycyno-Wojskowy. – T.IV. – Warszawa,1931. – S.141 – 176.
302. Diariusz Sejmu Walnego Warszawskiego 1701 - 1702 r. / Wyd. P. Smolarek. - Warszawa, 1962. – 290 s.
303. Diariusz zajecia Strzychonia w 1683 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. - T.VI. – Cz.I. – Warszawa,1933. - S.101 – 105.
304. Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia. - Roma, 1953 – 1954. – 704 p.
305. Documente privitoare la istoria Romanilor. In 44 vol.- Vol. V. - Bucuresci, 1900. – 532 s.
306. Dupont Ph. Memoires pour servir d l’histoire de la vie et des actione de Jean Sobieski / Wyd. J. Janicki. – Warszawa, 1885. – 200 s..
307. Dyarusz prawdiwej relacyi praeclare gestorom woyska JKM ci i Rptey na kampanii w R. 1685 po wielu mieyseach, a ocobliwie w Wołoszech // Biblioteka starozytna pisarzy polskich. - T. V. - Warszawa, 1844. – 112 s.
308. Dyakowski Mikołaj. Dyaryusz wiedzenskiej okazji roku 1683. – Warszawa, 1983. – 62 s.
309. Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI – XVIII stulecia / Oprac. A. Przyboś i R. Zelewski. – Kraków, 1959. – 376 s.
310. Dwa pamietniki z XVII wieku Jana Gedrowskiego i Jana Fl. Drobysza Tuszynskiego / Wyd. A. Pryboś. - Wrocław, 1954. – 240 s.
311. Dzieło Boskie albo Piesni Wiednia wybawionego i inszych transakcyjej wojny tureckiej w roku 1683 szeczesliwie rozpoczentej / Wespasjan Kochowski; transkr. tekstu przygot. i posl.opatrzył Marian Kaczmarek. – Wrocław, 1983. – 120 s.
312. Finkel L. Inwentarz Zamku Zolkiewskiego z r. 1726. – Kraków,1891. – 94 s.
313. Grabowski A. Ojczysty spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – T. II. - Kraków, 1845. – 360 s.

314. Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie. – T. II. – Kraków, 1840. – 344 s.
315. Herbarz Polski i iminospis zasłużonych w Polsce ludzi - T.2. - Lwów,1859. – 759 s.
316. Herbarz Polski / Ul. A.Boniecki. – T.XIII. – Zesz.I. – Warszawa,1910. – 1910 s.
317. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Wyd. z rękopismu przez E.Raczynskiego. – T. 1 - 3. – Poznań, 1859. – 568 s.
318. Jan Sobieski: listy do Marysieńki / Oprac. L. Kukulski. – T.1,2. -Warszawa, 1973. – 286 s.
319. Kaczmarczyk J. “Działo się w obozie pod Cudnowem dnia 17 octobra anno 1660” // Z dziejów Europy Srodkowo-Wschodniej. – Białystok, 1995. – S.221 – 226.
320. Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku / Oprac. Z. Abrahamowicz. – Kraków, 1973. – 380 s.
321. Kara Mustafa vor Wien 1683 aus der Sicht turkischer Quellen / Ubers. R. Kreutel. – Graz,1982. – 296 s.
322. Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Oprac. Z. Abrahamowicz. - Cz. 1. - Warszawa, 1959. – 188 s.
323. Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1966. – 256 s.
324. Kochowski W. Poezje wybrane / Oprac. P, Borek. – Kraków, 2003. – 288 s.
325. Kopja rekopisow Jana III. - Lwów, 1823. – 162 s.
326. Kronika polska, litewska, zmodska i wszyskiej Rusi Macirja Stryjkowskiego. – T. II. - Wilno,1848. – 746 s.
327. Latopisiec albo Kronieczka Joachima Jerlicza. – T.1 - 2. - Warszawa, 1853. – 290 s.

328. Listy do Maryceńki. – T.1 – Warszawa, 1970. – 122 s.; T. 2. - Warszawa, 1973. – 146 s.
329. Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiery wraz z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych osob.../ Uporz. A.Z. Helsel - Kraków, 1860. – 308 s.
330. Listy Stanisława Zółkiewskiego Kanclera Koronnego i hetmana 1584-1620 / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. - Kraków, 1868. – 296 s.
331. Listy z czasów Jana III i Augusta II. - Kraków, 1870. – 312 s.
332. Maria Kazimiera d'Arguien la Grande. Listy do Jana Sobieskiego. - Warszawa, 1966. – 312 s.
333. Maria Kazimiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedeńskiej. - Warszawa, 1983. – 254 s.
334. Materiały do wyprawy Sobieskiego do Moldawii w 1686 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Warszawa, 1931. – T.IV. – S.305 – 310.
335. Memories du chevalier de Beaujeu. // Pamiętniki do czasów Jana III. - T. I. - Kraków, 1883. – S.3 – 124.
336. Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – 266 s.
337. Mironowicz A. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białostok, 1997. – 390 s.
338. Monumenta Ucrainae Historica. – T.IV (1671 – 1701) / Зібр. А.Шептицький. – Рим, 1967. – 790 с.
339. Niemcewicz J. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce. - T. 5. - Puława, 1830. – 340 s.
340. Nuova, vera e distinta relatione della victoria riportata dall'armi imperiali contro i Turchi del principe Cosacco contro i Tartari. - Modena, Eredi Soliani, 1698 – 2.X // Biblioteka Narodowa, Dział starodruków. - N. 44153. – 6 s.
341. Nuova, edistinta Relatione-Napoli, 1684. - 29. II // Biblioteka Narodowa, Dział starodruków. - № 314685. – 4 s.

342. Ostapchuk V. Five Documents from the Torkap Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // *Journal of Turkish Studies*. – 1987. – Vol.11. – P.49 – 104.
343. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th – 18th Century) / An Annotated edition of “Ahdanes and Other Documents by D. Kolodziejczyk. – Brill, Lejden, Boston, Köln, 2000. – 980 p.
344. Pamiętnik dziejów polskich / Zebr. S. Barącz. - Lwów, 1855. – 216 s.
345. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV, Jana Kazimierza / Wyd. K.Wójcicki. - T. II. - Warszawa, 1846. – 430 s.
346. Pamiętniki do historyi zycia i czynów Jana III Sobieskiego przez Filipa Duponta / Wyd. J.Janicki. – Warszawa, 1885. – 112 s.
347. Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska. - Lwów, 1923. – 186 s.
348. Pamiętniki St. Zygmunta Druszkiewica stolnika Puławskiego // *Dziennik Literacki*. - Lwów, 1856. - № 70 – 73.
349. Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine Diplomatic Relations 1648 – 1659. – Ottava, 1977. – 520 p.
350. Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668. – T. 1: 1648 – 1660. – Wrocław, 1989. – 416 s.
351. Pisma St. Żółkiewskiego. - Lwów, 1861. – 243 s.
352. Poezja Związku Święconego i rokoszu Lubomirskiego / Przyg. J. Nowak-Dłuzewski. – Wrocław, 1953. – 298 s.
353. Przyczynki do wojny 1676 r. // *Przegląd Historyczko-Wojskowy*. - T. II. - Cz. 2. – Warszawa, 1956. – S.123 - 147.
354. Pukianiec L. Sobieski a stolica apostolska na tle wojny z Turcją 1684-1684 r. - Wilno, 1937. – 286 s.
355. Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko. (Książę kozacki). 1640-1679. - Poznań, 1919. – 412 s.

356. Rawita-Gawronski F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do konca XVIII wieku. – Warszawa, 1924. – 306 s.
357. Relacye nuncyszów apostolskich w Polsce od roku 1548 do 1690. - T. 1. – Berlin-Poznań, 1864. – 980 s.
358. Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Arhives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. - №3/4 (Desember). – P.453 – 472.
359. Rypka J. Dalsi prispevek ke korespondenci Vysoke Porty s Bohdanem Chmelnickym // Casopis Narodniho Musea. – 1931. – T.105. – S.209 – 231.
360. Rypka J. Z korespondence Vysoke Porty z Bogdanem Chmelnickym // Z dejin Vychodni Evropy a slovenstva: Sbornik venovany Jaroslavu Bidloyi. – Praga, 1928. – S.346 – 350.
361. Rzeczpospolita w dobie Jana III. Katalog wystawy Zamku Krolewskiego, Archiwum Glownego Akt Dawnych i Biblioteki Narodowej. – Warszawa: Zamek Krolewski w Warszawie, 1983. – 384 s.
362. Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 – 1696 / Wyd. J. Woliński - Wrocław, 1958. – 412 s.
363. Silihdar Findiklin Mehmed Aga. Silindar Tarihi. – Istambul, 1928. – 380 s.
364. Sobieski J. Diariusz wyprawy wiedeńskiej w 1683 roku / Wyd. T.Wierzbowski. – Warszawa, 1883. – 46 s.
365. Spielman J.-P. Leopold I. – Graz, 1981. – 328 s.
366. Starozytnosci Historyczne Polski. - T. 2. - Kraków, 1840. – 490 s.
367. Stoicescu N. Lista marilor dregatori ai Moldovei (sec. XV-XVII) //Anuarul Institutului de istorie si arheologie. – Vol. 8. – Bukuresti, 1971. – P. 402 – 434.
368. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der Gersdorff // Weicha'schen Bibliothek zu Baussen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin. – Halle: Verlag von E.Emil Barthel, 1866. – S.12 – 152.

369. Tag-Register von dem Ffeld-Zug welchen die politische Armee unter dem Commando dess Ober-Feld Herrn und Reichsmarscalks, Herrn Johannis Sobieski durch Podolien an die Ukraina...anno 1671 // Archivum komisiji historyczney. – T. 1. – Kraków, 1878. – C. 210 – 261.
370. Teka Gabryela Junoszy Podoskiego. - T. 1. - Poznań, 1854. – 458 s.
371. Theatrum Europeum. - T. XII. – Frankfurt-am-Main, 1707. – 1412 s.
372. Theiner A. Monuments historigues de Russie. - Rzym, 1859. – 840 s.
373. Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae. – Vol. III. – Romae, 1863. – 614 s.
374. Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648. - T. 1. - Warszawa, 1773. – 164 s.
375. Traktaty polsko-austriackie z drugie połowy XVII wieku / Oprac. Zb.Wójcik. - Warszawa, 1985. – 180 s.
376. Turkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Vers. von K.V.Zettersteen. – Uppsala, 1945. – 302 s.
377. Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku. – Kraków, 2002. – 118 s.
378. Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów. -T.III. - Petersburg, 1859. – 620 s.; T. IV. - Petersburg, 1859. – 501 s.; T. V. - Petersburg, 1860; T. VI. - Petersburg, 1860. – 683 s.
379. Wiadomosci do dziejow Polskich z Archivum Prowincyi Szlaskiej / Zebral August Mosbach. – Warszawa,1860. – 120 s.
380. Wimmer J. Materiały do zaganienia, organizacji i leczebności armii koronnej w ll. 1690-1696 // Studia i materiały do historii wojskowosci. Polskiej. - T. IX. - Cz.I. - Warszawa, 1963. – C.215 – 234.
381. Woliński J. Materiały do rokowań polsko-tureckich r.1676 // Przegląd Historyczny. - 1930-1931. - № 29. – C.361 – 385.
382. Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // Sdudia i materiały do historii wojskowosci Polskiej. – T.X. – Cz.1. – Warszawa,1964. -

- S.229 – 267; T.XII. – Cz.2. – Warszawa,1966. - S.274 – 320; T.XIII. – Cz.1. – S.220 – 269, Cz.2. – Warszawa,1967. - S. 184 – 238; T.XV. – Cz.1. – Warszawa,1969. – S.271 – 296; T. XVI. – Cz. 1. – Warszawa, 1970. – C.250 – 281.
383. Wolinski J. Parkany (17 i 9 października 1683 r.) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T.VI. – Z.I. – Warszawa,1933. – S.47 – 62.
384. Woliński J. Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW – T. VII. – Cz. 2. – C.214 – 241.
385. Wojcik Z. Misija Bazyliego Iskrzyckiego do Kozakow w roku 1682 // States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski. – New York, 2004. – S. 1196 - 2010.
386. Wójcik Z. Nieznane dokumenty do biografii Pawła Tetery, Jerzego Chmielnickiego i Józefa Tukalskiego // Przegląd Historyczny. – T. LII. – Z. III. – Warszawa, 1969. – S.521 – 527.
387. Wojcik Z. «Rozmowa ziemianina z statysta». Z dziejow propagandy politycznej w czasach Jana III Sobieskiego // Sobotka. – №2. - Warszawa,1975. – S.322 – 331.
388. Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej Kamienec Podolski. 11 – 15 wrzesnia 2000 r. - Przemysl, 2000. – 144 s.
389. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. - Zesz.6. - Warszawa, 1954. – 92 s.
390. Z sidzylatów Rumelijskich epoki wyprawy wiedzkiej. Akta tureckie / Zebr. J. Grzegorzewski. – Lwów, 1912. – 290 s.
391. Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i polski dotyczące XVI - XVIII wieku. – T.1. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinski, 1977. – 400 s.; T. 2. - Wrocław, 1984. – 364 s.; T. 3. – Wrocław, 1990. – 382 s.
392. Zawisza K. Pamiętniki. - Warszawa, 1862. – 332 s.

393. Załuski A. Epistolae historicum-familiarium. - T. 1 - 2. - Brunsbergs, 1711. – 1012 s.
394. Zbiór pamietników do dziejów polskich / Wyd. W. S. Brał-Rlater. - Warszawa, 1858. - T. 2. – 340 s.
395. Zembicki W. Nieznane listy krolowej M.Kazimiery. – Krakow, 1935. – 104 s.
396. Zródła do dziejów Polskich. - T. 2. - Wilno, 1844. – 426 s.
397. Zródła Dziejowe – Warszawa, 1876 – 1911. – T.XXII. – 712 s.
398. Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody chełmińskiego do Turcyi w latach 1677-1678 / Wyd. F. Pułaski. - Warszawa, 1907. – 614 s.

III. Монографії, дисертації, збірники, статті, реферати

399. Абрахамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Т.2. – Москва: Наука, 1969. – с.264 – 285.
400. Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). – Львів, В-во Українського католицького у-ту, 2002. – 436 с.
401. Андриашевский А. Русские конфиденцы в Турции и Крыму в 1765-1768 гг. - К., 1894. – 147 с.
402. Андрусак М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668 - 1669 рр. // Записки наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1929. – Т.150. - С.197 – 215.
403. Андрусак М. До історії правобічних козаків у 1688 - 1689 рр. // Записки НТШ. - Львів, 1930. - Т. 100. – С.232 – 274.
404. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. - Львів, 1933. - Т. 152. - С. 35 – 61.
405. Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. - Львів, 1938. – 123 с.

406. Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
407. Антонович В. Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – Кн. 1.– 1885. – С. 156 – 171.
408. Антонович В. Прилуцький полковою асаул Михайло Мовчан и его записная книга. Приложение // Він же. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. - С.219 – 236.
409. Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679 - 1716) // Архив ЮЗР. - Ч. 3. - Т. II. - К., 1868. - С. 1 – 197.
410. Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. - К., 1883. – 81 с.
411. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50 - 70-х роках XVII ст. - К.: В-во АН УРСР, 1961. – 299 с.
412. Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К.: Ватра, 1994. – 157 с.
413. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709 - 1714). – Москва: Наука, 1990. – 208 с.
414. Артамонов В. А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683 – 1699) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – Москва, 2001.
415. Аствацатуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры: Полиграфкнига, 1997. – 128 с.
416. Бабушкина Г. К. Крымско-турецкий вопрос во внешней политике России в 80-е гг. XVII гг. Автореф... канд. ист. наук.– Москва, 1947. – 24 с.
417. Бабушкина Г. К. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. // Исторические записки. - Москва, 1950. - №33. - С.158 – 172.

418. Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних полків (друга половина XVII - початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. Зб. наук. праць. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 23 – 32.
419. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К.: Час, 1993. – 656 с.
420. Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Клію. Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – К., Нью-Йорк: Основи, 2000. – С. 170 – 175.
421. Баран О. Козаки під французьким прапором у куруцькiм повстанні // Хроніка-2000. Україна – Франція. - №2 - 3. – 1995. - С.89 – 91.
422. Баранович А. И. Опустошение и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII – начале XVIII ст. // История СССР. - 1960. - № 5. - С. 148 – 158.
423. Барвінський О. Споминка із життя Івана III Собеського // Зоря. Письмо літературно-наукове для руських родин під ред. Ом. Партицького. – Рочник 4. – Ч. 16. – 1883. – С.34 – 35.
424. Барг М. А. Великая английская революция в портретах ее деятелей. – Москва, Мысль, 1991. – 346 с.
425. Бардах.Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – Москва: Юридическая литература, 1980. – 421 с.
426. Белов М. И. К истории дипломатических сношений России во время Крымских походов (1686 – 1689 гг.) // Ученые записки Ленинградского госуниверситета. Серия исторических наук. – Ленинград, 1949. – Вып.14. – С.154 – 188.
427. Беяшевский Н. Расходы Речи Посполитой на казацких послов // Киевская старина. - 1897. - №6. – С.85 – 96.
428. Білер Г., Дмитрієв А. Вестфальський мир 1648 року. – К.: Довіра, 1996. – 118 с.

429. Блок Марк. Феодальне суспільство. – К.: Віче, 2002. – 346 с.
430. Блюш Ф. Людовик XIV. – Москва: Международные отношения, 1998. – 612 с.
431. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: Ватра, 1994. – С. 331 – 346.
432. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – 298 с.
433. Борщак І. Orlikiana // Хліборобська Україна. – Відень, 1922. – Ч.4. – С.366 – 367.
434. Брехуненко В. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст. Автореферат... канд. істор. наук. – К.: Інститут української археографії НАНУ, 2000. – 36 с.
435. Брехуненко В. Витоки кримської політики Богдана Хмельницького // Український історичний журнал. – 1995. - №4. – С.87 – 92.
436. Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624 – 1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.66 – 84.
437. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К.: Інюре, 2005. – 368 с.
438. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – К.: Тандем, 1998. – 380 с.
439. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658 – 1659 рр. Автореферат... канд. істор. наук. – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 1998. – 24 с.
440. Бутич І. До історії українсько-трансільванських взаємин (1648 – 1656 рр.) // Архіви України. – 1966. - № 3 – С. 62 – 71.
441. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004. – 420 с.

442. Василенко М. П. Територія України XVII віку // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. - К., 1927. - С. 112 – 132.
443. Василенко Н. П. Конституція Филипа Орлика // Ученые записки інститута РАН НИОН. - Т. IV. - Москва, 1926. – С.153 – 171.
444. Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 1. – К.: Типографія Лаври, 1993. - С. 117 – 121.
445. Верба І. В. До питання про гетьманів України другої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції. - Вип. 3. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. - С. 105 – 110.
446. Верба І. В. Ідея спадковості влади в Українській козацькій державі (друга половина XVII - XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.1. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1991. – С.79 – 84.
447. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – Т.1. - К.: Наукова думка, 2004. – 504 с.
448. Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. – Дрогобич: Час, 1992. – 288 с.
449. Винар Л. Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року // Записки чину святого Василя Великого. - 1963. - № 10. – С. 42 – 61.
450. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648 – 1657. – Лондон, Клівленд, 1960. – 65 с.
451. Вирський Д. «Дискурс» про козаків. – К. Інститут історії України НАНУ, 2005. – 90 с.

452. Владимирський-Буданов М. О взаимоотношениях Богдана Хмельницкого с Швецией в 1655 – 1657 гг. // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С.253 – 264.
453. Власова А. В. Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII - начале XVIII в. – Кишинев: Политиздат Молдавии, 1980. – 258 с.
454. Власова А. В. Два направления внешней политики Молдавии и их преломление в ее взаимоотношениях с Польшей в 80-90-е гг. и в XVII в. // Россия, Польша, Причерноморье в XV – XVIII вв. – Москва: Наука, 1979. – С.332 – 343.
455. Власова А. В. Взгляды Дмитрия Кантемира на развитие молдавско-османских политико-правовых отношений в XV - начале XVIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев, Молдова, 1988. - С. 110 – 111.
456. Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. – Ленинград: Международная жизнь 1986. – 386 с.
457. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – Москва: Мысль, 1992. – 264 с.
458. Вознесенский Н. Очерки Трансильвании. - Санкт-Петербург, 1849. – 98 с.
459. Войцеховский В. Крепость в Сороках. – Ленинград: Лениздат, 1965. – 64 с.
460. Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII - начале XVIII с. - К., 1899. – 361 с.
461. Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – 560 с.
462. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. // Киевская старина. - 1890. - №5. - С.199 – 226.

463. Газін В. Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663 – 1665 рр.). Рукопис дисертації... наукового ступеня канд. істор. наук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – 280 с.
464. Газін В. Крим – Україна: політичні стосунки періоду гетьманування Павла Тетері (1663 – 1665) // Укр. істор. журн. – 2001. - №1. – С.63 – 73.
465. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). – Саратов, Изд-во Саратовського ун-та, 1960. – 186 с.
466. Галактионов И. В. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – Москва: Наука, 1979. - С.382 – 389.
467. Галактионов И. В. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Вып.3. – Саратов: Изд-во Саратовського ун-та, 1985. – С.41 – 59.
468. Галактионов И., Чистякова Е. А. Л. Ордин-Нащокин русский дипломат XVII в. – Москва: Международные отношения, 1961. – 184 с.
469. Галенко О. Витівки українського орієнталізму // Критика. – 1999. – Число 4. – С. 5 – 8.
470. Галенко О. Дві статті з історії українсько-турецьких відносин із ненадрукованого збірника 1930-х рр. “Україна і Схід”// Східний світ. – 1997. – №1 - 2. - С. 189 – 194.
471. Галенко О. Дипломатія Кримського ханства (середина XV – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001. - С. 208 – 263.
472. Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурченця // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. - С.203 – 208.

473. Галенко О. Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. – 1997. – №1 - 2. - С. 216 – 221.
474. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. - №6. – С.52 – 61.
475. Галенко О. Три України, два Крима і одна історія // Критика. – 2001. – Число 5. – С. 7 – 10.
476. Гарасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – Ч.1. - К., 1928. – С. 205 – 216.
477. Гарасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т.87. – С.5 – 36.
478. Гарасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т.СХ. – С.31 – 54.
479. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. – Москва: Наука, 1983. – 300 с.
480. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі військо Запорозьке. – К.: Обереги, 1999. – 216 с.
481. Гвоздик-Пріцак Л. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Статті і матеріали. – Б.м., 2003. – 288 с.
482. Гвоздик-Пріцак Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр.- Харків: Акта, 2003. – 312 с.
483. Гельстон Й. Євреї у Жовкві // Галицька брама. – №4. – 1997. - С.12 - 13.
484. Георгиевский Г. Мазепа и Меньшиков. Новые материалы // Исторический журнал. - 1940. - № 12 – С.68 – 81.
485. Геровский Ю. Польша среди европейских государств (XVI - XVIII вв.) // Вопросы истории. - 1977. - № 12. - С. 135 - 147.
486. Гой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною 1648 - 1651. – Львів: Світ, 1996. – 218 с.

487. Голобуцкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 386 с.
488. Головин Р. Юрій Кульчицький – національний герой Австрії // Євшан - зілля. – Львів, 1988. – Ч.1. – С. 44 – 58.
489. Головка О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – вип..4. – К., 2004. – С.77 – 94.
490. Головка О. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1. - С.18 – 36.
491. Гонца Г. В. Изменение тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV- начале XVI в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, Политиздат Молдовы, 1980. - С. 87 – 109.
492. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII першої чверті XVIII ст. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 80 с.
493. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.
494. Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. в контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. - №1. – С. 46 – 60.
495. Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Част.1. – Одеса; Київ; Львів, 1999. - С.181 – 188.
496. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001 – 534 с.

497. Горобець В. Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.245 – 271.
498. Горобець В. Переяславсько-московський договір 1654 р. причини і наслідки історіографічної традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 14 – 27.
499. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. нак. прац. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.235 – 251.
500. Горобець В. Українська зовнішня політика напередодні та в часи війни з Російською державою (1657 – 1659 рр.) // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2: Наукові студії. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. - С.233 – 274.
501. Горобець В., Струкевич О. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. - №1. – С.22 – 43.
502. Горобець В., Чухліб Т. Історія української "Руїни" очима російського історика (рецензія на монографію: Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни) // Наукові записки. - К.: КМ Академія, 2000. –Т.14. - С. 118 – 123.
503. Греков И. Б. Вечный мир 1686 года: Дисертация... канд. ист. наук. - Москва, 1950. – 400 с.
504. Греков И. Б. Из истории совместной борьбы Украины и России за осуществление решений Переяславской Рады (1657-1659 гг.) //

- Воссоединение Украины с Россией 1654 - 1954. Сб. статей. - Москва, И-во АН СССР, 1954. - С. 307 - 356
505. Греков И. Б. Османская империя и страны Центральной и Восточной Европы в 50-70-е гг. XV в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юговосточной Европы в XV - XVI вв. – Москва: Наука, 1984. - С. 60 - 79
506. Грушевський М. С. Історія України Руси.- Т.VIII. – К., 1995. – 612 с.; Т.IX. – К.,1997. – 940 с.; Т.X. – К.,1998. – 824 с.; Т.XI. – К.,2000. – 688 с.
507. Грушевський М. С. З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. – 1930. – Кн.42. – С.3 – 7.
508. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. - К.: Либідь, 1990. – 298 с.
509. Гумашьян С. Изучение Измаила 16 – 18 вв. // История, археология и экология Нижнего Подунавья. – Рені, 1995. – С. 56 – 79.
510. Гурбик А. Київський полковник Антон Жданович // Український історичний журнал - №3. – 1998. – С.130 – 142.
511. Гурбик А. О. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656 - 1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.69 – 78.
512. Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Част.I. – К.: Твім інтер, 2001. – С.34 – 47.
513. Гурбик А. Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656 – 1657 рр.) // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2: наукові студії. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. - С.205 – 232.

514. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1992
515. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 320 с.
516. Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 206 с.
517. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна - К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
518. Гуржій О., Чухліб Т. Новий погляд на політичну історію України періоду Національної революції XVII століття. (Рецензія на монографію В. Горобця “Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 - 1665” – К., 2001) // Історія України. – №2. – 2002 – С. 7 – 8.
519. Гусарова Т. П. Австрийские Габсбурги в войне с Османами в 1683 – 1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – Москва: Наука, 2001. - С.260 – 283.
520. Гусарова Т. П. Международная обстановка в Центральной и Юго-Восточной Европе на заключительном этапе войны. Установление Вестфальского мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть. 1. – Москва: Наука, 1998. – С. 128 - 156
521. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. - 1990. - № 2. - С. 11 – 13.
522. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність // Україна в минулому. – К.: Інститут української археографії НАНУ, Львів. – Вип. 2. – С.78 – 92.

523. Дашкевич В. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. - К.: Варта, 1995. – С.253 – 284.
524. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII - XVIII ст. на Україні – штучна "біла пляма" // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С.6 - 8.
525. Дашкевич Я. Турецкие источники об Украине XVI – XVII вв.: актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология. – 1990. - №4. – С.20 – 30.
526. Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV – XVIII ст.// Проблеми української історичної медієвістики. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1990. – С.35 – 42.
527. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Польсько-українські студії. – Вип. 1. – К.: Либідь, 1993. – С. 23 – 27.
528. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. - Нова серія. Випуск 2. – К.: Наукова думка, 1993. - С.43 – 54.
529. Дашкевич Я. Большая граница Украины // Этнополитические зоны в европейской части СССР. – Москва: Наука, 1989. – С.7 – 21.
530. Дашкевич Я. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. - №12. – С.20 – 22.
531. Дашкевич Я. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – 1989. - №11. – С. 149 – 152.
532. Дашкевич–Горбацький В. Про походження Остапа Дашковича // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 197 – 201.
533. Дворнік Френсіс. Слов'яни в європейській історії та цивілізації // Історія України. – 2002. - № 8. – С. 9 – 10.
534. Джеджора О. Історія європейської цивілізації. – Львів: Світ, 1999. – 416 с.

535. Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1971. – С.83 – 102.
536. Димитров С., Манчев К. История на балканските народи XV-XIX вв. - София, 1971. – 324 с.
537. Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 300 с.
538. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К.: Довіра, 1991. – 92 с.
539. Достян И. С. Борьба сербского народа против турецкого ига. XV – XVIII вв. – Москва, 1958. – 235 с.
540. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. - Нью-Йорк: УВАН, 1985. – 812 с.
541. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 424 с.
542. Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. II. – Прага, 1939. – С. 30 - 41.
543. Дорошенко Д. Початок гетьманування П. Дорошенка (1665-1666) // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. - Т. - Прага, 1942. – С.17 – 35.
544. Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – Нью-Йорк, 1975. - №3 - 4. – С.23 – 27.
545. Дубровський В. Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний Світ. - №5. - 1928. - С. 54 – 72.
546. Дубровський В. Посольство гетьмана Івана Мазепи до Туреччини та Криму 1699 – 1700 рр. // Східний світ. - № 1 - 2. – 1997. – С. 195 – 202.

547. Дюби Жорж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – Москва: Наука, 1991. – С.48 – 59.
548. Дядиченко В. А. Семен Палій. – Саратов: Учпедгиз, 1942. – 42 с.
549. Дядиченко В. А. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690 - 1699) // Наукові записки інституту історії і археології АН УРСР. - Кн. 2. - К.:В-во АН УРСР, 1946. - С. 166 - 178.
550. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. - К.: В-во АН УРСР, 1959. – 354 с.
551. Єрмоленко О. Ф. Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу // Наукові записки Інституту історії АН України. - Вип. 4. - К., 1952. – С.35 – 62.
552. Еремия И. А. Молдавско-русские политические связи во второй половине XVII века. Дисертація... канд. истор. наук. – Кишинев: Институт истории АН МССР, 1987. – 248 с.
553. Ермоленко А. Ф. Украинско-молдавские отношения в годы Освободительной войны украинского народа (1648 - 1654) // Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. – Москва: И-во АН СССР, 1954. – С. 221 -241.
554. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – 412 с.
555. Железнякова А. Босния под Османской властью в XV - XVII вв. // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. – Москва: Наука, 1990. – С.71 – 105.
556. Заборовский Л. В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х – середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – Москва: Наука, 1979. – 624 с.

557. Заборовский Л. В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г. – январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. - Москва, И-во АН СССР, 1971. - С.112 – 143.
558. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. – Москва: И-во АН СССР, 1981. – 212 с.
559. Заборовский Л. В. Порта, Крымское ханство государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг.// Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть. 1. – Москва: Наука, 1998 – С. 190 – 225.
560. Замысловский Е. С. Сношения России с Польшей в царствование Федора Алексеевича. - Санкт-Петербург, 1888. – 246 с.
561. Заруба В. Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.) – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
562. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ: Промінь, 2003. – 590 с.
563. Заруба В. Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 1. – Чернівці: В-во Чернівецького у-ту, 2003. - С.264 – 269.
564. Заруба В. Походи російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр. // Український історичний журнал. – 1992. - №9. – С.65 – 75.
565. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 - 1600. - К.: Критика, 1998. – 488 с.
566. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. - К.: Інститут історії України НАНУ. – 2002. – С.119 - 135.

567. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. - К.: Вища школа, 2002. – 336 с.
568. Історія Української РСР: В 8 т. - Т. 2. - К.: Наукова думка, 1979. – 615 с.
569. Історія Центрально-Східної Європи. – Львів: Центр Європи, 1996. – 460 с.
570. История внешней политики России. Конец XV – XVII век (от свержения Ордынского ига до Северной войны). – Москва: Международная жизнь, 1999. – 880 с.
571. История дипломатии. – Т. 1. – Москва: И-во АН СССР, 1959. – 692 с.
572. История Европы. – Т. 3: От Средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.) – Москва: Наука, 1993. – 590 с.
573. История Европы. – Т. 4: Европа Нового времени (XVII – XVIII века) – Москва: Наука, 1994. – 618 с.
574. История Болгарии. – Т.1. – Москва: Наука, 1954. – 314 с.
575. История Венгрии. – Т.1. – Москва: Наука, 1971. – 462 с.
576. История Польши: В 3 т. - Т.1. – Москва: И-во АН СССР, 1953. – 390 с.
577. История Османского государства, общества и цивилизации / Под ред. Э. Исханоглу. – Т.1. – Москва: Восточная литература РАН, 2006. – 602 с.
578. История Чехии. – Москва: И-во АН СССР, 1947. – 268 с.
579. История Югославии. – Т.1. – Москва: И-во АН СССР, 1963. – 490 с.
580. Каган М. Русская версия 70-х годов XVII в. переписки запорожских казаков с турецким султаном // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР. – Т.14. – Москва: И-во АН СССР, 1958. – С.96 – 123.
581. Каманин И. Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – Вып. 2. – К., 1916. – С. 93 – 108.
582. Каминьский А. Первые годы польско-русского союза 1704 - 1709 гг. (В связи с работами В. Конопчиньского и Ю. Фельдмана) // Международные

- отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва: Наука, 1966. – С.213 – 223.
583. Качала С. Похід Собеського під Відень року 1683. – Львів,1882. – 56 с.
584. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К.: КМ Академія, 2001. – 800 с.
585. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-х – 1930-х років і незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. – Вип. IV. - К.,Львів,1993. – С.26 – 89.
586. Ключник А. Белгород-Днестровский. – Одеса: Маяк, 1964. – 114 с.
587. Книш З. Історія української політичної думки до кінця XVIII століття. – Париж,1952. – 422 с.
588. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 478 с.
589. Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях II-го українського сходознавчого зїзду // Червоний шлях. – 1930. - №2. – С.71 – 89.
590. Ковалівський А. Систематичний покажчик до журналу «Східний Світ» - «Червоний схід» (1927 – 1931) // Східний світ. - №1. – 1993. – С.146 – 172..
591. Ковальський Ян Веруш. Папы и папство. – Москва: Иностранная литература, 1991. – 222 с.
592. Колодзейчик Д. Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы // Украина и соседние государства в XVII веке. – Санкт-Петербург: И-во Санкт-Петербургского у-та, 2004. - С.70 – 85.
593. Колодницький С. Підгаєцькі угоди Петра Дорошенка 1667 року // Галицька брама. – №3 - 4. – Львів,2006. – С.28 – 30.
594. Колосок Б. Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури. – К.: Архітектура України,1995. – С.256 – 278.

595. Компан О. М. Міста України в другій половині XVII ст. - К.: В-во АН УРСР, 1967. – 360 с.
596. Конотопська битва 1659 року. Зб. наук. праць. – К.: В-во УРП, 1996. – С.57 – 66.
597. Копреева Т. Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 до "Вечного мира" 1686 г.): Автореферат... канд. ист. наук. – Ленинград: Институт истории СССР (Ленинградское отд.), 1952. – 24 с.
598. Кордуба М. Між Замостям і Зборовом (Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею) // Записки НТШ. - Т. 133. - Львів, 1992. – С.146 – 161.
599. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650) // Записки НТШ. – Т.78. – Львів, 1907. –С.51 – 89.
600. Королев В. Босфорская война. – Ростов-на-Дону: И-во Ростовского у-та, 2002. – 704 с.
601. Королук В. Д. Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия // Ученые записки института славяноведения. - Т. 3. - Москва, 1951. - С. 176 – 219.
602. Королук В. Д. К вопросу о посольстве в Москву от запорожского гетмана Петра Сагайдачного в 1620 г. // Славянский архив. Сб. ст. и материалов. – Москва, 1956. – С. 34 – 38.
603. Королук В. Д. Речь Посполитая и подготовка Северной войны // Ученые записки института славяноведения. - Т. 4. - Москва, 1951. - С. 190 - 236.
604. Королук В. Д. Речь Посполитая и начало Северной войны // УЗИС. - Т. 5. -Москва, 1952. - С. 256 - 289.
605. Королук В. Д. Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну // УЗИС. - 1954. - № 7. – С.211 – 247.

606. Костомаров Н. Богдан Хмельницький данник Османской Порты // Он же. Исторические монографии и исследования. – Кн.5. – Санкт – Петербург, 1905. – 806 с.
607. Костомаров М. І. Наступники Богдана Хмельницького // Галерея портретів. - К.: Веселка, 1993. - С.163 – 190.
608. Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы. – Санкт-Петербург, 1885. – 432 с.
609. Костомаров Н. И. Мазепа. – Москва: Республика, 1992. – 335 с.
610. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. - Кн. 6. - Т. 15: Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. - Санкт-Петербург, 1905. – 602 с.; Кн. 6. - Т. 16: Мазепа и Мазепинцы. - Санкт-Петербург, 1905. – 456 с.
611. Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах. - К.: Вища школа, 1994. – 320 с.
612. Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С.623 – 665.
613. Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. - 1925. - Т. VI. – С.234 – 246.
614. Кресін О. Конституційна автономія України у Російській державі: реалії політичного протистояння та його відображення у суспільно-політичній думці української еміграції ХVІІІ ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. прац. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.323 – 348.
615. Криволап І. Білгород-Дністровська фортеця // Україн. істор. журнал. - №1. – 1968. – С.128 – 134.

616. Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини 1648 – 1782 pp.). – Ч.1 - 2. – К.: Інститут політичних досліджень НАНУ, 1998. – 524 с.
617. Крикун Н. Г. Административно-територіальное устройство Правобережной Украины в XV - XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. - Вып.1. - К.: Інститут історії АН України, 1992. – 480 с.
618. Крикун М. Г. Границі і повітовий поділ Брацлавського воеводства в XVI - XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Вип. 8. - К., 1982. - С. 88 – 96.
619. Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // Записки НТШ. – Т. 233. – Львів, 1997. – С. 398 – 443.
620. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711 - 1712 років // Україна модерна. – 1996. - № 1. – С. 37 – 88.
621. Крикун М. Інструкції послам війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів: В-во Львівського у-ту, 1998. – С.189 – 214.
622. Крикун М. Інструкція Послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна Модерна. - № 2 - 3. - Львів, 1999. – С.311 – 349.
623. Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року // Записки НТШ. – Т.238. – Львів, 1999. – С.117 – 148.
624. Крикун М. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. // Укр. археогр. щоріч. – Вип.2. – К.: Наукова думка, 1993. - С.228.
625. Крикун М. Між війною та радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
626. Кримський А. Історія Туреччини. – К.-Львів: ОЛІР, 1996. – 288 с.

627. Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 235 – 242.
628. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 420 с.
629. Крип'якевич І. Козачизна в політичних комбінаціях 1620 – 1630 рр. // Записки НТШ. – Т. 117/118. - Львів, 1914.. – С. 65 – 106.
630. Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-их рр. // Україна. – 1928. – Кн..IV. - С. 5 -12.
631. Крип'якевич І. Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // Записки НТШ. – Т. 117. – Львів, 1914. – С. 127 – 129
632. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 488 с.
633. Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі. IV. Дороги) // Записки НТШ. - Т. 144/145. - Львів, 1926. - С. 109 - 140.
634. Крип'якевич І. Турецька політика Богдана Хмельницького // Укр. археогр. збірн. – Вип.10/11. – 2006. - С.157.
635. Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - К.: Україна, 2001
636. Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683 - 1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. - Вип. 4. - Прага, 1942. - С.1 - 32.
637. Крыжановская В.В. Влияние антифеодальной борьбы крестьянства (конец XVII - 60-е гг. XVIII в.) на внутреннюю политику Речи Посполитой: Автореферат... канд. ист. наук. - К.: Інститут історії АН УРСР, 1975. – 24 с.
638. Крижанівська В., Дрібниця В. Всесвітня історія. Нова історія (XVI – кінець XVIII ст.). – К.: Дієз-продукт, 1999. – 224 с.
639. Кубай М. Олеський замок і родина Собеських // Галицька брама. - №10-12. – 2003. - С.17.

640. Кубійович В. Географія України і суміжних земель. – Краків - Львів, 1943. – 560 с.
641. Кульчицький – герой оборони Відня / Зібрав В. Козачок. – Львів: Обереги, 2003. – 54 с.
642. Куница А. Килия. – Одесса: Маяк, 1962. – 89 с.
643. Лемерсье-Келькеже Ш. Литовский кондотьер князь Вишневецкий и создание Сечи по данным Оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – Москва, Париж, 1970. – С.32 – 49.
644. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 316 с.
645. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561 – 1591). – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 290 с.
646. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т.1. – К.: КМ Академія, 2006. - С.326 - 342.
647. Леп'явко С. Формування молдавського напрямку військової політики українського козацтва // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку – Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 79 – 89.
648. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1938 (перевидання: К., 1997). – 296 с.
649. Липинський В. - Твори. - Т. 2. – Філадельфія: Східноєвропейський інститут ім. Липинського, 1980. – 342 с. ; Т. 3. - Філадельфія, 1980. – 346 с.
650. Липинський В. Україна на переломі 1657 - 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – Філадельфія: Східноєвропейський інститут ім. Липинського, 1991. – 304 с.
651. Лорд Кинрос. Расцвет и упадок Османской империи.- Москва: Вокруг света, 1999. – 789 с.

652. Лотман Ю., Успенский Б. Отзвуки концепции «Москва – Третий Рим» в идеологии Петра Первого // Успенский Б. Избранные труды. – Т.1. – Москва: И-во АН СССР, 1968. – С.124 – 141.
653. Люблинская А.Д. Государство эпохи Возрождения в Западной Европе // Типология и периодизация культуры Возрождения. – Москва: Наука, 1978. - С. 7 – 15.
654. Малов А. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. – Москва: Древнехранилище, 2006. – 740 с.
655. Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины: конец XVII - 60-е годы XVIII ст. - К.: В-во Київського ун-ту, 1971. – 304 с.
656. Маркіна В. А., Крижанівська В. В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII - 60-х роках XVIII ст. // Науково-методичні праці з історії СРСР. Зб. статей. - Вип. 1. - К., 1991. - С. 4 – 17.
657. Маркина В. А., Крыжановская В. В. Крестьяне Правобережной Украины в борьбе за землю и волю (вторая половина XVII - XVIII в.) // Вопросы истории. - 1992. - С. 156 –160.
658. Маркевич Н. А. История Малороссии. - Т. 2. - Москва, 1842. – 463 с.
659. Марченко М. І. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 - 1664 рр.). - К.: В-во АН УРСР, 1941. – 128 с.
660. Максимович М. А. Собрание сочинений. - Т. 1. - К., 1876. – 234 с.; Т. 2. - К., 1877. – 268 с.
661. Масенко Л. Т. Невідома сторінка з біографії С.Палія (битва з татарами 1693 р.) // Укр. істор. журнал. - 1990. - № 9. - С. 106 - 108.
662. Матях В. “Шведська карта” у політичних комбінаціях Богдана Хмельницького (з приводу неопублікованих праць І. П. Крип’якевича та М. Ф. Владимирського-Буданова) // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя

- від дня народження великого гетьмана). Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С.235 – 242.
663. Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683 - 1699 гг.: Дисертация... канд. ист. наук. – Ленинград: Институт истории СССР (Ленинградское отд.), 1958. – 290 с.
664. Медведев И. П. Идея общественного договора в эпоху Ренессанса и ее античные корни // Античное наследие в культуре Возрождения. – Москва: Наука, 1984. – С.136 – 140.
665. Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. – Москва: Международная жизнь, 1966. – 275 с.
666. Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV – XVIII вв. – Запорожье, В-во Запорізького ун-ту, 1993. – 186 с.
667. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. – М.: Наука, 1991. – 261 с.
668. Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.) – К.: В-во Київського ун-ту, 1995. – 212 с.
669. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: Тандем, 2000. – 69 с.
670. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 25 – 39.
671. Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Вип. 7. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.263 – 268
672. Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. – К.: КМ Академія, 2002. – 162 с.
673. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К.: Варта, 1994. - С.237 - 252.

674. Мицько І., Паславський Т. Юрій-Франц Кульчицький – герой оборони Відня 1683 року. – Львів: Артей, 2006. – 98 с.
675. Мицько І. Про рід Юрія-Франца Кульчицького // Бойківщина: історія та сучасність. – Львів; Самбір: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАНУ, 1995. – С. 78 – 91.
676. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. - Торонто, 1976. – 212 с.
677. Модзалевський В. Малороссийский родословник. – Т.2. – К.,1910. – 810 с.
678. Мозирський В., Шендеровський В. Відень ушановує пам'ять про видатних українців // Пам'ятки України. – № 1. - 2005. – С.89 – 101.
679. Морка М. Батальна тематика в придворному мистецтві Яна III Собеського // Українське барокко та європейський контекст. – К.: Наукова думка, 1991. - С.160 – 161.
680. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев: Молдова, 1964. – 286 с.
681. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. – Кишинев: Молдова, 1961. – 312 с.
682. Мохов Н.А. Зарождение экономических, политических и культурных связей молдавского народа с русским и украинским народами (XV–XVI вв.) // Ученые записки КГУ. – Кишинев: И-во АН МССР, 1957. – Т. 26. – С. 21 – 40.
683. Мыцык Ю.А. Новые данные о черноморских походах донского и запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства (середина – третья четверть XVII в) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С.134 – 141.

684. Назарко І. Блаженний Папа Інокент XI і Україна // Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. – Філадельфія, 1983. – С.45 – 61.
685. Назарко І. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. - 1992. - № 13 - 15. – С.15 – 17.
686. Нариси з історії дипломатії України / Ред. В. Смолій. - К.: Альтернативи, 2001. – 734 с.
687. Наріжний С. Гадяцька умова в світлі української історіографії // Науковий збірник Українського університету у Празі, присвячений Т. Масарику. - Т. 2. - Прага, 1930. – С.22 – 53.
688. Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського. - Б.д. і м. – 194 с.
689. Наумов Е. Н. Юго-Восточная Европа // История Европы. - Т. 3. – Москва: Наука, 1993. – С.259 – 262.
690. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво / Ред. В.Смолій. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 320 с.
691. Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. - Львів, 1933. – 88 с.
692. Німчук І. Юрій Франц Кульчицький і його подвиг. – Львів, 1933. – 42 с.
693. Новичев А. Д. История Турции. - Т. 1. – Ленинград: Международная жизнь, 1963. – 296 с.
694. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами и Ногайской ордой. – Москва, И-во АН СРСР, 1947. – 304 с.
695. Нольде Б. Очерки русского государственного права. – Санкт-Петербург, 1911. – 188 с.
696. Нудьга Г. На літературних шляхах (дослідження, пошуки, знахідки). – К.: Дніпро, 1990. – 324 с.
697. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, Острог: В-во Острозької академії, 2001. – 614 с.

698. Оглоблин О. Проблема предків Миколи Гоголя // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. - № 3-4. – С. 86 – 87.
699. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 року. - Нью-Йорк, 1954. – 98 с.
700. Оглоблин О. П. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). - К., 1929. – 86 с.
701. Оглоблин О. П. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XVI. - К., 1928. - С. 200 – 215.
702. Оглоблин О. П. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. - Кн. XIX. - К., 1928. – С. 231 – 241.
703. Окиншевич Л. Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – 312 с.
704. Окиншевич Л. Генеральна рада на Гетьманщині XVII - XVIII ст. - К., 1929. – 298 с.
705. “Око всей великой России”. Об истории русской дипломатической службы XVI – XVII веков. – Москва: Международные отношения, 1989. – 234 с.
706. Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Записки НТШ. – Т. 151. – Львів, 1931. – С. 151 – 179.
707. Орешкова С. Ф. Османская империя и европейские международные отношения начала XVIII века // Юго-Западная Европа в эпоху феодализма. – Кишинев: Молдова, 1973. – С. 191 – 196.
708. Орешкова С. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. – Москва: Международные отношения, 1971. – 296 с.
709. Осадчий Т. Казацкий батька Палий. - Херсон, 1892. – 80 с.
710. Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура. Сб. статей. – Москва: Наука, 1990. – 300 с.

711. Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. докум. и материалов. – Москва: Наука, 1984. – 364 с.
712. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – Москва: Наука, 1984. – 320 с.
713. Османская империя: система государственного управления, социальные и этнологические проблемы. – Москва: Международные отношения, 1986. – 288 с.
714. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва: Наука, 1998. – 234 с.; Часть 2. – Москва: Наука, 2001. – 274 с.
715. Остапчук В. Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип..1. – К.: Наукова думка, 1992. – С.94 – 112.
716. Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі “Дар великих мужів у воюванні морів” // *Marra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С.376 – 412.
717. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества. – Кишинев: Политиздат Молдавии, 1987. – 386 с.
718. Павленко Н. И. Петр Великий. – Москва: Мысль, 1994. – 592 с.
719. Павленко С. Иван Мазепа. – К.: Альтернативи, 2003. – 366 с.
720. Павленко С. Оточення гетьмана Маземпи: соратники та прибічники. – К.: КМ Академія, 2004. – 422 с.
721. Павлицев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1876. – 312 с.; Т. 3. – Санкт-Петербург, 1878. – 346 с.

722. Панашенко В. В. Політико-адміністративний устрій та етносоціальні процеси на українських землях (XIV - XVIII ст.) // Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1990. - С. 334 - 378.
723. Панашенко В. В. 300-річчя героїчної оборони Чигирин від турецько-татарської агресії // Український історичний журнал. - 1977. - № 8. - С. 126 – 130.
724. Панашенко В. Кримське ханство у XV – XVIII ст. // Український історичний журнал. - №1. – 1989. – С.54 – 65.
725. Параска П. Ф. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) - Кишинев, 1980. - С. 60 – 83.
726. Пархоменко В. До питання про політику гетьмана Самойловича // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. - К., 1928. - С. 225 – 226.
727. Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
728. Пенской В. Военная революция в Европе XVI – XVII веков и ее последствия // Новая и новейшая история. – №2. – Москва, 2005. – С. 194 – 206.
729. Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – 800 с.
730. Петров М. Т. Об исторической модели “мирового Возрождения” в связи с некоторыми политико-культурными характеристиками западноевропейского Ренессанса // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе XI – XVII вв. – Ленинград: Наука, 1990. - 316 с.

731. Петровський М. Епізод з українсько-кримських відносин кінця XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1929. - Т.32. – С.34 – 45.
732. Петровський М. Нариси історії України. - Харків, 1930. – 278 с.
733. Петросян Ю. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – Москва: Международные отношения, 1990. – 340 с.
734. Подхородецкий Л. Вена 1683. – Москва: И-во АРТ, 2002. – 208 с.
735. Плохий С. «Крила протекції»: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. IV. – К.: Типографія Лаври, 1995. – С. 76 – 85.
736. Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К.: Типографія Лаври, 1994. – С. 86 – 110.
737.) Плохий С. Наливайкові віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
738. Плохий С. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К.: Наукова дкмка, 1989. – 234 с.
739. Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе XI – XVII вв. – Ленинград: Наука, 1990. – 246 с.
740. Полонська-Василенко Н. Історія України. - Т. 2. - К.: Либідь, 1992. – 644 с.
741. Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1992. - Ч. 8 - 9. - С. 2 - 6.
742. Польсько-українські студії. - Вип. I. - К.: Либідь, 1993. – 288 с.
743. Попов А. Русское посольство в Польше в 1673 - 1677 гг. - Санкт-Петербург, 1854. – 126 с.

744. Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. - Москва, 1857. - Т. 8. - С. 143 - 180, 285 - 328.
745. Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. - Москва: Наука, 1976. - 348 с.
746. Поршнев Б. Ф. К характеристике международной освободительной войны украинского народа в 1648 - 1654 годах // Вопросы истории. - 1954. - № 5 - С.44 - 58.
747. Поршнев Б. Ф. Франция, Английская революция и европейская политика в середине XVII в. - Москва: Наука, 1970. - 340 с.
748. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - К.: Наукова думка, 1992. - С. 307 - 320.
749. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. - Вип. 2. - К.: Наукова думка, 1993. - С.177 - 192.
750. Путилов В. П. Дипломатические отношения России и Польши в 1657 - 1659 гг. Рукопись... канд. истор. наук. - Ленинград, 1941. - 234 с.
751. Пушкарев Л. Н., Семенова Л. Е. К переговорам Молдавии и Валахии с Россией в 1674 г. // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. - Москва: Наука, 1972. - С.231 - 250.
752. Разин Е. История военного искусства XVI - XVII вв. - Санкт-Петербург - Москва: Наука, 1999. - 808 с.
753. Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654 - 1793). - Петроград, 1915. - 185 с.
754. Россия, Польша, Причерноморье в XV - XVIII вв. - Москва: Наука, 1979. - 680 с.

755. Рудницький Р. Чому ми хочемо самостійної України? – Львів: Світ, 1994. – 326 с.
756. Руссев Е. Борьба молдавского народа против Оттоманского ига. – Кишинев: И-во АН МССР, 1968. – 288 с.
757. Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2000. – 320 с.
758. Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 р. // Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР. - Кн. 2. - К., 1946. – С.131 – 151.
759. Савчук (Стеньгач) Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) - Кам'янець-Подільський, 2001. – 234 с.
760. Сагановіч Г. Невядомая война 1654 – 1667. – Мінск, 1995. – 180 с.
761. Санин Г. А. Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х – 70-х гг. XVII в. Диссертация... канд. истор. наук. – Москва: Институт истории СССР, 1970. – 316 с.
762. Санин Г. А. Некоторые черты политики гетмана Петра Дорошенка // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Матеріали міжнародної наукової конференції - Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. – 286 с.
763. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – Москва, 1987. – 304 с.
764. Санин Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. - 1970. - № 1. - С. 128 – 136.
765. Санин Г. А. Русско-польские отношения 1667 – 1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва: Наука, 1979. – С. 276 – 286.
766. Санин Г.А. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667 - 1686) // Україна в Центрально-

- Східній Європі. Студії з історії XI - XVIII століть. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.333 – 347.
767. Сас П. М. С. Оріховський, Й.Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Польсько-українські студії. - Вип. I. - К.: Либідь, 1993. - С. 66 – 67.
768. Сас П. Петро Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – С.121 – 122.
769. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – 286 с.
770. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) . – К.: Либідь, 1998. – 294 с.
771. Семенова Л. Е. Валахия и Габсбурги XVII в // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. – Кишинев: Научная мысль, 1973. – С.186 – 190.
772. Семенова Л. Е. Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в. // Юго-Восточная Европа в средние века. - Кишинев, И-во АН МССР, 1972. - С. 207 – 234.
773. Семенова Л. Е. Русско-валахские отношения во второй половине XVII - начале XVIII в. – Москва: И-во АН СССР, 1969. – 297 с.
774. Сенютович–Бережний В. Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький // Український історик. – 1969. - № 1 - 3. – С. 118 – 126.
775. Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. - К.: В-во АН УРСР, 1963. – 212 с.
776. Сергієнко Г.Я. Семен Палій // Укр. істор. журнал. - 1960. - № 7. - С. 55 - 64.
777. Сергієнко Г. Я. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. - К.: Варта, 1994. - С. 347 – 384.
778. Сергієнко Г. Я. Походи українських козаків проти Кримського ханства в кінці XVII ст. // З історії Української РСР. – Вип.6 - 7. - К.,1962. – С.34 –35.

779. Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К.: Політвидав України, 1991. – 284 с.
780. Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали наукової конференції. – Чернівці: В-во Чернівецького у-ту, 2000. – 250 с.
781. Середньовічна Україна. Зб. наук. праць / Ред. В. Смолій. – Вип..I. – К., 1994. – 140 с.; Вип. 2. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – 382 с.
782. Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1992. – 380 с.
783. Синицына Н. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой традиции. – Москва: Русь, 1998. – 462 с.
784. Сирота Р. Концепції суспільного розвитку Центрально-Східної Європи XV – XVIII ст.. у сучасній англійській історичній соціології // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів: В-во Львівського у-ту, 1998. - С.243 – 250.
785. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. істор. журн. – 1995. - №4. – С.67 – 76.
786. Січинський В. Чужинці про Україну. - К.: Довіра, 1992. – 226 с.
787. Січинський В. Україна на європейських мапах // Територія України. - Прага, 1944. - С. 28 - 57.
788. Скрынников Р. Г. Россия в начале XVII в. «Смута». – Москва: Наука, 1988. – 284 с.
789. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. - Санкт-Петербург, 1887. – 772 с.
790. Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVII - XVIII вв.- Т. 2. – Москва: И-во АН СССР, 1946. – 340 с.

791. Смирнов Н. А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII - XVIII вв. // Воссоединение Украины с Россией 1654-1954. Сб. статей. – Москва: И-во АН СССР, 1954. - С. 357 - 394.
792. Смолій В. Національно-визвольна війна в контексті українського державотворення // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К.: Генеза, 1998. – С.9 – 25.
793. Смолій В. Петро Дорошенко // Історія в особах. Козаччина. - К.: Україна, 2000. – С.117 – 130.
794. Смолій В. Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? // Польсько-українські студії. - Вип.1. - К.: Либідь, 1993. - С. 113 – 124.
795. Смолій В. Правобережна Україна після Петра Дорошенка: традиції козацької державності // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку . – Вип.2. – К., Черкаси: Інститут історії України НАНУ, 1992. - С. 1 – 3.
796. Смолій В. Українська козацька держава // Укр. істор. журнал. - 1991. - № 4. - С. 7 – 12.
797. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України. - К.: Наукова думка, 1985. – 264 с.
798. Смолій В. А., Головка О. Б. Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 3 – 10.
799. Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватися українська нація. - К.: Наукова думка, 1992. – 109 с.
800. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 502 с.

801. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. - К.: Наукова думка, 1994. – 218 с.
802. Смолій В. А., Степанков В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України . – К.: Альтернативи, 2001. – С. 163 – 207.
803. Смолій В., Степанков В. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т.1. – К.: КМ Академія, 2006. – С.371 – 386.
804. Смолій В.А., Степанков В.С. Переддень Руїни (1650-1670) // Київська старовина. - 1993. - № 3. - С. 2 – 16.
805. Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII - XVIII ст.: проблема державотворення. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1993. – 71 с.
806. Смолій В.А, Степанков В.С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К.: Альтернативи, 2001 - С. 107 – 162.
807. Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу в XVII ст. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – 40 с.
808. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. - К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.
809. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). - К.: Альтернативи, 1999. – 360 с.
810. Советов П. В. Проекты вступления Дунайских княжеств в подданство России и Речи Посполитой в XVII- начале XVIII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – Москва: Наука, 1979. - С. 310 – 334.

811. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – К.: Темпора, 2006. – 280 с.
812. Сокульський А. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К.: В-во ВАТ «Мотор Січ», Запоріжжя, 2003. – С.278 – 296
813. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в XV кн. (2 издание). – Кн.2. – Т.VI – X. – Санкт-Петербург, 1896. – 1120 с.; Кн. 3. - Т. XI - XV. – Санкт-Петербург, 1896. – 1211 с.
814. Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до сред. XIX в.). – Кишинев, И-во АН МССР, 1980. – 408 с.
815. Станіславська Л. Стара фортеця. – Кам'янець-Подільський: Час, 2002. – 38 с.
816. Станіславський В. Запорозька Січ і Річ Посполита. 1686 – 1699 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – 357 с.
817. Станіславський В. Від Коломацької ради до Повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр. // Листи Івана Мазепи. 1687-1691 р. - Т. 1. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С.6 – 82.
818. Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. – 1999. - № 3. – С. 155 – 162.
819. Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К: Генеза, 1998. - С.176 – 189.
820. Станіславський В. Нові дані з історії політичної діяльності правобережного гетьмана Андрія Могили // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С.366 – 378.

821. Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі і Кримського ханства у кінці XVII – на початку XVIII ст. Автореферат... канд. істор. наук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 24 с.
822. Станіславський В. Поїздка “товмача” гетьмана Андрія Могили до Білгородчини та Криму (1688) // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 305 – 310.
823. Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // Укр. істор. журнал. - 1998. - № 6. - С. 3 – 11.
824. Станіславський В. Російська дипломатія та запорозько-польські відносини 1686 – 1697 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - С.267 – 291.
825. Станіславський В. Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С.581 - 596.
826. Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. - Кишинев, И-во АН МССР, 1988. – 314 с.
827. Степанков В. Богдан Хмельницький // Історія України в особах: Козаччина. - К.: Україна, 2000. – С.32 – 46.
828. Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672 - 1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 112 – 128.
829. Степанков В. С. Боротьба народних мас Поділля проти соціального та національно-релігійного гніту за возз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії (друга половина XVII-XVIII ст.) // Нариси історії Поділля. - Хмельницький, 1990. - С. 87 – 114.

830. Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 - вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. - Вип. 1. - К.: Наукова думка, 1994. – С.51 – 73.
831. Степанков В. С. Ідея Української держави й Річ Посполита в середині XVII ст. (1648 - 1660 рр.) // Польсько-українські студії. - Вип. 1. - К.: Либідь, 1993. - С. 76 – 87.
832. Степанков В. С. Кам'янецька угода і Переяславська Рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С.6 – 13.
833. Степанков В.С. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648 – 1654 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 4. – К.,2004. – С.223 – 234.
834. Степанков В. С. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. - К.: Варта, 1994. – С.285 – 316.
835. Степанков В. Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648 – 1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. - С.24.
836. Степанков В. С. Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип..2. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – С.257 – 280.
837. Степанков В. С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648 – 1657) // Укр. істор. журн. – 1995. - №4. – С.14 – 33.

838. Степанков В. С. Українська революція 1648 – 1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI - XVII ст. // Укр. істор. журн. – 1997. - №1. – С.3 – 31.
839. Стецюк К. І. З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у другій половині XVII ст. // Укр. істор. журнал. - 1983. - № 3. - С.25 – 41.
840. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х рр. XVII ст. – К.: В-во АН УРСР, 1960. – 308 с.
841. Сторожевский Н. Семен Палий. - Житомир, 1893. – 87 с.
842. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904. – 234 с.
843. Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий по народному прозвищу Байда // Киевская старина. - 1897. - №. 5 - 6. - С. 517 – 532.
844. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, Промінь, 1996. – 460 с.
845. Стороженко Н. В. Западно-русские провинциальные сеймики. - К., 1886. – 123 с.
846. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 406 с.
847. Струкевич О. К. Провідні політико-культурні орієнтації еліти // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – С. 111 – 162.
848. Студії з Криму / Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. - №89. – К.,1930.

849. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К.: Либідь, 1994. – 300 с.
850. Тарле Е. Избранные произведения. – Т. III. – Ростов-на-Дону, 1994. – 486 с.
851. Татомир О. Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. – Філадельфія, 1983. – 24 с.
852. Терлецький О. Історія Української держави. - Т. 2. - Львів, 1924. – 315 с.
853. Томашівський С. Українська історія. Нарис I: Старинні і середні віки. - Львів, 1919. - 198.
854. Тунманн. Кримское ханство. – Симферополь: Таврия, 1991. – 112 с.
855. Туранли Ф. Українсько-кримські відносини у середині XVII ст. Автореферат... канд. істор. наук. – К.: І-т укр. археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1997. – 24 с.
856. Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1991. – 286 с.
857. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Ред. В. Смолій. – Вип. 2. – К.: Інститут історії НАНУ, 2002. – 418 с.; Вип. 3. – К., 2003. – 426 с.; Вип. 4. – К., 2004. – 528 с.; Вип. 5 – К., 2005. – 716 с.; Вип. 6. – К., 2006. – 666 с.; Вип. 7. – К., 2007. – 412 с.
858. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX–XVIII ст./ Ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 464 с.
859. Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць / Ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 580 с.
860. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 1 – К.: Інститут історії НАНУ, 1991. – 212 с.; Вип. 2. – К., Черкаси, 1992. – 268 с.; Вип. 3. - К., Черкаси, 1993. – 302 с.; Вип. 4. – К., Черкаси, 1994. – 190 с.; Вип. 5. – К., Черкаси, 1995. – 240 с.; Вип. 6. – К., Черкаси, 1997. – 176 с.; Вип. 7. – К., 2000. – 400 с.; Вип. 8. – Черкаси, 2002. – 202 с.

861. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. Губерський (голова) та ін. – Т.1 - 2. - К.,2004.
862. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя: Генеза, 2002. – 568 с.
863. Українське козацтво – сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали «круглого столу») // Укр. істор. журнал. – 1990. - №12. - С.2 –19.
864. Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. Матеріали науково-теоретичного семінару. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 68 с.
865. Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. - Санкт-Петербург, 1897. – 360 с.
866. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. - Т. 2. - Санкт-Петербург, 1858. – 534 с.
867. Фаизов С. Ф. Взаимоотношения России и Крымского ханства в 1667-1677 гг. (от Андрусовского перемирия до начала первой русско-турецкой войны). Дисертация... канд истор. наук. - Саратов, Рукопись, 1985. – 234 с.
868. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655 – 1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць / Ред. В.Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.128 – 145.
869. Фаизов С. Первый крымско-запорожский военный союз // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С.197 - 208.
870. Федорук Я. О. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Укр. істор. журнал. – 1995. - №4. – С.114 – 130.

871. Федорук Я. Коментарі до статті І. Крип'якевича «Турецкая политика Богдана Хмельницького» // Укр. археогр. збірн. – Вип.10/11. – К.: В-во М. П. Коця, 2006. – С.196 – 237.
872. Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654 – 1657. – Частина І: 1654 рік. – Львів: Місіонер,1996. – 312 с.
873. Федорук Я. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654 – 1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. - С.767 – 798.
874. Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // Український археографічний щорічник. – Випуск 7. – К.,Нью-Йорк, 2002. – С.232 – 242.
875. Федорук Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 році // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С.155 – 186.
876. Федорук Я. Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р. Автореферет... канд. істор. наук. – К.,1996. – 28 с.
877. Флоря Б. Н. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-ті роки ХVІ ст.) // Укр. істор. журнал. - 1978. - № 8. - С.111 – 128.
878. Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в ХVІІ в. - Ч. 2. – Москва: Памятники исторической мысли, 2001. – С.76 – 107.
879. Флоря Б. Запорожське козацтво і плани турецької війни Владислава ІV // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. - К.: В-во Львівського у - ту, 1992. - С. 79 – 104.
880. Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. - 2001. - № 3. - С. 87 – 107.

881. Флоря Б. Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672 – 1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – Москва: Памятники исторической мысли, 2001. – С. 110 - 137.
882. Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч. 2. – Москва: Памятники исторической мысли, 2001 – С. 76 - 107.
883. Флоря Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-е – начале 30-х гг. XVII в. // Османская империя и страны... – Часть 1. – Москва: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 96 – 114.
884. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х гг. XVI века // Карпато-дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 124 – 157.
885. Флоря Б. Н. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. – Москва: Наука, 1996. – С.26 – 48.
886. Фодор П. Идеологические обоснования османских завоеваний (XIV – XVI вв.) // Османская империя: проблемы внешней политики и отношений с Россией. Сб. ст. – Москва: Наука, 1996. – С.29 – 41.
887. Франко І. Йосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668 – 1708 р., і зведення унії в Галичині. – Львів, 1898. – 64 с.
888. Франко І. Карпаторуське письменство XVII – XVIII вв. // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т.37. – Кн.5. – С.78 – 79.
889. Хегман Бертіль. Шведсько-українська велика стратегія щодо Росії (1709-1714 рр.) // Київська старовина. - 1994. - № 6. – С.72 – 76.
890. Цибульський В. Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії (1945 – 1990 рр.). – Рівне: Рада 1993. – 124 с.
891. Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження

- професора Дмитра Похилевича / Ред. Л. Зашкільняк та М. Крикун. – Львів: В-во Львівського університету, 1998. – 342 с.
892. Циганкова Е. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр // Східний світ. - №2. – 2001. - С.63 - 83.
893. Цольнер Еріх. Історія Австрії. – Львів: Літопис, 2001. – 706 с.
894. Черкас Б.В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. істор. журн. – 2002. - № 1. – С. 53 – 67.
895. Черкас Б. Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Книга 2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. - С.8 – 12.
896. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515 – 1540). – К.,2006
897. Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-х – 30-х рр. XVI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних взаємин. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - С.11 – 24.
898. Черніков І. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науковій діяльності А. П. Ковалівського // Східний світ. – №2. - 1998. – С. 46 – 57.
899. Черняк Е.Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII начале XVIII века // История Европы. - Т. 4. – Москва: Международные отношения, 1994. – С.191 - 217
900. Чухліб Т.В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684–1689) // Укр. істор. журнал. - №9. - 1993. – С. 65 – 70.
901. Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683 – 1684 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С.314 – 332;

902. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. (видання друге, доопрацьоване) – К.: Арістей, 2005. – 640 с.
903. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). – К.: КМ Академія, 2004. – 250 с.
904. Чухліб Т. Європейські витoki політики “полівасалітету” та її апробація Українським гетьманатом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. ст. Част. I. – Чернівці: В-во Чернівецького у-ту, 2003. – С.315 – 318.
905. Чухліб Т. Євстафій Гоголь - полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. істор. журн. - 1997. - № 1 - С. 93 – 104.
906. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) - К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 90 с.
907. Чухліб Т. Міжнародні відносини і дипломатія Українського гетьманату після завершення Національної революції // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т.1. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2006. – С.387 – 426.
908. Чухліб Т. Нагородний меч гетьмана П. Сагайдачного // Історія в школах України. - №3. – 2003. – С.54 – 55.
909. Чухліб Т. Немирів - гетьманська столиця Правобережної України в останній чверті XVII - на початку XVIII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). - Рівне, 1993. - С.112 – 114.
910. Чухліб Т. Переяслав 1654 р. та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 156 с.
911. Чухліб Т. Правобережне Військо Запорозьке у геополітичних планах Османської імперії (1676 - 1685 рр.) // Запорозьке козацтво в українській

- культури, історії та національній самосвідомості. – К.: В-во ВАТ «Мотор Січ», 1997. – С. 171 - 181.
912. Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) – полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // “Істину встановлює суд історії”. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – С.276 – 290.
913. Чухліб Т. Славна родина Тупталів // Старожитності. - 1993. - №15/16. - С.2 – 3.
914. Чухліб Т. Український гетьманат у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684 – 1699 рр. // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С.233 – 260.
915. Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Г.Дука (1681 – 1683 рр.) // Київська старовина – 2002 - №4 – С.126 – 140.
916. Чухліб Т. Український гетьманат – Трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. - С.154 – 176.
917. Чухліб Т. Український відгомін битви європейської коаліції з Османами під Віднем 1683 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С.197 – 215.
918. Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.2. – К., 2002. – С.151 – 171.
919. Чухліб Т. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи

- історичного розвитку. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАНУ,Черкаси,1997. – С.84 – 94.
920. Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.6. – К.: Інститут історії України НАНУ,2006. – С.609 – 623.
921. Шараневич И. Йосиф Шумлянський, руський єпископ Львовський. – Львов,1896. – 98 с.
922. Шевченко Ф. П. Дипломатична служба на Україні під час Визвольної війни 1648 - 1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. - Вип. 1. - К.: Інститут історії АН України, 1964. – С.83 – 104.
923. Шевчук В. Державні заходи Івана Самойловича // Розбудова держави. - 1992. - № 6. – С.12 – 23.
924. Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. Священная Римская империя, Австрия, Германия. - Ростов-на-Дону: Феникс,1997. – 436 с.
925. Шишка О. Історичні пам'ятки парку Високий замок // Галицька брама. - №1-2. – Львів, 2006. - С.23.
926. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость. – Кишинев: Молдова, 2001. – 112 с.
927. Шульгин О. Нариси з нової історії Європи. - Прага, 1925. – 314 с.
928. Шутой В.Е. Казачий предводитель // Вопросы истории. - 1972. - № 1. – С.125 – 136.
929. Шушарин В. П. Королевство Венгрия и Трансильвания во время войны османов с Габбсбургами // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Часть 1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва: Наука, 1998. – С.29 – 48.
930. Шушарин В. П. Особенности международной обстановки на Балканах во второй половине XIV - первой половине XV в. // Османская империя и

страны Центральной, Восточной и Юговосточной Европы в XV-XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва: Наука, 1984. – С.41 – 83.

931. Щербак В. Динаміка зростання чисельності українського козацтва до середини XVII ст. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – С.53 – 61.
932. Щербак В. Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х – на початку 30-х років XVII ст. // Україна і Польща в період феодлізму. Зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С.98 – 104.
933. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: КМ Академія, 2000. – 300 с.
934. Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.) – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997. – 296 с.
935. Эварницкий Д. И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков – Санкт-Петербург, 1894. – 156 с.
936. Эйнгорн В. О. Очерки из истории Малоросси в XVII в. – Москва, 1899. – 268 с.
937. Эйнгорн В. О. Сношения Малороссийского духовенства с Московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - Москва, 1899. – 424 с.
938. Эмеджен Ф. От создания Османского государства до Кючук-Кайнарджийского договора // История Османского государства, общества и цивилизации / Под. ред. Э. Ихсаноглу. – Т.1. – Москва: Восточная литература РАН, 2006. - С.3 - 50.
939. Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен / Под. ред. А. Языковой. – Москва, 2007. – С.12.

940. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. - Т. 2. – Львів: Світ, 1991. – 346 с.
941. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVIII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
942. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 588 с.
943. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. - К.: Основи, 1998. – 502 с.
944. Яковлева (Таирова) Т. Мазепа. – Москва: Молодая гвардия, 2006. – 380 с.
945. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667). – К.: Основи, 2003. – 474 с.
946. Яковлів А. Бунт черкасців і канівців в 1536 р. // Україна. – Т. 1. – К., 1907. – С.81 – 96.
947. Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. - Нью-Йорк, 1954. – 262 с.
948. Яковлів А. З історії реєстрації українських козаків в 1-й пол. 16 в. // Україна. – Т. 1. – К., 1907. – С.266 – 273.
949. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII - XVIII віках. - Варшава, 1934. – 290 с.
950. Abrachamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1990. – Vol. XIV. - №1 - 2. – P.129 – 146.
951. Abrahamowicz Z. Kulczycki Jerzy Franciszek // Polski Słownik Biograficzny. – Т.XVI. – Wrocław, Warszawa, Krakow: Wydawnictwo Bograficzne, 1971. – s.234 – 235.
952. Abrahamowicz Z. Tło polityczne i eekonomiczne wyprawy wiedeńskiej Kara Mystafy // Kwartalnik Historyczny. – Roc. LXXXX. -№1. – Warszawa, 1983. - S.34 - 67.

953. Andrusiak M. Jozef Szumlanski: pierwszy biskup unicki Lwowski (1667 – 1708). Zarys biograficzny. – Lwow, 1934. – 240 s.
954. Andrusiak M. Z ostatnich lat Pawła Tetery (1665–1671) // Kwartalnik historyczny. – R. LI. – Lwów, 1937. – S. 556 – 561.
955. Antony (Rolle) A.J. Bunty Palejowe // Przewodnik naukowy i literacki. - Rocz. VI. - Lwów, 1878. – S.176 – 188.
956. Antony (Rolle) A.J. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. - T. IV. - Warszawa, 1881. – S. 16 – 42.
957. Antoni J. Z przeszlosci Polesia Kijowskiego. – Warszawa, 1882. – 234 s.
958. Arkayin A. The second siege of Vienna (1683) and its consequences // Revue Internationale d’Histoire Militaire. – № 46. – Ankara, 1980. – P.46 – 71.
959. Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 // Studia i materiały z czasów Jana III. – Wrocław, 1992. – S.19 – 46.
960. Baker B. The Passing of the Turkish Empire in Europe. – Philadelphia-London, 1913. – 336 p.
961. Baracz S. Pamietki miasta Zolkwi. – Lwow, 1877. – 146 s.
962. Barker T.-M. Double Eagl and Crescent. Vienna’s second Turkish siege and its historical setting. – Albany, N.York, 1967. – 412 p.
963. Basarab J. Perejaslav 1654: A Historiografical Study. - Edmonton, 1982. – 502 s.
964. Battaglia Forst de O. Jan Sobieski kónig von Polen.- Zúrich, 1946. – 390 s.
965. Bendza M. Kosciol Prawoslawny w Rzeczypospolitej przededniu i dobie wiktorii Wiedenskiej // Rocznik Teologiczny. – Z.1. – 1983. – S.76 - 92 .
966. Bendza M. Tendencje unijne wzglendem cerkwi prawoslawnej w Rzeczypospolitej w latach 1674 – 1686. – Warszawa, 1987. – 268 s.
967. Benczedi L. Tokoly szabadsagherc. – Budapecht, 1976. – 400 s.
968. Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporoscy w wojnie Hocimskiej 1621 roku // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.:

- політика, ідеологія, військове мистецтво. - К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – С.62 – 75.
969. Bickford O'Brien C. Moscovy and the Ukraine from the Pereyaslav Agreement to the Truce of Andrusove 1654 – 1667. – Berkeley and Los Angeles, 1963. – 288 p.
970. Birnbaum P. Johan Sobieskis svenska forbindelser 1674 - 1677. - Arsbok, 1950. – 140 p.
971. Bonczak J. Sluzba zdrowia w wyprawie Wiedenskiej w r 1683 // Wojskowy Przegląd Historyczny. - №1 (103). – Warszawa, 1983. – S.34 - 53.
972. Bonello G. Early Russo-Maltese Connections from Joan de Russia to Boyar Sheremetev. – Malta, 2000. – 306 p.
973. Boratynski L. Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576 – 1584). – Krakow, 1903. – 280 s.
974. Bratkowski Daniel. Swiat po czesci przeyrzany. – Krakow, 1697. – 328 s.
975. Brunel P. L'Etat et le Souverain. – Paris, 1978. – 362 p.
976. Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. – Darmstadt, 1973. – 600 p.
977. Buda expugnata. Europa et Hungaria 1683 – 1718. – Budapest, 1987. – 462 s.
978. Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Mołdawiji w 1686 r. - Warszawa, 1932. – 96 s.
979. Chowaniec Cz. Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683 – 1686 // Kwartalnik Historyczny. – R.XL. – Lwów, 1926. – S.151 – 160.
980. Chynczewska-Hennel T. Swiadczenie narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985. – 342 s.
981. Chyra-Rolicz Z. Wiktoria Wiedenska w glorii Jana III Sobieskiego // Jan Sobieski – wozd i polityk (1629 – 1696). – Siedlce, 1997. – S.94 – 123.
982. Coyer G. P. Histoire de Jeen Sobieski, Roi de Pologne. - Vol. III. - Amsterdam, 1761. – 348 s.

983. Cronia A. La conoscenza del mondo slavo in Italia. – Padova, 1958. – 230 p..
984. Czamańska N. Oswobodziciel czy najeźdźca? Polityka Jana III Sobieskiego wobec gospodarstw Mołdawii i Wołoszczyzny // Roczniki Historyczne. – R. LV – LVI. – Warszawa; Poznań, 1990. – S.152 – 169.
985. Czamańska N. Stosunki polsko-tureckie w XVII w. // Posolstwo Rafała Leszyńskiego do Turcji w 1700 roku. Diariusze i inne materiały. – Leszno, 1998. – S.7 – 15.
986. Czaplinski W. Władysław IV wobec wojny 30-letniej (1637 – 1645). – Kraków, 1937. – 420 s.
987. Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków, 1895. – 322 s.
988. Czermak W. Szczęśliwy rok. Dzieje wojny moskiewsko-polskiej z r.1660 // Przegląd Polski. – 1886. – T.4. – S.123 – 134.
989. Czerewko W.-S. Przebieg działań wojennych Chmielnickiego w latach 1654 - 1655. - Lwów, 1932. – 286 s.
990. Czołowski A. Ikonografia wojenna Jana III // Przegląd Historyczny-Wojskowy. - T. 2. - Cz. 2. - Warszawa, 1930. – S.12 – 43.
991. Czołowski A. Wojna polsko-turecka 1675 r. / Kwartalnik Historyczny. – R.VIII. – Lwow, 1894. - S.593 – 526.
992. Darowski A. 30 lat traktatów pokojowych (1656-1686) // Szkice historyczne. - Ser. 2. - Petersburg., 1895. – 112 s.
993. Darowski A. Intryga Solomonka. Kartka z dziejów Jana Mazepy // Szkice Historyczne. – Ser. 1. – Wyd. II. – Warszawa, 1901. – 98 s.
994. Dorośenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorośenko a jego turecka politika. – Praha, 1933. – 180 s.
995. Dzieje Papieży od początków kościoła do czasów dzisiejszych. – Warszawa, 1997. – 182 s.
996. Fisher A. Ottoman Kamanets – Podolsk // Journal of Turkish Studies. – Vol..8. – 1984. – P.55 – 83.

997. Duriegl G. Wien 1683 – Die zweite Turkenbelagerung. – Wien, 1981. – 342 s.
998. Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny Północnej. - Kraków, 1925. – 368 s.
999. Feldman J. Stanislaw Leszczyński. - Kraków, 1948. – 420 s.
1000. Forst de Battaglia O. Jan Sobieski kónig von Polen. - Zűrich, 1946.
1001. Frazer J. Złota galaz. – Warszawa, 1965. – 214 s.
1002. Friedberg J. JMC Pan Jerzy Kulczycki i jego rod // Kurier Literacko Naukowy. – 1933. - №19. – S.48 – 62.
1003. Fugen H. Max Weber. – Hamburg, 1988. – S.43
1004. Gajecy G. The Cossack Administration ob the Hetmanate. - Vol. 2. - Cambridge, 1978. – 380 s.
1005. Ganshof F.L. Qu'est-ce que la feodalite? – Brussels, 1957. – 404 s.
1006. Gawlik M. Proekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik Historyczny. – R.XXIII. – 1909. – S.78 – 125.
1007. Gierowski J-A. Historia Polski. 1505 - 1764. - Krakow, 1983. – 312 s.
1008. Gugitz G. Das Wiener Kaffehaus. – Wien, 1940. – 280 s.
1009. Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au mileu du XVIIe siecle // Cahiers du Monde russe et sovietique. – 1970. - №11 (3). – P.454 – 461.
1010. Hammer J. Histoire de l'empire Ottoman. – T. XI. – Paris, 1838. – 510 s.
1011. Hammer-Purgstal J. Geschichte des Osmanischen Reiches. – Pest, 1829. – Bd.V: 1623 – 1656. – 684 s.
1012. Hassinger E. Brandenburg-Preussen, Rusland und Schweden. 1700 - 1713. - Műnhen, 1953. – 340 s.
1013. Hicks M. Bastard Feudalism. – London, New-York, 1995. – 388 s.
1014. Historia dyplomacji Polskiej. - T. II: 1572 – 1795. - Warszawa, 1982. – 804 s.
1015. Hniłko A. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. - Warzawa, 1922. – 240 s.

1016. Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne / Ed. Y. Durand. – Paris, 1981. – 310 s.
1017. Hryzaj O. Die Ukrainer und die Befreiung. Wiens 1683. – Wien, 1933. – 142 s.
1018. Jacov M. Europa i Osmanie w okresie Lig Swietych. Polska pomiedzy Wschodem a Zachodem. – Krakow, 2003. – 314 s.
1019. Jaminski B. Wien 1683. Kosaken und Kolschitzky. – Wien, 1983. – 230 s.
1020. Jan Sobieski – wódz i polityk (1629 - 1696). W trzechsetną rocznicę śmierci. – Sedlce, 1997. – 280 s.
1021. Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661 – 1663. Dzieje i ideologia. – Lublin, 1998. – 192 s.
1022. Janczak J. Per Palej Aubstand von 1702 bis 1704 in der Ukraine und die Haltung der Rzeczypospolita zum Nordischen Kriey um die Polnischen Krieges 1700 -1721. - Berlin, 1962. – S.80 – 156.
1023. Janczak J. Powstanie Paleja // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. - Historia 3. - Wrocław, 1960. – S.91 – 154.
1024. Jarochowski K. Dzieje panowania Augusta II od śmierci Jana III do chwili wstąpienia Karola XII. - Poznań, 1856. – 236 s.
1025. Jasienica P. Rzeczpospolita Obójga Narodow. Calamitatis regnum. – Warszawa, 1989. – 400 s.
1026. Jaworski M. Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // Studia i materialy do historii wojskowosci. – T. XI. – Cz. I. – Warszawa, 1965. – S.69 – 130.
1027. Jonsak D. Zycie S. Jabłonowkiego. - T. 3. - Poznan, 1866. – 246 s.
1028. Jorga N. Sobieski et les Roumains 1683 - 1696. - Paris, 1933. – 325 s.
1029. Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt. - Vol. III. - Gotha, 1910. – 180 s.
1030. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, Warszawa, Krakow, 1988. – 344 s.

1031. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodow mit czy rzeczywistosc. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka. – Krakow: Ksiegarnia Academiczna, 2007. – 192 s.
1032. Kadbeeb H. Bibliographie zar Geschichte der beiden Turkehbelagerungen Wiens 1529 und 1683. – Wien, 1876. – 560 s.
1033. Kamiński A.-S. Republik vs Autoczacy. Poland-Lithuania and Russia 1686-1697. - Cfmbridge, 1993. – 424 p.
1034. Kennedy P. The Rise and Fall of the Great Powers Economic Change and Military conflict from 1500 to 2000. – Glasgow,1989. – 420 p.
1035. Kersten A. Hieronim Radzejowski. Studium wladzy i opozycji. – Warszawa,1988. – 502 s.
1036. Kersten A. Stefan Czarniecki 1599–1665. – Warszawa, 1963. – 594 s.
1037. Kettering S. Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Century France. – New-York - Oxford, 1986. – 350 p.
1038. Khadouri M. War end Peace in Islam. – Baltimore, 1955. – 526 p.
1039. Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Mączak. – Munchen, 1988. – 400 s.
1040. Klopp O. Das Jagr 1683 und der folgende grosse Turkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz 1699. – Graz, 1882. – 486 s.
1041. Kluczycki F. Zorawinska R.1676. – Krakow,1876. – 119 s.
1042. Koenigsberger H., Mosse Georg L., Bowler G. Europe in the Sixteen Century. – London, New York, 1991. – 560 p.
1043. Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – Leiden; Boston; Koln, 2000. – 922 p.
1044. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. – Warszawa, 1994. – 348 s.
1045. Konarski K. Polska przed odsieczą Wiedenska r. 1683. – Warszawa,1914. – 120 s.

1046. Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich. - Kraków, 1924. – 246 s.
1047. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. - T. 2. - Warszawa, 1936. – 468 s.
1048. Konopczyński W. Polska a Turcja. 1683 - 1792. – Warszawa, 1936. – 540 s.
1049. Koroluk W. Polska i Rosja a wojna “Północna”. - Warszawa, 1954. – 282 s.
1050. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629 - 1674. - T. 2. - Kraków, 1898. – 490 s.
1051. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. - T. 3. - Kraków, 1923. – 398 s.
1052. Król Jan III Sobieski s jego epoha. - Warszawa, 1986. – 270 s.
1053. Krawczyk A. Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji chrześcijańskiej na Wschodzie Europy w pismach politycznych Józefa Wereszyskiego // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів: В-во Львівського у-ту,1998. - С.175 – 176.
1054. Krupnickij B. Hetman Masepa und seix Zeit. - Leipzig, 1942. – 320 s.
1055. Kubala L. Wojna moskiewska r.1654 – 1655 - Kraków, 1910. – 642 s.
1056. Kubala L. Wojna szwecka w roku 1655 i 1656. – Lwów, 1913. – 548 s.
1057. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660 - Lwów, 1922. – 616 s.
1058. Kukiel M. Polski wysilek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik historyczny. – Rosz.XLVII. – Warszawa, 1933. – S.1933. – S.169 – 182.
1059. Kukiel M. Skład narodowy i społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego // Studia historyczne ku czci St. Kutrzeby. – T.II. – Krakow,1938. – S.431 – 448.

1060. Kulczycki T. Jerzy Franciszek Kulczycki i jego udział w odssieczy Wiednia r.1683 (Krakow. W drukarni Uniwersytetskiej 1884. Dzieło niedokonzone) // Відділ рідкісної книги ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. – 120 s.
1061. Kunt M. XVII yuzyilda Osmanli kuzey politikasi uzerini bir yozum // Bogazigi Universtitesi Dergisi. - №4 - 5. – 1976/1977. – S.111 – 116.
1062. Kurtyka J. Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // Genealogia – władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej. – Toruń, 1999. – S. 47 – 122.
1063. Laskowski O. Jan III Sobieski. - Lwów, 1933. – 160 s.
1064. Link-Lenczowski A. Rzeczpospolita na rozdrożu 1696 – 1736. – Kraków, 1994. – 120 s.
1065. Lisiewicz Z. Walka o biskupstwo. – Lwow,1888. – 86 s.
1066. Leitsch W. Warum wollte Kara Mustafa. Wien erobern? // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – T.29. - Wien,1981. – S.34 – 65.
1067. Lochner G. W.-K. Uber der Antheil Johann III Sobiesky's konigs von Polen. - Nürnberg, 1831. – 212 s.
1068. Longworth Philip. The Cossachs. - London,1971. – 328 p.
1069. Majewski W. Najazd tatarów w lutym 1695 r. // Studia i materiały do historii wojskowej Polskiej (далі - SMHW). - T. IX. - Cz. 1. - Warszawa, 1963. – S.125 – 178.
1070. Majewski W. Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. - T. XXIV. - Warszawa, 1979. - S. 113 – 114.
1071. Majewski W. Palij Semen // Polski Słownik Biograficzny. - T. 25. - Warszawa, 1982. - S. 77 – 81.
1072. Majewski W. Podhajce, letnia i jesienna Kampania 1667 r. // SMHW. - T. VI. - Cz. I. - Warszawa, 1960. – S.47 – 93.
1073. Majewski W. Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec – grudzien) // SMHW. – T. XVIII. – Cz. II. – Warszawa, 1972. – S. 147 – 199.

1074. Majewski W. Podstawy rekonstrukcji przebiegu wyprawy Czehryńskiej Brzuchowieckiego (maj 1664 r.) // SMHW. – T. XVIII. – Cz. II. – Warszawa, 1972. – S. 291–294.
1075. Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach w czasach panowania Jana III Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1984. – S.97 – 109.
1076. *Mapra mundi*. Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – 680 с.
1077. Matwijowski K. Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego. - Wrocław, 1976. – 398 s.
1078. Mańczak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI – XVIII w. – Warszawa, 1994. – 386 s.
1079. Michaud E. Innocent, Jean Sobieski et les Turcs, la levee du siege de Vienne. Louis XIV et Innocent XI. – T.1 - 4. – Paris, 1883 – 1884.
1080. Milner T. The Crimea. Its Ansient and Modern History. The Khans, the Sultans and the Czars. – London 1855. – 132 p.
1081. Morton J.B. Sobieski, king of Poland. - London, 1932. – 300 p.
1082. Nagielski M. Rokocz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku. – Warszawa, 1994. – 120 s.
1083. Nagler G. K. Neues allgemeines Kunstler-Lexikon. – Linz, 1904. – Bd.8. – 412 s.
1084. Naima. Tarich. V. – Istambul, 1929. – 426 p.
1085. Nigazi A. Tarih. 3. - Istanbul, 1963. – 377 p.
1086. Nowak T., Wimmer J. Dzieje orenza polskiego do roku 1793. – Warszawa, 1968. – 380 s.
1087. Oman Ch. A histori of the art of war in the sixteenth century. – London, 1989. – 600 p.

1088. Ortayli J. The Ottoman Empire XVII-th century // Ortayli J Studies on Ottoman transformation. – Istanbul, 1994.
1089. Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od 1696 - 1728. - Kraków, 1849. – 270 s.
1090. Pamiątka 200 letniej rocznicy odsieczy Wiednia. – Lwow,1883. – 26 s.
1091. Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowienskiej... J. W pana St. Jabłonowskiego. - Zamość, 1745. – 112 s.
1092. Patrons and Clients in Mediterranean Societies / Wyd. E.Gellner, J.Waterbury. – London, 1977. – 280 p.
1093. Papacostea V. Civilizatie romaneasca si civilizatie balcanica. – Bucuresti, 1983. – 346 s.
1094. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. - Kraków, 2000. – 602 s.
1095. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII - XVIII w. - Wrocław, 1963. – 390 s.
1096. Piwarski K. Dyplomacja polska w okresie Jana III. - Warszawa, 1933. – 160 s.
1097. Piwarski K. Hieronim Lubomirski, hetman wielki koronny.- Krakow,1929. – 268 s.
1098. Plokhly S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford – New York,2001. – 430 p.
1099. Plokhly S. Tsars and Cossacks. A Study in Iconography. – Cambridge, 2002. – 252 p.
1100. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. - Warszawa, 1987. – 316 s.
1101. Podhorodecki L. Jan Sobieski. - Warszawa, 1964. – 340 s.
1102. Podhorodecki L., Raszba N. Wojna Chocimcka 1621 roku. – Krakow,1979. – 234 s.
1103. Podhorodecki L. Sobiescy herbu Janina. - Warszawa, 1981. – 386 s.

1104. Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592 – 1646. – Warszawa, 1978. – 350 s.
1105. Podhorodecki L. Wieden 1683. – Warszawa, 1980. – 346 s.
1106. Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655 – 1660. – T. III. – Warszawa, 1957. – 400 s.
1107. Polskie Tradycje Wojskowe. - T. 1. - Warszawa, 1990. – 482 s.
1108. Pribram F. Die Berichte F. Von Lisola. – Wien, 1887. – 356 s.
1109. Pritsak O. Das erste Turkisch-Ukrainische Bundnis (1648) // Oriens. – 1953. – T.6. – S.273 – 275.
1110. Przędziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina: obrazy miejsc i czasów. - T. 1. - Wilno, 1841. – 688 s.
1111. Przyboś A. Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984, - 364 s.
1112. Renner V. Wien im Jahre 1683. – Wien, 1883. – 368 p.
1113. Reynolds S. Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. – Oxford, 1996. – 446 p.
1114. Rogalski L. Dzieje Jana III Sobieskiego króla Polskiego. - Warszawa, 1874. – 314 s.
1115. Sajkowski A. W stronę Wiednia. - Kraków, 1984. – 120 s.
1116. Salim N. Die zweite Belagerung Wiens im Jahre 1683 // Militarwissenschaftliche Mitteilungen. – № 64 – Wien, 1933. – P.35 – 67.
1117. Salvandy N. Jan III Sobieski. - Warszawa, 1920. – 184 s.
1118. Salvandy N. Histoire de Pologne avant et sous le roi Jean Sobieski. - Vol. III. - Paris, 1829. – 298 s.
1119. Samsonowicz H. Historia Polski do roku 1795. – Warszawa: Wydawnictwa szkolne i pedagogiczne, 1990. – 318 s.
1120. Serczyk W. Historia Ukrainy. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. – 520 s.

1121. Shaw St. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. – T.1. – Cambridge, London, New York, Melbourn, 1976.
1122. Slapac M. Arhitectura de aparare din Moldova medievala. – Chisinau, 2004. – 288 s.
1123. Slizinski J. Jan III Sobieski w literaturze narodow Europy. – Warszawa, 1979. – 316 s.
1124. Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669 – 1670 // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 252 – 266.
1125. Stoye J. The siege of Vienna. – London, 1964. – 412 s.
1126. Strayer J. On the medieval origins of the modern state. - Princeton, 1973. – 300 p.
1127. Studia i materialy z czasów Jana III Sobieskiego. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1992. – 192 s.
1128. Studia z dziejów epoki Jana III Sobieskiego. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskich, 1984. – 280 s.
1129. Sturminger W. Bibliographie und Ikonographie der Turkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. – Gras, Koln, 1955. – 612 s.
1130. Subtelny Orest. Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500 – 1715. – Quebec, 1986. – 272 p.
1131. Sysyn F. The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi // Palaeoslavica. – 2002. – T.10. - №2. – P.197 – 209.
1132. Sysyn F. The problem of Nobilities in the Ukraine Past: The Polish Period 1569 - 1684 // Rethinking Ukrainian History. - Edmonton, 1981. – P.112 – 143.
1133. Teply K. Die Einfuhrung des Kaffees in Wien. Georg Franz Kolschitzky, Johannes Diodato, Isack de Luca // Forschungen und Beitrage zur Wiener Stadtgeschichte. – Bd.6. – Wien, 1980. – S.4 – 37.

1134. Tomkiewicz W. Unia Hadziacka // Sprawy Narodowosciowe. - №1 - 2. - Warszawa, 1937. – S.49 – 72.
1135. Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501 – 1795). – Poznań,1994. – 860 s.
1136. Tretjak J. Historya wojny chocimskiej 1621 r. - Lwów, 1889. – 308 s.
1137. Tyler R. Kaiser V. – Vien, 1959. – 250 s.
1138. Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejow Polskich, Tatarskich i tureckich XVII wieku. – Lwow,1842. – 202 s.
1139. Urbanszki H. Karl von Lotharingen Oesterreichs Tuerkenkrieger. Biographie. – Wien,1983. – 314 s.
1140. Urbański T. Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. - Lwów, 1907. – 256 s.
1141. Ustun C. 1683 Vijana seferi. – Ankara,1941. – 234 s.
1142. Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634 - 1702). Politik i dowódca. - Siedlce, 1997. – 290 s.
1143. Wagner M. Stefan Kunicki: nieznanый hetman kozacki na Prawobrzezu (1683 – 1684) // Nad Wisła i Dnieprem. – Torun, 2002. – S.62 – 66.
1144. Waliszewski E. Polsko-francuskie stosunki w XVII wieku. – Krakow,1889. – 392 s.
1145. Wasilewski T. Odgłosy odsieczy Wiedenskiej w Rzeczypospolitej obojga narodow // Kwartalnik Historyczny. – Rocz. LXXXX. (1). – Warszawa, 1983. – S. 3 - 19.
1146. Wejle C. Sveriges politik mot Polen 1630 - 1635. - Uppsala, 1901. – 234 s.
1147. Widacka H. Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku. - Warszawa, 1987. – 178 s.
1148. Wimmer J. Trzechsetna rocznice zwyciestwa pod Wiedniem // Wojskowy Przegląd Historyczny. - №1 (103). – Warszawa,1983. – S.124 – 152.
1149. Wimmer J. Odsiecz wiedzka 1683 r. – 1983. – 286 s.

1150. Wimmer J. Planowanie i realizacja odsieczy Wiednia w 1683 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – Warszawa, 1984. – T. XXVII. – S. 162 – 183.
1151. Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. – Warszawa, 1983. – 484 s.
1152. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. – 466 s.
1153. Wimmer J. Wyprawa wiedeńska 1683. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957. – 268 s.
1154. Wisner H. Rzeczpospolita w latach dzieciństwa i młodości Jana Sobieskiego // *Studia i materiały z czasów Jana III Sobieskiego*. – Wrocław, 1992. – S. 56 – 71.
1155. Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem / Wyd. A. Hnilko. – Warszawa, 1922. – 304 s.
1156. Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1997. – 412 s.
1157. Wójcik Z. Jan Sobieski. 1629 - 1696. - Warszawa, 1983. – 628 s.
1158. Wójcik Z. From the Peace of Oliwa to the Truce of Bakhchisarai. *International Relations in Eastern Europe 1660 – 1681 // Acta Poloniae Historica*. – 1976. – T. 34. – P. 255 – 280.
1159. Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667 - 1672. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – 264 s.
1160. Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty w Moskwie w roku 1686 // *Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej*. – Warszawa, 1994. – S. 38 – 55.
1161. Wójcik Z. Rywalizacja polsko-tatarska w Ukrainie na przełomie lat 1660/1661 // *Przegląd Historyczny*. – T. XLV. – Z. 4. – Warszawa, 1954. – S. 614 – 626.
1162. Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674 - 1679. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. – 326 s.

1163. Wójcik Z. The early period of P. Teterja's Hetmancy in the Right-Bank Ukraine (1661–1663) // *Harward Ukrainian Studies*. – 1979/1980. – Vol. 3 - 4. – P.958 – 972.
1164. Wójcik Z. *Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. – 298 s.
1165. Wójcik Z. *Ukraina w latach 1660 – 1663. Przyczynek do dziejów możnowładczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej)*. – Warszawa, 1949. – 262 s.
1166. *Wojsko Rzeczypospolitey w dobie wojny północzney*. - Warszawa, 1957. – 230 s.
1167. Wojtasik J. *Od Wiednia do Karłowic // Studia i materiały do historii wojskowosci Polskiej*. - T. XXX.- Cz.I. - Warszawa, 1988. – S.103 – 121.
1168. Wojtasik J. *Rosprawa zbrojna z turkami i tatarami // SMHW*. - T. XIII. - Cz. 1. - Warszawa, 1967. – S.68 – 91.
1169. Wojtasik J. *Rzeczpospolita w Lidze Swietej (1684 – 1696) // Przegląd Historyczno-Wojskowy*. - №1. – Warszawa, 2004. – S.47 – 72.
1170. Woliński J. *Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674 - 1675*. - Warszawa, 1934. – 182 s.
1171. Woliński J. *Król Jan III Sobieski. W 250-letnia rocznicę zgonu*. - Warszawa, 1946. – 140 s.
1172. Woliński J. *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. – 194 s.
1173. Wolinski J. *Z dziejow wojen polsko-tureckich*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. – 320 s.
1174. Zającykowski A., Reychman J. *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1955. – 204 s.
1175. *Zarys dziejów wojskowosci Polskiej do roku 1864*. - T. 2. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968. – 642 s.

1176. Zeiler M. Neue Beschreibung des Konigreichs Ungarn. – Leipzig, 1664. – 76 s.
1177. Zgorniak M. Wojskowosc Polska w dobie wojen tureckich dr. pol. XVII w. – Wroclaw: Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1985. – 180 s.
1178. Zinkeisen I. W. Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. – Gotha, 1856. – 374 s.
1179. Zrinyi Miklos osszes muvei. – Budapest, 1958. – 236 s.
1180. Zygulski Z. (jun.) Odsiecz Wiednia 1683. – Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1994. – 78 s.